دروازہ

پہاڑی

اوڑی نمبر

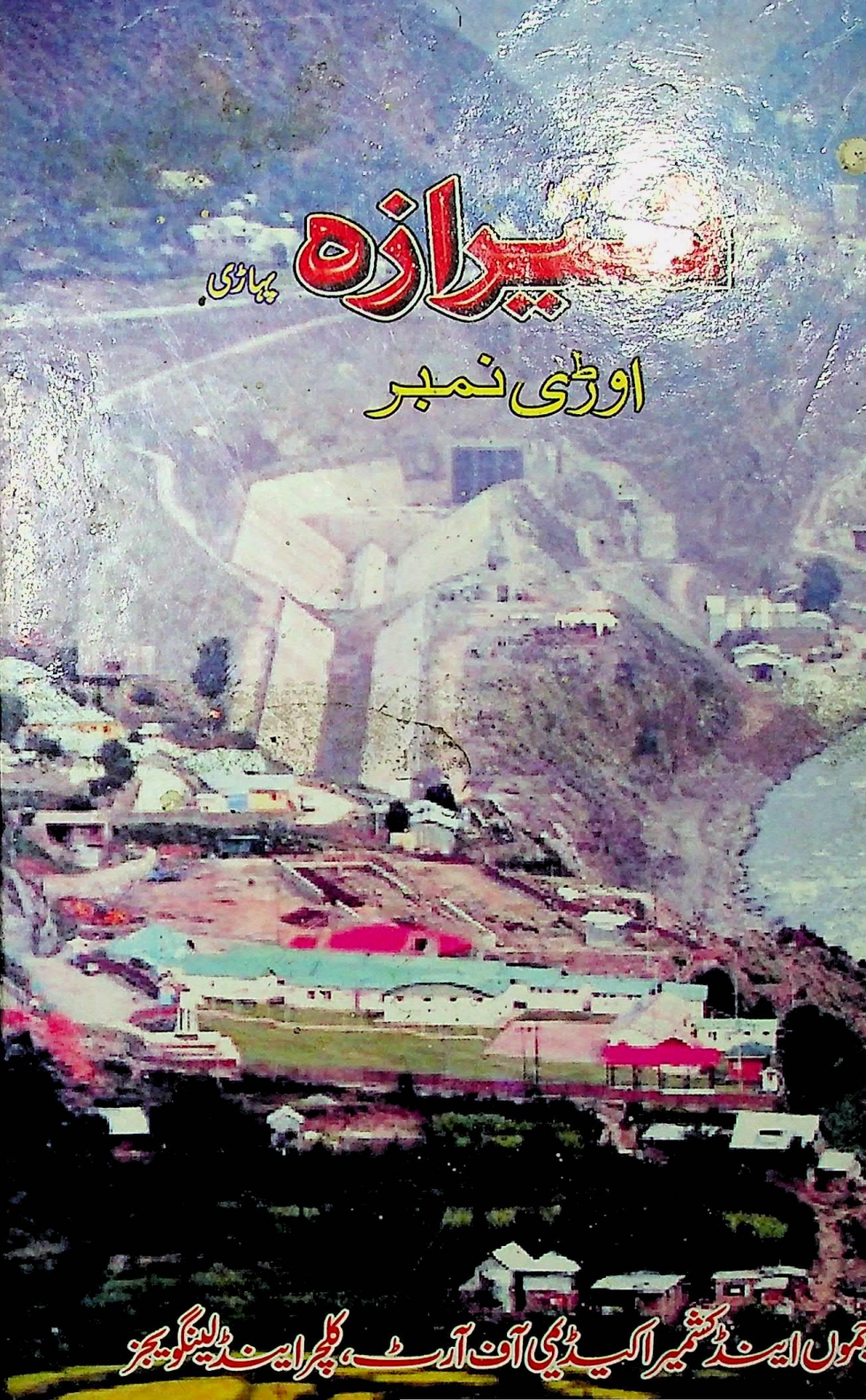

جموں اینڈ کشمیر اکیڈیمی آف آرٹ، کلچر اینڈ لینگویجز

اوڈی نمبر

دوماہی شیرازہ

پہاڑی

جلد: ۳۴ ✵ شمارہ: ۶ ✵ فروری / مارچ ۲۰۱۳ء

نگراں
خالد بشیر احمد

چیف ایڈیٹر
ڈاکٹر مرزا فاروق انوار

اسسٹنٹ ایڈیٹر
محمد ایوب میر

معاون
عبدالواحد خان

جموں اینڈ کشمیر اکیڈیمی آف آرٹ، کلچر اینڈ لینگویجز، سری نگر

ناشر:

سیکریٹری جموں اینڈ کشمیر اکیڈیمی آف آرٹ، کلچر اینڈ لینگویجز۔ لالمنڈی سرینگر

کمپوزنگ: بشیر احمد/ ناصر منظور/ مقبول ساحل/ خالدہ بیگم

چھاپ خانہ:

تعداد: 500

سرورق: فاروق احمد

قیمت: 20/روپے

فوٹو: بشکریہ راجہ نذر بونیاری/ بشیر احمد/ مقبول ساحل

چھٹی اِس پتے تے لکھو:

چیف ایڈیٹر

پہاڑی سیکشن

جموں اینڈ کشمیر

کلچرل اکیڈیمی

لالمنڈی سرینگر/

کنال روڈ، جموں توی

نوٹ:

اس شمارے بچ شامل مقالیاں تہ دیگر مشمولات بچ ظاہر کیتی گئی آراء نال ادارے دا کُلّا یا جُزوٗ اتفاق ضروری نیہہ.....(ادارہ)

فہرست مضامین

پہلی گل ..... ڈاکٹر مرزا فاروق انوار 5

۱ اوڑی..... تاریخ نے آئینے بچ ..... راجہ نذر بونیاری 9
(ترجمہ: خالدہ بیگم)

۲ تحصیل اوڑی بچ پہاڑی زبان تہ ادب: ہک جائزہ راجہ نذر بونیاری 80

۳ اُوڑی دا سیاسی منظر نامہ: کل، اَج تہ کل! ..... راجہ نذر بونیاری 88

۴ اُوڑی کشمیر دا صدر دروازہ: تاریخی پس منظر ..... محمد مقبول ساحلؔ 106

۵ اوڑی..... ہک مختصر تذکرہ ..... عبدالرحمٰن گورسی 129
(ترجمہ: نعیم کرناہی)

۶ اوڑی: ہک جائزہ ..... حاجی فیروز الدین بیگ 136

۷ خاندان بمبہ: تاریخی پس منظر ..... راجہ نذر بونیاری 150

۸ اُوڑی تہ پونچھ دا ثقافتی رشتے ..... راجہ نذر بونیاری 174

۹ اُوڑی: کھکھے تہ ہتمال پہاڑی قبیلیاں نا علاقہ ..... خوش دیو مینیؔ 190

۱۰ علاقہ اُوڑی دی ثقافت دا ہک سرسری جائزہ ..... محمد سلیم بیگ 211

۱۱ اُوڑی تہ اِسدے ماضی دے کجھ پنے ..... محمد سرور ریحان 219

۱۲ اوڑی سِدیاں سادیاں لوکاں دا دیس ..... راجہ نذر بونیاری 224

۱۳ اوڑی دے لوک عقائد: ہک جائزہ ..... سید امجد حسین کاظمی 234

۱۴ اوڑی بچ رائج شادی بیاہ دے رسم ورواج ..... اشفاق افضل خان 248

۱۵ اُوڑی تہ صحافت: مختصر جائزہ ..... نعیم شوکت خان 256

۱۶ مشاہیر اوڑی: ہک جائزہ ..... راجہ نذر بونیاری 265

۱۷ سلطان کٹھائی ..... راجہ شاہد شجاعت 271

۱۸ حافظ محمد یونسؒ (بنیاں والے حضرات) ..... راجہ نذر بونیاری 281

۱۹ چراغ حسن حسرتؔ ..... راجہ نذر بونیاری 294

۲۰ آہ..... راجہ خورشید ..... راجہ شاہد شجاعت 308
(ترجمہ: نعیم کرناہی)

۲۱ پہاڑی افسانوی مجموعہ ''اُس پار'': ہک جائزہ ..... میر حیدر ندیم 315

۲۲ اوڑی تہ پہاڑی ڈرامہ ..... عبدالرشید لون (غمگینؔ) 324

۲۳ ''کاجی ناگ'' مارخورنی جو ..... منظور ہاشمی 332
(ترجمہ: خالدہ بیگم)

پہلی گل

پہاڑی تاریخ تہ تہذیب وثقافت نے کھلرے پیئے ورقیاں نی شیرازہ بندی نی اک کوشش نے تحت اَساں اُنہاں پہاڑی ریاستاں نے خصوصی نمبر کڈھنے نی کوشش کیتی سی جیہڑیاں اپنے اپنے وقت بچ خودمختار تہ نیم خودمختار حیثیت بچ برصغیر ہند نے نقشے اُپر صدیاں تِکر موجود رہیاں ہین۔ جیہڑا سلسلہ اَساں ''راجوری نمبر'' تھیں شروع کیتا سی الحمدو لِلّٰہ اوہ پونچھ تہ کرناہ تھیں ہونا ہویا اَج اوڑی تِکر آئی پُہچیا ہے۔

اَساں کی اِس چیز نا بخوبی احساس ہے جے انہاں شماریاں بچ بہرصورت تحقیق نے حوالے نال اِس قدر جاندار مواد تہ شامل نیہہ ہوسکیا جیہڑا کہ ہونا چاہی ناسی۔ تاں وی اک گل تہ ضرور ہوئی جے کُجھ نہ کُجھ مواد اِس عنوان نے تحت اکھٹا ہونا شروع ہویا تہ اِس پاسے اک پہل نے طور اُپر کوئی قدم تہ بہرحال چُکیا گیا ہے۔ اَساں نی کوشش رہسی کہ اِس حوالے نال ہور وی محققانہ تہ تجسسانہ کم اَگے بدہایا جائے ہور بہتر مواد جوڑیا جٹیا جائے جیہڑا اَساں نے مستقبل نے محققاں نی تحقیق نا راہ پدھرا کری سکے۔ اِس قسم نے خصوصی نمبر کڈھنے نا واحد مقصد ہی ایہہ ہے جے اَسیں کسے طراں اپنی گُمشدہ تاریخ نے پنّے تلاش کری تہ

اپنے علاقے، اپنی قوم ہور اپنی ثقافت نی اک مربوط تہ مسبوط تاریخ مرتب کری سکاں ہور اَساں نی تاریخ تہ تقدیر اُپر جمی صدیاں نی اُس تہوڑ کی چھنڈیا چھاڑیا جانی سکے، جس نی وجہ نال پہاڑی قوم نے متھے اُپر گمنامی ہور شناخت نی محرومی نا داغ چسپان ہویا ہے۔

اوڑی اک ایجی تہرتی ہے جس نے سینے بچ ہزاراں پُراسرار خزینے دَبّے ہوئے ہین، جنہاں نی بازیافت نال اَساں کی اوڑی نے حوالے نال کئی پردے چاک ہونے نظر آسن گئے۔ اَساں ایہہ جاننے نی وی کوشش کیتی ہے جے اکثر مورّخاں اِنہاں پہاڑی ریاستاں تہ علاقیاں کی اپنی اپنی تاریخ رقم کرنے ویلے نظر انداز کِیاں کیتا ہے جد کہ ایہہ ریاستاں جغرافیائی اعتبار نال وی بہوں اہم سن تہ ایجیاں جگہاں اُپر واقع سن جتھوں بہر صورت گذری تہ کشمیر نے اندر قدم رکھیا جائی سکنا سی مگر اِس نے باوجود راجوری، پونچھ، کرناہ تہ اوڑی اُس اعتبار نال مورّخاں نی توجہ نا مرکز کِیاں نیہہ بنی سکے یا ایہہ تہ نیہہ کہ اِنہاں علاقیاں کی جانی بجھی نظر انداز کیتا گیا ہے۔ ایہہ دوئی گل ہے کہ بعض قدیم سفر نامیاں بچ کُدے نہ کُدے انہاں علاقیاں نے حوالے نال کُجھ نہ کُجھ ذِکر مِل ہی جانا ہے۔ تاہم پچھلی اک دو صدیاں نی تاریخ رقم کرنے والے مورّخاں کُجھ زیادہ ہی بے اعتنائی برتی ہے، جیہڑی اک سنگین قلمی بددیانتی نال تعبیر کیتی جاسکنی ہے۔ ایہہ ہور گل ہے جے اَساں آپے وی اِس اعتبار نال بڑی بے رُخی نا مظاہرہ کیتا ہے ہور اپنے ماضی، اپنی تاریخ، اپنی ثقافت تہ اپنی زبان و ادب نے بارے بچ لِکھنے جاننے تہ لوکاں کی اِس حوالے نال معلومات فراہم کرنے بچ ناکام رہے ہاں تہ اَساں ہمیش غیراں نے ہتھاں واخ ڈِٹھا جے اوہ ہی اَساں نے حوالے نال وی کُجھ کم کرن تہ بہتر ہے آپے نہ تہ اَساں کی تحقیق تہ کھوج نی توفیق ہوئی تہ نہ ہی اَساں اپنی طرفوں کسے قسم نی کوئی حرکت کرنے نی کوشش کیتی ہور مِن حیث القوم اَساں اپنی بے حِسی تہ بے اعتنائی اُپر حتمی مہر لا چھوڑی، جیہڑی محض بدقسمتی نی

علامت وی ہے افسوس ناک گل وی۔

اوڑی صدیاں تِکر کھکھیاں تہ ہتمال راجیاں نے خودمختار راجواڑے ریہئی ہے۔ کھکھیاں نے بارے بچ تاریخاں تھیں ایہہ گواہی مِلنی ہے جے ریاست نے اندر اِتھے نے بُنیادی بسنیکاں بچ کھکھے وی شامل ہین بلکہ پہاڑی قبیلیاں بچ اِس ویلے ریاست نے اندر موجود سب تھیں قدیم پہاڑی قبیلہ کھکھا قبیلہ ہی ہے جد کہ ہتمال قبیلے نے بارے بچ بکھریاں بکھریاں قیاس آرائیاں کیتیاں گیاں ہین۔

اوڑی نا تاریخی تہ سیاسی پس منظر سامنے رکھی لِکھیا گیا اَساں نے فاضل قلمکار جناب راجہ نذر بونیاری ہوراں نا مقالہ ضخیم وی ہے تہ اہمیت نا حامل وی۔ اُنہاں اوڑی نے کُجھ اک گمنام گوشیاں اُپر بڑی باریک بینی نال نظر سٹّی ہے تہ کُجھ مُفید چیزاں اَساں نے قارئین نال سانجھیاں کیتیاں ہین جنہاں تھیں حالیں تِکر بالخصوص پہاڑی شیرازے نے قاری بڑی حد تِکر ناواقف سن۔

دُوّے معتبر قلمکاراں نیاں تخلیقاں وی اپنی اپنی جگہ بہوں اہم ہین۔ تاہم محترم خوش دیو مینی ہوراں نا مضمون اَساں کی ۱۹۴۷ء نے واقعات تہ اوڑی نے حوالے نال خاصا معلوماتی مواد فراہم کرنا ہے۔

اوڑی نے بعض دُوّے سماجی تہ ثقافتی پہلواں کی اُجاگر کرنے نی کوشش نے تحت جیہڑا مواد شاملِ اشاعت کیتا گیا ہے، پہاویں جے اوہ کافی تہ نیہہ تاہم حوصلہ افزا ضرور ہے تہ اِس نال اوڑی نا اک عمومی نقشہ اُبھری تہ ضرور باندے آئی جانا ہے۔

ایہہ محض اک شروعات ہے۔ اَساں نی کوشش ہے کہ اَسیں اِس حوالے نال ہور وی بہتر مواد دستیاب کری سکاں ہور اوڑی نا اک ہور خصوصی نمبر کڈھنے بچ کامیاب ہوسکاں۔

اِس نمبر واسطے اَساں جنہاں معزز قلمکاراں کی لِکھنے نی زحمت دینے نی کوشش کیتی سی، اُنہاں بچوں محض کُجھ اک ہی اَساں نی اِس بنکار (Challenge) کی قبول کری سکے جد کہ باقی وعدۂ فردا اُپر ٹالی گئے۔ چلو اَساں وی اَجاں اُمید نیہہ تروڑی تہ سوچنے ہاں جے کدے انہاں حضراتاں اِس دعوت اُپر عمل درآمد کیتا تہ اَسیں اِنشاء اللہ اِس خصوصی نمبر نا اک ہور شمارہ کڈھنے بچ کامیاب ہوئی جاساں تہ اِسراں اوڑی نے کُجھ اک ہور گوشے جنہاں اُپر کسے نی وی نظر نیہہ گئی اپنے قارئین نے باندے آننے بچ کامیاب ہوئی جاساں گے۔

اوڑی نے حوالے نال لِکھنے واسطے اک واری فر اپنے قلمکاراں کی اک کُھلی دعوت دینے ہاں کہ اوہ اوڑی نے کسے وی پہلو کی بُنیاد بنائی کوئی تحقیقی کم کری اَساں تِکر **پھُیجن**، جس کی اَسیں مجوزہ نمبر بچ بروقت شامل کری سکاں۔

زیرِ نظر شمارے نے مشمولات نے حوالے نال تُساں نی گراں قدر رائے نی ڈاہڈی اُڈیک رہسی تاں جے اَسیں اِس نے دُوّے حصّے کی ہور وی بہتر طریقے نال شائع کری تُساں تِکر پُہچائی سکاں۔

جمّوں — **ڈاکٹر مرزا فاروق انوار**

۴ / مارچ ۲۰۱۳ء

راجہ نذر بونیاری

اُوڑی.....تاریخ نے آئینے بچ

جدوں کوئی بندہ اپنی پشیان گمائی بہنا اے تہ صدیاں تکراوہ اپنے چہرے کی کسے وی شیشے بچ نیہہ تکی سکنا تہ اسے بے چہرگی نے عالم بچ اوہ اپنے وجود کی نہ صرف پہلی جانا اے بلکہ ویلے نے کھوہرے کھپرے چھنکھڑاں سنگ اُلجھی تہ خاکو ہور دُڈّ ڑونی موٹی تہہ ہیٹھ کدے دبن جانا اے۔ ہور فیر صدیاں تھیں بعد جد کدے جذب وکیف تہ شوق ہور ٹھونڈ نال گچ پڑھے لکھے قلم کار تہ تحقیق کرن آلے گذرے ویلے نے چہرے اُپروں پردہ پرتی چھوڑ نین تہ مٹی نے ٹھیراں، ویران کھولیاں، تہ تاریخی دستاویزاں نے سینیاں بچّوں علماں تہ حقائق نے جواہراں نے کئی خزانے باندے باچھڑ آن واسطے تڑفاٹ کری رہے ہونین۔ ایہی نوادرات، معلومات ہور آثار اساں نے مجموعی تہ نویکلے تہ بکھرے قومی ورثے نی جان سنجان تہ قدر قیمت نے ضامن بنتین۔ افراد تہ مقام گمنامی نے ہنیریاں تھیں جیاں ای باہر اچھنین تہ اُس دور وِچ اُنہاں نی شناخت ہونی اے تہ اُنہاں نی حقیقت تسلیم کری ہندی جانی اے۔

کسے مخصوص علاقے نے بارے بچ جاننے تھیں پہلاں اُتھے نے جغرافیئے نے

بارے، اُتھوں نے حدود اربعے، ٹوپوگرافی ہور اُس نے آساں پاساں کی جاننا وی ضروری سمجھیا جانا اے۔ کیّاں جے طبعی، سماجی ہور سیاسی نالے ماحولیاتی اعتبار نال ایہہ بہر صورت اپنے آساں پاساں نال جُڑیا ہونا اے۔ جسراں کہ ہر مورخ ایہہ محسوس کیتا اے کہ ہور کسے خطے نی تاریخ لکھنے اُس علاقے نی حداں تھیں دور نکلی جانے ہین تہ حیرت انگیز طور وراسراں نے حقائق نی نشاندہی کیتی ہے جس تھیں واضح ہوئی جانا اے کہ ایہہ ساری دُنیا اک لوہکا جیا گراں ہے تہ ساری زمین نا اک اک ذرہ اکس دوّئے نال جُڑیا نا ہے۔ ہور اسے طراں اس بچ پائی جانے والی مخلوق وی اک دُوّئے نے فطری طور اتنی نیڑے ہے کہ اساں کی فرداً فرداً بکھرے بکھرے ناں رکھنے پینے ہین۔ اساں نیاں ANTHROPOLOGICAL (عمرانیاتی)، نالے تاریخی روایتاں ہور شناخت پہاویں جیا اکس دُوّئے تھیں بکھریاں ہون وراساں نا باوا آدم تہ اِک ای سی نا تہ اُس اِک ای ماؤ نے پُتر ہاں۔ قدرت نی ستم ظریفی نے جتھے اکس کی دُوّئے اُپر فوقیت دیئی چھوڑی تہ اُتھے بندے نا کُجھ اپنا قصور وی سی۔ جاہلیت تھیں ای قُدرت نے SURVIVAL OF THE FITTEST نا تصور قائم کری دِتا تہ اِسراں 'جس نا سوٹا اُس نا چھوٹا' نی مثال، جیہڑا موٹا ڈاہڈا، چاک چوبند تہ چرب زبان سی اوہ پہر اُ دُوّئے پہر اوّاں نا سردار بنی گیا تہ لسّے ماڑے، کم عقل تہ ذہنی طور پسماندہ انساناں کی غلام بنائی ہندا گیا تہ فیر انہاں کی حیواناں جیا سمجھی تہ جنگلاں بیاباں، گھاٹیاں تہ پہاڑیاں واخ تہر کلّیا۔ نہ اُنہاں نی کہانی کسے سُنی، نہ اُنہاں نے مرنے جینے نا کوئی گواہ سی تہ نہ اُنہاں نے کارنامیاں نا کوئی مورّخ۔ کسے وی ایہہ جاننے نی کوشش نہ کیتی کہ ایہہ لوک جیہڑے پہاڑاں تہ بناں نی کوکھ تھیں پیدا ہونین، انہاں نی تہذیبی ارتقاء کسراں ہوئی۔ انہاں نی تہذیب ہے وی یا نیہہ؟ انہاں نی کہہ اہمیت اے؟ ہور اس دُنیا نے اندر انہاں نی کیہڑی

حد تکر ضرورت ہے؟ ہور تہ ہور آپے ریاست جموں کشمیر نی کہانی ہور حیران کرنے والی ہے جے کدے کلہن پنڈت اس وادی نی کہانی نہ لکھنا تہ اس نے ہزاراں سالاں نے ماضی کی کیہڑا جانے آ۔ حالاں کہ سچ ایہہ ہے جت جس زمانے تھیں کلہن راج ترنگنی بچ کشمیر نی تاریخ کی درج کیتا ہے، کشمیر اُسے تاریخ تھیں وجود بچ نیہہ آیا۔ خود اس نی کہانی اتنی قدیم ہے جتنی کہ اس دُنیا نی جس نا کشمیر اک لوہکا جیا ٹوٹا ہے۔

کلہن جنہاں پوراناں تہ ویداں نا ذکر کیتا اے، انہاں بچوں ہندوواں نی قدیم مذہبی کتاب نیل مت پوران ہور ویداں بچوں رگ وید، شجر وید، اتھر وید تہ سام وید شامل ہین۔ انہاں نا مزاج دیو مالائی ہے۔ ایہہ اوہ زمانہ سی ہر انسان کی دوّا انسان مافوق الفطرت ہور ابولہول لگنا سی۔ غیر مہذب پہنکھا، ننگا، جاہل، وحشی سب کُجھ ہی تہ ہے سی ایہہ اشرف المخلوقات۔ ایہہ گل قیاس نے نیڑے وی ہے تہ پتہ نیہہ کیّاں اس سچائی اُپر ایمان آننے نا دِل کرنا جے کروڑاں برہے پہلاں انسان بوجو (بوزنا) سی۔ شاید اسے واسطے قدیم آدمی نیاں جتنیاں صفتاں گنیاں جانیاں ہین۔ اُنہاں بچوں بہوں ساریاں صِفتاں تہ خصلتاں اج نے اس ترِیّے ہزارے بچ وی اساں نے آساں پاساں رہنے والے انساناں بچ موجود ہین۔ اج وی اساں نے دور دراہڈے پہاڑی علاقیاں ہور جنگلاتی خِطے بچ اسراں نے انسان نما بُو جو موجود ہین جیہڑے اپنے ماضی، حال ہور مستقبل تھیں بے خبر روٹی نے مُرچیاں واسطے زندہ ہین ہور ہر جُرم، گناہ، ہور بد عملی نا ارتکاب کرنے بچ اِنہاں کی کسے قسم نی قباحت محسوس نیہہ ہونی جس نی ترقی پذیر ہور تہذیبی معاشرے بچ کوئی گنجائش نیہہ۔ بعض علاقے اس صورتِ حال تھیں ہولیاں ہولیاں باہر اچھنے جانین ہور اس عمل بچ وی صدیاں لنگھی گئیاں ہین۔ شاید اسے واسطے کول کال نا سماج اُنہاں کی اپنے برابر اج وی منننے واسطے تیار نیہہ۔

اساں نی وادی کشمیر کی قدرت نے چومکھیوں اُچے اُچے پہاڑاں نال کہیری رکھیا نا ہے تہ اسے گلوں کشمیر وادی اکھوانا ہے۔ انہاں پہاڑاں بچ سرسبز نباتاتی خطے، سدا بہار جنگلات، ٹھنڈے بلور جیئے تہ مٹھے پانی نے چہر نے، چھمر،، چشمے، ندیاں ٹہوکاں بہکاں، رنگ برنگیاں تہ گیت گانیاں چڑیاں، ٹھنڈی ٹھنڈی جان باہنے والی صاف شفاف ہوا، برفو نال لدیاں ٹیکریاں تہ مانیاں ہی کشمیر کی دُنیائی جنت بنائی چھوڑنیاں ہین۔ انہاں اسمان نال گلاں کرنے پہاڑاں نی چھول بچ بسیاں بستیاں ہمیش تہرتی پہوکھل رہیاں ہین۔ ایہہ انہاں نا مقدر نیہہ سی بلکہ اُنہاں کرم فرماواں نی سوچ نا نتیجہ سی جنہاں انہاں کی جنگلی، وحشی، پہاڑی، پسماندہ جیئے خودساختہ القاباں نال نوازیا سی تہ انہاں کی اک زبردست احساسِ کمتری نا شکار کری رکھیا سی۔ نتیجے نے طور اُپر معلوم دور، خاص کری بیہمی صدی بچ حکومت انہاں پچھڑیاں ہوئیاں لوکاں کی، Resident of Backward Areas قرار دیئی ہور صدیاں پُرانی استحصالی کہانی نے سچ ہون اُپر تصدیق نی مُہر ٹھکوری چھوڑی۔ ور کہانی صرف اُتنی ای ہے۔ اک نیہہ کئی تاریخاں گلا پھاڑی پھاڑی تہ آکھنیاں ہین جے انہاں پہاڑاں بچ رہنے والے لوکاں اپنی ارتقاء ہور بقاء واسطے جیہڑیاں جیہڑیاں جُہدیاں کیتیاں ہین اُنہاں نی مثال مہذب قوماں بچ وی نیہہ لبھنی۔ ایہہ لوک اپنے Survival واسطے ہور استحصال کی ختم کرنے واسطے اگ تہ خون نے دریاواں تھیں ٹپی آئے ہین۔ سختیاں، مصیبتاں تہ تکلیفاں چہلّی نالے بے مثال جُرات تہ غیرت مندی نا مظاہرہ کری اج اُس مقام اُپر کھلے ہین جتھے اک زمانے بچ اُنہاں اُپر ہسنے والے لوک اج اپنیاں اگلیاں دنداں ہیٹھ رکھی (حیران) کھلے ہین۔ میں محض کُجھ اک سطراں پہلاں کلہن نا ذکر کیتا ہے۔ کلہن کی کیہڑا نیہہ جانتا۔ کشمیریاں اپر اُسناں بہوں احسان ہے جے اُس اِس قدیم قوم کی راج ترنگنی جیئے

شیشے بچ اپنا چہرہ دہسالیا تہ انہاں کی اک شناخت دِتی۔ کشمیر نی اس قدیم ترین تواریخ نے صفحیاں بچ ہی وادی نے کنڈھے کلاسرے (کول کال) نے پہاڑی علاقیاں نا احوال درج ہے۔ جنہاں بچ اک علاقہ ''اوڑی'' وی ہے۔

جسراں کی میں پہلاں تمہید بچ ای عرض کری چکیا ہاں جے کسے مخصوص علاقے یا آبادی نے بارے بچ جاننے تھیں پہلاں اُس نے آہنڈ گماہنڈ نے جغرافیائی تہ تاریخی حالات تھیں واقفیت حاصل کرنا بہوں ضروری ہے۔ اس واسطے اوڑی نی تاریخ نے آئینے بچ تکنے تھیں پہلاں اس نے محلِ وقوع ہور اس نی جغرافیائی اہمیت کی جاننا ضروری ہے۔ مِگی ایہہ گل آکھنے بچ زرا پہر وی چہک یا تکلف نیہہ جے آپے اساں نی وادی کشمیر نے اکثر عام لوکاں کی ہی نیہہ بلکہ پڑھے لکھے دانشور طبقے نال تعلق رکھنے والے افراد جنہاں بچوں کُجھ اک تاریخ ہور جغرافیے نے پروفیسر وی ہین تہ کُجھ اک حکومت نے اُچے ایواناں بچ وی براجمان ہین، کی اس چیز نا کوئی علم ہی نیہہ جے اوڑی کشمیر بچ کیہڑی جگہ ہے تہ اُتھے کیہڑے لوک رہنین، اُنہاں نی طرزِ معاشرت، زبان ہور سماجی حالات کسراں نے ہین.....؟ وادی نیاں صدیاں پرانی تواریخ بنانے بچ اُنہاں نا کتنا حِصہ ہے.....؟ اتھے لوک وی ہین جنہاں اس تاریخی سرزمین نا ناں تک وی نیہہ سُنیا نا۔ کوئی اس کی 'یوری' آکھنا تہ کوئی 'وور'، کوئی 'اوڈی' تہ کوئی کُجھ ہور.....!

اجاں کُجھ اک برہے پہلاں میں سرینگر تھیں بارہمولہ اک بس بچ سفر کرنا ساں لگا ہویا جے حسبِ دستور اک مسافر نا بس نے کلینڈر نال کرائے اُپر جھگڑا ہوئی گیا۔ ایہہ مسافر ماہڑا اک اُستاد ہور اجکل اک کالج نا وائس پرنسپل ہے۔ اُس کلینڈر اُپر رُعب جمانیاں ہوئیاں آکھیا ''مِگی تو اوڑی نا نہ سمجھیاں.....'' ایہہ گل سُنی تہ میں سوچنا ہی رہیئی گئیاں کہ اس نا کہہ مطلب سی؟ دِسنے بچ اس کی واضح کرنے نی لوڑ نیہہ۔ (اُسنی اک

گل سچی سی جے اوہ اوڑی نا رہنے والا نیہہ سی) وادی نے بہوں سارے علاقیاں بچوں بار ہمولے تھیں بُنھاں نے علاقیاں کی 'پہاڑ' آکھیا جانا ہے ہور مہاراجہ ہری سنگھ نے زمانے بچ جس ملازم نا سزا نے طور اُپر تبادلہ ہونا سی اُس کی ''پہاڑ'' پہیجی دِتا جانا سی۔ دراصل اس واسطے کہ ایہہ علاقہ تمام مراعات تھیں محروم سی ہور ملازم واسطے ''کالا پانی'' تھیں کہٹ نیہہ سی۔

تاریخ لکھنے والیاں کشمیر وادی کی جغرافیائی طور اُپر کئیاں پرگنیاں یعنے حِصّیاں بچ بنڈیا ہے۔ اِیّاں تہ وادی کھنہ بل تھیں کھادن یار تکر ہی منی جانی ہے۔ لیکن کشمیر کشتواڑ تھیں پکھلی ہور ہزارے تھیں شمالی علاقہ جات تکر کھنڈری ہوئی سرزمین ہے۔

شاستریاں نا قول ہے کہ ہندواں نی قدیم آبادی نے سبب ہندوواں مہادیو نے ۳۶ تت نے مطابق اس نے ۳۶ حصے کیتے تہ اُنہاں نے ناں وی اپنے طور اُپر رکھے ایہہ بنڈ ویلے کویلے بدلنی رہئی۔ راج ترنگنی بچ کشتواڑ کی کاشٹھ واٹ لکھی تہ اس کی جنوب مشرق تھیں کشمیر بچ شامل کری تہ ٹکسلا تکر کشمیر کی کھلیاریا گیا۔ جغرافیے نے بعض ماہراں اس ملک کی کشن گنگا دریا (تاریخ بچ اس کی کرشنا گنگا لکھیا گیا ہے ور ہے ایہہ کشن گنگا ہے جس کی نیلم وی آکھنین) تھیں ہنی تہ چناب دریا تکر شمار کیتا گیا ہے۔ شاستراں والیاں بھوٹان تھیں ریاست چمبہ تکر پورے پہاڑی علاقے کی کشمیر آکھیا گیا ہے۔ بعد نے شاستراں بچ کشمیر نے دو حصے دسے گئے ہین۔ جیہڑے ستی سر، کشپ مر، شمیز، کاسمر، کشیر کشن جھیل، تہ کشن چھپا (موجودہ کشمیر نے دو قدیم ناں) نی بنڈ دسنین، جس نیاں حداں موجودہ اننت ناگ تھیں چکاری (موجودہ مظفر آباد) تکر جہلم دریا نے کناریاں اُپر قدرتی طور اُپر ہوئی نی دسی گئی ہے۔

مراج یا مایا راج، کاما راج یا کرم راج یا کامراج: چڑھدا حِصہ مراج ہور لہندا حِصہ

کامراج ہے۔ طوالت تھیں ڈرنیاں میں مراج کی اِتھے اِی چھوڑی تہ کامراج ناذکر کرنا اِی مناسب سمجھناہاں۔ جس بچ اوہ علاقہ ہے جیہڑا فی الوقت زیرِ بحث تہ تحقیق ہے۔

کامراج نے پرگنے:

پنڈت ہرگوپال خستہ مصنف تاریخ کشمیر (تاریخ وجغرافیہ) اِنہاں نی کُل تعداد ۱۹ دسنین۔ بانگل، سائرموضع پائین، لعل (لولاب) کوئی ہامہ (کھوئی ہامہ) پرس پور، مانچ ہامہ، تیلہ گام، کروہن، کہوئی (نائدکھے) زینہ گیر، تپہ حمل، تپہ مچھی پورہ، تپہ رامحال، تپ نے ہرے، دچھنہ کھاورہ ..... دچھنہ نارائن، تہلی رفیع آباد۔ (نارن تھل)، جیہڑا کہ بارہمولہ نے درے تھیں تھلے والا علاقہ ہے۔) ہزارہ تکر چلا جانا ہے، وتستا یعنی جہلم دریانے سجے پاسے نا پہاڑی علاقہ۔

کہاوڑہ یعنے کھاوڑہ ..... وتستا یعنے جہلم نے کھبے ہتھ ایہہ اوشکرہ، کچھامہ تھیں لنگھی تہ گوہالن تکرنا علاقہ ہے۔ اتھے ایہہ گل ذکرنے قابل ہے کہ دچھن کشمیری بچ سجے کی تہ کھوور کھبے کی آکھنے ہین۔ انت ناگ جنوبی کشمیر تھیں ہی جہلم دریانے سجے پاسے نے علاقے کی چکاری (موجودہ مظفرآباد) تکرنے علاقے دچھن پارہ ہور جنوبی کشمیر تھیں ہی جہلم دریانے کھبے پاسے نے علاقے کی جیہڑا راجواڑا جائی تہ ختم ہونا ہے کی کھاور پارہ آکھیا جانا ہے۔ اس ناذکر راج ترنگنی بچ درجناں جائیاں اُپر موجود ہے۔ ہور اس تھیں بعد جیہڑیاں تاریخ ہور جغرافیے نیاں کتاباں بعد نے مئولفاں تہ محققاں ترتیب دتیاں ہین اُنہاں بچ وی ایہی ناں درج ہین پنڈت ہرگوپال خستہ ہوراں اک پورا باب پوراناں، شاستراں تہ راج ترنگنی نا حوالہ دیئی تہ لکھیا ہے، کہ پرگنہ دچھنہ نے باشندیاں کی بمبہ ہور پرگنہ کھاورہ نے بسنیکاں کی کھکھا آکھنے ہین۔ پرگنہ دچھنہ نے صدر مقام نا ناں کٹھائی ہور پرگنہ کھاورہ نے صدر مقام نا ناں اوڑی رکھیا گیا۔ اُس نے مطابق برہمن

جس لفظ شاستری بچوں 'بہہ' ہند اگیا تہ دوّئے پاسوں کھتری جس وچوں حرف کہہ، کہا (کھکھا) ہند اگیا! قدیم دِناں بچ اس علاقے بچ رہنے سن، اِسراں مسلمان ہونے تھیں بعد اُنہاں ایہی ناں تہ ذاتاں قائم رکھیاں ہین۔ خستہ نے مطابق سمبلی خان ہور کہلے خان دو بندے جیہڑے روم ترکستان نے رہنے والے سن اِتھے آنی تہ اُنہاں اِتھوں نے رہنے والیاں بسنیکاں کی ماری کُٹی تہ مسلمان کیتا، ہور فِر اپنے اپنے ناں اُپر ریاستاں قائم کیتیاں۔ راج ترنگنی بچ پنڈت کلھن وی انہاں دواں قبیلیاں نے بارے بچ لگ بھگ ایہئی رائے قائم کیتی سی ور کلھن پنڈت کشمیر بچ اسلام نے ظہور تھیں پہلاں ای پرلوک سدھاری گئے سن، اس واسطے انہاں انہاں قبیلیاں نے Origin اُپرای گل کیتی ہے تہ تحقیق نا کم اپنے پچھے اَوُنے والیاں مصنفاں، تہ مورخاں واسطے رہن دِتا۔

راج ترنگنی بچ کسے وی جگہ اوڑی نا لفظ نیہہ اَیا۔ ور راج ترنگنی نے ترجمہ کرنے والیاں Foot Notes بچ درجناں جگہاں اُپر اس مقام ناناں ہند اہے۔ میں جتنیاں وی تاریخی کتاباں نا مطالعہ کیتا ہے اُنہاں بچ اوڑی اک مخصوص جگہ کی ظاہر کیتا گیا ہے، جد کہ راج ترنگنی بچ دو اک جگہ اُپر ضمیمہ نوٹ بچ نوٹاں بچ ترجمہ کرنے والے واضح کرنین جے کل جُگ بچ اوڑی ناناں کُجھ ہور ہوئی سکنا ہے اِس سلسلے بچ جیہڑے دوناں حوالہ جات بچ درج ہین کسے وی صورت بچ ایہہ اشارہ نیہہ دینے کہ جدید اوڑی اُنہاں نے ناں تھیں بگڑی تہ بنیا ہے۔ راج ترنگنی نی اُتھمی ترنگ نے ضمیمہ نوٹ بچ درج ہے۔ ''بلوان'' جس ناذکر ہور کدے نیہہ اچھنا غالباً وتشتا دریانی وادی بچ بارہمولہ تھیں تھلے کوئی جگہ سی جتھے اج تکر کھش (کھکھے) آباد ہین۔

''ویرانک اوہی جگہ ہے جتھے اج کل وتشتا وادی بچ بلیاس یا بلیاسک نے مُنہیں اگے (بالمقابل) موجودہ ویرن واقع ہے'' اِسے ضمن بچ اک دوار نے پُل ''دوار سیتو'' نا

بیان ہے۔

اک نوٹ نی نقل ..... ''اس جگہ تھیں مراد اُس پُل تھیں ہے جیہڑا بارہمولہ نے نیڑے واقع سی۔ اس چوکی نے متعلق جیہڑی کشمیر نے تمام دریاں بچوں زیادہ مشہور سی، ہیون سانگ اس کی لہندا بوہا (مغربی دوار) قرار دینا ہے۔ حوالہ سٹائن ہوراں نے نوٹ سیاحت، اوکنگ صفحہ ۲۳، البیرونی وی اپنی کتاب انڈیانی جلد ا صفحہ ۲۰۷ اُپر جہلم دریا نے دواں کناریاں اُپر دوار موجود ہون نا ذکر کرنا ہے۔ دریا نے کُھبے کنارے اُپر دوار نے آثار بچ اوہ پرانا پُجیا تڑ ٹیا نا دروازہ ہے۔ (مور کرافٹ نی کتاب Travells دوئی جلد، ایہہ بوہا دواراں گراں نے لہندے پاسے پرن پیلاں گراں بچ ہوئی سکنا ہے جس نیاں کندھاں اج تکر موجود ہین، اِس نے شمال مغرب وِچ اوڑی واقع ہے.....''

راج ترنگنی حصہ اول نے نوٹ ۳۹۹ بچ بارہمولہ تھیں بُھلے پاسے دچھنہ تہ کھاورہ پرگنے ہین۔ اک موضع نا ناں 'اُوڑی' اَیا ہے۔ کدے ایہہ خاص مقام نہ ہونا تہ اس نا مصنف شاید ذکر نہ کرنا۔ مشہور چینی سیاح وی اپنے سفرنامے وچ کدے اس قصبے نا ذکر نیہہ کیتا۔ اُس نے سفرنامے بچ کدے کشمیر ناناں وی نیہہ۔ لیکن ایم یوتھر جس چینی سیاح نے سفرنامے نا خلاصہ لکھیا، نا ایہہ خیال درست سی کہ شمالی ہندوستان نے متعلق جس ملک نا ذکر انہاں لفظاں بچ اَیا ہے، اوہ بیان امور نے مطابق ملک کشمیر ہی ہے.....

سیئی ہونا ہے جے ہیون سانگ وی وتشٹہ نے رستے کشمیر بچ داخل ہویا ہوسی گا۔ کیّاں جے اوہ اس رستے نی نسبت جیہڑا اس اختیار کیتا بیان کرنا ہے۔ اوہ ارشا (ضلع ہزارہ) نے جنوب مشرق تھیں ہوئی تہ لنگھنا ہے۔ پہاڑاں ہور ٹیکریاں کی پٹنا ہویا اوہ سنگین دوار اُپر پُہنچا ہے جیہڑا سلطنت نا لہندا پھاٹک ہے۔ ایہہ پھاٹک یا دروازہ جس نی اوکنگ ہور البیرونی کی وی خبر سی، اوہ سرحدی چوکی یا دروازہ سی جیہڑا بارہمولہ نی کُھڈ بچ

واقع سی۔ سرزمین کشمیر اُپر اُس (ہیون سانگ) نی پہلی رات ہشک پور (اشوک پور) موجودہ اوشکر پورہ بارہمولہ بچ گزاری۔ اس وضاحت تھیں پتہ لگنا ہے جے کشمیر نی سرزمین اوشکرہ (بارہمولہ) تھیں شروع ہونی ہے۔ اس نے لہندے پاسے کھاورہ تہ دچھنہ ہین جیہڑے مسلماناں نے عہد حکومت بچ نویاں وزارتاں نی تشکیل نے ویلے تحصیل اوڑی بچ شامل سن۔ ہور اُنہاں نی وزارت مظفرآباد سی۔ اج کل وی دچھنہ ہور کھاوڑہ نے لوک بارہمولہ تھیں پچھے والے علاقے (وادی) کی کشمیر آکھنے ہین ہور اوڑی نیاں حداں ضہم پورہ دچھنہ تھیں شروع ہونیاں ہین ہور کھاوڑہ بچ اوڑی نیاں حداں نوشہرہ تھیں شروع ہونیاں ہین۔ بارہمولہ تھیں وتستا ندی نے دواں کنڈھیاں سمیت علاقے کو وادی وتستا لکھیا گیا ہے۔ اس بارے بچ نیل مت پوران نے حوالے نال راج ترنگنی نے اک ضمیمے بچ اک مترجم اک دلچسپ کہانی بیان کیتی ہے۔ مہاراجہ للتا دتیہ مُکتا پیڈ ۷۱۹، ۷۷۶ بکرمی نے زمانے بچ اک بنگالی سادھو کشمیر آیا ہور مہاپدم ناگ نامی اک تالاب یا چشمے نے کنڈھے اُپر دھونی رمائی تہ بیہئی گیا۔ کسے ڈامر راجے کول مُخبری کیتی کہ ایہہ سادھو اک جاسوس ہے جیہڑا سلطنتِ کاشمر کی اپنے راجے واسطے ہڑپنے واسطے پہنجا گیا نا ہے۔ اُس نی گرفتاری تھیں بعد اُس کولوں اک شال برآمد ہوئی جس اُپر اک سور نی شکل کڈاہی گئی نی سی۔ اس سور نی دُمڑی نے کول پرونتس یا پرونتس یا پورنتچھہ ہور پچھلیاں دواں جنگھاں نے اگے، جتھے جانورنت تھن ہونے ہین نے اک ذریعے کو ڈبچ اوڑی لکھیا ہویا سی (اوہڑی مادہ جانور نی اوہ جگہ ہونی ہے جس بچ دُدّھ ہونا ہے۔) اگے سر نے کول ورہ مولکھیا سی ورہ نا مطلب سنسکرت بچ سور کی آکھیا جانا ہے۔ ہندواں نا اک مشہور دیوتا ورہی رہیا ہے جس نا مُنہ سور جئیا سی۔ اس تصویر نے ہیٹھ لکھیا سی پونچھ تھیں داخل ہوئی جاؤ (پونچھ سنسکرت بچ دُمڑی کی آکھیا جانا

ہے) اگے اوڑی ہے (اوڑی 'اوہڑی' سنسکرت بچ وی تہ پہاڑی بچ وی جانور نے تھناں والے حصے کی آکھیا جانا ہے) ہور اس تھیں اگے لکھیا ناسی تہ ورموہ تھیں باہر آئی جاؤ (ورہ موہ نا مطلب سور نا مُنہ ہے) ایہہ بظاہر کشمیر بچ داخل ہونے نا رستہ سی، آکھیا جانا ہے جے پرونستاس ناناں اُسے تہیاڑے تھیں پونچھ پیئا ہے۔ کھاوڑہ نا اوڑی تہ ورہ موہ نا بار ہمولہ ہوئی گیا۔ جس جگہ اج اوڑی قصبہ ہے اس کی پیرستان وی آکھیا جانا سی بلکہ بعضے لوک اج وی اس جگہ کی پیرستان ہی آکھنین۔ اِتھوں اک رستہ درہ حاجی پیر (پیر پنجال سلسلہِ کوہ) تھیں ہونا ہویا اوڑی کی پونچھ نال ملانا ہے جد کہ دوّا راہ اوڑی کی جہلم دریا نے کھبے کنڈھے تھیں مظفر آباد نال ملانا ہے۔ جیہڑی مغل روڈ ہزارہ نال کشمیر کی ملانی ہے اوہ دچھنہ تھیں ہوئی تہ کشمیر وادی واخ جانی ہے ہور قصبہ اوڑی اس نے جنوب مغرب بچ ریہئی جانا ہے۔ غالباً ایہئی اوہ رستہ ہے جس تھیں گذری تہ مشہور سیاح ہیون سانگ تہ فاہیان ہور البیرونی گزرے سن۔ اسے واسطے اِنہاں بچوں کسے وی اوڑی نا تذکرہ نیہہ کیتا۔ ہوئی سکنا ہے جے اس نی وجہ ایہہ ریہئی ہوئے جے اوہ دچھنہ مقابلتاً کھاوڑہ تھیں گرم علاقہ ہے۔ تتھے دینہہ نیاں کرناں سدھیاں پینیاں ہور گھئل اُپر کدے وی جنگل یا کھائیاں نیہہ آونیاں ہور سفر واسطے مقابلتاً بے خطر ہے۔ کھاورہ نا علاقہ کہنے جنگلاں، تیز ندیاں نالیاں، کھائیاں، درّیاں، اُچیاں نیویاں ٹیکریاں ہور جنگلی (وحشی) جانوراں نی وجہ نال مسافراں واسطے خطرناک رہیا ہے۔ ہور اس طرف اکثر جنگ جو قبیلے ہور ڈاکو آباد رہے ہین جیہڑے قافلیاں کی لُٹی لہاسی تہ قتل و غارت کری چھوڑنے سن۔ پنڈت ہر گوپال خستہ ہور لکھنے ہین جے پیر پنجال والے پاسوں (جنوبی اوڑی) آونے والے والے حملہ آوراں نے کدے اُس پاسوں کشمیر بچ داخل ہون نی جُرات نیہہ کیتی۔ اسراں کئی راجے تہ طاقتور جرنیل اوڑی تہ پہنچے مگر ڈھلان پہاڑیاں تھیں

روہڑے جانے والیاں بڑیاں بڑیاں پتھراں نی زد بچ آئی تہ اپنیاں جاناں تھیں ہتھ تہوئی بیٹھے۔ ایہہ پتھر (چٹاناں) مقامی لوک روہڑنے سن جنہاں کی باہروں آونے جانے والے ناگ آکھنے سن۔ کھاوڑہ علاقے بچ دیوہیکل ہور بڑیاں بڑیاں چٹاناں تھیں بنے ہوئے مندر (بونیار تہ مہورہ) اس گل نی تصدیق کرنے ہین کہ باہروں آئے ہوئے لوکاں جنہاں نی بڑی تعداد پانڈواں نی سی اسے طراں نے مندر بنائے جیہڑے مندر کہٹ تہ قلعے زیادہ لگنے سن ہور اج تکر ۵۰ تھیں ۹۰ فی صدی تکر انہاں نے آثار صحیح سلامت ہین۔ ایہہ قلعے اُنہاں اپنی سلامتی واسطے بنائے سن۔ اوہ آپے وی انہاں علاقیاں بچ آباد ہوئے تہ آساں پاساں نے علاقیاں بچ لُٹ مار شروع کری دِتی، تہ فر تاریخ نے ہنیریاں بچ گُم ہوئی گئے۔ اِنہاں دواں مندراں نے بارے بچ تاریخ لکھنے والیاں بچ اختلافِ رائے ہے۔ بعضے مورخاں انہاں کی ہندو مندر قرار دینے ہین۔ لیکن راج ترنگنی بچ انہاں بچوں اک مندر کی بودھ مندر قرار دتا گیا اے۔ اُتھی ترنگ بچ ضمیمہ نوٹ بچ اک جگہ لکھیا گیا ہے

''اندر دیوی بھون وہار نی نسبت ترنگ ۱۳ نے شلوک ۱۳ بچ بیان کیتا گیا ہے کہ ایہہ اوہ جگہ سی نانیں پتھر سیگھ واہن نی رانی اندر دیوی رکھیا سی۔ انسائیکلوپیڈیا کشمیریانہ بچ موتی لال ساقی ہوراں لکھیا ہے کہ یا تہ بھون وہار ناناں بگڑی تہ بونیار بنی گیا ہے یا فر بودھ وہار تھیں بگڑی تہ بونیار بنی گیا ہے۔ ورمگی (راجہ نذر بونیاری) انہاں نال اتفاق نیہہ رکیّاں کہ جنہاں مقاماں نے آخر بچ 'یار' ہے اوہ کشمیر بچ بہوں سارے ہین مثلاً خان یار، کھادن یار، بم یار وغیرہ۔

خستہ اپنی کتاب کاشمر بچ اپنے ضمیمہ متمضن بہ نقشہ جات منادر تہ قدیم تعمیراں واقع کشمیر بچ لکھنین۔

''ایہہ مندر بہوں خوش اسلوبی تہ خوبی نال تعمیر کیتے گئے ہین۔ کہڑے ہوئے پتھراں کی آپس بچ اسراں چسپاں کیتا گیا ہے کہ انہاں نے بشکار معمولی دہل تکروی سیئی نیہہ لگنی جے پتہ لگے کہ انہاں نا جوڑ کیہڑی جگہ اُپر ہے۔ ایہہ پتھر ۳ گز تھیں ۲۰ گز تکر لمبے ہین جنہاں نا حجم اک گز تہ عرض ۳ گز تھیں ۵ گز تکر ہوسی گا۔ اُنہاں نا آندا جانا ہور فر اِتھے نصب کرنا قیاس بچ اِی نیہہ آوندا۔''

مورخ نے وادی وتشٹا نے انہاں مندرانی کیفیت انہاں نے نقشیاں وِچ درج کیتی ہے۔

وادی وتشٹانی پرانی سیں نے بارے بچ راج ترنگنی نے ضمیمے بچ ٹھاکر اچھر چند شاہپوریا ہوراں دگنی تہ دان ہوگل ہوراں نے حوالے نے نال لکھیا ہے کہ ''دیار گلہ تھیں کوئی ۲ میل بُنھاں موضع ذہن پورہ نے نیڑے قدیم مقاماں۔ نے کولوں ہوئی تہ گذرنے ہین۔ اس تھیں وی تھلے موضع گنگل نے نقشے اُپر اک قدیم مندر نے کھولے دہسے گئے۔ جتھے تکر جانے سٹائن ہوراں مترجم راج ترنگنی کی موقعہ نیہہ ملیا۔ ۳/۴ روزانہ کوچاں تھیں بعد اس بخلی وادی بچ پہنچنے ہین، جس کی قدیم نقشے اُپر 'پیلس' نے ناں نال دہسیا گیا ہے۔ اِس وادی ہور اس نے کنڈھے والے بڑے جئے موضع نا ناں پہاڑی لوکاں بچ 'پلیاس' مشہور ہے۔ ور وادی وتشٹہ بچ جیہڑے کشمیری لوک بکھرے بکھرے مقاماں اُپر آباد ہین اوہ اس کی 'بلیاس' آکھنے ہین۔ ایہہ ناں سٹائین آکھنے ہین۔ ایہہ ناں سٹائن ہوراں نے مقامی تحقیقات نی بنیاد اُپر معلوم کیتا سی ہور اسے نے سلسلے بچ اُنہاں اندازہ لایا جے ایہہ اوہی جگہ جس نا ناں راج ترنگنی بچ بولیاسک آیا ہے۔ ترنگ ۵ نے شلوک ۲۲۵ بچ جتھے کلہن نے ۱۹۰۲ بچ راجہ شنکر ورمن نی دریائے سندھ واخ افسوس ناک چڑھائی کرنے نی کیفیت قلمبند کیتی ہے۔ اس جگہ 'بولیاسک' کی اوہ مقام

دھسیا گیا ہے جتھے کشمیری فوج ارشا (ہزارہ) تھیں واپس اچھنی ہوئی اپنے ملک نیاں حداں بچ داخل ہوئی سی۔

ویرانک:

اس جگہ اسیں اس نتیجے اُپر پُہنچے ہاں تہ اس نی تائید کلہن پنڈت نے اس بیان تھیں ہونی ہے جیہڑا اس بولیاس نے عین مقابل والے اک مقام نے بارے بچ دِتا ہے۔ کلہن نے ترنگ ۵ نے شلوک ۲۱۴ ہور ترنگ ۸ نے شلوک نمبر ۴۰۹ بچ ویرانک ناں نے مقام نا ذکر واقعات نے سلسلے بچ اس انداز نال کیتا ہے کہ سیئی ہونا ہے اوہ وادی وتشٹہ بچ ہور علاقہ کشمیر نی سرحد اُپر واقعہ سی۔ اُنہاں بچوں پہلے شلوک بچ اس حملے نا ذکر ہے جیہڑا دواریش نے ویرانک اُپر کیتا سی ہور آخرالذکر میں اس نا ذکر کھشاں (کھکھیاں) نی بستی نے طور اُپر آیا ہے۔ جتھے ۱۱۱۱ء بچ سُسل اس ویلے پناہ گزین ہویا سی۔ جدوں اُس کی بار ہمولہ تھیں فرار ہونے ور مجبور کیتا گیا، سٹائن ہوراں نا خیال ہے کہ اس مقام نا موجودہ ناں ویرن ہے جیہڑا بولیاس تھیں تھوڑے فاصلے اُپر وتشٹہ نے کُھبے کنڈھے اُپر واقع ہے۔

دواروتی نا سرحدی علاقہ:

پرانی سرحد جیہڑی اس طراں قائم ہونی ہے۔ اس تھیں تھلے والی وادی نا ناں دواروتی یا دوار بدی مشہور ہے۔ ہُن اساں کی صرف ایہہ تکنا باقی ہے کہ انہاں قدیم مقاماں نے بارے بچ جیہڑے وادی نے سجے پاسے واقع ہین۔ اساں کی کسراں نیاں معلومات حاصل ہونیاں ہین۔ تحقیق تھیں ثابت ہونا ہے کہ کھاورہ واخ اچھنے جانے نا کوئی اتنا بڑا رستہ جسراں کہ موجودہ بار ہمولہ سڑک ہے، موجود نیہہ سی۔ تاہم اندازہ ہونا ہے کہ اوڑی تک وادی نا دو کوچ نا فاصلہ کھبے کنڈھے اُپر اکثر استعمال بچ آئی رہیا ہوسی

گا۔ اوڑی تھیں اک آسان رستہ درہ حاجی پیر بچ پرنس یا پرنوس والے پاسے جانا سی۔ ایہہ درہ چوں کہ بہوں کہٹ یعنی ۸۵۰۰ فُٹ اُچا ہے اس واسطے کسے موقعے اُپروی اسراں نیہہ ہونا کہ برفباری نے باعث سِروں ای رُکی جائے۔ ایہئی وجہ سی جے سیالے بچ جدوں کشمیر واخوں اوُنے والے رستے مثلاً اوہ پیر پنجال، توش میدان یا دیگر اُچیاں درّیاں تھیں ہوئی تہ اوُنے ہین ہور تہ ناقابلِ گذر ہونے ہین۔ ہنی دیئی تہ ہزارے، پونچھ ہور پنجاب کوہ مری نے رستے کشمیر اوُنے واسطے ایہئی اک پہاڑی گذرگاہ ریہئی جانی ہے، جس کی اوڑی آکھنے ہین۔ کشمیر تھیں بُنھلی وادی وتشٹہ نے پاسے کوچ کرنیاں ہوئیاں جدوں اسیں دیار گل کی پار کرنے ہاں تہ سجے کنڈھے اُپر فتح گڑھ گراں اچھنا اے۔ جتھے قدیمی تاریخی آثار موجود ہین۔ اس تھیں اگے ٹُری تہ دریا نے کنارے کنس ہوم (موجودہ کچھامہ) واقع ہے۔ ایہئی اوہ جگہ ہے جتھوں قدیم عبادت خانہ کرتیا شرم ہونا سی، جس نی بنیاد کی کلہن ہوراں ترنگ اشلوک ۷۴۱ بچ اک عجیب روایت نی رو سنگ راجہ اشوک نے پُتر نے ناں منسوب کیتا ہے۔ نیز تکونوٹس آن اوکانگ صفحہ ۱۲ تہ کشمیندر نی کتاب تھیں ادھیائے ۲ شلوک ۶۱۔

پہلے روز نے کوچ نے خاتمے نے نیڑے اک قدیم مندر نے کھولے آونین جیہڑے آثار الصنادید نے اعتبار نال بہوں دلچسپی نے حامل ہین۔ موجودہ کتاباں تھیں اس گل نا پتہ نیہہ لگنا کہ اِس مندر ناں کہہ سی تہ ایہہ کدوں بنایا گیا سی۔ اسے طراں نے کُجھ ہور کھولے جیہڑے انہاں کولوں وی مندی حالت بچ ہین، بونیار تہ اوڑی نی سطح نے برابر والے حصے بچ سڑک نے نیڑے واقع ہین۔ آخر الذکر مقام نے اگے وادی وتشٹہ نے سجے کنڈھے اُپر زیادہ تر کھکھا قوماں آباد ہین جد کہ کُھبے پاسے 'بومب' قوم نے لوک آباد ہین جیہڑے انہاں نے متعلق ہی ہین۔ بے شک کھکھیاں تھیں مراد اِتھے

کھش لوکاں تھیں ہی ہے۔ کلھن ہوراں ترنگ ۸ نے شلوک ۲۰۹ بچ انہاں نا ذکر کیتا ہے۔ کھشاں نی بدامنی تہ غارت گری نا ذکر راج ترنگنی بچ اکثر موقعیاں اُپر آیا ہے۔ انہاں لوکاں نا تفصیلی ذکر 'تاریخ کشمیر' نے مصنف ہرگوپال خستہ، 'تاریخ کشمیر' حسن کھویہامی، 'ہسٹری آف کشمیر' ڈاکٹر ایم، ڈی، صوفی، 'تاریخ اقوام کشمیر' محمد دین فوق، 'پراونشل گزیٹر آف کشمیر، والٹر لارنس، ویلی آف کشمیر، لارنس، 'مختصر تاریخ جموں و کشمیر' مولوی حشمت اللہ، خان لکھنوی، 'مسلم رول اِن کشمیر' 'دی ہسٹری اینڈ کلچر آف کشمیر، آئینِ اکبری، جلد ا (ابوالفضل)، مظفر آباد، قدیم تاریخ کے آئینے میں، پروفیسر ناصر، کراچی یونی ورسٹی، تہ دوئیاں اُنہاں کتاباں بچ جیہڑیاں کشمیر اُپر لکھیاں گئیاں ہین۔ مولوی حشمت اللہ خان اپنی 'تواریخ سلاطین بمبہ وراجگان کھکھا وہتمال' وزارت مظفر آباد بچ بمبہ قوم کی تاریخ حسن نے حوالے نال روایت کرنے ہین کہ سلاطین بمبہ قوم بنی اُمیّہ (مروان نی اولاد) بچوں ہین جنہاں نا شجرہ حضرت امیر معاویہؓ سنگ جائی ملنا ہے۔ لہٰذا انہاں نا ہندو یا بودھ ہون نا سوال ہی پیدا نیہہ ہونا، جسراں کہ راج ترنگنی نے مطابق ایہہ لوک اس علاقے بچ گذشتہ ہزاراں سالاں تھیں یعنی کل جُگ یا قبل مسیح تھین آباد ہین۔ جد کہ اجاں اسلام نا ظہور ہی نیہہ سی ہویا۔ اس واسطے ایہہ معاملہ حالیں تکروی واضح نیہہ ہوئی سکیا۔ لیکن قیاس نے نیڑے حسن شاہ نی تحقیق ہی ہے، کِیّاں کہ معلوم دور تکر ایہہ لوک اپنے ناں تھیں پہلاں سلطان لکھنے رہے ہین۔ برعکس اس نے کہ کھکھے تہ ہتمال قوماں نے لوک سچیں وی کل جُگ یا قبل مسیح تھیں اس علاقے بچ رہنے آئے ہین تہ راجپوت ہین، ہور انہاں نیاں جڑاں اسے سرزمین بچ بہوں ڈوہنگیاں گئیاں ہوئیاں۔ بمبہ سلطاناں نی حکمرانی کھادن یار تھیں کہوڑی یا بوئی ہزارہ تکر رہی ہے ہور ہتمال تہ کھکھیاں نیاں جاگیراں ہور حکومت نو شہرے تھیں سیری سربن چکار تکر رہی ہے۔ بمبہ

سلطاناں نا پایہ تخت کٹھائی جد کہ کھکھا تہ ہتمال راجیاں نا ہیڈکوارٹر اوڑی ریہئی چکیا ہے۔ انہاں سلطاناں تہ راجیاں نا ملک تحصیل اوڑی، تقریباً 3/4 تحصیل مظفرآباد، سالم تحصیل کرناہ، نصف تحصیل ہندواڑہ، تہ کُجھ مملکت کشمیر با نگال تہ کروہن، کُجھ حِصہ بوئی تہ مانسہرہ ہزارہ، سالم چکار ہور کُجھ حِصہ ملک سرکار انگلشیہ ہند اُپر مُشتمل ہے۔ (مولوی حشمت اللہ)

موجودہ 'پاکستانی زیرانتظام کشمیر' نے دارالحکومت مظفرآباد ناناں بمبہ خانوادے نے موروث اعلیٰ سلطان محمد مظفر خان نے ناں اُپر آباد ہویا ہے۔ اس شہر مظفرآباد نا ناں بمبہ خاندان نے موروثِ اعلیٰ سلطان محمد مظفر خان نے ناں اُپر رکھیا گیا سی۔ جس جگہ ایہہ شہر آباد ہویا اس نا پرانا ناں 'چکڑی' سی تہ وزارت ناناں 'پہاڑ' سی، 'چکڑ' پہاڑی زبان بچ کیچڑ یا گارے کی آکھنین۔ دُوّا تلفّظ 'چکلی' جس نے معنے چوڑی (چھڑی) یا چرخی نے ہین۔ سیاحاں اپنیاں ڈائریاں، مستند قدیم سفرنامیاں، بندوبست اراضی، طبی مشنریاں، تہ فزیکل سروے نے سانجھے نچوڑ، مشہور سنٹرل ایشیا گزٹیر بچ مظفرآباد نے پرانے ناں واسطے لفظ 'سکری' برتیا گیا ہے۔ 'چکڑی' نے پہلے آباد کار بمبہ قبیلے نے وجود نا سُراغ تہ مُغل اعظم جلال الدین محمد اکبر تھیں ملنا ہے۔ کشمیر اُپر مُغلاں نے حملے ویلے معروف کھکھا تہ بمبہ قبیلیاں نی شدید مزاحمت تہ مُغلاں نی ناکامی نا تذکرہ، پیرس جیروس "PEARCE JEROUS" نی مشہور کتاب "THIS IS KASHMIR" (ایہہ کشمیر ہے) لارنس نی تاریخ، ''ویلی آف کشمیر'' تھیں علاوہ ایمپیریل گیزٹیر آف انڈیا تہ کئی ہور دستایزاں بچ مِلنا ہے۔

پروفیسر نصراللہ خان ناصر، کراچی یونی ورسٹی، اپنی کتاب ''مظفرآباد قدیم تاریخ کے آئینے میں''، لکھنین جے کشمیر کی پنجاب، ہندوستان، افغانستان، روس، ہور چین،

بلکہ ساری دُنیا نال جوڑنے نے سلسلے ۔ بچ اس قدیم گذرگاہ (مظفرآباد تھیں اوڑی) بہوں اہم رول ادا کیتا ہے۔ اِتھے بُدھ مذہب، جینی مشہور عالم، مذہبی جماعتاں، غیر مسلم دورنیاں جنگاں، کورواں، پانڈواں نے معرکے، تہ تعمیراں نے آثار، وی ملنے ہین۔ کشمیر بچ اسلام نی روشنی پھیلانے واسطے اچھنے والے عالماں تہ مشایخاں نی قدم بوسی نا اسے تہرتی کی شرف حاصل ہویا۔ اسے تہرتی کشمیر والے پاسے بدھنے ہوئے غاصبانہ قدماں نے اکثر نو کیلیلیاں میخاں نے زخم برداشت کیتے۔ پرانے زمانے تھیں مشہور دریاں نے اس حلقے بچ اوڑی تھیں ہنی تہ مظفرآباد بلکہ کوہالہ تکر اس شاہراہِ اعظم کی ایہہ سعادت حاصل ریہئی ہے جے اس بڑے بڑے بادشاہاں، حکمراناں، جرنیلاں، مصنفاں، عالماں، دانشواراں، ہُنر منداں، سیاست داناں، ڈِپلومیٹاں،، عالمی سربراہاں، تہ ہور کئی نامی گرامی تہ گُمنام بین الاقوامی شخصیتاں نے قدم چُمے ہین۔ تہ اپنے سینے اُپر اُنہاں نی میزبانی نا فرض نبھایا ہے۔ انہاں گذرگاہاں نی اک اک مُٹھی خاک، اک اک گیٹا، جنڈ بُوٹا، اُنہاں عظیم ہستیاں نے اچھنے جانے نا گواہ ہے۔ امیر کبیر حضرت علی ہمدانیؒ اسے رستے وطن واپس مُڑی گئے۔ البیرونی ہور تہ ہیون سانگ نا ذکر تہ پہلاں ہی ہوئی چُکیا ہے۔۔ ملا طاہر غنی کاشمیریؒ، شیخ یعقوب صرفیؒ، خواجہ نقشبندؒ، حضرت میاں محمد بخشؒ اسے رستے کشمیر آئے وی تہ مُڑی گئے وی۔۔ گاندھی جی، محمد علی جناح، پنڈت جواہر لال نہرو، خان بادشاہ خان، آصف علی، اقوامِ مُتحدہ نے جنرل سیکریٹری جنرل ڈاگ ہیمر شواڑ اِسے رستے تھیں سری نگر آئے وہ تہ مُڑی گئے وی۔ سلطان زین العابدین بڈشاہ، کولوں ہنی تہ مہاراجہ ہری سنگھ والیانِ ریاست جموں و کشمیر اسے رستے اُونے جانے سن۔ مغل بادشاہ جہانگیر، تہ ملکہ نور جہان نے وی اس رستے تھیں گزرنے نی روایت موجود ہے۔

آریہ ورت، یعنی بھارت یعنی ہندوستان، افغانستان، ایران تہ وسط ایشیا نے کُجھ ملکاں جنہاں بچ ترکی، آرمینیا، (یورپ) جیہڑے سارے آریہ ورت بچ شامل ہین نے لوک آریہ اکھوانے ہین۔ ایہہ اُس زمانے نی گل ہے جدوں کشمیر اک ملک نی شکل بچ وجود بچ آئی چُکیا سی ہور ستی سر ختم ہوئی چُکیا سی نالے ستی سرنا پانی بار ہمولے نے رستے مندھرے علاقے واخ بغی گیا سی تہ پہاڑاں بچوں اپنا رستہ بنانا ہویا، بڑیاں بڑیاں چٹاناں نال سر مارنا ہویا اپنی ان ڈِٹھی منزل واخ ٹُریا سی تہ فر اُس اپنا رستہ بنائی ہندا پنجاب نے اُس علاقے نے بچو بچ جس ناناں پوٹھوہار اَج تکر موجود ہے۔ ایہہ علاقہ کوہالہ تھیں اگے کوہ مری، مارگلہ، ایوبیہ، راولپنڈی، (موجودہ اسلام آباد)، کھاریاں،، گجرات، تھیں جہلم ہور دوّئے پاسے ٹیکسلا، تہ ہری پور ہزارہ تھیں ہنی تہ نوہار گلی، مظفر آباد نے نیڑے (اُس ویلے جس کی چکڑی آکھنے سن) پوٹھوہار یا پوٹوہار تکر کھلریا ہویا سی۔ (تاریخ داناں نے مطابق پوٹھوہار ناناں راجہ پورس نے ناں اُپر پیا ہویا ہے جیہڑا اس علاقے نا فرمانروا رہیئی چُکیا سی۔ جس اک حملے بچ یونانی حکمران سکندرِ اعظم ہرائی تہ اس سارے علاقے اُپر قبضہ کری ہندا سی) غالباً اُسے زمانے بچ وسط ایشیا تھیں ہنی تہ پوٹھوہار تکر نے آریہ لوک وتشٹہ نا درشن کرن اس پاسے ٹُری پئے وتھوں وتستا آئی رہیا سی، کِیّاں جے ایہہ اک نواں دریا سی، جیہڑا اس تھیں پہلاں پوٹھوہاری لوکاں نیہہ سی ڈِٹھا۔ بار ہمولہ نے نیڑے کھادن یار بچوں کشپ رشی سرنا سارا پانی اتھے کھلی روکاوٹ کپی تہ مندھرے علاقے واخ روہڑیا تہ جدواک ساتھ بہوں سارا پانی پوٹھوہاروں جائی نکلیا تہ ہزاراں لوک روہڑی مری کھپی گئے۔

کھیتیاں تباہ ہوئیاں۔ اِتھے نے لوک مُنڈھ قدیموں وہمی تہ کمزور اعتقاد نے لوک سن دُوّا اُنہاں نے نال آریہ وی سن۔ اوہ ہر چیز نی پوجا کرنے سن، ہر اوہ چیز جس

نال انہاں کی موت یا حیات ملے اوہ ہر اُسے چیز کی اپنا مالک تہ خالق سمجھنے تہ اس کی شکتی آکھنے سن۔ انہاں ساریاں چیزاں تھیں اوہ خوف کھانے تہ اُنہاں نے سامنے سجدہ کرنے۔ وتستا یعنے جہلم اُنہاں نے معبوداں بچ اک ہور باہدا کیتا سی۔ اس واسطے اُنہاں لک بدّھا کہ اُس جگہ نا درشن کیتا جائے جیہڑا اس شکتی نا مُنڈھ ہے۔ اسراں اوہ وتشفا نے دواں کنڈھیاں نے نالوں نالوں پہاڑاں واخ ٹُری پئے۔

کوہالہ تھیں اُفران مُنہ موڑنیاں ای اُنہاں کی اس ملک نی اک اسراں نی مخلوق نال واسطہ پیا جیہڑی نیم وحشی، ناسمجھ، غریب، لیکن بہادر سی۔ آریاں تہ پوٹھوہاریاں کی ہر قدم اُپر انہاں نی مزاحمت نا سامنا کرنا پیا۔ ہزاراں لوک مارے گئے۔ لیکن انہاں کول کیّاں جے نویں قسم نے ہتھیار سن اس واسطے اوہ مقامی لوکا کی کٹنے پھٹنے ہوئے اگے بدھنے رہے۔ کُجھ انہاں ہی پہاڑاں نے بسنیک ہوئی گئے اتھے ہی بیاہ شادیاں کیتیاں تہ مقامی لوکاں نے مطیع ہوئی تہ رہن لگے۔ جیہڑے اگے بدھے اوہ وادی بچ داخل ہوئی گئے۔ ور اُوہ ایہہ چیز تکی تہ بہوں حیران ہوئے جے وادی نیاں لوکاں انہاں نی مزاحمت کرن نے بجائے اُنہاں نا خیر مقدم کیتا۔ کُجھ اس گلوں جے اک تہ اُنہاں کول ہتھیار سن تہ اوہ اس واسطے انہاں کولوں ڈر محسوس کرنے سن تہ دوئی گل ایہہ جے اوہ مقامی حاکماں نے ظلماں تہ زیادتیاں تھیں تنگ آئی چکے نے سن، اسراں اوہ نویں مزماناں نی پذیرائی کری تہ اُنہاں نی خوشنودی حاصل کرنا چاہنے سن۔ ایہہ کل جُگ نا زمانہ سی تہ کوئی وی دین تہرم نیہہ سی۔ وادی نے قدیم باشندیاں کی، جنہاں کی ناگ آکھنے سن راج ترنگنی بچ پشاچ یا پشاچی لکھیا گیا ہے۔ سٹائن ہوراں نے ضمیمہ نوٹ پہاڑاں بچ رہنے والیاں کی ناگ لکھیا گیا ہے۔ ناگ سپ کی تہ پشاچ سنسکرت بچ کچا گوشت کھانے والیاں کی آکھیا جانا ہے۔ وادی نے لوکاں نی زبان پشاچی سی جیہڑی

گلگتی زبان نال ملنی جُلنی ہے ہور پہاڑاں بچ رہنے والیاں کی شاردا آکھیا جاناسی۔

پوٹھوہار تہ وسط ایشیا تھیں آئے ہوئے آریاں نیاں زباناں بکھریاں بکھریاں سن۔ ور ہے ساریاں انڈو آرین قبیلے نیاں زباناں سن، اس واسطے اک دوّئے نی گل سمجھنے بچ کوئی خاص اوہکھت درپیش نیہہ سی اچھنی۔ بہدوں جسراں جموں ،راجوری، پونچھ، مظفر آباد، پوٹھوہار تہ پنجاب والیاں کی اک دوّئے نی بولی سمجھنے بچ کوئی دِقت نیہہ ہونی۔ پشاچی سنسکرت نی قدیم ترین شکل سی۔ اس واسطے باہروں اچھنے والیاں مزماناں اُپروی مقامی بلی نا اثر ہویا۔ اس نے نال ہی اس آپسی جوڑ جٹے تہ سمجھوتے نے نتیجے بچ اک نویں نسل وجود بچ آئی۔ عقیدیاں، روایتاں نیاں توہمات سارا گُجھ اک دوئے بچ رل گڈھ ہوئی گئے۔ اس درمیان وادی وتستا نے لوکاں اک نواں اکڑ یسا پہر یا تہ اُنہاں بچ جاگرتی نی لہر آئی گئی۔ اوہ ناگ، اوہ سپ جیہڑے چٹاناں تہ پہاڑاں نیاں بِلاں بچ گھسے رہنے سن ہور صدیاں تھیں کدے کدے وی ہجرت نیہہ سی کیتی۔ کشمیر تہ پنجاب آن جان لگے تہ اسراں کشمیر تہ باقی دُنیا نے بشکارا اک رابطہ بحال ہویا۔ ایہئی وجہ ہے جے اج تکر انہاں لوکاں بچ (جیہڑے اِتھے نے قدیمی باشندے سن) گُجھ عجیب و غریب قسم نیاں روایتاں موجود ہین۔ جیہڑیاں پنجابیاں، پٹھاناں، ڈوگریاں، ایرانیاں، (بلکہ یونانیاں) روسیاں، چینیاں، مغلاں تہ کشمیری روایت ہور ثقافت نا رل گڈھ ہین۔ انہاں نا ذکر اگے اچھسی گا۔ ایہہ علاقہ کِیّاں جتھے پوٹھوہار نے نیڑے سی تہ اس نیاں سرحداں اک پاسے ہزارہ۔ تہ دُوّئے پاسے پوٹھوہار نال ملنیاں سن، اس واسطے انہاں نی زبان وی، پوٹھوہاری ہے۔ تہ ہندکو نا اس اُپر اثر ہے، اِتھے میں ہندکو کی مصلحتاً پوٹھوہاری تھیں بکھ کیتا ہے۔ تاں جے بعض فاضل مصنف تہ محقق اک واری فِر ڈوہنگائی نالے غور نال تکن جے ہندکو تہ ہوٹھوہاری بچ کتنا فرق ہے۔ اس واسطے انہاں کی درہ

خیبر، پشاور، خوشاب، مردان، ہری پورہ، نوشہرہ، رسالپور، ہزارہ ڈویژن، ایبٹ آباد، مانسہرہ، گھڑی حبیب اللہ، بالاکوٹ، کاغان، میر پور، جہلم تراڑکھل، کوٹلی، راولاکوٹ، پونچھ، راجوری، ہور جموں نا مکمل مطالعہ کرنا پیسی گا۔ پوٹھوہاری یا پہاڑی، پوٹھوہار تھیں اوڑی کشن گنگا وادی سمیت نیلم ٹیٹوال تہ کرناہ ہور وزارت مظفر آبادنی زبان ہے، بہر حال ایہہ اک بکھرا موضوع ہے،

سکندر نے حملے ویلے پوٹھوہار تھیں بہوں سارے لوک ہجرت کری پہاڑاں بچ آئی چھپے سن جد کہ پورس نی ہاری ہوئی فوج نے سپاہی وی نسی تہ مشرق تہ شمال والے پاسے نیاں پہاڑیاں بچ جائی بسے سن۔ اس واسطے نویں افراتفری نال پہاڑاں نا میدانی علاقیاں ہور پوٹھوہار نے قبیلیاں سنگ اک رابطہ تہ ہم آہنگی پیدا ہوئی۔ اسراں اوڑی نے علاقے بچ اج کل وی ہزارے، کاغان، ہور پوٹھوہار نے بے شمار قبیلے موجود ہین۔ دوّئے پاسے علاقہ پونچھ بچ شورشاں تہ بغاوتاں تھیں تنگ آئی تہ پونچھی قبیلے حاجی پیر نے رستے اوڑی نے علاقے بچ پناہ ہنے رہے تہ فِر اِتھے نے ہی ہوئی تہ رہئی گئے۔ وادی کشمیر بچ لگاتار جنگاں تہ خون ریزی تھیں تنگ آئی تہ بے شمار کشمیری خانوادے وی ہجرت کری اوڑی نے رستے پنجاب، پیر کنٹھی، پیر چناسی، حاجی پیر چکوٹھی، والے پاسے نکلے جیہڑے اوہکھیاں کہاٹیاں تھیں سفر کرنے تھیں قاصر سن اوہ اوڑی نے پہاڑاں بچ ہی ٹِکے رہے تہ اج تکر اِتھے ہی بسنین۔ اِتھے ایہہ گل ذکر نے قابل ہے جے کل جُگ تہ اُس تھیں بعد نے ہندو راجیاں نے دور بچ کشمیری ہجرت نیہہ سن کرنے، کِیّاں جے مسلماناں نے اچھنے تھیں پہلاں کشمیر اُپر خود کشمیریاں نی ای حکومت سی۔ حالیں کہ کل جُگ تھیں معلوم دور بچ دسمی صدی عیسوی تکر کشمیریاں نی حکومت رہئی لیکن اس دوران اک تہیاڑا وی اسراں نا نیہہ گذریا کہ جس کی اس امن نا

تہیاڑا آکھی سکاں۔ ہر روز ہزاراں لوک مرنے سن۔ لوہکیاں لوہکیاں حکومتاں، جاگیراں تہ راجواڑیاں نے حکمراں آپس بچ گتھم گتھا رہنے سن۔ شاہی سازشاں، لڑائیاں، ہلّے، جنگاں، حملے، مارتہاڑ، ہزاراں برہیاں تکر جاری رہئی۔ اک ہی رات نے اندر چار حکومتاں بدلنیاں، رانیاں تا راجیاں کی زہر پلائی تہ مارناں، پہرا ناپہناں نال بیاہ رچانے۔ اخلاقی قدراں تا کدے ناں نشان تکروی نیہہ سی۔ مسلماناں نی آمد تھیں بعد کشمیریاں ہجرت تا سلسلہ شروع کیتا۔ سٹائن ہوراں راج ترنگنی نے ضمیمیاں بچ کئیاں مقاماں اُپر کشمیریاں نے بارے بچ لکھیا ہے جے کلہن نے آکھنے نے مطابق ایہہ جناں نی نسل ہین تہ مافوق الفطرت ہین، اسراں باہر لے حکمراناں نے ظلم تہ تشدد تھیں تنگ آئی تہ انہاں لوکاں وطن چھوڑی دِتا۔ انہاں بچوں جیہڑے کشمیری ہندو پنڈت سن، اوہ پہاڑاں بچ رہے بلکہ انہاں نے ہندوستان نے میدانی علاقیاں بچ بسنا ہی اپنے واسطے بہتر سمجھیا جیہڑے مسلمان سن اوہ اوڑی ہور پونچھ نے بشکار لے علاقے بچ جائی بسے۔ اس ویلے جیہڑیاں ذاتاں ہور قوماں اوڑی بچ سکونت پذیر سن اوہ ہزاروی، کاغانی ہور پونچھی قبیلے اعوان، سُدھن، عباسی، گکھڑ، ڈومال، منگرال، ملک، قریشی، خان، مغل، سید، راٹھی، چک، بیگ، سردار، تُرک، شاہ وغیرہ ہین۔ کشمیری ذاتاں نال تعلق رکھنے والیاں بچ بٹ، ڈار، لون، گنائی، صوفی، چوپان، میر، شیخ، (نومسلم کشمیری پیشہ ور) یعنی لوہار، کھار، کرال (کمہار)، کینو، تیتو، چالکو، بانڈے، بڈو، وانی، وار، پرے، شامل ہین۔ جیہڑے جموں کشتواڑ تھیں آئے اُنہاں بچ شرما، راٹھور، ٹھکر، سنگھ وغیرہ ہین۔

راج ترنگنی نے مطابق علاقہ دچھنہ، کھاوڑہ نے قدیم باشندے کھش قبیلے نے لوک یعنی کھکھے، بومب قبیلے نے لوک یعنی بمبے ہین۔ باقی سارے اِدھروں اُدھروں ہجرت کری تہ اِس علاقے بچ رُکی گئے۔ دوئی وجہ ایہہ سی کہ پہاڑی راجیاں اپنی فوج بچ

اُنہاں کشمیری نوجواناں کی پہر تھی کیتا جیہڑے وادی بچ اپنے حکمراناں تھیں ناراض سن ہور فِر انہاں کی اِنہاں راجیاں سنگ لڑائی ہور کئی واری فتحیاب وی ہوئے۔ جدوں تہذیب ترقی کیتی تہ انہاں پہاڑی راجیاں اپنی روزمرہ نیاں ضرورتاں کی پورا کرنے واسطے بکھرے بکھرے پیشہ ور تہ ہُنر مند لوکاں کی وادی تھیں سدی تہ اپنی مملکت تہ ہور حکومت نے معاملات بچ مشورہ دینے واسطے پڑھے لکھے تہ سیانے لوکاں کی بلائی تہ بڑے بڑے عہدیاں اُپر فائز کیتا۔ جسراں جے محتسبِ اعلیٰ، وزیرِ اعلیٰ، وزیرِ تعلیم وغیرہ۔ انہاں زراعت پیشہ لوکاں کی سدی تہ اُنہاں بچ زمین تقسیم کیتی۔ تاجراں تہ صنعت کاراں کی سدی تہ انہاں پہاڑاں بچ بسایا۔

پٹھاناں تہ سکھاں نے دور بچ ہزاراں کشمیری کُنبیاں وادی تھیں ہجرت کری تہ اوڑی بچ راجیاں نے ہاں پناہ ہِندی۔ ایہہ لوک پٹھاناں نی جنسی بے راہ روی تہ اغلام بازی نیاں شکائتاں ہِنی تہ اوڑی نے راجیاں ہور بمبہ سلطاناں نے درباراں بچ گئے تہ مدد ہور حفاظت واسطے درخواست کیتی۔ انہاں راجیاں تہ سلطاناں نہ صرف انہاں کی پناہ دِتی بلکہ انہاں نی خاطر جموں وکشمیر نے حکمراناں نال معرکے وی کیتے تہ نقصان وی برداش کیتے۔ اِتھے تکر جے مہاراجہ رنجیت سنگھ نے انہاں سنگ دوستی کرنے نی خواہش وی ظاہر کیتی، ور اُنہاں نے باغی مزاج نے اِسراں نیاں پیش کشاں ٹھکرائی دِتیاں، جموں نے ڈوگرہ راجپوت حکمراناں انہاں راجیاں نال بہوں نیڑے تعلقات بنانے نی کوشش کیتی۔ ور انہاں راجیاں انہاں (ڈوگریاں) نی باجگذاری تھیں لڑنا بہتر سمجھیا۔ کدے جِتے تہ کدے ہارے، ہور تباہ برباد ہوئی گئے۔

معلوم تاریخ کشمیر نا پہلا راجہ آو گونندسی، اس تھیں پہلاں نا کوئی اتہ پتہ نیہہ جد کہ آخری کشمیری ہندو حکمران کوٹہ رانی سی۔ اس تھیں بعد شمس الدین شاہمیر نے اس ملک

اُپر قبضہ جمایا۔ ایہہ پہلا غیر ملکی حملہ آور سی تہ اس تھیں بعد فِر کدے وی کشمیر اُپر کسے کشمیری نی حکومت نہ بنی سکی۔ ڈریوہوراں نے لکھیا ہے جے سہد یو نے عہدِ حکومت بچ شاہ میر بن طاہر نے ۱۲۷۵ء بچ تبت تھیں کشمیر نا رُخ کیتا۔ راجہ سہہ دیو یا سیتا دیو موضع دارودیر اُس کی جاگیر بچ عطا کیتا۔ لشکری چک، چکاں نے جد نا وی انہاں ای دِناں پہراؤ نے ..... ''برشال'' نے مقام اُپر جیہڑا دراوہ نا دارالصدارت ہے، اس سر زمین اُپر وارد ہوئی تہ مقیم ہویا تہ ''بقہ نل'' جیہڑا بڑے امراء بچوں سی دشمناں نے ہتھوں ماریا گیا۔ اُس نا لڑکا ''رینچن'' ناں نا تہ جس کی رتن جنبو وی لکھیا گیا ہے، نابالغی بچ دشمناں نے ڈرنال نسی تہ کشمیر بچ راجہ لار نے کول ایا۔ راجے اس نی حالت اُپر رحم کھائی تہ اُس کی گیر گراں جیہڑا لار پرگنہ بچ ای سی اُس کی ٹھہرایا (اس عہد کی مورخان فارسی ۷۲۴ھ لکھیا ہے) اسے درمیان ذولچوناں نا اک ترک جس کی ذوالقدر خان وی آکھنے سن، کوئی ستر ہزار سوار ہنی تہ سیلاب ہاروں اوڑی واخوں آنی بڑیا۔ تُرکاں اَٹھ مہینے تکر کشمیر بچ رتّو نے ہڑ چاہڑے۔ قتل عام کیتا، اگّاں لائیاں، کہر کوٹھے روہڑ نے نا عمل جاری رکھیا۔ آبادیاں تک تکنیاں ویران ہوئی گئیاں۔ راجہ سہد یو نسی تہ کشتواڑ چلا گیا قحط نی صورتِ حال پیدا ہوئی گئی۔ روزگار (نا معاملہ) ڈانواں ڈول ہوئی گیا۔ ملک نی اس افراتفری اوہ اوہ ظلم ٹہائے جے کسے کدے سُنے تہ نہ ڈِٹھے ہون۔ ہر پاسے لاشاں ہی لاشاں تہ پہنکھ نے مارے لوک لاشاں نا ماس تہر وڑی تہر وڑی کھان لگے۔ کُجھ مہینیاں نے وقفے تھیں بعد تُرکاں قتلِ عام نا حکم دِتا۔ کالسریاں نی کھلے عام خرید فروخت ہون لگی، تہ خریدنے والے کُھلیاں جگہاں اُپر اُنہاں نال مُنہ کالا کرن لگے۔ ایہہ حالات تکی تہ جیہڑے لوک نسی پہنچی جائی جنگلاں وِچ چھپے نے سن اوہ وی اکٹھے ہوئی رینچن شاہ نی قیادت بچ بغاوت اُپر اُتری آئے۔ اُس سُن تبتی سوداگر نے بھیس بچ راجہ رام چندر کی قتل

کری تہ اُسنی بیوی کوٹہ رانی نال عقد کیتا تُرکاں نال جنگ تھیں بعد رینچن شاہ ۱۳۹۸ء
بچ کشمیر نا فرمارروا بنیا۔ کشمیر بچوں ہندو راج نا دور ختم ہویا۔ اسے دوراں رینچن شاہ اک
درویش کی ڈِٹھا جیہڑا دریا نے کنڈھے لہندے پاسے مُنہ کری نماز پڑھی رہیا سی۔ فوراً
اُس کی طلب کری پچھیا جے اوہ کون ہے۔ اُس جواب دِتا کہ اوہ اک مسلمان ہے تہ
اُتھے (دریا نے کنڈھے) نماز پڑھنا سی۔ رینچن شاہ کی اس نیاں گلاں تہ عمل پسند آیا ہور
مسلمان ہوئی گیا۔ تاریخ داناں لکھیا ہے جے ایہہ فقیر ۱۳۰۸ء ۱۳۶۵ بکرمی بچ کشمیر بچ
وارد ہویا سی۔ بعضے مورّخاں لکھیا ہے کہ فقیر ۱۲۰۰ مریداں نے سمیت کشمیر بچ داخل ہویا
سی۔ کِیّاں کہ اس نے سِر نے بال اتنے لمبے سن کہ اُنہاں بچ اک بُلبُل نا آہلناں سی،
اسے واسطے لوک اس کی بُلبُل شاہ آکھنے سن۔

رینچن شاہ مسلمان بنی فوت ہویا ہور کوٹہ رانی فر کشمیر نی ملکہ ہوئی گئی۔ اس تھیں
بعد شمس الدین شاہمیر نا عہد شروع ہونا ہے۔ اسے دوران اوڑی بچ راجہ کلش دیو ہور
اوڑی نے راجہ بل نے بشکار ڈاہڈی سخت جنگ ہوئی جس بچ راجہ بل کی ہار ہوئی۔ اوہ نسی
تہ راجوری پُہچیا تہ اُتھے نے راجے سنگرام پال کولوں مدد منگی۔ دواں کشمیر اُپر حملہ کیتا۔ کلش
دیو نے حرم تھیں ۷۲ کُڑیاں (کنواریاں) جیہڑیاں ترکستان تھیں چھپائی یا اغوا کری
آندیاں نیاں سن آزاد کرائیاں ہور آپس بچ بنڈی ہندیاں، کُجھ چر بعد راجہ بل حاکم
اوڑی اک معرکے بچ ماریا گیا تہ راجہ پون گنج اُس نا جانشین بنیا۔ راجہ پون گنج نا تعلق
کھش قبیلے نال سی۔ اوہ بڑا ڈپلومیٹ راجہ سی۔ اُس اوڑی بچ اٹھاں راجیاں کی سدی تہ
اج کانفرنس کیتی۔ اُنہاں بچ کلش والیئے بلاس پور ضلع شملہ، راجہ سنگرام پال والیئے
راجوری۔ راجہ کابیرسی والیئے خاندلیس، راجہ اوت والیئے کشتواڑ، اس تھیں بعد کشمیر بچ
مسلمان حُکمرانی نا دور شروع ہویا تہ سلطان قطب الدین نے عہد بچ ۱۳۹۵ء -

۱۴۵۲ بکرمی بچ سید علی ہمدانی اوڑی نے رستے کشمیر بچ وارد ہوئے۔ اُنہاں بہوں ساریاں ہندواں کی مسلمان کیتا۔ غالباً اسے دور بچ کھش قبیلے نے راجیاں اسلام قبول کیتا۔ احد شاہ اپنی لب التواریخ بچ لکھنا ہے جے بارہمولہ تھیں بُنھاں جہلم نے کنڈھے اُپر سجے پاسے کھکھا تہ ہتمال راجیاں نا ملک ہے تہ ہتمال قوم نا راجہ بیرہ خان ہے۔ کشمیر نے حاکم احمد علی نال نیڑے تعلقات نی وجہ نال چیکار تکر سارے راجے بیرہ خان نے تابع ہین۔ حسن شاہ اپنی تاریخ کشمیر جیہڑی تاریخِ حسن نے ناں نال جانی جانی ہے، بچ لکھنے ہین جے ''کھکھا تہ ہتمال راجیاں نی حقیقت کہ اوہ اسلام نے دائرے نے اندر کدوں آئے، کشمیر نی تاریخ بچ کدے وی نی ذکر نیہہ ملنا۔ روایت ایہہ ہے جے بلاد نمسکار بچ اک قوم جنجوعہ ہے۔ اُس قوم بچ دو پہر اکھکھو تہ ہاتھو ہوئے ہین، جیہڑے مسلمان ہوئی گئے تہ اُنہاں نے ناں کھکھا خان تہ ہاتم خان ہوئی گئے۔ دوئے کشمیر بچ آئے تہ سلطان زین العابدین (بڈ شاہ) نی فوج بچ ملازم ہوئی گئے۔ حسن اگے لکھنا ہے جے زین العابدین نی سوانح بچ اس گل نا ذکر نیہہ ملنا ور کُجھاں دوئیاں کتاباں نے اندر کُجھ اشارے ملنے ہین۔ کہ بادشاہ انہاں نے کارنامیاں تہ اہلیت تھیں متاثر ہوئی تہ انہاں کی لوہکی عمری بچ ای علاقہ کھاورہ اِنہاں نے ناں بطور جاگیر کری دِتا تہ افغان دور بچ وی انہاں کی کھاورہ تھیں علاوہ پرگنہ کروہن بچ چالہ ہزارنی جاگیر عطا ہوئی۔ سکھاں تہ ڈوگریاں نے عہد حکومت بچ پہاڑی راجے اک تہیاڑے وی ارام نی نیندر نیہہ سُتے۔ کُجھاں لوکاں انہاں اُپر الزام لایا کہ اوہ ڈوگریاں تہ انگلشیہ سلطنت نے ایجنٹ سن، لیکن اپنے تشخص ہور آزادی تہ اپنے لوکاں نی خاطر اُنہاں والیانِ ریاست تھیں کئی مرتبہ لوہا منوایا، جس نی تفصیل درج ذیل ہے۔ ایہہ معلومات بحوالہ کتاب ''مظفر آباد..... تاریخ کی آئینے میں'' مصنف پروفیسر نصر اللہ خان ناصر کراچی یونیورسٹی نے

شکریے نال نقل کیتے جائی رہے ہین۔

نمبر شمار۔ معرکے ناناں	غیر مسلم قیادت	مسلم قیادت	نتیجہ
۱۔ معرکہ گورس بانی	سردار دیوان سنگھ	راجہ بیرہ خان کھکھا	مسلماناں نی جت
۲۔ معرکہ کٹھائی	دیوان سنگھ	بیرہ خان / بہادر خان	مسلماناں نی ہار
۳۔ معرکہ مظفر آباد	دیوان کرپارام	سلطان زبردست خان	مسلماناں نی جت
۴۔ معرکہ بارہمولہ	"	"	مسلماناں نی ہار
۵۔ معرکہ مظفر آباد	کھڑک سنگھ	مولوی نظام الدین چشتی قطب دین لنگڑی، منصور خان سلطان زبردست خان	مسلماناں نی جت
۶۔ معرکہ اوڑی	کرنل میاں سنگھ	زبردست خان نجف خان	مسلم ہار
۷۔ "	ہری سنگھ نلوہ	راجہ غلام علی خان	مسلم جت
۸۔ معرکہ بونیار	"	راجہ سرفراز خان / راجہ غلام علی خان	سکھ جت
۹۔ معرکہ ترکانجن	"	راجہ صفدر خان	مسلم ہار
۱۰۔ معرکہ سری نگر	کرنل میاں سنگھ	سلطان شیر احمد خان	مسلم جت
۱۱۔ معرکہ کہوڑی	سکھ کمانڈر	خان حبیب اللہ خان	مسلم ہار
۱۲۔ "	پنڈت راج کاک	سلطان زیر احمد خان / نجف خان	مسلم جت
۱۳۔ معرکہ شہلال	فرزند گورنر شیخ امام الدین	سلطان شیر احمد خان	مسلم جت
۱۴۔ معرکہ مظفر آباد	سکھ کمانڈر	سلطان شیر احمد خان	مسلم فتح
۱۵۔ معرکہ دوپٹہ	دیوان کرپارام	سلطان دوپٹہ	مسلم جت
۱۶۔ معرکہ کٹھائی	دیوان کرپارام	راجہ ذوالفقار خان	سکھ فتح

۱۷۔معرکہ سرینگر	گلاب سنگھ	شیر احمد خان	شیر احمد خان گرفتار
۱۸۔معرکہ بھیڈی	سجان سنگھ	راجہ جبار خان	ڈوگرہ فتح
۱۹۔معرکہ چکوٹھی	موتی سنگھ رہری سنگھ	راجہ فتح محمد خان	سکھ فتح

اِنہاں معرکیاں نی فہرست ادھ کرڈھی ہے۔ اوڑی نے راجیاں پرتاب سنگھ والیئے جموں کشمیر تہ گلگت نے خلاف حاجی پیر تہ اوڑی نے کول کال نے دریاں جیہڑی گوریلا جنگ چھیڑی رکھی سی اُس نا خاتمہ اُس ویلے ہویا جدوں مہاراجے بہوں نرم روی نی پالیسی اختیار کری تہ انہاں کی سری نگر آن نی دعوت دتی، تہ صلح نی پیشکش (درخواست) کیتی۔ انہاں دواں نے بشکار اک صلح نامہ ہویا، جیہڑا راجہ مظفر خان نے انتقال تھیں بعد ختم ہوئی گیا۔ ہور مہاراجے انہاں نیاں کئی جاگیراں ضبط کری چھوڑیاں۔ اس نے پُتر کی گرفتار کری تہ لاہور کھڑ پہچایا۔ تہ اُتھے اُس کی یرغمال بنائی رکھیا۔ راجہ صفدر علی خان کی اس نے عوض کُجھاں شرطاں اُپر دستخط کرنے واسطے آکھیا جس کی راجے نا منظور کری چھوڑیا۔ تہ اُدھر لاہور بچ اُس نے پہراؤ کی قتل کری دِتا گیا۔ ایہہ چپقلش راجہ فیروز الدین خان نے حکومت سنبھالنے تکر جاری رہئی۔ راجہ فیروز الدین خان پہاڑ نا پہلا راجہ سی جس بہوں سوجھ بوجھ ہور عقلمندی نال کم ہنی تہ چنگا مرتبہ حاصل کیتا تہ عوام نے اندر ہر دل عزیز ہویا۔ اس کی سری نگر نا سپرانٹنڈنٹ پولیس بنایا تہ بعد بچ وزیر لداخ امور وی رہیا۔ اُس نے ریاست حکومت نال دوستانہ تعلقات نا آغاز کیتا۔ تاریخ لکھنے والیاں بہ اتفاق رائے اُس نی تعریف کیتی ہے۔

جدوں کشمیر بچ شخصی حکومت نے خلاف جد وجُہد نی بسم اللہ ہوئی تہ اوڑی بچ اس تحریک کی پوری حمایت ملی ۱۳/ جولائی ۱۹۳۱ء کی سری نگر سنٹرل جیل نے باہر جیہڑے حریت پسند پولیس نیاں گولیاں نال شہید ہوئے، اُنہاں نی قربانی رنگ دہسیا تہ کشمیر نے

چپے چپے نے اندر اس ناڈاہڈار دِعمل تکنے کی لبھا۔ ساریاں تھیں زیادہ ردعمل اوڑی تہ ہندواڑہ بچ ہویا۔ اسراں کئی لوک احتجاج کرنیاں ہویاں یا تہ مارے گئے یا فِر گرفتار ہوئے۔ اس ویلے گوہر علی خان تہ عبداللہ خان ترمذی ہوراں بہوں اہم رول ادا کیتا۔ مسلم کانفرنس کی نیشنل کانفرنس بنانے بچ وی اوڑی نے زعما نا بہوں اہم رول ہے۔ اسے دوران جدوں پاکستان نے بانی محمد علی جناح کی سری نگر ہور بارہمولہ نے اندر بہوں حقارت آمیز مظاہریاں نا سامنا کرنا پیا تہ جدوں اوہ واپس مُڑے تہ اوڑی نے اندر اُنہاں نا والہانہ استقبال کیتا گیا۔ میں اپنے بزرگاں کولوں سُنیا کہ اوہ بہوں خوش ہوئے تہ گڈی اُپروں لیہئی تہ عوامی جلسے نال خطاب کیتا۔ تہ اُنہاں نے چہرے اُپر رونق مُڑی آئی۔ تحریک حریت کشمیر نے دوران اوڑی والیاں عظیم سیاسی رہنما پنڈت جواہر لال نہرو ہوراں نی افسوس ناک حالت بچ میزبانی کیتی، جدوں مہاراجہ نی پولیس اُنہاں کی گرفتار کری تہ اوڑی نے ڈاک بنگلے بچ حراست بچ رکھیا، جس نی مخالفت تہ وکالت واسطے خان عبدالغفار خان سرحدی، مولانا عبدالکلام آزاد تہ آصف علی دہلی تھیں کوہالہ نے رستے اوڑی آئے۔

تواریخ نے اندر درج ہے کہ اوڑی بچ اک عظیم الشان قلعہ وی سی جس نے آثار اج کدے وی نظری نیہہ اچھنے۔ اس تھیں علاوہ گھر کوٹ نے قلعیاں نا ذکر وی ایا ہے۔

اوڑی جس کی وادی کشمیر نا گیٹ وے آکھیا جانا ہے، اک اسراں نی تحصیل نا صدر مقام ہے، جیہڑی وزارت پہاڑ بچ ساریاں تھیں بڑی تحصیل سی۔ اس نیاں حداں چڑھدے پاسوں درنگ بل کھادن یار ہور پرگنہ نارواؤ تکر کھنڈیاں ہویاں سن تہ لہندے پاسوں بساں شریف، جنوب بچ بھیڈی ڈوبہ حاجی پیر، خوجہ بانڈی ہور شمال بچ ہٹیاں تہ بنی حافظ تکر کھلریاں نیاں سن ۱۹۴۷ء بچ اس تحصیل نی مجموعی آبادی ۵۵ ہزار سی۔ اج

اس نیاں سرحداں سُکڑی تہ اک پاسوں نوشہرہ، شمال بچ اڑوسہ، جنوب بچ سلی کوٹ تہ لہندے پاسوں ٹھکی تہ بٹ گراں تکر ریہئی گئیاں ہین۔ اس نا ادھا حصہ اج پاکستانی زیرِ انتظام کشمیر بچ ہے تہ ہٹیاں بالاناں نی اک ہور تحصیل وجود بچ آئی گئی ہے۔

لوک:

جسراں جے بیان کیتا گیا ہے کہ ایشیا نے اس خطے نے اندر جس کی اج برصغیر آکھنے ہین بکھریاں بکھریاں نسلاں نیاں قوماں تہ قبیلیاں نے بشکار نسلی تہ اقتدار واسطے فساد تہ جنگاں صدیاں تھیں ہونیاں آئیاں ہین۔ تاریخ داناں نا متفقہ خیالاں تہ آراء نے مطابق خال ہی کوئی ایہجیا تہیاڑا یا عشرہ لنگتھا ہوسی جدوں اس سرزمین نے لوکاں امن سکون نا ساہ ہندا ہوسی گا تہ اسراں اکس تھیں دُوّئے تہ دُوّئے تھیں تریئے، میداناں تھیں پہاڑاں، تہ پہاڑاں تھیں میداناں واخ ہجرت نا سلسلہ جاری رہیا ہورا ایہہ بدقسمت لوک کدے وی پکیاں پیراں ٹھہری نہ سکے تہ نہ کدے پکے مکان بنائی سکے۔ اسراں باہر لے حملہ آوراں نے خوف سنگ پوٹھوہار نے لوک ہجرت کری تہ دراوہ، چکڑی، ہزارہ، کاغان، وادی دوار بدی تہ وادی وتستا بچ آئی بسے۔ سکھاں نے دور بچ ہزاراں کنبے پوٹھوہار تہ جہلم نے آساں پاساں نے علاقیاں تھیں ہجرت کری تہ پونچھ راجوری تہ اوڑی واخ نکلی آئے۔ پٹھاناں نے ظلم تھیں نسی تہ سکھ ہور ہندو انہاں علاقیاں بچ آئی بسے، اوڑی، چکوٹھی ہور گھڑی دوپٹہ نے سکھ سارے پوٹھوہاری ہین، جیہڑے سو فیصدی پوٹھوہاری یا پہاڑی بولنے ہین۔ مجموعی طور اُپر سارے یعنے ہندو مسلمان تہ سکھ بہوں جفاکش، بہادر ہور ایماندار ہین۔ روزانہ دس تھیں بیہہ میل تکر پیدل سفر کرنا انہاں نی زندگی نا اک حصہ ہے۔ اوہ تجارت، زراعت، مال بچھا پالنے واسطے اوہکھیاں کہاٹیاں، درّیاں، سنگلاخ چٹاناں، تیز رفتار پہاڑی نالیاں، خطرناک کہنے جنگلاں کی

ٹھی تہ اک گراں تھیں دوّئے گراں تکر تہ اک ماہلی تھیں دوئی ماہلی، اک ٹھوک تھیں دوئی ٹھوک یا بہک تکر پیدل سفر کرنے سن۔ بساکھے نا مہینہ اچھنا ہے تہ پہاڑاں اُپروں برف گلنا شروع ہونی ہے، ندیاں نا پانی بدھی جانا ہے، جنڈاں بوٹیاں اُپر پھل پھلنے ہین۔ بید مُشک، تہ پرانک نے پھل ہر پاسے سوہنا نظارا پیش کرنے ہین۔ بنفشے نے نکے بکے لاجوردی رنگ نے پھل سر ہلائی ہلائی تہ بہار کی جی ائیاں کی آکھنین۔ ککو بولن لگنے ہین، کُہگیاں ہو ہونا ورد شروع کرنیاں ہین۔ رنگ برنگی تتلیاں تہ پتنگے ہوا بچ اُڈن تہ پھلاں نارس چوسنے واسطے اُڈنے پھرنے ہین، ہالی ہل موہنڈے اُپر چائی داند ہکنیاں ہوئیاں ادھر اُدھر جانے ہین لگے نے تہ گراں نیاں الھڑ مٹیاران سر اُپر چاٹی تہ مدھانی چائی، جوان سامان چائی تہ ٹھوکاں واخ جانیاں ہویاں خوشیاں نے سوہلے گانے ہونے ہین۔ چھٹ نس واسطے اسراں لگنا ہے جے ویلہ تھی گیا ہوئے۔

۱۹۴۷ء تھیں بعد حالاں کہ زندگی نے بکھرے بکھرے شعبیاں بچ اوڑی نے لوکاں چنگی ترقی کری دسی ہے ور اس واسطے انہاں کی ہئوں بڑی قیمت ادا کرنی پیئی۔ اُنہاں نا اوہ سارا کُجھ کھسّن گیا، جیہڑا کُجھ انہاں کی پیارا سی۔ (۱) انہاں کی وادی نے شہران تہ قصبیاں بچ بے عزتی (humilation) نے فقرے سُننے پے۔ اوہ زہرونا گھٹ پی تہ رہیئی جانے۔

بار ہمولہ بازار بچ کدے کوئی طُرے یا شملے والی پگڑی بنھی تہ ٹُرنا تہ اُس کی حقارت نال خان آکھیا جانا۔ شیری تھیں اگے ہر اُس بندے کی خان آکھیا جانا ہے، جیہڑا غیر کشمیری علاقے نا رہنے والا ہوئے تہ جیہڑا کشمیری نہ بولنا ہوئے۔ پہاویں جے اوہ بہار، مدراس، پنجاب یا جموں نا ہی کیّاں نہ ہووئے۔ خان لفظ حقارت نی علامت نے طور اُپر استعمال ہونا ہے۔ کدے کسے بزار بچ میلے کچیلے کپڑے لائی کوئی جناں یا

کالسری نظر اچھنا تہ اوہ ضرور اوڑی نا ہی ہونا۔ کدے کسے ہسپتال نے مُردہ خانے بچ یا لان بچ کوئی بے کفن لاوارث لاش ہونی تہ اوہ وی اوڑی نے کسے بدنصیب مرد یا کالسری نی ہی ہونی۔ فر ہولیاں ہولیاں ویلے نا کاروان اگے بدھنا گیا تہ اوڑی والیاں اپنے آپ کی اُسے رنگ بچ رنگنا شروع کیتا، جس بچ تکی تہ اُس نی عزت ہوتی۔ شہر والیاں نا تہ ایہہ پرانا دستور ہے جے دیہاتی یا گنوار کساناں کی انہاں دُوّئے درجے نا شہر سمجھیا ہے۔ اُس کی گریوس آکھی تہ اُس نی حقارت کیتی ہے۔ لیکن کدے اوہ گریوس خُدانہ خواستہ اُنہاں نی زبان وی نہ جاننا ہوئے تہ فر اُس نا پہناوا، اس نا کلچر تہ اُس نا رکھ رکھاؤ اُنہاں تھیں سروں ای بکھرا ہووے تہ ہمیشاں اُس کی تریّے درجے نے شہری تھیں وی بُرا درجہ دِتا جانا رہیا ہے۔ اوڑی نے لوک اس صورتِ حال تھیں باہر اچھنے نی کوشش بچ اج تکر لگے نے ہین۔ کُجھ بزرگ حالیں جینے ہین جنہاں ہوں پہڑے حالات تہ چھکھڑاں چھولیاں نے باوجود اپنی انفرادیت تہ تشخص کی سینے نال لائی رکھیا ہے۔ تہ انتہائی توہین والے فقرے سُنی تہ وی اپنی وضع نہ بدلی ہور نہ حالات نال سمجھوتہ کیتا۔ لیکن بعض لوکاں اپنی زبان اپنے پلے پوشاک تہ پتہ نیہہ کہہ کہہ صرف اس واسطے تجی چھوڑے تاں جے کوئی انہاں کی اوڑی نا نہ آکھے۔ جسراں کہ عرض کیتا جائی چکیا ہے۔ ۱۹۴۷ء بچ جموں کشمیر نے سینے اُپر جیہڑی جنگ بندی لائن نے ناں نال اک خونی لکیر چھکی گئی اس نا ساریاں تھیں متا شکار اوڑی تہ کرناہ نے لوک رہے ہین۔ اوڑی نے رستے تھیں وادی بچ لوکاں نا اچھنا جانا چینچک بند ہوئی گیا تہ اس نال عام لوکاں نی معیشت مندی طراں متاثر ہوئی۔ اتھے نی ثقافت، تمدن تہ روائیتی تہذیبی رنگا رنگی کی ڈاہڈی سٹ لگی۔ اس علاقے نا سوفی صد کلچر وزارت مظفر آباد، ہزارا تہ صوبہ سرحد نال ملنا سی۔ بچے نے جمنے تھیں بندے نے مرنے تکر بندے نے جتنے وی عقیدے، رواج

،لوک روایتاں، اتھے نی روزمرہ زندگی ناحصہ سن، اسراں لگا جے اک اک کری تہ اوہ سارا کُجھ اساں نے ہتھوں نکلنا جانا ہے، جس نی حفاظت اِتھے نے لوکاں صدیاں تھیں کیتی سی، ہورانہاں کی بہُوں عزیز رکھنے سن۔ لوکاں نا رُخ مظفرآباد نی طرفوں مُڑی سری نگر واخ ہوئی گیا جتھے بظاہر اُنہاں واسطے کوئی دلچسپی والی گل نیہہ سی۔ نہ بولی نہ لباس نہ تمدن ہور فر وادی خصوصاً قصبیاں نے لوک تہ اوڑی نے سادہ لوح پچھڑے ہوئے لوکاں تھیں ہر معاملے بچ بہُوں اگے سن۔ اس واسطے اُنہاں نا اس نویں صورتِ حال نال سمجھوتہ کرنا بہُوں اوکھی گل سی۔ اج وی اوڑی بچ اسراں نے ہزاراں لوک ہین جیہڑے کشمیر زبان نا اک لفظ وی نہ بولی تہ نہ سمجھی سکنے ہین۔ اوہ اپنے آپ کی اتھے اقلیت بچ سمجھی تہ احساسِ کمتری نا شکار ہین۔ ہولیاں ہولیاں تہ وادی نے نال روزمرہ نے میل جول نال بہُوں ساریاں گلاں

۱۹۴۷ء بچ نہ صرف اوڑی سگوں ریاست جموں کشمیر نی پوری مغربی پٹی جیہڑی راجوری تھیں شروع ہوئی تہ مچھل تہ کیرن وچ جائی مُکنی ہے۔ منحوس لکیر نی زد بچ آئی۔ گذشتہ نصف صدی نی تاریخ گواہ ہے جے راجوری تہ پونچھ نہ صرف بنڈن ہوئے سگوں بار و بار بسے تہ اُجڑے۔ ہور اسراں صرف ۱۹۴۷ء بچ ای نیہہ ہویا سگوں ۱۹۶۵ء تہ ۱۹۷۱ء بچ وی تکیا گیا ہے۔ تہ اج وی اُتھے جیہڑا کُجھ ہونا اے لگا نا اوو کسے تھیں وی اوہلے نیہہ۔ (ظفر منہاس)

اوڑی تھیں ختم ہوئی چکیان۔ تعلیمی میدان بچ بے شک انقلاب آئی گیا ہے تہ اس ویلے صورتِ حال ایہہ ہے جے ہن کوئی بندہ اپنی چٹھی پتریا تار پڑھوانے واسطے ڈاک بابو کول نیہہ جانا پینا۔ سگون ہر کہر محلے تہ گراں بچ پڑھے لکھے نوجوان لبھی جانے ہین۔ تقریباً اک لکھ والی آبادی والے اس علاقے بچ سینکڑیاں پوسٹ گریجویٹ،

انجینئر، ڈاکٹر، پروفیسر، ایڈمنسٹریٹیو آفیسر، اعلیٰ سول تہ پولیس آفیسر ہین۔ میٹرک پاس نوجوان کُڑیاں مُنڈے اس ویلے ہزاراں بچ ہین۔ کئی درجن طالب علم ریاست تھین باہر نیاں یونی ورسٹیاں تہ اعلیٰ تعلیمی درسگاہاں بچ تعلیم حاصل کرنے ہین۔ سینکڑاں جنے زنانیاں چنگے چنگے عہدیان اُپر فائز ہون تھیں بعد اوڑی کی چھوڑی تہ ریاست نے بڑے نڑے شہراں نے بسنیک ہوئی گئے ہین۔ تہ لگ بھگ اپنی زبان تکر پُہلّی جارہے ہین۔ بعض اسراں نے وی ہین جیہڑے غیراں بشکار بیہئی تہ آپس بچ مادری زبان بچ گل کرنا اپنے واسطے ہتک سمجھنے ہین۔ ہُن بچیاں کی سوالنے واسطے نہ کوئی ماء پہاڑی بچ لوری گانی ہے تہ نہ پہاڑی لوک کہانیاں سنانی ہے۔ نہ مک راہنے گڈنے ویلے گیت گائے جانے ہین تہ نہ کُدے ٹھولی نظری اچھنے ہین۔ بیاہ کشمیری طرز اُپر کیتے جان لگی پئے ہین، کھانے پکانے واسطے وادی تھیں وازیاں کی آندا جانا ہے۔ دُدھ ہریانہ تہ پنجاب تھیں اچھنا ہے۔ اکثر پوڈر دُدھ برتا جانا ہے۔ مکھن کہیئے تہ پنیر بزاروں خریدیا جانا ہے۔ انڈے ککڑ تہ پہیڈاں وی پولٹری نے ہی برتے جانے ہین۔ گچھیاں پکائیاں نیہہ جانیاں، بچیاں جانیاں ہین۔ ہنڈے، سلیہڑیاں، پانچے، ہند، ریوند، کھٹا گنا، ہولا، ہولاں سونچل، کُنجی پکانے ناروا ج کہٹیاں کہٹیاں نہ ہونے نے برابر رہیئی گیا ہے۔ کلاڑی، اینچھ، کڑان، اسحدں چیزاں حہں ناناں اکثر نوجواناں سُنیا تکروی نیہہ تہ کھانے نا تہ سوال ہی پیدا نیہہ ہونا۔ کُٹھ، بنفشہ، گاؤزبان، پتر پس، بیلاڈونا (کفل) مشک بالا، زخم حیات وغیرہ بوٹیاں غیب ہوئی گئیاں ہین۔ انہاں نی جگہ انتہائی مہنگیاں اینٹی بیاٹک (Antibiotic) انگریزی دوائیاں ہنی ہندی ہے۔ ہُن پہاڑی گبرو جوان، جنے تہ کالسریاں پہاڑی لوک گیت نیہہ گانے بلکہ Deck تہ Taps اُپر ڈسکو گانے سُننے تہ چھُومنے ہین۔ پچھلے اک دہاکے تھیں بنجلی تہ جوڑی نیاں مٹھیاں اوازاں

کدے سنائی نیہہ دِینیاں۔

بیاہاں بچ deck لائی تہ ڈسکو ناچ نچیا جانا ہے۔ ایہہ صورتِ حال دور دور نی پسماندہ بستیاں تکروی موجود ہے۔ قومی لوک ورثہ اسلام آباد، پاکستان، بچ اک کتاب غلام حسین اظہر نی چھاپی ہے، اس نا ناں ہے 'پہاڑی اور گوجری لوک گیت' ہے۔ اس بچ اظہر اوڑی بچ پہاڑی گوجری مشترکہ کلچر اُپر سیر حاصل تبصرہ کرنیاں ہوئیاں لکھنے ہین جے ''اِتھے نے لوک ماہیا، قینچی، ٹھول، شوپاہیا، چن، بساکھ، کُکو، چرخہ، کنگن، نتھیا ٹھینڈی، نورا، تاجا، برسیا، میاں ڈھولن، معرکہ کہوڑی نا چوبیتہ، سردار بہادر علی، سیف علی، جیندا، شمس تہ راجولی نیاں لوک باراں ملی جُلی تہ گانے ہین۔ کالسریاں چرخہ کتنے ویلے، کہاہ کپنیاں ویلے، ٹھوکاں بچ اچھنیاں جانیاں، مدہانی نال دُدھ رڑکنیاں ویلے تہ بیاہ شادی اُپر سانجھے طور اُپر لوک گیت گانیاں ہین۔ اک ہی لوک گیت کی پہاڑی تہ گوجری لفظاں نا جامہ پہنایا جانا ہے۔ سیف الملوک دوئے قوماں نا پیارا قومی ترانہ ہے۔ اسراں اج وی ہونا ہے ور پہلاں نے مقابلے تھیں کہٹ۔ مشہور لوک ناچ گتکہ تہ تلوار بازی اوڑی نی ہر شادی بچ ہونا سی لیکن ہُن کدے وی نہ تہ گتکے نا ناں نشان لبھناں ہے تہ نہ کدے تلوار نظری چڑھنی ہے۔ نہ بگدر چکی تہ سوئمبر رچایا جانا ہے۔ کدے کدے اج وی مُنڈے نے بیاہ بچ ''ہیر کہڑی'' چڑھانے نی رسم ادا کیتی جانی ہے۔

اوڑی نے لوکاں نا لباس تہ خوراک پہاویں جے روایتی نیہہ رہیا مگر دور دراہڈے گراواں بچ اج وی ۸۰ فی صدی لوک تمّی قمیض لانے ہین، کوٹ وی لانے ہین، سیالے بچ لوئی، پٹو، کمبل، چادر، اُپر رکھی ہنے ہین۔ میں دور دراہڈے علاقیاں بچ لوکاں کی کشمیر پھرن لائیاں نیاں وی ڈِٹھا ہے۔ کہراں نے اندر کانگڑی رکھنے نا رواج وی ٹُری پیا ہے۔ بزرگ لنگی، دستار یا پگڑی بنھنے ہین ور صرف ۵ فی صدی۔ قراقلی ٹُپی نا رواج ہُن

سِروں ہی کہٹی گیا ہے۔ اکثر لوک داڑھی منوائی چھوڑنے ہین۔ گُجر بہوں کہٹ داڑھی منوانے ہین۔ لاڑی کی پالکی یا ڈولی بچ باہی تہ ہنی تہ جانے نا رواج ہے۔ غریب لوک چاندی تہ امیر سونے نیاں ٹوماں نا استعمال کرنے۔

مکانیت:

رہائش واسطے پہاڑیاں تہ گُجراں بچ کوٹھا، ٹہارا یا بانڈی مشترکہ میراث سی، جس نے دو یا ترے بائے ہونے سن، تہ پچھلے بائے کی گوہال آکھنے سن، جس بچ مال چوکھر بدھا جانا سی پتھراں نیاں کندھاں اُپر موٹیاں موٹیاں کڑیاں باہی اُنہاں اُپر مٹی سٹی جانی سی تہ چھت بچوں تہواں کڈھنے واسطے سوراخ رکھیا جانا سی جس کی اُگن آکھنے سن۔ انہاں ٹہاریاں تہ بانڈیاں نی جگہ اج ٹیناں والیاں پکے مکاناں ہنی ہندی ہے۔ لوک زیادہ تر کھٹاں تہ پلنگاں اُپر سینے ہین۔ گرمی واسطے لوہے نیاں انگیٹھیاں لائیاں جانیاں ہین، جنہاں بچ لکڑیاں بالیاں جانیان۔ دتھے دتھے رسل ور رسائل نیاں سہولتاں ہین اُتھے ایل پی جی گیس، بجلی نے ہیٹر ہور مٹی نے تیل نال چلنے والے چُلہے (سٹو) اُپر کھانا پکانے ہین۔ تحصیل بچ ٹیلی فون نی سہولت 0.1 فی صد لوکاں کی میسر ہے۔

فصلاں:

زراعت نے شعبے بچ گذشتہ پنجاہ برہیاں بچ جدت آئی ہے۔ عام پیداوار مکئی ہے۔ تہائیں تہ کنک نیاں فصلاں وی اُگائیاں جانیاں ہین۔ ور حالیں تکروی اس شعبے بچ خود کفالت حاصل نیہہ ہوئی سکی۔ اس نی وجہ زرعی زمین نا کہاٹا ہے۔ دالاں بچوں راجماش اِتھے نی مشہور ہے۔ سبزیاں بچ کرم نا ساگ، بند گوبھی، میتھی، پالک، ٹماٹر، مٹر، کدو تہ رتیاں مرچاں کمائیاں جانیان۔

میوے:

اکھوڑنی گری اوڑی بچوں کافی مقدار بچ برآمد کیتی جانی ہے، جس نی کوالٹی بہوں چنگی منی جانی ہے۔ اس تھیں علاوہ بگوگوشہ، ناشپاتی، گلاس تہ خوبانی وی خاصی تعداد بچ پیدا ہونے ہین۔ نمّوں، سنترے، تہ زیتون نی کاشت نے کامیاب تجربے وی باغبانی نے محکمے کیتے ہین۔

کارخانے:

اوڑی کی پوری ریاست بچ ایہہ اعزاز حاصل ہے جے راست نا پہلا بجلی پروجیٹ مہورہ اوڑی بچ قائم ہویا، جیہڑا ریاست نی بجلی نی ضرورت پوری کرنا سی۔ ایہہ بجلی کہر اُنمی صدی نے اخیر لے دھاکے بچ بنایا گیا سی۔ ایہہ اج کل سروں بے کار پیا ہویا ہے۔ ور ریاست نے دو بڑے بجلی پروجیکٹ یعنے لوئر جہلم ہائیڈل پروجیکٹ (پرنگل) چہل بچ تہ اوڑی پروجیکٹ راجرونی، بچ اج وہ چلنا ہے لگا ہویا۔ آخرالذکر پروجیکٹ نا افتتاح ۱۹۹۷ء ہندوستان نے وزیرِاعظم جناب دیوی گوڑا ہوراں کیتا سی۔ اس اُپر لگ بھگ ۳۳ ارب روپے نی لاگت آئی ہے۔ بجلی سیکٹر بچ کُجھ ہور مائیکرو ہائیڈل پروجیکٹ ہور اوڑی ۲ تعمیر کرنے نا منصوبہ ہے،

دھاتاں:

محکمہ Mining & Gealogy حکومت جموں و کشمیر طبقات الارضی سروے حکومتِ ہند بونیار بچ سیسہ تہ چاندی نے ذخیریاں نا پتہ لایا ہے، جدکہ بمیارتہ نلوسہ نے اندر چسم نی Extraction ہور مائینگ نا کم جاری ہے۔ جدکہ راجرونی بچ lime stone یعنے چونا نکلنا ہے۔

ٹرانسپورٹ:

اوڑی نا صدر مقام پچھلی ڈیڑھ صدی تھیں جہلم ویلی کارٹ روڈ نے ذریعے سری

نگر نال جُڑیا نا ہے۔ روزانہ ہزاراں نکیاں بڑیاں مال تہ مسافر بردار گڈیاں اس سڑک اُپر ٹُرنیاں ہین، ہُن کُجھ رابطہ سڑکاں وی تعمیر ہونیان لگیاں نیاں۔ اسراں ہفتیاں نا پینڈا ہُن کہنٹیاں بچ طے ہوئی جانا ہے۔

انتظامیہ/انتظامی یونٹ:

۱۹۴۷ء بچ اوڑی سروں ہی اُجڑی گیا سی، اس تاریخی گذرگاہ نا حال کُجھ اسراں ہوئی گیا سی جسراں کہ نویں نویلی لاڑی نی چورستے اُپر عزت لُٹی ہوگئی نی ہووئے۔ تہ نہ اس نے سرے اُپر چادر تہ نہ تنے اُپر کپڑا باقی رہیا ہوئے۔ رت برِتّی اوڑی کی اپنی پرانی شکل بچ واپس اچھنے واسطے پنجاہ برہے نا عرصہ لگی گیا ہے۔ ور اس نیاں سپنیاں (سرحداں) اج وی اگ تہ خون نی صورتِ حال نال دوچار ہونیان۔ جیہڑا مرتبہ اج اُدھمپور تہ بٹوت کی حاصل ہے ۱۹۴۷ء تھیں پہلاں اوہی مرتبہ اوڑی کی حاصل سی۔ اج کل ایہہ اک چھوٹے نکے بچ وڑی نی پیئی ہوئی ہے جسراں کہ اس نا کوئی وجود ہی نیہہ۔

موجودہ تحصیل اوڑی نا ہیڈکوارٹر پیرستان بچ ہے جد کہ کُجھ برہے پہلاں تکر ایہہ اعزاز لگامہ ناں نے اک گراں کی حاصل سی، جیہڑا سری نگر تھیں ۹۷ کلومیٹر اُپر واقع ہے۔ موجودہ تحصیل اوڑی کی دو ترقیاتی بلاکاں بچ بنڈیا گیا ہے۔ بونیار تہ اوڑی۔ محکمہ مال اس کی اس نا مالیاتی ریکارڈ مرتب کرنے تہ نظام چلانے واسطے ترے سرکلاں بچ بنڈیا نا ہے۔ نوشہرہ، بجہامہ، تہ اوڑی۔ محکمہ تعلیم پوری تحصیل کی چار ایجوکیشنل زوناں بچ بنڈیا نا ہے۔ ہیڈکوارٹر اُپر پولیس نا اک سب ڈویژن قائم ہے جسنا انچارج اک سنیئر پولیس اہلکار (ایس پی) ہے۔ انجینئر محکمے اس کی نا سپیشل ڈویژن درجہ دتا نا ہے۔ ہیڈکوارٹر اُپر اک سب ڈسٹرکٹ ہسپتال، اک ویٹرنری ہسپتال، تہ فائر سروس وی موجود ہے۔ پوری تحصیل بچ سکولاں نا جال کھلریا نا

ہے۔ پنچایت حلقہ جات نی نویں حد بندی کیتی گئی ہے تہ ہُن حلقیاں نی تفصیل اسراں ہے۔ " اوڑی، اشم، سلام آباد، نامبلہ، درد کوٹ، بجھامہ، کمل کوٹ، جبلہ، میدانن، ذہم، پورہ، پہلی پورہ، بونیار، ترکانجن، گنگل، پرن پیلاں، لمبر، سلام آباد، دچھنہ، پرنگل،

لسانی تناسب:

اک سرسری لسانی سروے نے مطابق اس تحصیل بچ ترے زباناں بولنے والے لوک آباد ہین۔ جنہاں نے ناں تہ آبادی نا تناسب اسراں ہے۔

نمبر شمار	زبان	بولنے والے	سمجھنے والے
۱/	پہاڑی	۵۵٪	۹۸٪
۲/	کشمیری	۲۵٪	۴۵٪
۳/	گوجری	۲۰٪	۷۵٪

۱۹۸۱ء بچ تحصیل نی آبادی لگ بھگ ۶۹۸۰۰ بندیاں اُپر مشتمل سی۔

اک سرسری جائزے نے مطابق اس تحصیل بچ خواندگی نی شرح کجھ اسطراں ہے۔

۱۹۷۴ء بچ مرداں نی خواندگی نی شرح ٪۳۰ سی جدکہ کالسریاں بچ ایہہ شرح ٪۱۰ سی

۱۹۹۷ء بچ مرداں بچ خواندگی نی شرح ٪۳۲ جدکہ کالسریاں بچ ایہہ شرح ہوگئی ٪۷ رسی

بکھری شناخت رکھنے والے قبیلے:

گُجر یا گوجر:

اوڑی نے اندر مجموعی آبادی نا ۲۰٪ حِصہ ہین، ایہہ لوک ہریانہ، راجستھان، تہ اُترپردیش تھیں آئے ہوئے ہین تہ کشمیر بچ آئے تہ اِتھے کشمیر بچ آ ایہہ مسلمان ہوئی

گئے۔انہاں بچوں کُجھ اک گوتاں جیہڑیاں اوڑی بچ آباد ہین اوہ ایہہ ہین کھٹانہ، کسانہ، سود، کٹاریہ، جنگل، بجاڑ، وغیرہ

غیر مسلم فرقے:

ہندو:

اوڑی نے اندر ہندوواں نی آبادی برائے نام ہے۔لگامہ تہ بانڈی بچ کم از کم ۱۵۰۰ برہمن آباد ہین۔اُنہاں بچوں بہوں سارے پچھلے نا مساعد سیاسی حالات نظراں اگے رکھی تہ اِتھوں چھوڑی چھوڑائی تہ جموں چلے گئے۔لیکن جتنے وی ہین یا سن اُنہاں نا اوڑی تحصیل نی تعمیر وترقی بچ بہوں اہم رول رہیا ہے۔اُنہاں نا تمدن تہ سماجی میل جول قابل تعریف وی ہے تہ تقلید وی۔اوہ پہاڑی زبان بولنے ہین تہ یارہمی والے پیر (حضرت پیر غوث الاعظم دستگیر) نی قسم کرنے ہین۔انہاں نا اِتھے نی تجارت بچ بہوں چنگا حصہ رہیا ہے۔ایہہ لوک زراعت پیشہ وی ہین ہور ملازمتاں وی اختیار کری رکھیاں نے۔

سکھ:

سکھاں نے کُجھ گننے چُنے ہوئے کُنبے ہی ریہئی گئے ہین۔اکثر ۱۹۴۷ء بچ یا تہ مارے گئے یا فرنسی جموں سری نگر یا پنجاب ٹُری گئے۔ایہہ لوک وی ٹھیٹھ پہاڑی بولنے ہین۔تجارت کاشتکاری تہ ملازمت انہاں نا پیشہ ہے، دوئیاں فرقیاں نال انہاں نے بہوں چنگے تعلقات ہین۔اِس تحصیل بچ کوئی عیسائی، بدھ یا پارسی نیہہ رہنا۔

مقدس تاریخی مذہبی مقامات:

بونیار تہ مہورہ نے اندر قدیم بدھاں تہ ہندوواں نے مندر ہین۔سکھاں نے چھیمے گُرو، گرو گوبند سنگھ نے ناں اُپر اک گردوارہ چھٹی پادشاہی پرن پیلاں نے اندر موجود ہے۔ایہہ سولہمی صدی عیسوی بچ بنایا گیا سی، اج وی وادی پہر تھیں علاوہ پنجاب

تکر نے سکھ عقیدت مند اِتھے اچھنے ہین تہ اپنی عقیدت نا اظہار کرنے ہین۔اس تاریخی گردوارے ناذکر کئی تذکریاں بچ وی اَیا ہے۔

بابا عبدالغفورؒ ہوراں نی زیارت پری ون یعنی پیرنیاں نے اندر جہلم دریا نے کنڈھے اج وی لوکاں (عقیدتمنداں) نی آواجائی نا مرکز ہے۔اس تھیں علاوہ شاہدرہ نے مقام اُپر حضرت رنگی امام ہوراں نا آستانہ وہ فیوض و برکات نا منبہ ہے۔

اوڑی نی سرزمین نے نال تعلق رکھنے والے کُجھ مشاہیر نا ذکر کرنا وی ضروری ہے، جنہاں ناناں اس وطن نی مٹی نال کسے نہ کسے رنگ بچ جُڑیا نا ہے۔

مولانا چراغ حسن حسرت:

مولانا چراغ حسن حسرت نی پیدائش بمیار نے مقام اُپر ہوئی، اک تذکرے دِش ترکانجن وی لکھیا ہویا ہے۔اُنہاں نا انتقال ۶/جون ۱۹۵۵ء بچ لاہور بچ ہویا۔اوہ کئی اخباراں نے مدیرِ اعلیٰ تہ کالم نگار وی رہئی چکے ہین۔فوج بچوں میجر نے عہدے اُپر فایز رہے۔ریڈیو پاکستاں نے اُردو پروگرام نے ڈائرکٹر، تہ لاہور نے چار پیاریاں بچ گنے جانے سن، مولانا آزاد مولانا علی محمد جوہر نے سنگ وی انہاں کی کم کرنے شرف حاصل ہے۔شاعر، انشاپرداز، کالم نگار، طنز و مزاح نے بادشاہ سن۔

ڈاکٹر محی الدین صوفی، ایم اے، پی ایچ ڈی:

نامبلہ نی ہتمال شاخ نال تعلق رکھنے سن، اُنہاں نے بزرگ تجارت نے سلسلے بچ امرتسر گئے تہ اسے دوران انہاں نا جنم اُتھے ہی (امرتسر بچ) ہویا۔امرت سر، لاہور تہ دہلی نے اندر اعلیٰ تعلیم حاصل کیتی۔دہلی یونی ورسٹی نے رجسٹرار وی رہے۔علامہ اقبال نال بڑا قریبی تعلق رہیا۔کئی کتاباں نے مصنف، دانشور،، تاریخ دان تہ امریکہ نیاں کئیاں یونی ورسٹیاں نے پروفیسر وی رہے ہین۔

خان مظفر خان:

خان مظفر خان اوڑی اوڑی نے پہلے لاء گریجویٹ سن، جیہڑے سیشن جج نے عہدے تکر پہنچے۔ اُنہاں نا تعلق بجہامہ اوڑی نال سی۔

راجہ فیروز الدین خان:

جاگیردار نامبلہ، سُپر انٹنڈنٹ پولیس سری نگر تہ وزیر لداخ اموروی رہے ہین۔

خواجہ عبدالصمد جو بانڈے:

خواجہ عبدالصمد جو بانڈے نامبلے نے خواجہ خاندان نے چشم و چراغ سن، بہوں عالم فاضل، مصنف تہ پبلشر وی سن۔ پونچھ نے اندر پریس قائم کیتی، راجگانِ ہتمال نے وزیرِ اعظم تہ مشیرِ اعلیٰ وی رہے سماجی کارکن تہ خُدا دوست بزرگ سن۔

علی گوہر خان:

اوڑی نے پہلے مسلم کانفرنس نے راہنما، تحصیل اوڑی نے صدر، ضلع مظفر آباد نے جنرل سیکریٹری، مشہور سیاسی، سماجی کارکُن۔ مجاہد آزادی، ریفارمر، انہاں نا تعلق کالگی گراں نال سی۔

مولوی مرتضیٰ بیگ:

مولوی ہور علاقہ پہاڑ نے سند یافتہ مولوی فاضل، تہ مفتی اعظم، دینی راہنما، سن انہاں نا تعلق بلکوٹ نال سی۔

حافظ میاں محمد یونس:

حافظ میاں محمد یونس بنی حافظ شریف چکار نے سجادہ نشین، عالم، پیر، روحانی بزرگ، سماجی شخصیت، جنہاں نا اک کہر گوہالن بچ سی، پکھلی، ہزارہ، کشمیر تہ پہاڑ بچ مشہور حافظ صاحب نے فرزند ارجمند سن۔

سلطان متولی خان کٹھائی:

سلطان کٹھائی نے ناں نال مشہور بمبہ سلطان، علاقہ پرگنہ دچھنہ نے آخری فرمانروا، نیک سیرت، شریف، منکسر المزاج حاکم سن۔ مجسٹریٹ، انگریزی زبان نا ماہر۔ اوڑی تحصیل نا پہلا شخص جس موٹر کار خریدی سی، اک صُلح پسند طبیعت نا مالک۔

راجہ محمد افضل خان:

راجہ محمد افضل خان ریاستی اسمبلی نے ممبر رہے ہین، اسمبلی بچ اوڑی نا پہلا نمائندہ اوڑی ٹاؤن ایریا کمیٹی نا وائس پریذیڈنٹ۔ ۲۰ برہے ریاستی اسمبلی بچ ممبر رہے، شریف النفس، مطالعے نا شوقین، اخباراں بچ کالم تہ افسانے وی لکھے۔

راجہ محمد مظفر خان:

راجہ محمد مظفر خان پنج برہے ریاستی قانون ساز اسمبلی نے ممبر رہے۔ بہوں صاف گو، اپنے حلقہ انتخاب نے ہر بندے نال پیار کرنے سن، اُنہاں نا تعلق نلوسہ نال سی،

جناب محمد شفیع:

جناب محمد شفیع (جیہڑے محمد شفیع اوڑی نے ناں نال مشہور ہین) نا جنم گھر کوٹ اوڑی بچ ہویا۔ اُنہاں نے والد محترم اک روحانی بزرگ سن تہ عوام نے اندر اُنہاں نی بڑی مقبولیت سی۔ شفیع صاحب اپنا کیریر اک پرائمری اسکول نے اُستاد نی حیثیت نال شروع کیتا۔ اپنی بے بہا صلاحیتاں نی وجہ تکر اساتذہ نے حلقیاں نے اندر اُنہاں کی بہوں بڑا عزت نا مقام حاصل سی۔ بعد بچ اوہ ٹیچر ایسوسی ایشن اوڑی تحصیل نے صدر بنی گئے، گریجویشن کرنے تھیں بعد کشمیر ایڈمنسٹریٹو سروس نے امتحان بچ کامیابی حاصل کیتی۔ انہاں کی تحصیلدار نا عہدہ دتا گیا لیکن انہاں عوامی خدمت نی زندگی کی ترجیح دِتی تہ ۱۹۷۲ بچ اوہ اک آزاد امیدوار نی حیثیت بچ انتخاب جتی تہ ریاستی اسمبلی بچ آئے۔ اس تھیں

بعد اوہ لگاتار کامیاب ہونے گئے۔ (لیکن ہُن چودھری تاج محی الدین ہوراں نے اوڑی حلقہ انتخاب تھیں کامیاب ہون نی وجہ نال اُنہاں نی لگاتار کامیابی نے سلسلے اُپر کُجھ روک لگی ہے وراس ویلے اوہ ریاست نی نمائندگی ملک نی پارلیمنٹ نے ایوانِ بالا بچ کر رہے ہین..... اِدارہ) اوہ جد تکر کامیاب ہونے رہے پہاری اکثریت نال کامیاب ہونے رہے۔ اوہ اک شعلہ بیان مقرر، تہ دانشور ہین، ۱۹۷۵ء بچ اوہ راستی کابینہ بچ وزیر بنے تہ اُس تھیں بعد ہر بار اُنہاں نے حصے بچ خزانے، تعلیم، انفارمیشن وغیرہ محکمہ جات نے قلمدان آئے، تعلیم نے محکمے بچ اپنی اصلاحات واسطے اوہ بہوں مشہور ہین تہ عوام بچ مقبول وی۔ اوہ اپنے حلقۂ انتخاب نی ترقی واسطے ہمیشاں لگے ہی رہنے ہین۔

اوڑی نی لوک وراثت:

سماجی رسماں:

بچے نی پیدائش نے ستمیں یا یارہے تہیاڑے تھیں بعد امیر غریب تقریباً سبھاں کہراں بچ تہمان یا عقیقہ کرنے نی سُنت پالی جانی ہے۔ اِس تہیاڑے کوئی جانور ذبح کیتا جانا ہے عام طور مُرغی ذبح کرنے ہین یا فر قصائی نی دوکان اُپروں پہیڈ یا بکری نی سِری یا کھر اوڑے (پاچے) خریدے جانے ہین۔ تہ راتی ویلے پکائی تہ اس نا گوشت آہنڈ گماہنڈ والیاں بچ بنڈیا جانا ہے۔ جد کہ اس نا بڑا حِصہ دائی امّاں واسطے پہیچیا جانا ہے۔ اسے راتی بچے ناناں رکھیا جانا ہے۔ بعض لوک کسے پیر (یا سیانے بندے) کولوں ناں رکھوانے ہین۔ جیہڑے ناں پہلاں رکھے جانے سن اوہ اج نیہہ رکھے جانے۔ اج کل ناواں بچ نواں پن آئی گیا ہے۔ اگلے زمانے بچ جیہڑے ناں رکھے جانے سن اوہ کُجھ اِسراں ہین..... رستم، مجنوں، سہراب، شاہ زمان، دوست محمد، محمد علی، خُدا بخش، افراسیاب، خانی زمان، محمد زمان، اللہ بخش، کالو خان، قلندر خان، سکندر، میر باز، شہباز،

شیر باز، شاہ زمان، سائیں خان، سر بلند خان، زبردست خان، گل حسن، قمر زبان، نیاز اللہ، گاما، لالو، فتو، شمسو، شُکرا، کرما، بلّو، سُلہ، بایا، پیر بخش، بلی، وزیرا، گلو، وغیرہ۔

کالسریاں نے ناں: لیلیٰ، زلیخا، شیریں، بیگم جان، بیبی زیتون، عطر جان، بوئی بیگم، فرزانی، فزی، (فوزیہ) فاطہ (فاطمہ) زینا (زینب) عشہ (عائشہ) خطجی (خدیجہ) مریم، سبز جان، لال جان، اکبر جان، ہاشم جان، زری جان، زرینہ جان، بادشاہ بیگم، کنیز فاطمہ، مرجان، (میر جاں)، وزیرہ، بذیرہ، جمیلہ، فریدہ، بخت، نوری، اُلفت بیگم، اللہ دِتی، وغیرہ اج کل ناں نے نال کنیت نا رواج وی چلی پیا ہے۔

نکیاں کُڑیاں نی نک سلائی تہ کن سلائی نیاں رسماں یا کہرے اُپر یا پیر نے آستانے اپر انجام دتی جانی ہے۔ ۱۰ ابر ہے تکر بچیاں ناختنہ نائی یا ڈاکٹر کرنا ہے۔ اس موقعے اُپر کانی گوشت تہ کھانا پکایا جانا ہے۔ ہور عام لوکاں کی دعوت دِتی جانی ہے۔ گان بجان وی ہونا ہے۔ ختنے نی رسم راتی نے آخری پہر بچ انجام دِتی جانی ہے۔ تہ بچے کی اک ٹوکری اُپر بہالیا جانا ہے تہ اس ہیٹھ چٹا کُکڑ لون تہ چاول یا فرمک رکھی جانی ہے۔ جیہڑی بعد بچ نائی کی دِتی جانی ہے۔ کالسریاں اس موقعے اُپر گیت گانیان۔ ٹھول وی بجایا جانا ہے۔ کہر والیاں کی لوک نقد یا جنس تُھے بچ دینے ہین۔

شادی، بیاہ:

پہاڑی قبائل شادی نے معنی خوب جانندے ہین شادی جس نا لغوی معنی خوشی ہین بہوں جوش خروش نال رچائی جانی ہے۔ بیاہ تھیں پہلاں منگنی (کڑمائی) یا سگائی نی رسم وی ہونی ہے۔ جس کی پہاڑی بچ منگناں آکھنے ہین۔ برادری نے کُجھ باعزت لوک مٹھائیاں، خُشک میوے منگیتر (کُڑی) واسطے دو جوڑے کپڑیاں نے اک عدد چھاپ جیہڑی پہلاں چاندی نی ہنی جانے سن ہُن سونے نی کھڑنے ہین۔ کُجھ نقدی وی (اپنی

طاقت نے مطابق) کُڑی نے کہر کھڑنے ہین، تہ اُس نے والی وارثاں کولوں تہی یا پوتری نا رشتہ منگیا جانا ہے۔ اصل بچ ایہہ ہی پہلاں ای طے ہونا اے۔ لڑکی والے ہاں کرنے (زبان دینے) ہین۔ دوئے ول اک دوئے کی مبارک باد دینے ہین۔ اس موقعے اُپر ناچ گانا وی ہونا ہے۔ کالسریاں بیاہ نے گیت گانیاں ہین۔ کدے کدے ٹہول وی بجائے جانے ہین۔ کُڑی کی سریہج والیاں نی طرفوں آئے ہوئے کپڑے لوائے جانے ہین تہ ساہوریاں نی طرفوں آئے ہوئے مُنڈے نے رشتے دار کُڑی کی تکنے ہین تہ اس دوران کھانے پینے (دعوت) نا بندوبست کیتا جانا ہے۔

منگنی تھیں سال دو سال بعد بیاہ نا تہیاڑا مقرر کیتا جانا ہے تہ فر دوئے ول (لڑکی والے تہ لڑکے والے) اپنے اپنے کہر بیاہ نیاں تیاریاں بچ جُٹی جانے ہین۔ مکان لمیا گُندیا جانا ہے، اس تھیں علاوہ کپڑے سوانے نی پہلی کڑی نے طور وراک درزی کی کہر سدیا جانا ہے۔ اوہ مہراجے یا لاڑی نے کپڑے بیتر نے واسطے رسمی طور اُپر کپڑے کی قینچی لائی جانی ہے۔ کالسریاں درزیئے تہ کپڑیاں شیرینی تہ ٹافیاں وغیرہ تھیں علاوہ کھوڑ پھینکے جانے ہین نالے گیت گائے جانین۔ اس موقعے اُپر گماہنڈیاں تہ رشتے دارا ں نی بڑی تعداد بچ موجود رہنی ہے۔ آخر مزماناں کی قہوہ تہ قُلچے کھلائے پلائے جانین۔ اگلا معلہ چاول چھٹنے نا ہونا ہے۔ کپڑے سوانی نی رسم کی ''پلے بیتر نے'' آکھنے ہین۔ تہ چاول چھٹنے نی رسم کی چاول چہرنے آکھیا جانا ہے۔ اس وسطے گماہنڈی تہ رشتے دار کالسریاں کی باضابطہ سدیا جانا ہے ہور کالسریاں کی وی چاول چھٹنے واسطے آندا جانا ہے۔ گماہنڈناں بیاہ والے کہر آئی تہ اُوکھلے بچ ہلدی تہ مرچی کُٹنیاں ہین۔ فر ہلدی مرچی نال پہریاں نیاں ہنڈیاں سراں اُپر چائی کسے نزدیکی کہر اٹے اُپر اس ہلدی تہ مرچی کی پیٹھا جانا ہے۔ اس موقعے اُپر گیت گائے جانے ہین تہ ٹہول وی بجائے

جانین۔ بیاہ تھیں دوترے تہیاڑے پہلاں گراں برادری نے نوجوان آرے تہ کہواڑیاں ہنی تہ شادی والے کہر آئی جانے ہین تہ اِتھوں اوہ کسے نیڑے جنگل بچ جانے ہین جتھوں اوہ لکڑیاں (بالن) آنی تہ بیاہ والے کہر سلنے ہین۔ جدوں بیاہ کی اک تہیاڑا ریہئی جانا ہے تہ برادری والے تہ آہنڈی گماہنڈیا آئی جانین تہ بیاہ واسطے پکوان تیار کرنے واسطے چراں کھنے ہین چراں بچ لکڑی بالی جانی ہے۔ اس موقعے اُپر کالسریاں گیت گانیان تہ چرکھنے والیاں اُپر مٹھائیاں سٹیان تہ کھوڑ وی۔ بیاہ عام طور اُپر دواں دِناں اُپر مشتمل ہونا ہے۔ مثلاً پہلی رات مہندی تہ گانے واسطے مخصوص ہونے ہین۔ لاڑی تہ مہراجے کی (اپنے اپنے کہر) مہندی تہ بٹنا ملیا جانا ہے۔ مہراجے نے گلوّئے (گلفے) اُپر گانا (اک قسم نی راکھی بدھا جانا ہے۔ ایہہ گانا مہراجے نی سکی پہن تہ مُنہ بالیاں پہناں کئی تہیاڑے پہلاں تیار کری رکھنیاں ہین۔ اس بچ ریشمی تہا گیاں بچ چھاپاں پروئیاں جانیان۔ تہ اک سوہنی جیئی راکھی تیار کری تہ مہراجے نے گلوّئے اُپر بدھی جانی ہے۔ اس موقعے اُپر کُڑیاں گانیاں ہین۔

گانا بنھن دے او پیرا گانا بنھن دے
توہڑے گانے دیاں سو لڑیاں گانا بنھن دے

اُدھر مہراجے تہ لاڑی نے چہرئے تہ ہتھاں اُپر مہندی تھیں علاوہ اک خاص قسم نی کریم جیہڑی کُڑیاں آپے تیار کرنیاں ہین تہ جس کی بٹنا آکھیا جانا ہے۔ اُردو بچ وی اس کی اُبٹن آکھنے ہین وی ملیا جانا ہے۔ ایہہ چندن جس کی پہاڑی بچ چرناٹھ آکھنے ہین تہ اک خوشبودار موم تپ سفوف تھیں تیار کیتا گیا اک مادہ تہ کہئی ہور ہلدی نا مرکب ہونا ہے۔ آکھیا جانا ہے جے اِس نے ملنے نال لاڑی مہراجے نا رنگ نکھری اچھنا ہے۔ ملاحظہ ہون مہندی نے گیتاں بچوں کُجھ بند۔

مہندی لاون دے او لالا مہندی لاون دے

اگلے دِن مہراجے والے 'بیر گھڑی' نی رسم ادا کیتی جانی ہے۔ ایہہ روایت مسلمان راجپوت برادری۔ مہراجے کی ہنی تہ اُس نیاں پہناں تہ دوئیاں کالسریاں گیت گانیان تہ ٹھول بجانیاں ہین، ہور کسے نیڑے ندی نالے اُپر ہنی جانے ہین۔ پہناں سرے اُپر مٹی نا خالی کہڑا ہنی جانیان۔ ندی نے کنڈھے کھلی تہ اک کالسری تلوار یا سوٹی نال پانی کی مارنی ہے۔ ایہہ عمل کیی واری دُہرایا جانا ہے تہ مہراجے کی آکھیا جانا ہے کہ اوہ پانیئے واخ تکنا رہوے۔ پانی کی تلوار نال کپنے تھیں بعد اِسے جگھوں نال آندے ہوئے کہڑے بچ پانی پہری تہ کہر آندا جانا ہے۔ اِس رسم پچھے ایہہ فلسفہ ہے جیہناں ایہہ دھسنا چاہنیاں ہین کہ پانی تلوار نال کدے کپن نیہہ ہونا ہور ایہہ جے اوہ (یعنے پہن پہرا) پانی ہاروں ہین ہور لاڑی اک تلوار ہے جیہڑی پہناں کی پہراؤ نالوں بچھیڑنے نا (رشتہ کپنے نا) کم نیہہ کری سکن۔

گفتنی ہور پکوان: بیاہ نے موقعے اُپر پہاڑی لوک قرض چائی چنگے تھیں چنگا کھانا مزماناں واسطے کرنے ور یقین رکھنے ہین۔ اس کی اوہ دکھاوا نیہہ بلکہ مہمان نوازی آکھنے ہین۔ بیاہ بچ اچھنے واسطے کالسریاں کہر کہر جائی تہ ہر گماہنڈی ہور رشتے داراں کی دعوت دینیاں ہین۔ اس رسم کی گفتنی آکھنے ہین، اس دعوت کی نیوتاوی آکھنے ہین۔ جنہاں کی دعوت دتی جانی اوہ کالسریاں حسبِ طاقت کُجھ رقم موجودہ دور بچ دس روپے تھیں ہزار روپے تک ہوئی گئی۔۔ ایہہ لین دین ''گفتنی'' اکھوانا ہے جیہڑا بعد بچ موڑی دینا پینا ہے اس نا حساب اک رجسٹر بچ درج کیتا جانا ہے۔ دعوت دینے والیاں کی کدے کدے کھانا وی کھلایا جانا ہے ہور اُنہاں نے اعزاز بچ گیت وی گائے جانین۔ وادیِ کشمیر نے پہاڑی علاقیاں نے لوک چار چار مزماناں واسطے اک ہی بڑی تھالی

(ترامی) بچ کھانا کڈھیا جانا ہے۔ پکوان پُر تکلّف ہونے ہین۔ غریب لوک رُٹی، دہی، دُدھ تہ گوشت، دال وغیرہ مزماناں کی کھلانے ہین۔ اج نی تاریخ بچ پکواناں نیاں Items بچ باہدا ہوئی گیا ہے۔ ریاست جموں وکشمیر نے پونچھ، راجوری ضلعیاں بچ بکھ بکھ پلیٹاں بچ کھانا پروسیا جانا ہے۔ بکرے نے گوشت تھیں علاوہ چکن ہور پنیر ہور کدے کدے پلاؤ بریانی وی پکائی جانی ہے۔

مہراجے نی حجامت کرانے واسطے نائی کہر سدیا جانا ہے۔ نائی بال ہور حجامت بنانا ہے۔ تہ عورتاں گیت گانیان، ٹھول بجانیان۔ مہراجے اُپر مٹھائیاں تہ خُشک میوے سٹیان۔ اس تھیں بعد مہراجے کی نہوایا جانا ہے۔ اس موقعے اُپر اک خاص قسم نی چوکی تیار کیتی جانی ہے، جس کی 'کھارا' آکھنے ہین۔ اس کھارے کی خوب سجایا سنواریا جانا ہے۔ ہور رنگ روغن نال آراستہ کری کری تہ غسل خانے بچ رکھیا جانا ہے جتھے نایئے تھیں علاوہ اک ہور عزیز موجود رہنا ہے۔ اُدھر کالسریاں گیت جاری رکھنیان۔ کھارے نے گیتاں تھیں کُجھ اقتباسات۔

کھارے چڑھنے والیا، تکو اللہ دیاں دُعائیاں
کھارے چڑھن دے او لالا کھارے چڑھن دے
ماؤ سنگ رنگ لایا کھارے چڑھن دے او لالا

نہائی تھوائی تہ مہراجے کی نویں کپڑے لوائے جانین۔ قمیض شلوار، واسکٹ، پتلون، کوٹ، شیروانی، صافہ (پگڑی) ہور سہرا تہ اپر شال رکھایا جانا ہے، سہرا چاندی ہور طلّے نیاں تاراں نال تیار کیتا جانا ہے۔ جیہڑا مہراجے نی پگڑی نال بدھا جانا تہ اس نال مہراجے نا چہرہ ٹھکیا رہنا ہے۔ مہراجے کہ کسے مقبرے یا زیارت اُپر کھڑیا جانا ہے۔ اس تھیں بعد مہراجے کی اپنے بزرگاں نیاں قبراں اُپر جائی تہ اُتھے اوہ فاتحہ درود پڑھی جانی

ہے۔اس موقعے اُپر گراں نامُلاں، نائی کہوڑے والا اس نے نال نال رہنین۔ پچھے پچھے سو دو سو لوک ٹُرنے ہین۔ گانے بجانے ہین۔ اُتھے ہی اُس کی اک گدی اُپر بٹھایا جانا ہے۔ بیاہ بچ مہراجے نے دوست وی بنائے جانے ہین۔ جنہاں واسطے مہراجے جئے کپڑے سوائے جانے ہین۔ ایہہ دوست مہراجے نے نال نال ٹُرنین۔

مہراجے کی سجائی سنواری تہ گدی اُپر بہالنے ہین۔ تہ فر بیاہ بچ آئے ہوئے لوک اُس نے اگے رکھی ہوئی رکابی یا رومال اُپر ''نیاندرہ'' سٹنے ہین۔ نیا بدرا اک لین نی رسم ہونی ہے۔ جس کی دسبوسہ یا تمول وی آکھنے ہین۔ اس نی کوئی حد مقرر نیہہ۔ اس واسطے کوئی حد مقرر نیہہ ۱۰ روپے تھیں ہنی تہ ۱۰۰۰ روپے تکر دِتے جانے ہین۔ پہلاں اک آنا نا یئے ناوی سٹیا جانا سی۔ بلکہ نائی واسطے وی اک بکھ رکابی رکھی جانی سی تہ اس رکابی بچ جمع ہونے والے رقم نا یئے نے حوالے کیتی جانی سی۔ اج نی تاریخ بچ ایہہ روایت بس اک دو فی صدی قائم ہے۔

بارات:

جدوں دولہا بارات نے سنگ کہوڑے اُپر سوار ہوئی تہ لاڑی نے کہر واخ ٹُری پینا ہے تہ تہ ٹہول اُپر اس موقعے اُپر اک خاص لکڑ بجائی جانی ہے۔ لکڑ پہاڑی بچ ٹہول نی تال کی آکھیا جانا ہے۔ ٹہولی اگے اگے تہ اُنہاں نے پچھے پہانگڑا کھیڈنے والے لڑکے یا بزرگ۔ اکثر شادیاں بچ اک لوک ناچ جس کی ماہنگا آکھیا جانا ہے، نچیا جانا ہے۔ پہانگڑا تہ تہمال ناں نے رقص وی ہونین۔ پہاڑی بیاہاں نی اک خاص روایت گتکہ تہ تلوار بازی وی ہونا ہے۔ دو ماہر نچنے والے تلواراں نال ایہہ ناچ نچنے ہین جد کہ گتکہ لکڑی نیاں دو سجیاں سجائیاں ڈنڈیاں تہ ٹہالاں نال کھیڈیا جانا ہے۔ اس موقعے اُپر خاص 'لکڑ' ماری جانی ہے۔ اس کھیڈ کی اک کھلاڑی جتنا ہے تہ دُوا ہارنا ہے۔ لاڑی

والے مہراجے تہ اُس نے ساتھیاں نے اگے ایہہ شرط رکھنے ہین جے مہراجے کی لاڑی کی کھڑنے تھیں پہلاں اک سوئمبر رچنا پیسی گا۔ سوئمبر ایہہ ہونا ہے جے اک بڑا پہارا پتھر یا لکڑی نا گول مُنڈھا' اُس کی چکنا پینا۔ کدے اوہ دواں ہتھاں نال بجن کسے نی مدد نے ایہہ وزنی بہ غدر اپنیاں، وہنڈیاں تکر چائی ہنّے تہ لوک اس نے حق بچ تاڑیاں مارنے تہ سیٹیاں بجانے۔ ہور نعرے مارنے ہین تہ جے کدے مہراج نہ چائی سکے فِر براتیاں بچوں کوئی ایہہ رسم ادا کرنا ہے۔ نکاح مسنون طریقے اپُر اصالتاً یا وکالتاً دواں طریقیاں سنگ کیتا جانا ہے۔ پہاڑی علاقیاں نے اندر زیادہ تر اصالتاً پڑھایا جانا ہے، اکثر مہر اُپر تکرار ہوئی جانی ہے۔ نکاح تھیں بعد شیرینی تہ کھوڑ نچھاور کیتے جانے ہین، کامیابی نی خوشی بچ خوب ٹھول بجائے جانے ہین۔ امیر کہراں بچ دعوت بچ بہوں سارا گوشت پکایا جانا ہے جد کہ غریب لوکاں نے بیاہاں بچ دُدھ، چٹنی، تہ مکئی نیاں رُٹیاں تکر محدود رہنی ہے مگر اج مہنگے وازہ وان نا دور دورہ ہے۔

مسلمان راجپوتاں نیاں بیاہاں بچ اک رسم پر کہڑی (پانی پہرنے نی) نی ہونی سی جیہڑی بہہ ترہہ برہے پہلاں تکر موجودسی (راجوری پونچھ نے اندراج وی ایہہ رسم موجود ہے)۔ اس بچ مہراجے نی پہنین کسے نیڑے ندی نالے اُپر جائی تہ پانی پہری آننیان۔ تفصیل پچھے بیان کیتی جائی چکی ہے۔ اوہ ساریاں رسماں نبھائیاں جانیان جنہاں نا اُپر ذکر کیتا گیا ہے۔ البتہ ہُن ایہہ مجموعی طور اُپر انہاں رسماں بچ بڑی حد تکر کمی آگئی دی ہے۔ بلکہ ایہہ رسماں ہُن محض 15 فی صد رہ گئیاں ہین۔

رُخصتی:

براتیاں کو کھانا کھلا کے مہراج اپنی سس کی سلام کرنے واسطے اُس کول جانا ہے۔ سس اُس کی انگوٹھی (چھاپ) لوانی ہے یا فِر نقد نذرانہ دینی ہے۔ لاڑی (بوہٹی) کی

اک پالکی جس کی اُسیں پہاڑی بچ ڈولی آکھنے ہاں (اِس کی چپان وی آکھیا جانا ہے) بچ باہی تہ رُخصت کیتا جانا ہے۔ اس موقعے اُپر ٹہُول نی لکڑ بدلی دینا ہے تہ اوہ اسراں نی لکڑ بجانا ہے جیہڑی صحیح سلامت رُخصتی نی اعلان ہونا ہے۔ کالسریاں گیت گانیاں رہنیاں ہین۔ جدوں لاڑی یا بوہٹی اپنے سسرال نے بہڑے بچ پہنچی ہے تہ اُتھے وی گیتاں نال اُس کی 'جی ایاں کی' آکھیا جانا ہے۔ مہراجے نی درونٹی اُپر پہچی تہ رسم نے مطابق اک بکرا یا مُرغا ذبح کیتا جانا ہے اس تھیں بعد بوہٹی درونٹی (دہلیز) تھیں اگے اپنے نویں کہر بچ قدم رکھنی ہے۔ اُس ویلے اُس کی مُنہ دکھائی نے سلسلے بچ سس کُجھ نقد یا جنس نے طور اُپر وی دینی ہے۔ پہاڑی قبیلیاں نے بیاہ تکنے سُننے جوگے ہونے ہین۔

تہمان:

بچے پیدا ہونیاں ہی مسلمان ماء پے بچے نے کن بچ اذان پڑھنے ہین۔ ہور ننھے مہمان واسطے کسے کہروں پرانے اُترن، بچگانہ کپڑے منگی آننے ہین ہور ستاں تہیاڑاں تکر زچہ کی خُشک جنگی ساگ جسراں کہ ہند، سلڑیاں، ریوند، جنگلی تھوم یعنی لہسن کھلایا جانا ہے۔ بچے کی ماؤ نے پاسے نال لٹایا جانا ہے تہ کوئی چکّو چھری یا لوہے نا کوئی ہور اوزار رکھیا جانا ہے۔ اُس نے بال لہاڑے جانے ہین تہ اس موقعے اُپر غریب ہووے یا امیر، پہڈاں بکرایاں یا کُکڑ پکائے پکائی تہ بنڈیا جانا ہے۔ گیت گائے جانے ہین۔ ہور کدے کدے ٹہُول وی بجائے جانے ہین۔ انہاں بالاں کی جال (جامن) آکھیا جانا ہے۔ نائی کی چنگی خاصی بخشیش دتی جانی ہے۔ اکثر لوک اپنے بچیاں کی کسے پیر فقیر یا سیدنی زیارتی یا آستانے اُپر ہنی جانے تہ انہاں نے جال لہاڑنے نی رسم پوری کیتی جانی ہے۔ بچے نے جالاں کی لہاڑی یا تہ دفن کیتا جانا ہے یا فر اک لفافے بچ بند کری کسے کندھے بچ رُمّیا جانا ہے۔ خُطنے نی سُنت تھیں بعد مُنڈے کی کئی تہیاڑے

سجائی سنواری مہراج ہاروں کہوڑے اُپر چاہڑیا جانا ہے اک پُر تکلّف دعوت نا اہتمام ہونا ہے ہور لوک معصوم مہراجے کی نذرانے دینے تہ فر باضابطہ مہراجے ہاروں مسند نشینی نی رسم وہ ادا کیتی جانی ہے۔ کالسریاں خوشی ہور بیاہ نے گیت گانیان۔ اکثر ماء پے اس فضول جیئی رسم کی پورا کرنے واسطے قرضہ کپی تہ زبردست دعوت نالے بہوں ساریاں رسماں پوریاں کرنے ہین۔ اس مہراجے کی پہاڑی بچ ختنالی مہراج آکھنے ہین۔

میّت یا ماتم داری:

کدے کسے گراں یا محلے بچ کوئی بندہ فوت ہوئی جائے تہ پنج دس منٹاں نے اندر اندر سارے گراں نے کالسریاں تہ جنے میّت والے کہر پہچی جانے ہین۔ اک تہ انہاں نال ہمدردی تہ یکجہتی نا اظہار مظاہرہ ہونا۔ انہاں نے دُکھ بچ شریک ہوئی اُنہاں کی ڈھارس بنھانا ہور اُنہاں نے کم اچھنا رسولِ کریم ﷺ نی سُنت وی ہے۔ دوئی اہم گل جس نال انسانی رشتہ استوار ہونا ہے۔۔ میّت دفن کرنا تہ چوتھے تہیاڑے قبری اُپر جلّاں (چماں) لائیاں جانیان۔ تہ اس کی چومکھیوں درست کری تہ کہر اں کی جایا جانا ہے۔ آہنڈ گماہنڈی ترے تہیاڑیاں تکر ماتم والے کہر رُٹی کھڑنے ہین تہ انہاں کی کھلانے پلانے ہین۔ اِس سلسلے بچ ترے یا چھ کہر اس کہر والیاں واسطے کھانا یا چاہ وغیرہ آننے ہین۔ تہ اِس امید بچ رہنے ہین جے خُدانخواستہ اُونے والے تہیاڑیاں (ویلے) بچ اُنہاں نال اس قسم نا کوئی المیہ ہوئی جائے تہ اُنہاں نے کھانے پینے نا وی محلے یا گراں والے آپے بندوبست کرسن گئے۔ چوتھے دن فاتحہ خوانی نی رسم ہونی ہے۔ تہ اہلِ خانہ متوفی نے روح نے ایصال وثواب واسطے نیاز کرنے ہین جس بچ دو چار سو افراد کھانا پکایا جانا ہور مولویاں تہ پیراں کی بُلائی تہ درود واذکار مقدس کلمات تہ قرآن

پاک پڑھوایا جانا۔ اس نال غمزدہ خاندان اُپر بے شک اک غیر ضروری پہار پینا ہے۔ لیکن اس رسم کی وی سماجی رسم گنیا جانا ہے۔ تہ اک پہلو ایہہ نکلنا ہے اُجاگر ہونا ہے کہ ایہہ مرحوم نے اہلِ خانہ نی ذمہ داری ہے تہ مرحوم نال پیار و محبت نا پہلو وی نکلنا ہے۔ نام نہاد بڑے ہور تعلیم یافتہ کہراں بچ ہُن ایہہ چوتھ نی رسم اک بدعت سمجھی جانی ہے۔ 37 تہیاڑیاں تھیں بعد کسے وی تہیاڑے اسے طراں نی اک دعوت نافر اہتمام کیتا جانا ہے جس کیچھلم آکھنے ہین۔ فر ہر سال بہار نے موسم بچ جران (قبرستان) اُپر جائی تہ گلاباں نے پُھلیاں پتیاں کی قبراں اُپر نچھاور کیتا جانا ہے۔ ایہہ گلاب مخصوص پیلے گلابی رنگ نے ہونے ہین۔

زمین زراعت:

فصل راہنے ور وی اللہ واسطے کُجھ اناج پکائی تہ راہ مسافراں (راہ گیراں) کی کھلایا جانا ہے۔ مکئی نی گڈائی نا خاص اہتمام ہونا ہے۔ قرقبے نے مطابق گڈائی کرنے واسطے گراں بچ جنیاں تہ کالسریاں کی مدعو کیتا جانا ہے۔ دو چار یا دس پندراں اپنیاں اپنیاں رمبیاں بوہلیاں ہنی تہ پہچی جانے ہین۔ ایہہ مکئی گڈنے وی ہین تہ نالونال سوہنے مٹھے گیت وی گانے ہین۔ کدے کدے ٹہول وی بجائے جانے ہین۔ رلی مِلی تہ کہاء کپنے کی لیتری آکھنے ہین۔ لیتری سلنے نا مطلب ہے کہاء کپانے واسطے 20/50/100 بندہ سدی تہ کہاء کپایا جانائے۔ انہاں کی دوپہراں ویلے رُٹی کاپ (جتھے اوہ کہاء کپنے ہونے ہین) بچ ہی کھلایا جانا ہے۔ مک نیاں رُٹیاں تہ لسی چٹنی، دال چاول وغیرہ پیش کیتا جانا۔ سنجاں ویلے کہر بلائی تہ انہاں کی رُٹی (دعوت) کھلائی جانی۔ لیتری نے گیت گائے جانے ہور ٹہول اُپر لیتری نی دُھن یا لکڑ بجائی جانی۔ ہُن لیتری ہولیاں ہولیاں لوک پہلنے جانے ہین لگے نے۔ ہلکہ پہلاں تہ مال چوکھر پالنے نا شوق ہی ختم

ہوئی چکیا ہے۔ ہور دُدھ ہُن لوک بزاروں خریدنے ہین۔ دُدّھ نے بند پیکٹ ہمیشاں (دوکاناں ور) دستیاب رہنے ہین۔ مکھن تہ دیسی کہی تہ ہُن پرانے زمانے نی گل ہے۔ لسّی ناتہ ہُن سوچی وی نیہہ سکنے۔ تہ اس سارے نے تناظر بچ لیتری ناہُن کہہ معنے رہنے ہین۔

جس شخص نے کہر گاں یا منجھ سونی تہ محلے والے اُس کی مبارک دین اُس نے کہر اچھنے۔ ترے چار روز تھیں بعد اُس کہر والے بوہلی بنائی تہ ہمسایاں تہ رشتے داراں بچ بنڈنے ہین۔ جس پہانڈے بچ بوہلی باہی پہیجی جانی، اُس پہانڈے بچ دو چار آنے نقدی، چینی نی اک مُٹھی باہی جانی ہے۔ خالی پہانڈا موڑنا بڑی مندی گل تہ بدشگونی سمجھی جانی۔ مزدور، کسان، کاشتکار یا عام پہاڑی اگے جدوں ساہ تہ سجرا مکھن رکھیا جانا تہ سمجھو اُنہاں نے ادھ موئے سُکے سڑے ہڈیاں نے پنجرے بچ نویں سراک نویں جان آئی جانی۔ ہور اوہ شُپا ہیا، بالو ماہیا، کُکو قینچی گانا شروع کرنے۔ بنجلی نی مُٹھی تہ سُریلی تان اُنہاں نے کناں بچ جانی تہ سارے وجودے بلکہ روح نے اندر اک عجیب سرمدی ہور روحانی کیفیت سرسران لگنی ہور کُکو، کوئل، کُہکی، مینا، بُلبُل ہور طوطے اُنہاں نے سنگ اپنی رس پہری مٹھی آواز (چُر چُراہٹ) شامل کری مردہ دلاں بچ زندگی ہور تازگی پیدا کرنے۔

ڈنڈ پہاڑی زبان بچ واز مارنے کی آکھیے ہین۔ ڈنڈ کرنا یعنی آلا مارنا اواز دینا، بُلانا نے معنیاں بچ اچھنا ہے۔ جدکہ پنجابی (یا پہاڑی نے پونچھی، چبھالی تہ پوٹھوہاری لہجیاں بچ) ڈنڈ کرنا رولا باہنے یا شور کرنے بچ نے معنے بچ استعمال کیتا جانا ہے۔ آکھنے ہین کہ پرانیاں وقتاں بچ پہاڑی لوک جنہاں نیاں بستیاں عام طور اُپر اک دُوّئے کولوں بہُوں دور دراہڈے نکیاں، ٹیکریاں، تہ نالیاں نے اوہلے ہونیاں سن تہ اُنہاں نے بشکار

رابطہ قائم کرنے واسطے واحد ذریعہ ڈنڈ کرنا یا واز مارنا ہونا سی۔ اُنہاں نی ڈنڈ بچ مُنہ تھیں نکلیاں اُچیاں اوازاں، چیخاں، پشے، ٹھول کٹنا یا کسے دھات یا پہانڈے کی لکڑی نے ڈنڈے نال کٹنا۔ آکھنے ہین جے جد کسے بستی بچ کوئی مری جانا یا حادثہ ہونا تہ دوئی بستی کی اس میڈیم نال طلاع کرنے یا فر کدے رات ہونی تہیاڑ تہ کوئی چیز بالی تہ تھواں کرنے، جیہڑا منحوس تہ بدشگونی نی عکاسی ہونی ہور لوک چھٹ اُس بستی والے پاسے دوڑی پینے، جے کوئی بچہ جمنا تہ ٹھول بجانے تہ بنجلی اُپر خوبصورت دُھن بجانے۔ یا گانے۔ اسراں ایہہ کمیونیکیشن ناک ذریعہ منیا جانا سی۔ اساں نی موجودہ نسل نے نوجوا ناں کی ایہہ گل سیئی ہی نیہہ جے اساں نے بزرگاں (اسلاف) نی زندگی گزارنے تہ رہن سہن ناٹھنگ کہہ سی ہور اسیں کتھوں ٹُرے ساں، نہ انہاں کی ایہہ پتہ ہے اساں نی منزل کیہڑی ہے۔

پیشے تہ معیشت:

پہاڑی قبیلیاں پہاڑی قبیلیاں ناعام پیشہ زمی داری، گلہ بانی (پہیڈاں پہاروں پالنا) ہور مال چوکھر پالنا ہے۔ پہاڑی لوک بہوں محنتی، جفاکش منے جانے ہین۔ خطریاں نال سینہ ٹھوکی تہ مقابلہ کرنا، بہوں ڈاہڈی گرمی تہ جان کڈھنے والی ہور وجودے بچ نہو جمانے والے کھوہرے تہ تیز چھنکھڑاں ہور ٹھنڈو تہ وحشی درندیاں نے بشکار پھکھ، غریبی، تہ ماندکیاں نال لڑنیاں ہوئیاں اُنہاں نی قوتِ مدافعت بدھی جانی ہے۔ داند، گاں، منجھ، کہوڑے ہور بکریاں کی پالی گزارہ کرنے ہین۔ جتھاں کول زرعی زمین کہٹ ہونی ہیا وہ محنت مزدوری کرنے ہین۔ جتھے جتھے کرنے واسطے کوئی کم ہن ہووئے اوہ غریبی نال سمجھوتہ کری ہنے ہین تہ کہٹ کھاؤ نہ کھاؤ نے اصول اُپر ٹُرنے ہویاں تہیاڑے کڈھنے ہین۔ پہاڑی کالسریاں وی جنیاں ہاروں جفاکشی ہور مصیبتاں تہ کٹھنائیاں

نال مقابلہ کرنے نے اہل ہونیاں ہین۔ جنیاں نے موہنڈے نال موہنڈا جوڑی تہ اوہکھے تھیں اوہکھا کم کرنیاں ہین، چرخہ کتنے تھیں علاوہ ہنکی موٹی کڈھائینا کم وی کری ہنیاں ہین۔ پھنڈی (جائے نماز) کھیڑا، بُنے تھیں علاوہ بنیان، موزہ، ٹوپی، دستانہ بُنا کھیتاں بچ اپنے جنیاں نے موہنڈے نال موہندا جوڑی کم کرنا، راہی باہی، گڈائی تہ کٹائی وغیرہ کرنا۔ ککڑیاں پالنا، جاڑے بچوں لکڑیاں آننا، اسماناں نال گلاں کرنیاں بوٹیاں اُپر چڑھی جانا، ہور لکڑیان کپنا کہاء کپنا وغیرہ اُنہاں روزمرہ نے کماں تھیں علاوہ کرنیاں ہین جیہڑے عام کالسریاں کہر نے اندر کرنیاں ہین۔ 60 برہے پہلاں پہاڑی قبیلیاں بچ خواندگی نی شرح 01 فی صدی سی، اس واسطے سول سرکاری ملازمتاں بچ اختیار کرنے نا سوال ہی پیدا نیہہ سی ہونا۔ البتہ پہاڑی نوجوان فوج بچ پہر تھی ہون بچ اپنی شان سمجھنے سن۔ اَج نی تاریخ بچ پہاڑی جنے تہ کالسریاں بچ خواندگی نی شرح بچ ریکارڈ اضافہ ہویا ہے ہور پہاڑی نوجوان بڑی تعداد بچ سرکاری ملازمتاں بچ اعلیٰ عہدیاں اُپر فائز تکے جائی سکنے ہین۔

پہاڑی قبیلیاں بچ نائی، موچی، لوہار، کمہار، قصاب، کاسبی (جولاہے، بنکر) درزی، پینے (نداف)، ترکھان، ہور دوئیاں سماجی ذاتاں نال تعلق رکھنے والے لوک وی موجود ہین۔

تعویذ تہا گا، ٹونہ ٹنچر کرنے والے پیراں فقیراں، سپ پکڑنے والیاں تہ زہریلیاں کیڑیاں مکوڑیاں نا اثر زائل کرنے نا دعویٰ کرنے والیاں سنیاسیاں تہ سوامیاں ناوہ کوئی کہاٹا نیہہ۔ نجومی بابے وی کدے کدے نظری آئی جانے ہین، جیہڑے سادہ لوح پہاڑی جنیاں کی کہٹ تہ کالسریاں کی زیادہ لُٹنے ہین۔ جناں پہوتاں تہ پریاں نے جتنے قائل پہاڑی لوک ہونے ہین شاید کسے ہور سوسائیٹی نے لوک نیہہ ہونے۔ بہوں

سارے پہاڑی لوک اپنی ماندکی نا آپے علاج کرنے ہین۔سپ ڈنگی چھوڑئے تہ کسے مقامی پیر فقیر کولوں چہاڑ پھوک وی کروانے ہین۔ ہور اُس کولوں جنگل بوٹی وی ہنی تہ کھانے ہین۔ ہلکے کُتے نے چک مارنے وروی پیر ہی منتر ٹونے کرنے ہین۔ پیلیا یا جائینڈس نا علاج کرنے والے وی دستیاب ہین۔اوتر کالسریاں اکثر پیراں فقیراں نے درباراں بچ نظری اچھنیان ہین تہ پیر صاحب نے پیر دبائی اعاواں تہ دوائیاں ہنی کہر مُڑنیان۔

لوک گیت تہ واراں:

ریاست نے دوّئے پہاڑی علاقیاں ہاروں اس تحصیل بچ وی لگ بھگ اوہی لوک گیت گائے جانے ہین جنہاں ناذکر پہلاں آئی چکیا ہے۔لیکن وار ''تاجا'' ظرف ِمکانیت نے لحاظ نال خالص مقامی ہے۔ ہور اِسے اوڑی نے ہی کسے گوجری شاعرنی تخلیق ہے۔ ہور ایہہ لوک گیت یا وار نا درجہ رکھنا ہے۔مقامی گوجر اکثر اس کی گانے تہ سُنے ہین۔اس گیت بچ 'تاج دین' یا 'تاجا' ناں نے اک گُجرنی کہانی ہے، جیہڑا ہئوں اَنڈر، بہادر جوان سی، اُس اک خوبصورت کہوڑا پالی رکھیا سی تہ اس کہوڑے اُپر سوار ہوئی تہ کُہمنا پھرنا رہنا سی۔ وراس بانکے خوبصورت گُجر نوجوان نی ایہہ چال لوکاں کی پسند نہ آئی تہ اُنہاں مقامی راجے اگے اس نی شکایت کیتی، ہور اُس نے خلاف اُنہاں راجے نے کن پہرے۔راجے اُس کی دربار بچ بلایا تہ آکھیا جے اسراں کہوڑے اُپر چڑھی تہ دندنانا نہ پھرے کر، کیّاں جے اسراں راجے نی توہین ہونی ہے۔لیکن تاجا اپنی آزادی ترک کری تہ عام رعایا ہاروں رہنے تھیں منکری گیا۔تہ بغاوت نا اعلان کیتا۔اس گل اُپر راجے کی غُصہ ایا تہ اُس تاجے کی مدالنے واسطے اپنے وزیراں نال مشورہ کیتا تہ ایہہ ذمہ داری خود تاجے نے مامے قبول کیتی جے اوہ آپے اس کی ختم کرسی گا۔تہ اِسراں اُس

تہو کھے نال تاجے کی زہر پلایا تہ اوہ مری گیا۔ دوئی لوک وارنی مکانیت پونچھ ہے۔ دتھے نے راجے دو بہادر نوجواناں شمس ملدیال تہ راجولی نے خلاف کاروائی کیتی، جنہاں راجے نے خلاف بغاوت کیتی نی سی۔ انہاں کی پکڑی تہ جیل بچ بند کیتا گیا ہور فیر اُنہاں کی سزائے موت سُنائی گئی۔ اس موقعے اُپر شمس ملدیال تہ راجولی نامبلے تہ بجہامے نے راجیاں کولوں مدد منگی تہ اُنہاں کی چھڑانے واسطے کُمک پہنچنے نی درخاس کیتی۔ اس وار کی اج کل پونچھ ہور راجوری بچ مراثی تہ گویّے روئی روئی گانے ہین۔ کِیّاں کہ شمس ملدیال تہ راج ولی نیاں اوڑی نے راجیاں نی مدد نہ ملنے نی وجہ ور جینیاں ہی کھلاں لاہیاں گئیاں۔ اس سانحے کی پونچھ راجوری نے لوک حالیں وی نیہہ پہنچی سکے۔ اوڑی نے راجے راجہ پونچھ کی جیہڑا خط لکھیا، جس بچ اُس راجے کی درخاس کیتی گئی نی سی جے اُنہاں کی رحم نی بنیاد اُپر رہا کیتا جائے۔ تہ اس چٹھی نے اقتباس وی اس وار نے اندر منظوم کیتے گئے ہین۔

وار 'تاجا' تہ وار 'شمس ملدیال' تھیں کُجھ اقتباس:

جمیا تاج محمد ماتاں ہوئی اے نہال
رب سوہنا نے دیّو اوڑی ماں دتو بال
چڑھتیں دینہہ رے اوڑی راجولا وے دربار
چڑھیو کہوڑی نیلی آیو تاجو باندے رے پار
جیہڑو مارے تاجا نا دئیوں گو اُس نا اوڑی گو راج
جیہڑو مارے گو بیری نا دئیوں گو تہی گو ساک
جیہڑو مارے تاجا نا دئیوں گو اوڑی کو راج
گل تکی جے او جی رے تاجو ہو یو ہشیار
بل نیہہ تو اِتے رہو، رہوؤں گو خدمت گار

رہتو نیہہ ہوں بلی اج جانو امبڑی کول
منگی تھی میں لسی ماموگئیو موہرو چاہڑ
بُری نیہہ تھی کرنی سکا پہنا نجا کے نال

ایہہ اقتباس میں غلام حسین اظہر نی کتاب 'گوجری پہاڑی لوک گیت' مطبوعہ لوک ورثے کا قومی اِدارہ' اسلام آباد پاکستان تھیں شکریے نے سنگ نقل کرنا یاں۔
وار شمس ملد یال بچوں کُجھ اک شعر محمد شریف میراثی تہ مظفر احمد مظفر نے شکریئے نال۔

گوریئے رب سچا، پیرا کالی کملی چائی اے
چڑھیاوی دیوان دھنو فوجاں نی ہمرائی اے
مارساں گا تلوار تیر کنے دیواں اُڈائی اے
نسیاوے دیوان دھنو دتا شیڑیوں بُنھ لاہی اے
آپ رہیوں جموں پچھوں پونچھ دِتا کھڑائی اے
جا پُجیا لاہور اُس کیتی اے بڈیائی اے
پونچھے بچ آ کڑ بیٹھا شمشا شپائی اے
پہلا خط لکھیا کھکھے بمبے ول چائی اے
دوّا خط لکھیا اے پہاڑاں وَل چائی اے
پہاڑ نیو راجیو مگی کُمک دیو چائی اے
چھڑی شمس خان اسیس کراں گے ہمراہی اے
تریّا خط لکھیا اے نامبلے ول چائی اے
نامبلے دیو راجیو مگی کمک دیو چائی اے
چوتھا خط لکھیا اے بجھامے ول چائی اے

بجہاے نئیو راجیو مگی کمک دئیو چائی اے

پنجماں خط لکھیا اے باغاں ول چائی اے

باغ نیو ملیا نو مگی کمک دئیو چائی اے

چھیماں خط لکھیا ائے سدھونتی ول چائی اے

سدھونتی نئیو سدھنو مگی مگی کمک دئیو چائی اے

شمس تہ راجولی جوڑی اللہ نے بنائی اے

کھڑکن او بندوقاں شمس تہوم مچائی اے۔

اوڑی بچ رائج جیہڑے دوئے پہاڑی لوک گیت اُنہاں نا مختصر حوالہ اِتھے درج کرنا مناسب سمجھنا ہاں۔

کھارے چڑھنے دا گیت:

جاں ماہڑا لال کھارے چڑھسی

نال پہناں دی جوڑی او

تُڑا کاج رچاون پہھیاں

سر صدقے جاون سالیاں

کھارے چڑھنے والیا شوہالیا

تکو اللہ دیا دعایاں

کھارے چڑھن دے او لالا

کھارے چڑھن دے

قینچی:

گلی قینچی دلے دی او دِل ماہڑا تنگ اے

گولی مورورا کھیاں کو اللہ ماہڑے سنگ اے
لگی قینچی دلے دی۔
درشی دے بناں بچ کپدی ہاں قلماں
سڑ دیاں دلاں کو اللہ لاوے ملماں
لگی قینچی دلے دی۔

جیندا:

جیندا مامی دے کہر منگیا
مامی چاپڑ وٹے ٹنگیا
جیندے کو نہ مارو
اک کن مندری تہ اک کن بالا
جیندا پنجاں پہناں دالالا
جیندے کو نہ مارو

ٹھول جانی:

ٹھول جانی
ماہڑے بہڑے آئیں ٹوڑی مہربانی
ماہڑے بہڑے آئیں ٹوڑی مہربانی

کنگھی:

قد ماہڑی کنگھی دا بلبل سوہنا
سوٹ سوالے دلدار کنگیئے
مر گئیاں فراقے نال کنگیئے

چن:

چن ماہڑا چڑھیا اونگالون بگلے

جان دیساں اپنی میں پہر جی دے بدلے

چوڑیاں:

کچے دیاں چوڑیاں دوپٹہ سروں لہہ گیا

لاڈلی میں آسیاں پردیس گینا پے گیا

چینگناں دا بوٹا:

چینگناں دا بوٹا اساں پانی باہ باہ پالیا

چینگن کھاہدے لوکاں اساں سُکا جالن جالیا

نہ مار دیساں والیا، پردیسیاں دا اللہ

ماہڑی اوڑھنی دا پلہ

کنگن:

لالا جی کنگن نی کالے کچ دا

اساں پہن کے کیتا دور

لالا جی تُساں چھتے اساں مینڈھیاں

اللہ بنایا جوڑ ماہڑیا کنگناوے

کونج:

اُڈ بلا کونجڑیئے

رتی چھینٹ رضائیاں دی

چنگی پہلی جان گئیاں

تیری نیت جُدائیاں دی

ڈوریا:

اور اجیا اکبر خانا وے انہاں نوکراں کو سمجھا

چھپ چھپ مار دے سیٹیاں وے ماہڑے لگدے نی سکے پہراء

کہ گوریئے ماہڑے گلے دا ڈوریا وے۔

لوک ادب نے اس آئینے بچ اُس انسانی ارتقاء نا مشاہدہ کراں تہ اساں کی ایہہ انسانیت نے روشن مستقبل نی نوید وی سُنانا ہے۔ ور ایہہ اساں کی جذباتی ہور کھوکھلے انداز بچ نیہہ بلکہ اِنسانی روح نی اتھاہ ڈوہنگائی بچوں اُبھرنی سُنائی دینی اے۔ اس نوید نے نال نال اساں کی اک لمی تہ عظیم جد وجُہد نا پتہ چلنا ہے۔ جیہڑا انسان نے اپنے نامعلوم ماضی تھیں ہنی تہ ہُن تکر کیتی ہے۔ ایہہ گھمبیر تا ہی دُنیانیاں دوئیاں زباناں نے لوک ادب ہاروں پہاڑی لوک ادب کی محض کسے اک خطے نی نیہہ بلکہ پوری عالم انسانیت نی پیاری دولت منی گئی ہے۔ اج نے دور بچ ہوں کہٹ لوک اوہ ہین جیہڑے انہاں پہاڑی سورمیاں نے بارے بچ جاننے ہوسن، جنہاں اپنا اج اُنہاں نے کل واسطے قربان کیتا ہور اس خطے نی تاریخ کی اپنے لال لال لہو نال لکھیا ہور فر پہلی بسری تاریخ نی اک پرانی داستان بنی تہ تہند کاری بچ گمی گئے ہین۔ اپنے اسلاف نے بارے بچ جاننے واسطے اساں کی ہوروی تحقیق تہ جستجو کرن نی لوڑ ہے۔ ایہہ تحقیق حرف آخر نیہہ بلکہ اس سمت بچ اک شروعات ہے تہ اس نی روشنی بچ اچھو اسیں اِس سرزمین کی جنت بناں جس نے بارے بچ شاعر آکھیا سی..... ؎

بہشت آنجا کہ آزارے نہ باشد

کسے را با کسے کارے نہ باشد

سیاحت:

اوڑی ۱۹۴۷ تھیں پہلاں ہندوستان نے سیاحتی نقشے اُپر موجود سی، لیکن سرحدی تحصیل بنی جانے نی وجہ نال اس کی ممنوعہ علاقہ Prohabited Area قرار دتا گیا ہے۔ ہور ہُن نہ صرف غیر ملکی سیاحاں بلکہ ملکی سیلانیاں کی وی اوڑی اچھنے واسطے خصوصی اجازت نامہ وزارتِ داخلہ نے کسے مجاز افسر کولوں حاصل کرنا پینا ہے۔ حالاں کہ اس علاقے نے اندر ہُوں سارے مقام اسراں نے ہین جتھوں سیلانی لطف چائی سکنے ہین۔ انہاں علاقیاں بچوں بونیار تہ بجہامہ شامل ہین۔ کسے زمانے بچ لاہور، راولپنڈی، جموں، سری نگر تہ ہندوستاں نے بڑے بڑے شہراں تھیں شکار نے شوقین اِتھے آنی تہ 'ماشیر مچھی' نا شکار کرنے سن، نالے گزن، سلر تہ قاضی ناگ جائی تہ مارخور نا شکار کرنے سن۔ نالہ ہاپت ناڑ کھائی تہ نالہ بجہامہ نا نیلا سرب (بلوریں) ٹھنڈا صاف (Distilled water) پانی یورپین سیاح بوتلاں بچ پہری تہ کھڑنے ہونے سن۔ کشمیر یونیورسٹی نے جیالوجی شعبے بونیار گلمرگ برائیڈل پاتھ اپنے نقشے بچ آندا ہور کئی مرتبہ ٹریکنگ پارٹیاں ترکانجن نے رستے گلمرگ تھیں آئے وی تہ گئے وی۔ ہُن ایہہ سلسلہ بند ہوئی گیا ہے۔

لوک ناچ:

پہانگڑہ، ماہنگا، گتکہ، تہ شمشیر بازی اس تحصیل نے روایتی لوک ناچ رہے ہین۔ نوجوان تہ بڈھے مرد انہاں ناچاں بچ پہر پورِ حصہ ہنے رہے ہین۔ کالسریاں کہراں نے اندر نجی محفلاں ہور بیاہ شادی نے موقعہں ورنچنیاں تہ گانیاں ہین۔ اوہ لوہکے لوہکے ٹھولک، کہنگرو، تمک ناڑی تہ تومبا استعمال کرنیان۔

موسیقی نے آلات:

اِتھے نے آلاتِ موسیقی بچ بنسری، جوڑی، بین، چنگ، ٹھول، ٹھولک، تہ کہنگرو

قابلِ ذکر ہین، ہارمونیم، رباب، بینجو تہ طبلہ وی بجائے جانے ہین۔ پہاڑی گبرو ٹیکریاں، جنگلاں بچ جدوں بنجلی اُپر کسے پہاڑی لوک گیت نی مِٹھی، رسیلی ہور دِل بچ لہنے والے مدھر آواز بچ فضا کھلیر نے ہین تہ نہ صرف انسان بلکہ چڑیاں ہور جنڈ بوٹ وی دیوانہ وار سر ہلان لگنے ہین۔ بنجلی بچ جیہڑے لوک گیت گائے جانے ہین۔ اُنہاں بچ بالو ماہیا۔ قینچی، ککو، گنجوا، شوپاہیا ہور برہا (ہجر فراق) نے دُوئے گیت شامل ہین۔ جوڑی دو بانسریاں جیئے آلات کی ملائی تہ بنی ہے۔ اس بچ بین بجایا جانا ہے۔ ہور جوڑی بجانے والا اِک ہی ساہ بچ کئی منٹ جوڑی بجانا رہنا ہے۔ جوڑی سپیرے وی بجانے ہین، تہ سپ پکڑی ہنے ہین۔ پہاڑی سماج بچ بہترین سارنگی نواز گزرے ہین۔ ٹھول جنہاں موقعیاں اُپر بجائے جانے ہین اُنہاں بچ شادی بیاہ، کڑمائی تھیں علاوہ بیٹے نی پیدائش، عید، وغیرہ تھیں علاوہ رمضان نے دِناں بچ سرگی ویلے سُتے ہوئے لوکاں کی جگانے واسطے، مکئی نی گوڈی کرنے ویلے یا فِرلیتری نے موقعے اُپر وی۔

ٹوماں بستاں:

پہاڑی کالسریاں عام طور اُپر چاندی نیاں ٹوماں لانیاں ہین۔ اَج کل سونے نیاں ٹوماں بستاں وی پہنیاں جانیان۔ کناں نے زیور مثلاً مُندری، بالیاں، ٹاپس، بھادری وغیرہ۔ نک نے زیوراں بچ تیلا، کوکا، لونگ، ٹک، نتھ، وغیرہ متھے نے زیوراں بچ ٹِکا، تہ گلے بچ ہمیل پاریں، گانی، ہار، گلوبند، تہ حلقہ بند جدکہ باہواں بچ کڑے، بنگاں، کنگن، چوڑا، تہ انگلیاں بچ چھاپ، چھلا وغیرہ

پہاڑی مرداں پیراں بچ جوڑا، کھیری، جُتی وغیرہ لانین جدکہ کالسریاں کھیڑی، چرمی، ریڑی دواں طراں نی ہونی ہے۔ اوہ بالاں کی دو طراں نال گُند نیاں ہین تہ چوٹی وی کرنیان تہ مینڈھیاں وی۔ سِرے بچ کہئی، مکھن، یا تیل لانیان ہور

بالاں بچ پروندے لائی تہ لنڈی اُپر سٹیاں ہین۔ سر اُپر بالاں بچ کلپ وی لانیاں ہین، اکھیاں بچ سُرمہ لانیاں ہین جد کہ پہاڑی مرد یا تہ سر مُنڈھوں مُنانے ہین یا فر درمیانے جئے بال رکھنے ہین، پنجاہ فی صدی پہاڑی داڑھی رکھنے ہین ہور 30 فی صدی مرد مُچھاں رکھنے ہین، جیہڑیاں اُپروالے پاسے مروڑیاں ہویاں، تنیاں نیاں رہنیاں ہین۔

کھیڈاں:

پہاڑی نوجوان تہ خاص کرہ بچے اِٹی ٹِلّا، کبڈی، چھپی، کُشتی، پنجہ لڑانا، بینی پکڑنا، بُگدر چکناں (اس ناذکر بیاہ شادی نے باب بچ وی آئی چکیا ہے)۔ داند، چھوٹے، ہنڈو تہ ککڑاں ناپھیڑ پہاڑی لوکاں بچ ہوں مقبول ہے۔

زمینداری نے ہتھیار:

ہل، جونٹ، پھاوڑہ، بیلچہ، ٹونگرو، کھانو، پیل، گینتی، مج، کوٹر، دراٹی، دراٹو کا،

دوئیاں کہر یلو چیزاں:

کہواڑی، کہواڑا، آرا، آری، کلوتری، تیشہ، چورس، ریتی، بٹی، چھینی، فانہ، چُھبھل۔ بدان، تھوڑا، تھوڑی، ٹکری، کات، چورس، ریتی، بٹی، چمٹا، رسی، فے، دمچو، زین، لاٹین، دِیا، پھوہڑی، دری، چوکی، پیہڑا، ٹوکری، ٹوکرا، پچی، قُلف (جندرا)، گُنجی، گنج (اُکھل) موہلا، چلم، چنگیر، زیند، بہاری، سیلی، ترنگڑی، گھرلی، تاڑو،

جنگی ہتھیار:

جیہڑے جنگی آلات نوٹ اس علاقے بچ رائج رہے ہین اوہ ہین تلوار، برچھی، خنجر، پہالا، تیر کمان، بندوق، ٹوپی دار، تمنچے ایہہ ہتھیار اج تک کُجھاں گراں نے اندر رکھے ہوئے ہین۔

پہانڈے برتن:

برتناں پہانڈیاں بچ ہنڈی، پتیلہ، منجولہ، پاتر (شنک)، چینی، ٹھوٹھا، تھال، تھالی، توا، گڈوی، گڈوا، لوٹا، مَٹ، مَٹی، چاٹی، ڈولا، ڈولی، کوری، گڑیا، استابا، چلمچی، طشت، کٹورا، کٹوری، دیگ، دیگچہ، تھالی، کنالہ، چنیڑی، ڈلور، اُکھل، کڑچھی، سلاٹا، چھج، پرون (چھانتی) گلاس، بوتل، ڈبہ، ڈبی، چمچہ، وغیرہ مٹی تہ تانبے نے ہویا کرنے سن۔ اج کل اوہ سارے پہانڈے رائج ہین جیہڑے بزار نے اندر دستیاب ہین۔ سماوار نا رواج وی ٹُری پیا سی وراس نی جگہ ہُن تھرمساں ہنی ہندی ہے، سٹیل المونیم تہ پلاسٹک نے پہانڈے عام ہونے جانے ہین۔ ہُن لگ بھگ ہر کہرے بچ انہاں ناہی چلن ہے۔

برف ہٹانے واسطے، 'پھ' 'دم چوٗ' وی رکھے جانے ہین، اکثر کہراں بچ چرخے وی ہین، تہ اُنّ صاف کرنے والیاں کنگیاں (خرخرے) وی۔

مال چوخر:

مال مویشی تقریباً ۶۰ فی صدی لوک پالنے ہین ہور صرف ۵٪ لوکاں نا دارومدار مال چوخر اُپر ہے۔ منجھ، گاں، بکری، پہیڈ، کہوڑا پالنے نا رواج ہے۔ ور دُدھ واسطے سارے ہی محتاج ہین۔

اوڑی نے پہاڑی قبائل بچ صرف مسلمان ہی نیہہ بلکہ انہاں بچ ہندو وی ہین تہ ہور سکھ وی۔ اُنہاں نا رہن سہن، مرن جین، خوشی غمی سب سانجھا ہے۔ سوائے کُجھ اک مذہبی رسوماں چھوڑی تہ۔ گراں بچ جاؤ تہ تُساں کی کم کرنے والیہند و مرد تہ مسلمان مرد بچ کوئی فرق محسوس نیہہ ہونا۔ پہاڑی جفاکش خاتون سِرے اُپر چھپری کی صافے یا پگڑی ہاروں بنھی ہتھ بچ درانٹی ہنی تہ کہاء کپنیاں رہنیاں ہین۔ اس کی سیاننا بے حد مشکل ہے کہ کس تہرم نی کالسری ہے۔ جفاکشی ہی اس کالسری نا تہرم تہ کم ہے۔ ہور کم ہر تہرم بچ عبادت منیا جانا ہے۔

اوڑی نے برہمن (کھتری) جنہاں کی مقامی لوک 'شاہ جی' آکھنے ہین، جداوہ 'یارہمی والے' پیرنی قسم کھانے ہین تہ اوپرے مسلمان وی اُس کی مسلمان ہی سمجھنے ہین، کیّاں جے یارہمی والا پیر حضرت غوث الاعظم دستگیر، شیخ عبدالقادرؒ جیلانی کی آکھنے ہین۔ اوہ خُدانی قسم وی کھانے ہین ہور بیاہ شادی بچ مسلماناں ہاروں پکوان پکانے ہین۔

بیاہ شادی ہور لوک گیت سب سانجھے ہین۔ پہناوے بچ وی ہِک جیئے پیشے نے لحاظ تھیں اوہ تجارت ہور دوکانداری نال جُڑے ہین۔

صحت:

محکمہ صحت عامہ نے سروے نے مطابق اس تحصیل نے ۶٪ لوک تپ دق (T.B) بچ مبتلا ہین تہ اک ہزار تھیں بدھ کوہڑ نے مریضاں نا پتہ چلیا ہے۔ مجموعی طور اُپر لوکاں نی صحت اطمینان بخش ہے۔

کتابیات:

۱۔ راج ترنگنی۔ حصہ اول/دوم (اُردو ترجمہ ٹھاکر اچھر چند شاہ پوریہ) پنڈت کلہن

۲۔ تاریخ وجغرافیہ کشمیر۔ موسوم بہ گلدستہ کشمیر۔ پنڈت ہرگوپال خستہ

۳۔ تاریخِ حسن۔ حسن شاہ

۴۔ تاریخ جموں وکشمیر وگلگت۔ مولوی حشمت اللہ خان لکھنوی

۵۔ History of Kashmir۔ ڈاکٹر ایم ڈی صوفی

۶۔ Velly Of Kashmir۔ لارنس

۷۔ Roots of Jammu and Kashmir۔ ڈی، یورسٹ

۸۔ History of Jammu & Kashmir۔ "

۹۔ Islaimc Rule in Kashmir۔ "

۱۰۔ Ensyclopiedia Kasmiriyana جموں اینڈ کشمیر کلچرل اکادمی

۱۱۔ Who is Who in Jammu & kashmir۔ مُلک راج صراف

۱۲۔ تاریخ اقوام کشمیر۔ حصہ اول، حصہ دوم منشی محمد دین فوقؔ

۱۳۔ تاریخ راجگان جموں ''

۱۴۔ تاریخ راجگان پونچھ ''

۱۵۔ مظفر آباد، تاریخ کے آئینے میں پروفیسر نصر اللہ خان ناصرؔ

۱۶۔ جموں و کشمیر کے گوجری اور پہاڑی لوک گیت ۔غلام حسین اظہر

۱۷۔ ''ہفت روزہ کشمیر'' فائل مولانا محمد سعید مسعودی

۱۸۔ ''قائد کشمیر'' بشیر قریشی

۱۹۔ آتش چنار شیخ محمد عبداللہ

۲۰۔ پوٹھوہاری گیت پروفیسر کرم حیدری

۲۱۔ استاادب (فائل) جموں و کشمیر کلچرل اکادمی

۲۲۔ داستانِ حیات سید میر قاسم

۲۳۔ Untoled Story of Man and Matters ''

۲۴۔ Kashmir Today(under Jack Roots)۔ محکمہ اطلاعات جموں و کشمیر

۲۵۔ نرگس نامہ حافظ میاں محمد یونس۔

اُردو تھیس ترجمہ: خالدہ بیگم

بشکریہ شمس بری سالنامہ خصوصی نمبر

.....راجہ نذر بونیاری

تحصیل اوڑی بچ پہاڑی زبان تہ ادب

.....ہک جائزہ.....

ریاست جموں وکشمیر دیاں بائی (۲۲) ضلعیاں بچوں بیہیاں ضلعیاں بچ پہاڑی زبان بولی گیندی آ۔ اِنہاں بچ اوہ علاقہ شامل نیہہ جیہڑا اسویلے پاکستان دے قبضے ہیٹھ ہے تہ کرگل ہور لداخ ایسے ضلعے ہین، جتھے پہاڑی بولی بولن والے لوک نیہہ رہندے۔ اس نال ایہہ گل ثابت ہوندی آ کہ پہاڑی بولی صرف پہاڑاں بچ رہن والیاں دی بولی ہی نیہہ بلکہ ایہہ زبان ریاست دیاں میدانی علاقیاں خاص کر وادیٔ کشمیر بچ ہور بڑیاں بڑیاں شہراں بچ بھی بولے گیندی آ۔

جہلم ویلی روڑ (سرینگر راولپنڈی روڑ) دے ۵۴ رویں کلومیٹر تہ بارہمولے دا مشہور قصبہ ایندا ہے تہ ایہئی اوہ جگہ ہے جس کو کسے ویلے ''گیٹ وے ٹو پیراڈائز'' آکھدے آسے۔ اِسے قصبے تھیں پہاڑی علاقہ شروع ہوگیندا ہے تہ دریائے جہلم دی کھبی بکھی نال نال جہلم ویلی روڑ بھی بنائی گئی دی ہے تہ ایہہ سلسلہ دو میل توڑیں اسے طراں جلدا ہے جتھے جہلم تہ کشن گنگا دونواں بچھڑیاں تہ صدیاں تھیں جدائی دے مارے یاراں جونڑیں ہکی دوئے دے گلا نال ملدے ہین۔

بارہمولے تھیں اگے تنگ گھاٹی آ گیندی ہے مگر دریا جہلم دیاں دونواں دندیاں اُتے آس پاس پہاڑی دیاں ڈھلواناں، نالیاں تہ تلیاں بچ کھنڈی دی آبادی دا لرسارا حصہ پہاڑی بولن والیاں دا ہے، انہاں بچ اوہ لوک بھی شامل ہین جیہڑے کشمیری زبان تہ پہاڑی زبان دوئے بولیاں بڑی روانی تہ فراٹے نال بولدے ہین۔ تہ جیہڑے کشمیری بولن والے پہاڑی نیہہ بول سکدے اوہ پہاڑی بولی چنگی طراں سمجھ سکدے ہین۔

دریائے جہلم دی کبھی بکھی گھنٹہ مولے دا گراں تہ سجی بکھی، خادنیار دا گراں بارہمولے تحصیلاں بچ شامل ہین۔ تے اِتھوا گا تحصیل اوڑی دی سرحد شروع ہو گیندی آ۔ کبھی بکھی پہلاں گراں نوشہرہ جہلم ویلی روڑ تے ایندا ہے۔ تہ سجے پاسے ذہم پورہ۔ اِنہاں دویاں ناواں تھیں پتہ چلدا کہ ایہہ کشمیری آبادی والے علاقے ہونے چاہیدے ہین۔ تہ سچ بھی ایہی ہے۔ مگر ۱۰ر فیصد آبادی انہاں گرانواں دی بھی پہاڑی بولنے والیاں دی ہے۔ اتھواسیں جتنا اگا بدھاے گیساں، پہاڑی بولن والیاں دی گنتری بھی بدھدی گیسی۔ ذہم پورہ تہ نوشہرہ گراں تھیں علاوہ لرسارے گراں ہجے ہین جنہاں دے ناں خالص کشمیری ہین۔ انہاں بچ پہل پور، (پہلی پورہ) منزگام (منجگراں) کُھڈ ہالن، گگرہل، بچ ہوم یا بجہامہ، واری کھاہ، نورکھاہ، پران کُترن، ژندن واری (چندن واری) تلوار (تلاواڑی) وغیرہ وغیرہ ہین۔ انہاں ناں دی نسبت نال پتہ چلدا ہے کہ انہاں گرانواں دے ناں کشمیری بولن والیاں سن رکھے دے ہین۔ تہ انہاں گرانواں بچ ماسوائے کُجھاں دے باقی ساریاں بچ غالب اکثریت کشمیری بولن والیاں دی ہے تہ کُجھاں بچ ۱۰۰ر فیصد پہاڑی بولن والے لوک رہندے ہین۔

موجودہ تحصیل اوڑی دی آبادی تقریباً پونے لکھ دے قریب ہے۔ تہ اگر اس تحصیلا دا اَدھا حصہ پاکستان دے قبضے ہیٹھ نہ چلا گیا دا ہوندا تہ ایہہ تحصیل ہک ضلع دا درجہ

کر سکدی آسی ۔ ۱۹۷۴ء توڑیں ایہہ تحصیل ضلع مظفر آباد نچ شامل آسی تہ ۱۹۴۷ء دے بعد بارہمولے ضلع نال شامل کیتے گئی۔ اِسدی غالب پہاڑی اکثریت دے علاقے سارے پاکستان دے ناجائز قبضے ہیٹھ ہین۔ اس تحصیلا دیاں سرحداں، تحصیل بارہمولہ، تحصیل ہندواڑہ، ٹیٹوال (مقبوضہ کشمیر) باغ، مقبوضہ کشمیر) پونچھ (مقبوضہ کشمیر) چنار (مقبوضہ کشمیر) نال ملدیاں ہین۔ موجودہ تحصیل اوڑی ترہواں پاسیاں تھیں پاکستان سن گھیری دی ہے۔ تہ ہک پاسے صرف بارہمولے والا اِس تحصیلاں کو وادی تہ ریاست نال ملاندا ہے۔ کشمیری بولنے والیاں لوکاں نال اُٹھن بجن، تجارت کرن، تہ ملازمت تہ ہور سماجی میل ملاپ دی وجہ نال کشمیری بولی ۹۰ر فیصدی لوک سمجھ سکدے ہین۔ پر دتھے توڑیں کشمیری بولن والیاں دی تعداد دا تعلق ہے اوہ صرف ۱۵ر تھیں ۲۰ر فیصد ہے۔ تہ ایہہ پہاڑی بولی بھی چنگی طراں بول سکدے ہین۔ بلکہ کہر اں نچ ایہہ پہاڑی بولی دا برتاؤ کردے ہین۔ تہ سمجھ سکدے ہین۔ اِتھے دے لوک ریاست دے پہلے لوک ہین جیہڑے پہاڑی، اُردو، کشمیری، پنجابی، گوجری بول سکدے ہین۔ پڑھے لکھے تہ کُجھ عربی، فارسی، انگریزی، تہ پشتو بھی بول یا سمجھ سکدے ہین۔

اس تحصیل نچ گوجر تہ بکروال بھی رہندے ہین۔ جندی بولی تہ گوجری ہے مگر اوہ پہاڑی دا کھلا ورتن کردے ہین۔ اِس ویلے اس تحصیل نچ صرف ترے بولیاں بولی گیندی ہین۔

پہاڑی: ۶۵ر فیصد

گوجری: ۲۰ر فیصد

کشمیری: ۱۵ر فیصد

اِتھے دیاں ہندواں تہ سکھاں دی مأ بولی بھی پہاڑی ہے۔ پہاڑی بولن تہ سمجھ

والیاں دی حلقہ وار تفصیل اسطراں ہے:

	حلقہ جات	بولن والے	سمجھن والے
۱	حلقہ اجارہ	۱۰/فیصد	۸۰/فیصد
۲	اوڑی	۹۵/	۱۰۰/(گوجری آبادی دے سمیت)
۳	بجہامہ	۶۰/	۱۰۰/
۴	بونیار (رامپور)	۵۵/	۱۰۰/
۵	پرنگل	۹۵/	۱۰۰/
۶	ترکانجن	۶۰/	۱۰۰/
۷	جبلہ	۱۰۰/	۱۰۰/
۸	ایشم	۱۰۰/	۱۰۰/
۹	ذہم پورہ	۱۵/	۸۰/
۱۰	کمل کوٹ	۱۰۰/	۱۰۰/
۱۱	گرکوٹ	۱۰۰/	۱۰۰/
۱۲	نالہ	۱۰۰/	۱۰۰/
۱۳	گنگل	۱۰۰/	۱۰۰/
۱۴	دھنی سیداں (چھولاں)	۱۰۰/	۱۰۰/
۱۵	لچھی پورہ	۶۰/	۱۰۰/

مظفر آباد، پونچھ تہ وادیٔ کشمیر نال جُڑیا ہون دی وجہ نال اس تحصیلا دی پہاڑی بولی اُتے اُنہاں ترونواں علاقیاں دیاں مقامی بولیاں دا خاصہ اثر تھیندا اے۔ کرناہ تہ ٹیٹوال دی طراں شمال مغربی اوڑی دی پہاڑی اُتے مظفر آبادی اثر بھی تھیندا اے۔

جنوب مغربی اوڑی تہ پونچھی دا اثر ہے تہ کیناں جے پونچھی بولی اُتے ڈوگری دا اثر بھی تھہیندا ہے۔ لہذا اس حصے دی پہاڑی تے ڈوگری دا بلاواسطہ اثر ہے۔ خصوصاً تھاجل تہ بٹگراں تہ چُرنڈے تہ بلاکوٹ دیاں گرانوں بچ کیئان جے ایہہ گراں پونچھ دے حاجی پیر سیکٹر تہ تحصیل کوٹہ (باغ) نال ملے دے ہین۔ مشرقی اوڑی دا اوہ علاقہ جیہڑا دریائے جہلم دی کھبی بکھی بچ ایندا ہے اس پر کشمیر دا اثر ہے تہ سجے پاسے جسکو دچھنہ آکھدے ہین۔ کشمیری آبادی ہون دے باوجود کشمیری دا بالکل کہٹ اثر ہے۔

مقامی طور تے اِتھے بھی پہاڑی تے گوجری بولی دا بھی اثر ہے۔

تحصیل اوڑی جیہڑی ۱۰۰ رفیصد پہاڑی تحصیل ہے۔ کشمیر دی قدیم گُزرگاہ ہے، آریہ، بودھ، پانڈو دریائے جہلم دے دندے دندے ٹُرکا پنجاب تھیں کشمیر ایندے رہے تے اُنیسمیں صدی عیسوی بچ سرینگر تھیں راولپنڈی توڑیں بذریعہ دومیل، مظفرآباد، کوہالہ، مری ہک قومنی جرنیلی سڑک بنائی گئی۔ تہ اسطراں اِس سڑکا تے اوڑی ہک اہم پڑاؤ بن گیا۔ اَج کل سرینگر جموں قومی شاہراہ تے جیہڑی پوزیشن بٹوٹ کو حاصل ہے۔ ایہی پوزیشن اوڑی کو انہاں تہاڑیاں حاصل رہی ہے جدّوں وادیٔ کشمیر دا پنجاب تہ ہندوستان جان دا صرف ہک رستہ آسا۔ جیہڑا اوڑی تھیں لنگدا آسا۔ اِسے رستے دنیا دے عظیم انسان، عالم، فاضل، شاعر، فلسفی، سیاستدان، قومی جرنیل، مورخ، آثار قدیمہ دے ماہرین، ادیب، تذکرہ نگار، سفرنامے لکھنے والے تہ دوّے سیلانی وادی کشمیر دی سیاحت واسطے آئے تہ گئے۔ تہ ہر قافلہ یا کاروان اپنی کوئی نہ کوئی یاد چھوڑ گیا۔ اِتھے تاریخی اعتبار دے مشہور مندر ہین۔ انہاں بچ بونیار دا مشہور بودھ مندر (بودھ وہار) تہ مہورہ دا اٹھا مندر شامل ہین۔ سکھاں دا گوردوارہ چھٹی پادشاہی (جتھے گور ہرگوبند سنگھ آکے بیٹھے سن) پرن پیلا بچ موجود ہے۔ نورخواہ دا گراں جیہڑا ملکہ نور جہان دے ناں

تے آباد ہویا۔ اس تھیں علاوہ کشمیر دا پہلا بجلی گھر مہورہ بھی اِسے تحصیلا بچ ہے تہ ہُن لور جہلم ہائیڈل پروجیکٹ بھی اسے تحصیلا بچ بنیاں۔ اس تحصیلاں دا شائد ہی کوئی گراں ہجا ہے جس بچ کِسے بزرگ ولی اللہ دا آستانہ نیہہ۔ انہاں بچ مشہور حضرت بابا عبدالغفور صاحبؒ (پیر میاں) حضرت بابا فریدؒ صاحب (گرکوٹ) حضرت سید میر قاسم صاحبؒ ترکانجن حضرت رنگی امام صاحبؒ (کمل کوٹ) شامل ہین۔ انہاں تھیں علاوہ ہور بھی خانقاہاں تہ اللہ والیاں دے مزار ہین۔ ایہہ اوہی سادات ہین جیہڑے حضرت شاہمدانؒ نال کشمیر آئے تہ تبلیغ اسلام دے سلسلے بچ دور دراز پہاڑی علاقیاں بچ پھیل گئے۔ اکثر سادات سُن اِتھے ہی بیاہ بھی کیتے۔

اس تحصیل بچ مشہور قوماں ایہہ ہین۔ سادات، گیلانی، بخاری، نقشبندی، قادری، قریشی، ہاشمی، مسلم راجگان، (حمال، بمبے، کھکھے) انہاں بچ نومسلم راجپوت قوماں بھی ہین۔ جنہاں بچ کھوکھر، کھگھڑ، ملدیال، منگریال، سلارے وغیرہ شامل ہین۔ دوئیاں قوماں بچ (پیرزادے، چب، میر، سُدن، بٹ، چک، صوفی، ڈار، پنڈت، بخشی، چالکو، خان، تُرک، مُغل، پٹھان، لون، شیخ، پرے، راتھر، وانی، بانڈے، گنائی) وغیرہ قابلِ ذکر ہین۔ ایہہ سارے پہاڑی بولدے ہین تہ سمجھدے ہین۔ وادیٔ کشمیر دی طراں اِتھے دیاں ذاتاں بچ اونچ نیچ اصل یا کمین دا کوئی امتیاز نیہہ۔

اس تحصیلا دے سارے مرد قمیض، شلوار (یا انگریزی پاجامہ یا سوٹ) تہ واسکٹ لاندے ہین۔ پگ دا رواج بھی ساریاں ذاتاں بچ ہے۔ لوک داڑھی بھی رکھدے ہین۔ کُڑیاں فراک تہ سُتھن لاندیاں ہین تہ سراتے دوپٹہ (پتلا جارجٹ یا ململ) یا کھیش تہردیاں ہین۔ پہاڑی ہون یا کشمیر رسم ورواج مشترکہ ہین۔ رہن سہن تہردیاں ہین۔ رہن سہن تہ تمدن سانجھا تہ مِلدا جُلدا۔ لوک چوکھڑ ڈنگر بھاروں بھی

پالدے ہین۔ زراعت، تجارت، ملازمت، بھی کردے ہین۔ لوک اقتصادی طور تے بے حد پسماندہ ہین مگر سخت محنتی ہین۔ وسیلیاں تہ ذرائعیاں دی کمی ہون دی وجہ نال معیشت کمزور رہ گئی ہے۔ ہک ہور وجہ ایہہ ہے کہ ایہہ تحصیل سرحدی تحصیل ہون دی وجہ نال ترے خطرناک جنگ دِکھ رہئی دی ہے۔ تہ جنگاں دیاں مصیبتاں تہ صعوبتاں بھی اِتھے دیاں لوکاں برداشت کیتیاں دیاں ہین۔

ہور پہاڑی علاقیاں دیاں لوکاں دی طراں اس تحصیلا دے لوک بھی پہاڑی دے لوک گیت گاندے ہین، جنہاں بچ ماہیا، پھلالو، چن، ککو، قینچی وغیرہ شامل ہین۔ ''سیف الملوک، گلزار یوسف، تہ دوئیاں گُلزاراں تہ جنگ نامے بھی اِتھے دے لوک پرھدے ہین۔

گتکا تہ شمشیر بازی تہ پنجہ پکرنا تہ ہور کُشتی کرنا اِتھے دیاں خاص کھیڈاں ہن۔ دوئے جدید کھیڈ بھی کھیڈے گیندے ہین۔ اِتھے دے لوک ناچ نغمے دے بھی شوہین ہین۔

مستیاں بچ وعظ پہاڑی بچ ہی ہوندا ہے۔ نکاح خوانی یا فاتحہ خوانی دیاں موقعیاں تے بھی میڈیم پہاڑی زبان ہوندی ہے۔ البتہ خطبہ درود شریف وغیرہ عربی بچ پڑھے گیندے ہین۔ اِتھے دے ہر رواج تہ رسماں تے پہاڑی چھاپ ہے۔ پہاڑاں دی زندگی ہُن پہاڑی کلچر بن گیا دا ہے، تے اساں کو اِس گلے تے فخر ہے۔

پہاڑی زبان کو اس تحصیل بچ کِسے وی کوشش دے بغیر ہی ترقی ملدی رہئی ہے۔ مگر جتھے توڑیں ادب دا تعلق ہے۔ اجاں توڑیں صرف چند ادیب تہ شاعر سامنے آئے دے ہین۔ ۱۹۴۷ء تھیں پہلاں تے کنٹرول لائن دے پار کہے کُجھ لکھیا گیندا رئیا ہے۔ اسدا مکو کُجھ پتہ نیہہ۔ البتہ گزشتہ کُجھاں سالاں پروں جیہڑا ادیب یا شاعری اس تحصیلاں بچ تخلیق کیتے گئی اوہ تعریف دے قابل نیہہ۔ صرف میں اِتنا آکھ سکدا ں کہ

کوششاں ہوریاں ہین تہ کُجھ چنگے شاعر اس میدان بچ طبع آزمائی کرر ہے ہین۔ مکُو اُمید ہے کہ اوہ اگے جُل کا معیاری ادب تخلیق کرسن۔ بشرطیکہ اُنہاں دی حوصلہ افزائی تہ اصلاح مناسب ذرائعیاں نال ہووے۔ نشر نگاری بچ حالیں توڑیں ماہڑے بغیر ہور کوئی اگانیہہ آیا۔ ضرورت تلاش دی ہے۔ تحریک دی ہے تہ حوصلہ افزائی دی ہے۔ معیاری ادب لکھن دی کوشش کرن والیاں بچ پیرزادہ احمد دین انورؔ، آفتاب احمد، سمندر خان، عزیز دچھنویؔ، مظفر پیامیؔ تے محمد اشرف شاہ صاحب شامل ہین۔ سٹیج ڈرامے بھی لکھے گئے دے ہین۔ مگر کوئی کتابی صورت بچ سامنے نیہہ آیا تہ نہ ایہہ کِسے رسالے بچ چھپیا۔ پچھلیاں کُجھاں سالاں پروں پہاڑی کلچرل فورم جیہڑی ریاستی کلچرل اکیڈیمی دی تسلیم شدہ خالص ادبی فورم ہے۔ اِس علاقے بچ پہاڑی دی ترقی واسطے کم کر رہئی ہے۔ اس فورم سُن مختلف علاقیاں بچ کُجھ کا کلچرل پروگرام پیش کیتے تہ قومی تہواراں دے موقعیاں تے بھی ڈرامے سٹیج کیتے گئے۔

اس تحصیلا دا دانشور طبقہ اس گلے دی ضرورت کو شدت نال محسوس کرر ہیا ہے کہ اِس تحصیلا بچو ہک جریدہ کڈھے جُلنا چاہیدا۔ تہ ماہانہ ادبی مجلساں مذاکرے تہ مناظرے منعقد کیتے جانے چاہیدے ہین۔ تاکہ پہاڑی زبان دی مناسب نشوونما فروغ واسطے مناسب ماحول پیدا ہو گچھے۔ اس نیک کماں بچ تحصیلاں دے سارے نِکے بڑے پہین پہرا شامل ہوون تہ انہاں اُچیاں تہ تنگ دھرانگ پہاڑاں دیاں چوٹیاں تے اپنے پہاڑی تہذیب وثقافت دے قلعے تعمیر کرن تہ انہاں تہ اپنے چھنڈے چاہڑن تاکہ اپنے والیاں تذکرہ نگاراں کو ایہہ شکایت نہ رہوے کہ پہاڑی بولن والیاں اس تحصیلا دیاں لوکاں اپنی مأ بولی واسطے کُجھ نیہہ کیتا۔

☆☆☆

.....راجہ نذر بونیاری

اُوڑی دا سیاسی منظر نامہ

کل.....اَج.....تہ کل.....!

سیاست دے لغوی معنی ہین ریاست، حکومت، نظام حکومت چلان دا ڈھنگ، نظریہ۔ مگر موجودہ دور بچ اسدے معنی عوام دی منفی سوچ دے نتیجے بچ حکمت عملی، داؤ پیچ، گوڑ، چھل، دھوکہ دہی، ٹھگنا تہ سدیاں سادیاں لوکاں کو اپنی کوئلی تہ خوشامدی زبان نال بیوقوف بنانا تہ اُنہاں پر اپنی سرداری قائم کرنا ہے۔ مغرب بچ سیاست ہک طراں دی سائنس کو آکھے گیندا.....تہ ساری دُنیا بچ ایہہ مضمون یونیورسٹی دی سطح تکر پڑھائے گیندا تہ اس بچ ریسرچ بھی ہوندی ہے مگر غیر مہذب تہ علمی لحاظ نال پچھڑیاں دیاں قوماں اس لفظا کو سُندیاں ہی نفرت کرنا شروع کر کہندے ہین۔ کیاں کہ اُنہاں ایہہ نظام ایہجیاں لوکاں دیاں ہتھاں بچ دکھیا دا ہے جیہڑا اسدا غلط استعمال کردے ہین۔ چاقو، چھری، بندوق، اگ، زیر ایسیاں چیزاں ہین جن دی افادیت اُندے طریقہ استعمال نال منسوب ہین۔ سیانے لوک انہاں چیزاں تھیں ہمیشہ مستفید ہوندے رہے دے ہین تہ اگر ایہئی چیزاں کسے پاگل، بیوقوف یا بد دماغ قسم دے بندے دے ہتھا بچ لگ جُلن تہ دُنیا دا خاتمہ یقینی ہے۔

سیاست تخلیق آدم تھیں اساں نال نال چلی آرہی ہے۔ اسدے دوے پہلو مثبت تہ

منفی وقتاً فوقتاً عملائے گئے دے ہین جنہاں نال فائدے بھی پونچدے ہین تہ نقصانات بھی تہ حضرت انسان سن انہاں تھیں سبق سکھے دے ہین۔ قوماں دی تواریخ ابتداء تھیں اس قسم دے نشیب وفراز (اتار چڑھاؤ) نال پہری دی ہے۔ قوماں اجتماعی تہ انفرادی طور پر مختلف قسماں دیاں سماجی، مذہبی، علمی، ذہنی تہ سیاسی انقلاباں دا اثر گہرے جلدی تہ گرے تاخیر نال قبول کیتیا دا ہے۔ مغربی دُنیا بچ رہن والیاں لوکاں خصوصاً عیسائی فرقے دیاں لوکاں ہر قسم دی سائنس بچ قابل تعریف ترقی کیتی ہے تہ علمی سطح پر بھی اوہ اساں تھیں ہزاراں سالاں تھیں اگا ہین۔ جد اسیں دُنیا دیاں بڑیاں بڑیاں براعظماں، مُلکاں تہ خطیاں کو مثال بنا کا پیش کردے ہاں تہ اسیں دماغی تہ سائنسی ارتقاء دی دور بچ سماج کو تریواں معیاراں بچ بنڈ دے ہاں۔ پسماندہ ترقی پذیر تہ ترقی یافتہ۔

اس سماجی بنڈے دے لحاظ نال اسیں حالیں پہلی سڑھی پر چڑھ سکے دے ہاں مگر ہک پاسے اسیں ترقی پذیر معاشرے دا حصہ ہاں تہ دوے پاسے ترقی یافتہ دُنیا دے چشم دید گواہ۔

اسیں جس منزل پر اَج پُہچے دے ہاں اس پر پچدیاں پچدیاں صدیاں گزر گیاں دیاں ہین تہ اس سفر بچ اساں کو خاصا تجربہ حاصل ہویا دا ہے۔ اسدا ملک جنوبی ایشیاء بچ ہے۔ اسدی ریاست ملک دے شمال بچ ہے تہ زیر بحث نکا جیا جغرافیائی ٹوٹا یعنی اُوڑی ریاست دے شمالی حصے دے پرگنہ کامراج یا فر علاقہ پہاڑ بچ واقع ہے۔ جد اسیں مُلکاں دیاں دویاں ترقی یافتہ یا ترقی پذیر علاقیاں پر نظر دوڑاندے ہاں تہ اسیں اپنے آپ کو کسے بھی طراں قابل ذکر نہیں سمجھدے۔ مگر ایہہ بھی عمرانیات، سماجیات تہ سیاسیات دا ہک اصول ہے کہ ہک آدمی اس سماج دی نِکی جئی اکائی ہے تہ کیاں اکائیاں کو جوڑ کا ہک کنبہ (خاندان) کیاں خانداناں یا کنباں کو جوڑ کا ہک گراں، کیاں گراواں کو جوڑ کا ایک ضلع تہ اسطراں ملک

بن دا ہے تہ اس فارمولے دے مطابق اسیں بھی اس وسیع کائنات دی ہک قابل لحاظ اکائی ہاں۔

اُوڑی دی کوئی تواریخ نیہہ، سب سُنیا سنایا دا تہ دکھیا دا ہے مگر اپنی جغرافیائی پوزیشن دی بدولت اس علاقے دا ذکر سفرنامیاں تہ کتاباں بچ کُرے کُرے ہویا دا ہے۔ کیاں جے وادی کشمیر بچ آن والی ایہہ واحد گزرگاہ رہیی ہے تہ سہل راستہ۔ اس سرزمین کو ایہہ شرف حاصل رہیا ہے کہ اس دُنیا دیاں مچ عظیم انساناں دی قدم بوسی کیتی دی ہے۔ اُنہاں اُوڑی والیاں کو اگرچہ ککھ نیہہ دسیا۔ مگر اُوڑی والیاں سن اُنہاں ہستیاں نال چند لمحات گزار کا انمول معلوماتی خزانے لٹے دے ہین۔

اُوڑی دے بارے بچ قلمرو:

جموں وکشمیر لداخ تبت گلگت بلتستان تہ شمالی علاقہ جات دیاں جتنیاں تواریخاں لکھے گیاں دیاں ہین انہاں بچ کُرے سچ تہ کُرے غلط حوالے دتے گئے دے ہین۔ بارہ مولے تھیں بُناں دار دریائے جہلم (وتستہ) دیاں دویاں کنڈیاں پر کوہالہ تکر کھنڈی دی آبادی کو مورخاں سن کھش تہ بومب قبیلے دے لوک دسیا ہے تہ اس علاقے کو پہاڑ تہ لوکاں کو "پارمے" لکھیا دا ہے۔ کیاں مورخاں جنہاں بچ کلہن، جون راج، تاریخ حسن، تاریخ فرشتہ، گلدستہ کشمیر جیاں قدیم تواریخاں تہ ویلی آف کشمیر (لارنس)، تاریخ اقوام کشمیر (فوق) تاریخ کشمیر (صوفی) تہ ہور درجناں تواریخاں ہین سن انہاں لوکاں کو وحشی، جنگلی، جنگجو قبیلے تکر لکھ چھوڑیا دا ہے۔ اگر کسے انصاف کیتیا دا ہے تہ اوہ لارنس، فوق ہین جنہاں اس علاقے بچ بذات خود قدم رنجہ فرما کر انہاں غریب، مسکین تہ مُچ پچھڑے دیاں لوکاں دی ہسٹری قلمبند کرکا انہاں کو وادی دیاں دویاں لوکاں نال جوڑ کا بڑی نوازش کیتی ہے۔ جنت ارضی کشمیر دے اس دروازے پر کھلے لوکاں کو اگر جنت دے داروغے آکھاں

تے مبالغہ نا ہوسی۔ ایہہ لوک وحشی، جنگلی تہ پتھر دے زمانے دی مخلوق ہو سکتے ہین۔ کیاں جے ابتداء بچ مہذب ہور ترقی یافتہ ملکاں دے لوک بھی اجے ہی آسے۔ خود وادی کشمیر دے لوک بھی مچ غریب مسکین تہ حیواناں تھیں بھی بدتر زندگی بسر کردے آسے مگر جسطراں کہ میں اپنیاں کُجاں مقالیاں تہ مضموناں بچ ایہہ گل منے تھیں انکار کیتیا دا ہے کہ کجھ بھی ہوئے مگر اس ۱۵۰ کلومیٹر طویل پہاڑی سلسلے دے سارے لوک بومب تہ کھش نیہہ ہو سکتے۔ بلکہ اتھا ہور بھی قبائل تہ ذاتاں قدیم زمانے تھیں آباد ہین تہ وقت لنگن نال نال پنجاب ہزارہ سرحد تے وادی کشمیر تھیں مچ سارے قبیلے، ذاتاں تہ افراد وقتاً فوقتاً آ آ کا اتھا آباد ہوندے رہے دے ہین۔ ایہہ ہجرت پہاویں کالاں (قحط سالی)، وباواں (بیماریاں) جنگلاں تہ لڑائیاں دی وجہ نال ہوندی رہی ہے پہاویں اسدے وجوہات کُجھ ہور ہین۔ ماہڑا خیال ایہہ کہ اگر اس پہاڑی علاقہ بچ ۵/۱۰ ہزاراں سالاں دے بعد بھی اَج انہاں دواں قبیلیاں دے لوک محض چند ہزار ہین اوہ بھی کجھاں گراوں بچ بنڈے دے۔ اوہ کدھر گئے اسدا جواب کون دیسی؟ ماہڑی تحقیق دے مطابق اسے دو قبیلے اِتھا حکمران رہ رہے ہین۔ کیاں جے انہاں دا Origin جنگجویانہ آسا تہ باقی رعایا سن اُندی اطاعت اس واسطے قبول کیتی دی آسی کہ انہاں کول اندا مقابلہ کرن دی طاقت نہ آسی یا فر اسے گلا کو اسیں اسطراں بھی آکھ سکتے ہاں کہ انہاں دواں قبیلیاں کول جنگجویانہ تربیت تھیں علاوہ مین پاور بھی نسبتاً زیادہ آسا تہ جیہڑے لوک وادی کشمیر تھیں نس کا انہاں پہاڑاں بچ آ کا چھپے دے آسے اوہ مزید لڑائیاں دا پنگا نہ کہنتاں چاہندے آسے تہ سماجا کو بدلدیاں بدلدیاں صدیاں لگ گیندیاں ہین۔ اینا گینا میل ملاپ، سوچ کجھ لین دین، تجارت، معلومات ہولیاں ہولیاں دماغی تبدیلیاں آندے ہین۔ ذرخیز دماغ والے وقت دیاں انقلاباں دا اثر جلدی قبول کردے ہین تہ جیہڑے نیہہ کردے اوہ صدیاں تک ہنیریاں بچ تھپاں دیندے رہندے

ہین۔

انہاں پہاڑاں جہدی کوک بچ غریبی، پہنکمری، بیماری تہ جہالت پلدی ہوئے کوئی کتنے چر تک سمجھوتہ کر کا بہہ رہسی۔ لوک اتھوں نسدے رہے۔ جُل کا نسبتاً یا مقابلتاً ایسیاں علاقیاں دار ہجرت کردے جتھا اُنہاں کو مزدوری، روزگار نہ سہی پن منگ کا ہک ادھی رُٹی تھا جلا۔ اسطراں سماجی اختلاط یا Interaction یا فراگا بدے دے جذبے سن اُنہاں لوکاں دے اندر حرکت پیدا کیتی۔ اوہ سوچن لگے کہ اُندا مستقبل کجیا ہوسی۔ سوچ بچ تبدیل آندی گئی تہ ایہوی تبدیل ذہنی بیداری دا سبب بنی تہ ذہنی بیداری انقلاب تہ تبدیلی..... ایہہ سیاسیات دے مضمرات ہوندے ہین۔ سیاسی بیداری دے بعد اس تے عمل آوری واسطے ہک مچ ضروری چیز ہوندی ہے "تعلیم"۔ اس پورے علاقے بچ خواندگی دی شرح ۱۹۲۰ء بچ آدھی فیصد آسی مگر جیہڑے لوک بے شک اَن پڑھ آسے مگر سیاسی شعور رکھدے آسے تہ اندر باہر آن جان نال اوہ اپنے ملک، حکومت تہ نظام حکومت دے بارے بچ معمولی جی واقفیت رکھدے آسے محسوس کردے آسے کہ شخصی راج بچ اوہ غلاماں دی حیثیت رکھتے ہین۔ ادھر دوئے پاسے مذہبی طور پر لوک بالکل کورے فاقے آسے تہ اگر کوئی ہک ادھا مُلا کسے گراں بچ آجلے تہ اوہ بھی حکمراناں دی اطاعت کو عبادت آکھ کا لوکاں دے دل دے جذبے ٹھنڈے کیتے دا کم کر رہیا آسا۔

۱۸۸۹ء تھیں ۱۹۳۰ء تکر علاقہ پہاڑ دیاں لوکاں دی سوچ بچ قابل اعتبار تبدیل پیدا ہوئی، اسے زمانے بچ جہلم ویلی کارٹ روڑ (سرینگر راولپنڈی روڑ) تہ مہورہ پاور ہاوس دی تعمیر ہوئی۔ تعمیری کماں واسطے نہ صرف ہندوستان دیاں دُور دراز علاقیاں تھیں مزدور، ملازم تہ انجینئر آئے بلکہ یورپ دیاں مُلکاں تھیں بڑی تعداد بچ سیاح آن لگے۔ اس بہانے لوکاں کو تھوڑا بہت روزگار بھی ملیا تہ ۷۵ رفیصد لوک ایسے آسے جنہاں پہلی دفعہ رُوپے دا

نوٹ دکھیا۔ اُندا انڈا بکیا، ککڑ بکیا، پہاروں بکیا۔ بارہ مولے تھیں مظفر آباد تک کل ملا کا ۱۵۰ رہٹیاں آسیاں انہاں بچ ۷ رہٹیاں بونیار تہ رام پور دیاں پڑاواں پر ۲۰ ہٹیاں اُوڑی، ۲ر چکوٹھی، ترے ہٹیاں دس چناری، دس گھڑی تہ ہور اِدھر اُدھر لوک انہاں ہٹیاں پروں نقدی دے بجائے جنس دے کا سودا خرید دے آسے۔ ککڑ دے کالون، انڈا دے کا چا، ہنڈ و بیچ کا آٹا، گاں، بیچ کا کپڑا، گریاں دے کا تیل، مکئی دے کا ہلدی، مکھن تہ گھی، بیچ کا گڑیاں واسطے کھیس چادر یا چھپری یا فرا اپنے واسطے کوئی جوڑا، یا چپلی۔ جہلم ویلی کارٹ روڑ دی تعمیر دے بعد پشاور، ہزارہ، پنڈی، پکھلی، مظفر آباد تھیں لوک تجارت یا سیر سپاٹے کیتے واسطے ''گڈیاں'' بچ یا لاریاں بچ کشمیر آن لگے۔ ''گڈی'' کو پشاور تھیں بارہ مولے تک ۱۵ر پروں ۲۰ر تیہاڑے لگدے آسے۔ اکثر مسافر اُوڑی تہ رام پور بچ قیام کردے آسے تہ اسطراں میلجول بچ اضافہ ہوندا گیا۔

ادھر وادی بچ لوک منظم ہورہے آسے تہ شخصی حکمراناں دے خلاف دبیاں دیاں اوازاں اُٹھن لگیاں دیاں آسیاں۔ کیاں جے سرینگر شہر بچ بسکو تہ کُجھاں ہوراں نیک لوکاں دی کوششاں دی بدولت سکول کھل گئے دے آسے تہ ہُن مسلمان بھی پڑھن لکھن لگے دے آسے۔

قلمرو جموں و کشمیر ولداخ وتبت و بلتستان وشمالی علاقہ جات وسطے ایشیاء نال شامل کیتے گیندی آسی۔ ایہہ ملک کسے مُلکا دا حصہ یا صوبہ نہ آسا بلکہ داخلی تہ خارجی سطح پر مکمل طور پر آزاد آسا۔ لیکن داخلی صورت حال ایہہ آسی کہ ایہہ ملک بھی نکیاں بڑیاں جاگیراں بچ منقسم آسا۔ تبت تہ لداخ دے بچکار کوئی لکیر نہ آسی۔ گلگت، چترال تہ شمالی علاقہ جات بھی جُڑے دے آسے۔ جموں پونچھ تہ ڈوڈہ ڈوگریاں تہ سکھاں راجیاں دیاں جاگیر آسیاں۔ وادی کشمیر تے بھی اسطراں ڈوگریاں راجیاں دا راج آسا مگر کُجھ پہاڑی علاقے ایہے بھی

آسے جتھا مقامی جاگیردار حاکم آسے۔ اُنہاں بچ اُوڑی کو ہک خاص مقام حاصل آسا۔ جغرافیائی لحاظ نال اس تحصیلا دے دو حصے اجا تکر ہن ہک دریائے جہلم دا سجا پاسا جس کو اَج بھی دچھنا یعنی (سجا) آکھدے ہین تہ دوا ''کھاورا'' یعنی کھبا دچھنہ علاقہ مکمل بمبیاں سلطاناں دے زیر تسلط آسا۔ بمبیاں دا دارلحکومت کٹھائی آسا مگر سلطان محمد متولی خان کٹھائی (آخری سلطان) بجہا مہ اوڑی بچ رہائش پذیر آسا۔ ادھر کھبے پاسے نوشہرے تھیں سربن بلکہ چکار تک حتمال تہ کھکھے راجے حکمران آسے۔ نوشہرہ تھیں اُپی چکوٹھی تکر حتمال تہ اُستھیں اگا چکار تک کھکھے۔ مورخ انہاں دواں کو پُہرایا چھرے پہرا لکھدے ہین۔ حکومت کسے دی بھی کیاں نہ ہوئے لوک ہر ہک حکمران تھیں خوش نمار ہندے اَج کل دی سیاسی زبان بچ اِسکو Anti Incumbancy رجحان آکھتے ہین۔ یعنی برسر اقتدار جماعت، شخص یا حکمران دے خلاف غم تہ غصے دے جذبات ہونا۔ ایہہ گل بالکل سچی تہ کوڑی کڑوی ہے کہ اگر کسے حکومت دا کوئی ادنیٰ جیا کارندا کوئی غلط کم کردا یا عوامی احساسات کو نظر انداز کردا یا فرر عایا بچوں کسے عام آدمیاں نال ظلم تہ ناانصافی ہوندی ہے تہ لوک اُس مخصوص بندے کو تہ ککھ نیہہ آکھدے مگر اُس حکومتا دے خلاف بغاوت کردے ہین یا حاکم اعلیٰ دی ماؤ پہنیوں کو گالیاں کڈھے ہین، حالانکہ اُس ککھ نیہہ کیتیا دا ہوندا۔

جسویلے پورے کشمیر وادی بچ شخصی حکومت دے خلاف ایک عدم اطمینان تہ بے چینی دی فضا قائم آسی تہ اسدا اثر آس پاس پینا بھی لازمی آسا۔ بارہ مولے تھیں مظفر آباد تکر دے علاقے کو ''پہاڑ'' آکھے گیندا آسا تہ اس علاقے بچ انتہائی غربت پسماندگی تہ جہالت بچ لوک مبتلا آسے۔ خواندگی دی شرح ۲ رفیصد آسی۔ کُڑیاں بچ ایہہ شرح 0 فی صد آسی۔ لوکاں کول زمی باڑی بھی آسی، مال چوکھر بھی مگر نقد ہک آنہ بھی نہ آسا۔ جسدی وجہ نال اوہ اپنی بکری سیٹھاں یا لائیاں کو ۴ آنے بچ گاں اک روپے بچ تہ مکھن یا گھی دو آنے بچ ترک

(۶ر سیر) بیجدے آسے۔ تاں جے انہاں پیساں کونون تیل، مرچ، ہلدی، چا، چینی، گڑ، کپڑا، دویاں کہریلو چیزاں خرید سکن۔ حکومت ناں دی چیز تھیں لوک بے خبر آسے۔ صرف جنگلا دے راکھے یا پولیس والے کو جان دے آسے۔ جنگلا دے راکھے کو بن وزیر تہ پولیس دے کانسٹیبل کو "حاکمو" آکھدے آسے۔ بارہ مولے تھیں مظفر آباد تک صرف ۷ر سکول آسے، انہاں بچوں ہک مڈل سکول اوڑی دے مرکزی علاقے "پیرستان" بچ قائم آسا۔ ہک ہک پرائمری سکول، نامبلے، ترکانجن، بجہامے تہ چکوٹھی بچ آسے جتھا راجے رہندے آسے۔ سالا بچ کوئی ہک ادھا شخص مظفر آباد ڈر کا گیندا آسا۔ کیاں جے اسکول اوڑی تھیں مظفر آباد تک ۴ آنے گڈی دا کرایہ نہ ہوندا آسا۔ مظفر آباد بھی کسے عدالتا بچ تریکا پر یا فروزیر وزرات دے دفتر گیندا آسا۔ سرینگر صرف جاگیردار طبقے نال تعلق رکھن والے راجے گیندے آسے جتھا کدے کدے اوہ مہاراجے دے دربار بچ سدے گیندے آسے۔ سیاست تھیں لوک بے خبر آسے۔ ایہہ لفظ اُنہاں ۱۹۴۷ء دے بعد سُنیا۔ شخصی حکمران دے خلاف راجیاں دے اندر سخت غم وغصہ پائے گیندا آسا۔ شاید ایہی سیاست آسی، راجیاں دے خلاف صرف اندر باہر کچھن والے چند افراد آسے، جیہڑے راجیاں کو مہاراجے دے اجنٹ سمجھدے آسے، مگر اکثر بڑے بڑے جاگیردار آپ بھی مہاراجے دے خلاف آسے، جسدے نتیجے بچ اُنہاں کو اپنی باغی طبیعت دی سزا مہاراجے دیاں تاوان دیاں حکماں بچ بھگتنا پیندی آسی۔ اوڑی دیاں باغی راجیاں کو ۷ر مرتبہ مہاراجے نال جنگاں کرنیاں پیاں ایہہ لڑائیاں، اوڑی، حاجی پیر، ڈھنہ، بونیار تہ چکوٹھی بچ ہویاں۔ انہاں بچ بے شک مقامی مسلمان راجیاں کو ہارنا پیا۔ نامبلے دے راجے راجہ مظفر خان، راجہ صفدر خان، راجہ سرفراز خان، اوڑی دے راجہ کو انہاں جنگاں دے بعد اپنیاں جاگیراں چھوڑ دیاں یا اوہ مارے گئے، انہاں بچوں ہکی راجے کو بقول منشی محمد الدین فوق نامبلے تھیں کڈھ کا بانگل پٹن تہ

ٹنگمرگ دے علاقے دتے گئے۔ پرگنہ بانگل دے راجے بچوں ایہہ برصغیر دے مشہور مورخ، عالم، انتظامی امور دے ماہر، ماہر علم سیاسیات ڈاکٹر پروفیسر محی الدین صوفی بھی آسے۔

اسدیاں قارئیں کرام کو پتہ ہونا چاہیدا کہ ریاست جموں وکشمیر بچ خصوصاً تہ شمالی ہندیاں ریاستاں بچ اُوڑی ہک واحد گذرگاہ آسی، جس داروں دُنیا دے عظیم بزرگاں دین علماء، شہنشاہ، حاکم، مورخ، سفرنامیاں دے مصنفین، سیاستدان آئے گئے دے ہین تہ اوہ انہاں شخصیتاں نال اُٹھے بیٹھے۔ مگر اَن پڑھ تہ جاہل ہون دی وجہ نال اپنی یادداشتاں یا ڈائریاں نا لکھ سکے بلکہ اوہ جان دے آسے اوہ گلاں سینہ بہ سینہ اگلیاں نسلاں تکر پہُچیاں۔ اُنہاں شخصیتاں کو بھی اُنہاں ضرور کُجھ نہ کُجھ ضرور سکھیا ہوئے آ۔ گل بات کرن دا طریقہ، لباس، عادات، ادب، اطوار، عادات، خصلت (چنگی مندی) وغیرہ۔ انہاں بزرگاں بچوں ہک شخصیت راقم الحروف دے دادا جان راجہ محمد اکبر خان آسے، جیہڑے فارسی دے ہک عالم ہون تھیں علاوہ ہک باعزت تہ جاگیردار آسے۔ اُندی تاریخ پیدائش ۱۸۳۰ء آسی تہ وہ ۱۹۶۴ء بچ فوت ہوئے۔ انہاں کدے کسے شخصی حکمراناں دا حکم نیہہ منیا تہ ہمیشہ اُندے عتاب دا شکار رہے۔ اُندا آکھنا آسا کہ اساں کو مہاراجے دا حکم تحریری ملدا آسا کہ ہز ہائی نس مہاراجہ آف قلمرو سلطنت جموں وکشمیر تبت ولداخ و بلتستان کو بذریعہ جہلم ویلی روڑ (تعمیر ۱۸۸۹ء) سرینگر سے پونچھ یا جموں براستہ حاجی پیر یا مظفرآباد میرپور جانا مطلوب ہے، اس واسطے ہر راجے کو حکم دِتا گیندا ہے کہ اوہ اپنے اپنے علاقے بچ شڑکا پر مہاراجہ دے لنگن دا بندوبست کرنا۔ اس بندوبست بچ اُسدی سیکورٹی، کھانا پینا، پہار چُکنا، اگ بالنی، لکڑی (دینی یا چوب چراغ Torchwood) دے مورے یا مُٹھے بال کا لوکاں دتے ہتھاں بچ پکڑالنے تہ شڑکاں دیاں دویں گیاریاں پر کھلیاں رہنا۔ کہوڑیاں یا پالکیاں دا انتظام رکھنا۔ اُندا آکھنا آسا کہ جد لوک مہاراجے یا اسدیاں گماشتیاں کو اڈیک اڈیک کا

تھک جُلدے آسے یا ٹھنڈونال اکڑ گیندے آسے یا فر اُنہاں کو بُھکھ تریہہ لگدی آسی تہ اوہ راجیاں مہاراجیاں کو دیاں لفظاں بچ ٹھڈاں دے اندر گالیاں کڈھدے آسے تہ ایہی سیاست، بغاوت، نفرت آسی جیہڑی ہولیاں ہولیاں اُنہاں مظلوماں دیاں سیناں بچ پلدی آسی۔ ہک پاسے لوک مفلوک حال آسے۔ دوے پاسے حُکم حاکم تہ مرگ مفاجات۔ چنانچہ لرسارے لوک اوڑی تھیں ہجرت کرکا، راولپنڈی، پشاور تہ لاہور گچھ رہے تہ اتھا محنت مزدوری کرن لگے۔ جیہڑے دوترے جماعتاں پڑھ لکھ گئے دے آسے اوہ ملازم بن گئے۔ کجھ صاحب دانش بزرگاں سن غریباں دی اواز بنن دا بیڑہ چایا۔ ماہڑے دادا جان مرحوم جسویلے اپنیاں مشیراں تہ وزیراں نال بہہ کا گپ شپ ماردے آسے تہ مکو اُندیاں گلاں الف لیلا ہزار داستاں دیاں کہانیاں لگیاں آسیاں۔ انہاں مشیراں تہ گماشتیاں بچ خواجہ عبل جو، خواجہ عبداللہ جو، حسام الدین خان، محمد یاسین خان، راجہ رحمت اللہ خان، سردار مصرب خان، رحمان میر، مختہ گنائی، راجہ شاہ زمان خان، رستم گنائی، احمد شیخ، مسماۃ بختی، مسماۃ میر جان بیگم، محمد عظیم خان، راجہ زبردست خان، رسم بٹ، محمد مقبول جو، مُلا نیاز، علی اکبر خان، خوانہ ثناء اللہ میر، محمد سبحان گنائی، عبلی گنائی۔

ماہڑے دادا مرحوم ہک ترقی پسند تہ انصاف پرور زمیندار آسے۔ خاتمہ چکداری دے فیصلے نال اُنہاں کو کوئی رنج یا افسوس نہ ہویا بلکہ اُنہاں دوٹوک لفظاں بچ آکھیا۔ انقلاب تہ تبدیلی دی ہوا چلدی ہے تہ میں بھی محسوس کیتی۔ تبدیلی تہ اصلاح ناگزیر ہے، سماج ضرور بدلسی، حالات بدلسن تہ دنیا پر محنت کشاں تہ مزدوراں دا راج ہوسی۔ جدا اس قسم دی سوچ حکمراناں دیاں دماغاں بچ پیدا ہوئے تہ رعایا بھی اس تھیں بچ کا کس طراں رہ سکتی ہے۔

ریاست دیاں بڑیاں بڑیاں شہراں بچ تھوڑی مچ سیاسی بیداری دا اثر ملحقہ دیہاتی علاقیاں پر بھی محسوس کیتے گیندا آسا۔ اوڑی سرینگر تھیں ۷۰ رمیل دور ہے مگر قومی شاہراہ پر

دیاں دویاں کناریاں تے ہک پاسے ۵۰ رتہ دوسے پاسے ۶۰ رکلومیٹر پھیلی دی اس تحصیلاں دیاں لوکاں بچ مچ کہٹ رفتار نال ایہہ سہی مگر سیاسی لہر چل رہی آسی مگر مفلسی، جہالت تہ پھکھ جیہڑی انہاں پہاڑاں دی کوک بچ پلدیاں آسیاں کسے بھی طراں دی کوئی سیاسی حرکت تھیں لوکاں کو باز رکھدی آسی۔ سیاسی بیداری دی مٹھی مٹھی ہوا چلدی رہی۔ بیمیں صدی دی دُوی دہائی بچ اس بچ شدت آندی گئی۔ کشمیر بچ اسو یلے تھیں لیڈر شپ دی مچ تھڑ محسوس کیتے گیندی آسی مگر کجھ قوم پرست نوجوان ایہے بھی آسے جنہاں شخصی حکمراناں کولوں آزادی حاصل کیتے واسطے منظم تحریک چلائی دی آسی۔ چنانچہ ریاست بچ پہلی سیاسی جماعت مسلم کانفرنس دے ٹائٹل ہیٹھ قائم ہوگئی دی آسی۔ اس سیاسی جماعت دیاں رہنماواں بچ شیخ محمد عبداللہ، مولانا محمد سعید مسعودی، چودھری غلام عباس، مرزا محمد افضل بیگ، راجہ محمد اکبر خان، بخشی غلام محمد، اللہ رکھا ساغر، میر واعظ احمد اللہ ہمدانی آسے۔ بیمیں صدی دی چوتھی دہائی بچ مسلم کانفرنس داناں بدل کا نیشنل کانفرنس رکھیا گیا۔ اس سیاسی فیصلے دے نتیجے بچ کجھ مسلم رہنماواں سن نیشنل کانفرنس بچ شامل ہون تھیں انکار کیتا تہ اوہ بدستور مسلم کانفرنس تنظیم بچ ہی رہے۔ مگر مسلم کانفرنس کو نیشنل کانفرنس بنان دے بعد مُچ سارے غیر مسلم سیاسی رہنما نیشنل کانفرنس بچ شامل ہوگئے، انہاں بچ پریم ناتھ بزاز، ماسٹر بیلی رام، سردار بوھد سنگھ، شیام لعل صراف، گردھاری لعل ڈوگرہ، ہربنس سنگھ آزاد، کامریڈ کرشن دیو سیٹھی وغیرہ شامل آسے۔

اُوڑی بچ بھی مسلم کانفرنس دواں حصیاں بچ تقسیم ہوگئی، جیہڑے لیڈر مسلم کانفرنس بچ رہے، اُنہاں بچ راجہ زبردست خان پہلی پورہ، علی گوہر خان کالگئی۔ لیکن نیشنل کانفرنس بچ بھی کجھ بااثر لوک آ کا شامل ہوگئے، انہاں بچ حتمال جاگیردار راجہ سربلند خان، خواجہ ثناء اللہ بانڈے وغیرہ بھی آسے۔ آئے دناں سرینگر بچ زبردست شورش چل رہی آسی۔ سینٹرل جیل

دے باہر ہک حریت پسند لیڈر عبدالقدیر دے مقدے دی شنوائی دے دوران لوکاں سن ہک احتجاجی جلوس کڈھیا تہ مہاراجہ ہری سنگھ دی فوج سن مظاہرین تے گولی چلادتی جسدے نتیجے بچ ۳۳ رجنے شہید ہوگئے۔ ابلاغ عامہ دے ذرائع دی عدم موجودگی دے باوجود ایہہ خبر آناً فاناً ساری قلمرو بچ پھیل گئی تہ نکیاں بڑیاں شہراں بلکہ گرانواں بچ بھی لوکاں احتجاجی جلسے تہ مظاہرے کیتے تہ آزادی دے حق بچ نعرے بلند کیتے۔ آکھتے ہین کہ قصبہ اوڑی بچ بھی ہک زبردست احتجاجی جلسہ کڈھیا گیا جسدی قیادت ہک مسلم کانفرنس رہنما علی گوہر خان کررہے آسے تہ اس جلسے بچ اوڑی دے حمال راجیاں دا ہک بزرگ بھی موجود آسا۔ ایہہ اُوڑی بچ تاریخ دا پہلا سیاسی مظاہرہ آسا۔ تہ اس واقعے سن لوکاں بچ سیاسی شعور جگایا۔ قلمرو دی واحد سیاسی جماعت مسلم کانفرنس دا ہک دفتر اوڑی بچ کھولے گیا تہ دکھتیاں دکھتیاں مسلم کانفرنس دی تحصیل کمیٹی قائم ہوگئی تہ اوڑی دے ہر گراں بچوں ہک دو نمائندے اس تحصیل کمیٹی دے ممبر بن گئے۔ انہاں بچ کالگی اوڑی دے علی گوہر خان، نامبلہ دے راجہ محمد افضل خان تہ خواجہ ثناء اللہ بانڈے، پہلی پورہ دے راجہ زبردست خان، کینچن نور خواہ دے پیر لطیف شاہ، سنجگراں دے عبداللہ خان ترندی، سلام آباد دے سید زمان شاہ وغیرہ جسویلے مسلم کانفرنس داناں بدلا کا نیشنل کانفرنس رکھے گیا تہ اِس بچ ہندو تہ سکھ بھی شامل ہوگئے تہ ہور جوق در جوق لوک اس سیاسی تنظیم دے ممبر بننن لگے۔ ۱۹۴۶ء بچ جد مسلم لیگ دے رہنما محمد علی جناح سرینگر تھیں واپس راولپنڈی جارہے آسے تہ اوڑی بچ اندے اعزاز بچ ہک بہت بڑا جلسہ ہویا تہ جناح صاحب کو اتھا دو گھنٹے رکنا پیا۔ جدکہ سرینگر تہ بارہمولہ بچ جناح صاحب دے خلاف مظاہرے ہوئے تہ جناح گو بیک Go Back دے نعرے مارے گئے۔

۱۹۴۷ء بچ تقسیم ہند اور قلمرو جموں و کشمیر ولداخ، تبت و گلگت، بلتستان بچ مہاراجے

دی فوج سن دواں جایاں بغاوت کیتی ہک نیلا بٹ ہور دوئی گلگت بچ۔ اسے دوران قبائلی حملہ آواراں سن بھی سرینگر دار پیش قدمی کردیاں ہویاں۔ مظفر آباد، گڑھی دوپٹہ، چکوٹھی ہور اوڑی بچ قتل و غارت دا بازار گرم کیتیا۔ اُوڑی مُچ متاثر ہوئی۔ مہورہ پاور ہاوس کو بھی حملہ آوراں سن ناکارہ بنا چھوڑیا۔ مظفر آباد تہ دویاں علاقیاں دے غیر مسلم آکا اوڑی بچ یا بس گئے یا فر عارضی قیام کیتیا۔ تحصیل اوڑی تقسیم ہوگئی۔ تحصیل اوڑی دا نصف علاقہ پاکستان دے زیر انتظام کشمیر دا حصہ بن گیا۔ شخصی حکومت دے خاتمے نال ایہہ جاگیرداری ہور چکداری نظام بھی ختم ہوگیا۔ نیشنل کانفرنس شیخ صاحب دی قیادت بچ قایم ہوئی دی حکومت سن لر ساری انقلابی تبدیلیاں آنے واسطے جاگیراں ضبط کرکا زمیاں کاشتکاراں کو تقسیم کیتیاں۔

ٹاون ائر کمیٹی دے چیئرمین راجہ محمد افضل خان آف نامبلہ بھی 1947ء بچ نیشنل کانفرنس بچ شامل ہوگئے۔ اُنہاں نال ہور بھی مچ سارے بیدار مغز نوجواناں واحد عوامی سیاسی جماعت نیشنل کانفرنس بچ شامل ہوئے تہ راجہ محمد افضل خان بلا مقابلہ اوڑی اسمبلی حلقے دے ممبر منتخب ہوگئے۔ اُندے برادر اصغر راجہ سر بلند خان نیشنل کانفرنس دے صدر تہ نامبلے دی ہک معزز شخصیت خواجہ ثناء اللہ بانڈے تحصیل سیکریٹری مقرر کیتے گئے۔ ۱۹۴۷ء دے قبائل حملے بچ ایہہ تحصیل بری طراں متاثر ہوئی۔ ادھی تحصیل تے پاکستانی فوجاں قبضہ کر کہدا۔ اس بچ چکوٹھی، کھلانہ (۸ رگراں) پال، ریوند، کٹھائی، چناری، ہٹیاں، بنی شریف، خواجہ بانڈی، حاجی پیر، ڈھنہ تہ ہور درجناں گراں مظفر آباد تہ پونچھ نالوں اُوڑی دا رشتہ منقطع ہوگیا۔ اوڑی دیاں کجھ اہم شخصیتاں تہ سیاسی اراکین نیشنل کانفرنس دے اقتدار بچ آن نال ناراض ہوگئے۔ جیہڑے دراصل مسلم کانفرنس دے وفادار آسے۔ اوہ اس تحصیلا کو خیر آباد آکھ کا پاکستان دے زیر انتظام کشمیر دار ہجرت کر گئے۔ انہاں بچ پہلی پورہ دے راجہ

زبردست خان تہ کالگئی شامل آسے۔ ۱۹۵۳ء بچ جد وزیر اعظم شیخ محمد عبداللہ کو گرفتار کرکا اُسدی جگہ بخشی غلام محمد کو وزیر اعظم بنائے گیا تہ ڈاکٹر کرن سنگھ بدستور صدر ریاست بنے رہے۔ اس نال بھی اُوڑی دی سیاست تے ڈونگا اثر پیا۔ بچ سارے وفادار ورکر بددل ہوکا پاکستان نس گئے۔ بخشی غلام محمد دے دور بچ اوڑی دی سیاست بڑی گرما گرم رہی۔ بخشی صاحب سن اوڑی دے ایڈمنسٹریٹر پیر محمد مقبول گیلانی جیہڑے ایم ایل اے راجہ محمد افضل خان دے برادر نسبتی (بہنوئی) آسے، اپنے عہدے تھیں برخاست کر چھوڑے تہ اُندی جگہ عارضی طور پر ہک بدنام زمانہ پولیس آفیسر شیخ غلام قادر گاندربلی کو اُوڑی دیاں معاملیاں دا انچارج بنا دیتا۔ گاندربلی سن اُوڑی نال اُوہی سلوک کیتیا جیہڑا افغان گورنر عبداللہ خان دے تبادلے دے بعد لوکاں دی دعوت منگوائے گئے دے گورنر چراغ بیگ سن ریاست دیاں لوکاں نال کیتیا آسا۔ گاندربلی دے خلاف جد لوکاں غم تہ غصے دا اظہار کیتیا تہ اُسدی حمایت اوڑی نیشنل کانفرنس دے صدر راجہ سربلند خان کیتی، جسدی وجہ نال لوک راجیاں دے خلاف بھی ہوگئے۔ راجے سربلند خاناں سن پولیس تہ گاندربل دی مدد نال لوکاں کو دبائے دی کوشش کیتی۔ اس دوران اُنہاں زیادتیاں بھی کیتیاں، جسدے نتیجے بچ لوک ہور زیادہ مستقل ہوگئے تہ احتجاج کرن لگے۔ وزیر اعظم بخشی غلام محمد سن لوکاں دیاں شکایتاں دے نتیجے بچ اوڑی واسطے ہک خصوصی تحقیقاتی کمیشن قائم کیتیا۔ جسدا سربراہ ریاستی وزراء دی کونسل دا ہک سینئر ممبر مرحوم غلام نبی سوگامی آسا۔ سوگامی صاحب دی سفارش پر سربلدن خان کو صدارت دے عہدے تھیں ہٹا دِتا گیا تہ گاندربلی کو بھی تادیبی سزا دا سامنا کرنا پیا۔

1963ء بچ حضرت بل تھیں موئے مقدس دی گم شدگی دے خلاف زبردست احتجاجی لہر چلی تہ انگلی اُوڑی دار بھی چائے گئی۔ بخشی صاحب کولوں کامراج پلان دے تحت پنڈت نہرو سن استعفیٰ منگیا تہ اوڑی بچ اسدا زبردست اثر پیا۔ اوڑی بچ نامبل ء دیاں راجیاں دا اثر ختم

ہوگیا۔ ۱۹۶۷ء بچ بجہامے دے سلطان مظفر خان کو ایم ایل مقرر کیتیا گیا۔ جیہڑا نیشنل کانفرنس چھوڑ کا کانگریس بچ شامل ہوگیا۔ اس طراں اوڑی بچ پہلی دفعہ کانگریس دی نیں بائے گئی۔ ۱۹۷۲ء گرکوٹ اوڑی دے ہک استاد محمد شفیع کو لوکاں ووٹ سٹ کا ایم ایل اے منتخب کر کدیا۔ اوہ شروع بچ کانگریس نال مگر ۱۹۷۵ء بچ جد اندرا عبداللہ ایکارڈ دے تحت ریاست بچ شیخ محمد عبداللہ دی حکومت دوبارہ بنی تہ محمد شفیع کو ڈپٹی وزیر بنا دیتا گیا۔ شیخ صاحب جیہڑے ۱۹۷۵ء تک محاذ رائے شماری دے صدر آسے جدا چانک اپنے رائے شمارے دی موقف تھیں ڈھل گئے تہ اسدا اثر اوڑی تے بھی پیا۔ اوڑی بچ مرکزی سیکورٹی ایجنسیاں دا کم ہور ہولا تہ سہل ہوگیا۔ کیاں جے اس تحصیلا بچ محاذ رائے شماری برائے نام آسی۔ پرن پیلاں، سلام آباد، بونیار، نوشہرہ، زہم پورہ، نامبلہ، بجہامہ، مایاں بچ چند بزرگ رائے شماری محاذ نال وابستہ آسے، اوہ بھی آکا این سی نال جڑ گئے۔ جسدی وجہ نال محمد شفیع اوڑی دیاں بنیاداں مضبوط ہوگیاں، مگر جس طراں میں پہلاں بھی عرض کیتی ہے کہ خواندگی ذہنی پسماندگی دی دشمن ہے تہ جتنے لوک پڑھے لکھے دے ہوندے ہین اوہ تبدیلی چاہندے ہین۔ اوہ حالاتاں کو ہک ہی جیا نیہہ دکھ سکتے۔ شفیع صاحب دے دور بچ خواندگی دی شرح بدھن نال اُندیاں مخالفاں دی شرح تعداد بھی بدھن لگی۔ اوہ بھی Anti Incumbancy رجحان داشکار ہوئے۔

۱۹۸۳ء دے اسمبلی انتخاب بچ اُندے ہک قریبی ساتھی تہ دستِ راس قاضی محمد شیخ ساکنہ کملکوٹ سن اپنا اُستاد دا پیشہ ترک کر کا اُندے خلاف الیکشن لڑیا تہ معمولی شبقت نال محمد شفیع فر الیکشن جیت گئے مگر اُندیاں جڑاں ضرور ہل گیاں۔ جیہڑے لوک اُنہاں کو نجات دہندہ تہ عوام دوست اکھدے آسے اوہ کھلم کھلا مخالفت کرن لگے۔ اس درمیان اُنہاں تھیں بھی کجھ غلطیاں ہویاں، اُندیاں حامیاں خصوصاً رشتہ داراں تہ چیلیاں تکبر تہ غرور بچ مبتلا

ہوکا عام لوکاں تھیں دوری پیدا کرن بچ اہم رول ادا کیتیا۔ شفیع صاحب بھی اپنے حلقہ انتخاب بچ آنا گینا بند کر چھوڑیا تہ اپنیاں ووٹراں تہ خیر خواہاں کو ملاقات دینا بھی ترک کر چھوڑیا۔ ۱۹۸۷ء بچ اوہ فر انتخاب جیت گئے مگر اُندی پارٹی لعن وطعن دا شکار ہوگئی۔ وادی کشمیر بچ مسلم یونائیڈ فرنٹ یعنی MUF دیاں کیاں لیڈراں دی جیت نیشنل سرکار سن مبینہ طور تے ہار بچ بدل دتی۔ اس بچ موجودہ حزب المجاہدین دے سربراہ تے مشترکہ جہاد کونسل دے چیئرمین سید صلاح الدین بھی آسے جندا اصل ناں محمد یوسف ہے۔ دسمبر ۱۹۸۹ء بچ ریاست بچ عسکری تحریک شروع ہون نال نیشنل سرکار دے سربراہ ڈاکٹر فاروق عبداللہ سن استعفیٰ دے دیتا۔

نیشنل کانفرنس دے مچ سارے لیڈر آزادی پسند بندوق برداراں دے ہتھوں مارے گئے تہ انہاں بچ اوڑی بچ نیشنل کانفرنس دے ہک مقبول کارکن سید بھی آسے۔ محمد سفیع صاحب تہ اُندے سنگی بھی ہٹ لسٹ تے آگئے تہ اوہ سارے پراسرار طور پر انڈر گراونڈ ہوگئے۔ ہک پاسے وادی بچ عسکری تحریک رواں تے آسی تہ حکومت ناں دی کوئی چیز گرے نظر نیہہ آندی آسی بلکہ سرکاری دفتراں پر بھی دہشت گرداں دا قبضہ ہوگیا دا آسا۔ پولیس بے اثر ہوگئی دی آسی تہ نتیجتاً فوج حالات سنبھالے واسطے پہنچیے گئی۔ اُوڑی ہک سرحدی تحصیل ہے۔ وادی کشمیر تھیں روزانہ سینکڑے نوجوان اوڑی دیاں سرحداں داروں پاک مقبوضہ کشمیر گھسن لگے۔ اگر روزانہ اِدھروں سو گیندے آسے تہ اُدھروں بھی سو تربیت حاصل کرکا آندے آسے۔ انہاں بچ اوڑی دے بھی بے شمار نوجوان آسے۔ اوڑی پہلے پروں وادی دیاں لوکاں دیاں نظراں بچ ہندنواز آسی۔ اسطراں اگر وادی دا کوئی نوجوان اوڑی دی سرحد یا کسے گراں بچ مارے گیندا آسا تہ اسدا قہر بھی اوڑی والیاں کو مختلف صورتاں بچ بھگتنا پیندا آسا۔ نتیجتاً اوڑی دے سینکڑے نوجوان بھی اس تحریک دی نذر ہوگئے۔ کئی کہر

اُجڑے، کئی بے گناہ مارے گئے یا ہجرت کر گئے۔ فوج دا قہر بھی اُوڑی تے نازل رہیا۔ خصوصاً سرحدی علاقے چ متاثر ہوئے۔ اسے دوران دُویاں ملکاں دیاں فوجاں دے بچکار توپاں دی ہک بے معنی جنگ چھڑ گئی، جسدی زد چ اوڑی دا تقریباً ہر کہر آیا۔ اس فضول جنگ چ بھی سینکڑے بے گناہ لوک مارے گئے، کہر اُجڑ گئے، ہجرت بھی ہوئی۔

اس دوران محمد شفیع صاحب پتہ نیہہ کُتھا چھپے دے رہے۔ اُنہاں ہک دفعہ بھی اپنے علاقے دیاں لوکاں دے حق چ ہمدردی دا ہک لفظ بھی ادا نیہہ کیتا۔ ہولیاں ہولیاں اوہ لوکاں کو بسرن لگے مگر ۱۹۹۶ء چ ۳۸ فیصد ووٹ حاصل کر کا اوہ فر جیت گئے۔ اس الیکشن چ اُندے موجودہ حریف تاج محی الدین پہلا الیکشن ہارے۔ استھیں بھی محمد شفیع اوڑی کوئی سبق نیہہ سکھیا بلکہ اوہ بدستور اُوڑی تھیں دُور رہے تہ آنا جانا نہ ملنا جلنا، ترقیاتی کم بھی رُک گئے، لوکاں پر ظلم وتشدد دا سلسلہ بھی نیہہ تھمیا تہ ۲۰۰۲ء دے انتخاب چ اوڑی دیاں لوکاں سن (سابقہ) محمد شفیع کو ہرا کا سرینگر دے ہک کانگریسی تاج محی الدین کو کامیاب کر دِتا۔ ایہہ ہک تاریخی واقعہ آسا، محمد شفیع اس فیصلے تھیں ناراض ہوئے تہ فر پُراسرار طور تے غیب ہو گئے۔ اُندے پرانے سنگی یار متر تے ہمدرد ہر گل کو چے تہ شہر اچ اُنہاں کو ڈنڈاں کر دے رہے۔ لوڑ دے رہے مگر اوہ یا تہ منہہ چھپا کا کُرے لکے دے رہے یا فر ابنیاں لوکاں تھیں ناراض رہے۔

نویں نسل دے نوجواناں اُنداناں بھی نا سُنیا دا آسا۔ شکل دکھے دی گل ہی نیہہ تہ ووٹراں دی بڑی تعداد بھی نوجواناں پر مشتمل ہوندی ہے۔ چنانچہ تاج محی الدین سن ایہوئے حکمت عملی استعمال کر دیاں ہویاں لوکاں دے درمیان رہ کا ۶ رسال کڈھے تہ ۲۰۰۸ء چ شیر اوڑی کو فر ہرا کا میدان جیت کڈیا۔ محمد شفیع صاحب ۲۲۰۰۰ رووٹ جد کہ تاج محی الدین سن ۲۴۰۰۰ رووٹ کہدے محمد شفیع دی اتنی مقبولیت کو دِکھدیاں ہویاں ریاست دی نیشنل

کانفرنس سرکار سن اُنہاں کو پارلیمنٹ دے ایوان بالا یعنی راجیہ سبھا واسطے نامزد کیتیا تہ تاج محی الدین دو جی وار فر کابینہ وزیر بن گئے۔

اَج دی تاریخ بچ کجھ تے حکومت بچ ہون تہ کجھ ذاتی تعلقات دی بنیاد پر تاج محی الدین اوڑی دے بے تاج بادشاہ دے طور پر برسر اقتدار ہین تہ آن والے انتخاب بچ فر کامیاب حاصل کرن واسطے سرگرم ہین مگر اندی مقبولیت بچ قابل لحاظ گراوٹ تہ انحطاط کو دکھدیاں ہویاں۔ فی الوقت کوئی پیشین گوئی کرنا قبل از وقت ہوسی۔ محمد شفیع اوڑی دی واپسی دا بھی کوئی چانس نیہہ۔ حالانکہ اوہ اپنے صاحبزادے کو اس منصب دے حصول واسطے تیار کرر ہے ہین۔ دُوے پاسے کجھ ہوراں سیاسی جماعتاں دے اراکین بھی ہتھ پیر ہلان لگے ہین۔ ریاستی پولیس دے ہک سابق جنرل راجہ اعجاز تہ کُجھ سابق آئی اے ایس ہور کے اے ایس آفیسر بھی الیکشن لڑے دا ارادہ دکھدے ہین مگر سال ۲۰۱۴ء کسے سرا اُپر اقتدار دا تاج تہرسی ایہہ پتہ نیہہ۔ مگر ہک گل ٹاکری ہے کہ نوجوان فر ہک واری متحد ہور ہے ہین تہ ہک Anti Incumbancy ہوا چلن لگی ہے تہ ایہہ گل منی پیسی کہ اوڑی بچ سیاسی جاگرتی ریاست دیاں دویاں حصیاں تھیں زیادہ ہے۔

(نوٹ: ایہہ مضمون میں ۱۰ر جنوری ۲۰۱۳ء بچ لکھ کا مکمل کیتیا۔
شائع ہونے تک اگر اوڑی دی سیاسی فضاء بچ کجھ تبدیلی ہوئی تہ
ادارہ کو اختیار ہے کہ اوہ نوے واقعے دا اس بچ اضافہ کرے۔)

☆☆☆

.....محمد مقبول ساحل

اوڑی..... کشمیر دا صدر دروازہ

(تاریخی پس منظر)

اوڑی، وادیٔ کشمیر دا قدیم صدر دروازہ یا مین گیٹ ہے ہور اس دی تاریخ بھی اُتنی ہی پرانی ہے، جتنی جے خود کشمیر دی تہ اگر کشپ ریشی نال منسوب اس متھ کو سچ من لیا گچھے جے کشمیر پہلاں ہک بہت بڑا پانی دا سر آسا تہ پھر اس بچ اوڑی دے نیڑے کھن دتا گیا، جس دی وجہ نال سارا پانی پار لے پاسے دا ہر بگ گیا ہور کشمیر وجود بچ آیا تہ ایہہ گل بھی آکھنی چاہیدی ہے جے کشمیر دی خوبصورت وادی کو جنم دین آلی ماں دراصل اوڑی ہی آسی۔ تاریخ اگرچہ زمانے دے الٹ پھیر دے نال نال اپنے رنگ بدلدی رہئی ہور واقعات نویں انداز بچ جلوہ گر ہوندے رہئے مگر اج بھی ایہہ ہک زندہ حقیقت ہے جے اوڑی اج بھی وادیٔ کشمیر دا ہک خاص مقام ہور صدر دروازہ ہی ہے۔ شاہرائے ابریشم اُپر تجارت دا زمانہ ہوئے یا ہیوین سانگ جیئے چینی سکالر دی کشمیر بچ آمد۔ کشمیریاں دے نک تہ کن کپن آلے افغان حملہ آور کا کر خان دی آمد ہوئے یا پھر حتمال، کھکھے تہ بمبے راجیاں دا وارد کشمیر ہونا ہوئے، ہر زمانے بچ اوڑی کشمیر دا صدر دروازہ بھی رہیا ہور ہک بڑی تجارتی منڈی بھی۔ ہر نویں آن

آلے حملہ آور سُن پرانیاں نشانیاں مٹا کے اپنا سکہ چلان دی کوشش کیتی ہور اپنے حساب سنگ اوڑی دی تعمیر و ترتیب دا کم کیتا تہ ایہہ نکی جئی جاء بڑے بڑے تاریخی واقعات کو اپنے سینے بچ سمو کے اج بھی ہک دربان ہور گواہ دی طراں کشمیر دے شمالی سرے اُپر قائم و دائم ہے۔ اگرچہ اس اہم تہ تاریخی مقام دی اج توڑیں کوئی باضابطہ تاریخ قلمبند نہیں کیتی گئی مگر اس دا ایہہ مطلب نہیں جے اس دی کوئی تاریخی اہمیت نہیں۔ کشمیر دی تاریخ اُپر ضخیم تہ تحقیقی ہور تاریخی کتاب ''مائی کشمیر'' دے مورخ پرویز دیوان سُن اوڑی دا ذکر کجھ اس طراں دیاں لفظاں بچ کیتا دا ہے۔

''سطح سمندر تھیں 1363 میٹر یعنی تقریباً 4471 فٹ دی بلندی تے گرمائی دارالخلافہ سرینگر تھیں 101 تہ بارہمولہ تھیں 46 کلومیٹر دی دوری اُپر شمال مغرب دے پاسے واقع اوڑی ہک سرحدی قصبہ ہے، جہیڑا دریائے جہلم دیاں دواں کنڈیاں اُپر آباد ہے۔ سرینگر راولپنڈی روڈ اُپر ایہہ ہک نہایت اہم علاقہ ہے تہ گلوبل پوزیشنگ سسٹم (GPS) دے مطابق گلوب اُپر اوڑی دا محلِ وقوع 34.8 ڈگری شمال ہور 74.3 ڈگری مشرق ہے۔ اپنے محل وقوع دے حساب نال ایہہ علاقہ باقی کشمیر تھیں کجھ گرم آب و ہوا رکھدا ہے تہ اس دی آبادی 1981ء دی مردوم شماری دے مطابق تریہہ ہزار تہ بہتھر (3072) نفوس اُپر مشتمل آسی۔ اوڑی دا موسم باقی وادی تھیں مختلف ہے تہ اتھا ہک دہاکے بچ کدھرے ہک ادھی وار ہی برف پیندی ہے''

دیوان اپنے مضمون بچ مزید لکھدے ہین ''تقسیم ریاست یعنی سال 1947ء توڑیں اس علاقے کو ہک میٹرو پولیٹن قصبہ دی حیثیت حاصل آسی کیئاں جے کشمیر دی بیرونی دنیا دے نال ساری تجارت تقریباً اوڑی دے رستے تھیں ہی ہوندی آسی، مسلمان یعنی کشمیری ہور پہاڑی تہ غیر مسلم یعنی پنڈت ہور کھتری تہ سکھ اس جاء تے بغیر کسے مذہبی یا

رنگ ونسل دے بھید بھاؤ تھیں رہندے آسے، اوڑی دے ہمسایہ پونچھ دے مہاراجہ سُن اس جاء اپنے واسطے ہک عمارت دی تعمیر بھی کیتی دی آسی تہ اس داناں پونچھ ہاؤس رکھیا گیا دا آسا جہیڑی اس ویلے آرمی دے مِس یا لنگر خانے دے طور استعمال ہورہی ہے۔ اوڑی کشمیر دیاں اُنھاں کجھ ہک جائیاں بچوں آسی، جس بچ اُنھاں دناں بھی ہک پیٹرول پمپ ہوندا آسا، جنہاں دناں کشمیر بچ اس چیز کو کیمیاء سمجھے گیندا آسا۔ ہک پرانا رستہ اس کو حاجی پیر پاس نال ملاندا آسا، جس کو صرف دو کہنٹیاں بچ طے کر کے پونچھ پہچیا گیندا آسا۔ اکتوبر 1947ء بچ جس ویلے پاکستان دی طرفوں قبایلی جنگبازاں سُن کشمیر اُپر حملہ کیتا تہ اُنھاں دا سب تھیں پہلا نشانہ بھی اوڑی ہی بنیا آسا، اُنہاں سُن پورے قصبے کو ساڑ چھوڑیا، جس بچ اتھا دی پرانی تہ تاریخی منڈی بھی شامل آسی۔ اس ویلے توڑیں اس قصبے کو سرینگر، مظفر آباد روڈ اُپر زبردست اہمیت حاصل آسی مگر جس ویلے ہندوستان ہور پاکستان دے درمیان جنگ تھیں بعد پاکستان سُن مظفر آباد اوڑی رستہ بند کر چھوڑیا تہ ایہہ تاریخی قصبہ ہک دور دراز دا سرحدی علاقہ بن کے رہ گیا، جہیڑا زندگی دیاں تمام ترنعمتاں تھیں محروم ہو گیا۔ ایہہ قصبہ ترے پاسے تھیں پاکستانی فائرنگ دی رینج بچ آندا ہے تہ قصبے تھیں لائن آف کنٹرول دا رستہ صرف ساڑھے ترے کلومیٹر دا ہے" (بحوالہ مائی کشمیر" پرویز دیوان، صفحہ نمبر 178)

اوڑی دے بارے بچ اسے کتاب دے ہک اگلے صفحے اُپر کجھ ہور گلاں بھی تحریر ہین مگر انہاں بچوں جہیڑی ہک گل مکو چنگی لگی، میں حالات دی مناسبت نال اس کو کجھ اس طراں اس مقالے بچ پیش کرنا چاہندا ہاں:

"اوڑی دے بارے بچ ایہہ گل بغیر کسے خوفِ تردید دے آکھی جاسکدی ہے، جے اتھا دیاں لوکاں سُن کسے بھی دور بچ حالات دے سامنے اپنا متھا نیواں نہیہ کیتا ہور ہر ویلے

مصیبتاں دا مقابلہ مل جل کے کیتا تہ آپسی پہائی چارے کو قائم رکھیا، ایہہ وجہ آسی جے نوے دے دہاکے دے آغاز بچ جس ویلے باقی سارے کشمیر بچ بندوق دا دور چلیا ہور غیر مسلم لوکاں سُن کشمیر تھیں ہجرت شروع کردتی تہ اوڑی علاقے بچ اس دا بڑا کہٹ اثر پیا۔ اِتھا حالانکہ سرحدی علاقہ کافی نزدیک آسا مگر نہ اس پاسے تھیں مُچ دراندازی ہوئی، نہ زیادہ خون خرابہ ہویا تہ ناہی لوکاں دے آپسی پیار محبت بچ کوئی فرق پیا، البتہ کجھ ہک برس سرحدی گولہ باری ہور شیلنگ دی وجہ نال اس علاقے دے لوکاں دا مندا حال ہویا ہور اِنھاں کو بے پناہ جانی ہور مالی نقصان برداشت کرنا پیا"

بیہویں صدی دے آغاز بچ جس ویلے کشمیر تے ڈوگرہ مہاراجے دی حکومت آسی، اس سُن مہورہ علاقے بچ کشمیر دا پہلا پاور ہاؤس بھی بنایا، جیہڑا سرینگر کو بجلی دی لو نال منور کرن آلا پہلا بجلی کہر آسا۔ اس بجلی کہر دی کامیابی دی وجہ نال سال 1997ء بچ حکومتِ ہند دی توجہ اس علاقے دا ہر گئی تہ اس جائی سوئزرلینڈ دی ہک کمپنی دی مدد نال لوئر جہلم ہائڈل پروجیکٹ دے ناں دا ہک بڑا پاور ہاؤس بنایا گیا، جیہڑا سارا دا سارا ہک پہاڑ دی چھاتی چیر کے زیرِ زمین تعمیر کیتا گیا دا ہے ہور اس وقت شمالی ہندوستان دیاں بڑیاں پاور ہاؤساں بچ شمار ہوندا ہے۔ مہورہ دے نیڑے واقع ہک نکے جہے گراں گینگل بچ کجھ آثارِ قدیمہ دریافت ہوئے دے ہین، جنہاں دے بارے بچ آکھیا جاندا ہے جے اوہ اٹھویں ہور نوویں صدی قبل مسیح دے دوران دے آثار ہین۔

اوڑی دی سیاسی تاریخ دا ہر تھوڑا ہور تہیاَن دتا جُلے تہ ایہہ بھی پتہ چلدا ہے جے اٹھارہویں صدی بچ جس ویلے سکھاں سُن کشمیر اُپر قبضہ کیتا تہ اوڑی واسطے ہک راجہ مقرر کیتا گیا، اس تھیں پہلاں اس علاقے اُپر غلام علی ہور سرفراز علی خان ناں دے دوہاں پہرانواں دی حکومت آسی، جس ویلے ہری سنگھ نلوہ دی قیادت بچ سکھاں دی فوج سُن

اس پاسے پیش قدمی کیتی تہ ایہہ دونیں پہراہ اپنا تخت دتاج چھوڑ کے نس گئے تہ انھاں دے ہک پہتیجے یعنی سر بالن خان دے پُتر مظفر خان سُن ہری سنگھ نلوہ دی فوج دا استقبال کیتا تہ نالے اُنہاں کو اپنے دوہاں چاچیاں دی خفیہ کمین گاہ توڑیں بھی کہن گئے، جتھا غلام علی خان کو بندی بنا کے لاہور پہنچ دتا گیا تہ کوئی نہیہ جاندا جے بعد بچ اس دا کے انجام ہویا۔ سکھاں سُن مظفر خان کو اوڑی دا راجہ بنا دتا تہ اوہ ہر سال تقریباً ست ہزار روپیے دا مالیہ جمع کر کے اس بچوں تقریباً چار ہزار روپیہ سکھاں دے حوالے کردا رہیا۔ تاریخی شوہد آکھدے ہین جے راجہ مظفر خان دیاں دو بیویاں آسیاں تہ انہاں بچوں ہکی سُن اپنے دوہاں پتراں نواب خان تہ جواہر خان واسطے تخت حاصل کرن دی کوشش کیتی تہ اوہ اپنے ماتریرے عطاء محمد کو بالکل بھی پسند نا کردی آسی، اس واسطے اُس سُن 46-1845ء بچ کشمیر دے گورنر شیخ امام الدین اگے جا کے فریاد کیتی جے اوہ اس دے شوہر مظفر خان کو تخت تھیں لہاڑ کے اس دی جائی اسدے دو پتران بچوں کسے ہک کو اوڑی دا راجہ بنان بچ اس دی مدد کرے مگر اس تھیں پہلاں جے امام الدین اس دی مدد کردا، ایہہ سازش بے نقاب ہوگئی تہ اس کو نا کام بنا دتا گیا، تاہم راجہ مظفر خان دے بارے بچ ایہہ گل کافی مشہور ہے جے اس سُن اپنے دور بچ کافی سارے پُل ہور سڑکاں وغیرہ تعمیر کیتیاں۔ اوڑی ہور بونیار دے درمیان واقع ہک خوبصورت گراں رامپور دے بارے بچ آکھیا گیندا ہے جے ایہہ چونکہ ہک نہایت خوبصورت مقام آسا، اس واسطے ڈوگرہ حاکماں سُن اِتھا ہک خوبصورت ڈاک بنگلہ بھی تعمیر کرالیا ہور اوہ اکثر سیر و تفریح واسطے اتھاہ آندے رہندے آسے۔ مشہور تاریخ دان اروڑہ سُن لکھیا دا ہے جے اس جائی ہک پرانا تہ انوکھا مندر ہوندا آسا، جس دا دوجا جوڑا پورے ہندوستان بچ کدھرے بھی نہیہ لبھدا۔ اس جائی تھیں اگر گلمرگ دا سفر کرنا ہوئے تہ نوشہرہ دا ہروں دیودار دیاں، اُچیاں تہ سرسبز درختاں بچوں ہک خوبصورت

پہاڑی رستہ مسافر کو گلمرگ دی خوبصورت وادی توڑیں پہچا دیندا ہے۔

اگر بارہمولہ دی قدیم تاریخ دا مطالعہ کیتا جُلے ہور کلہن پنڈت دی راج ترنگنی بچ ٹٹولن دی کوشش کیتی جُلے تہ اس گل دا پتہ بھی چلدا ہے جے بدھ مت دے سنہری دور بچ جدھ کشمیر ترقی دے اعتبار نال ہک خوشحال ملک آسا، مشہور چینی سکالر ہور سیلانی ہیوین سانگ جس ویلے 631ء بچ درنگ بیروہ دا ہروں کشمیر بچ داخل ہویا تہ اس دا استقبال کیتے واسطے بودھ راجہ دَرلبھ دُرانا، درنگ بچ آپ اس دی خدمت بچ حاضر ہویا ہور اس کو اپنے نال بارہمولہ کہن گیا۔ بارمولہ دے نیڑے آباد گراں کنشک پورہ (اج دے کانس پورہ) بچ اسے زمانے بچ چوتھی تاریخی بدھسٹ کانفرنس دا انعقاد ہویا تہ اس دوران جہیڑے بودھ بھکشو یا راہب شمال دا ہروں وادیٔ کشمیر بچ داخل ہوئے، اوہ بھی اوڑی دے رستے ہی وارِدِ کشمیر ہوئے آسے۔

اوڑی کو ایہہ تاریخی اہمیت بھی حاصل ہے جے جس ویلے 1833ء بچ سکھاں دے دورِ اقتدار بچ کشمیر بچ مسلسل آفاتِ سماوی دی وجہ نال قحط سالی شروع ہوگئی تہ لوک فاقیاں نال مرن لگ پئے ہور اُنھاں سُن کشمیر بچوں ہجرت کرنی شروع کردتی تہ سکھ حکمراناں سُن کشمیری لوکاں اُپر ہک اضافی ٹیکس، جس کو ٹانگہ ٹیکس آکھیا گیندا آسا، نافذ کردتا تہ ایہہ ہجا ٹیکس آسا جس کو ادا کیتے بغیر کوئی بھی کشمیری وادی تھیں باہر نہ جاسکدا آسا، اس دا مقصد لوکاں کو ہجرت تھیں روکنا آسا تہ اس دور بچ جہیڑیاں دو چونگیاں یا Immegration points کشمیر بچ قائم کیتے گیاں، اُنھاں بچوں ہک مغل روڈ اُتے شوپیاں دے آس پاس قائم آسی تہ دوائی اوڑی قصبے بچ۔ اسے زمانے بچ مہاراجہ رنجیت سنگھ سُن باہروں مچ سارا غلہ آن کے کشمیر دیاں لوکاں بچ مفت تقسیم کیتا مگر مُچ ساریاں مسجداں کو راشن دی تقسیم واسطے مخصوص کردتا، جس بچ سرینگر دی جامعہ مسجد بھی شامل آسی، جہیڑی تقریباً ۲۳ سال راشن گودام دا کم دیندی رہی ء ہور نمازیاں واسطے بند رہئی۔ مشہور زرعی ماہر ہور انگریز مورخ

سر والٹر لارنس اپنی کتاب The valley of Kashmir بچ لکھدے ہین جے اسے سال یعنی 1842ء بچ وادیٔ کرناہ دے رستے بمبہ افواج سُن راجہ شیر احمد خان دی قیادت بچ سکھاں دی چھاونی شہلال کپواڑہ اُپر حملہ کر کے تقریباً ست ہزار سکھ فوجیاں کو ہلاک کردتا ہور سرینگر پہچ گئے، جتھا سخت سردی وجہ نال سکھ فوجی اُنہاں دا مقابلہ نہ کر سکے ہور انہاں اپنے سارے قیدیاں بشمول اپنے لیڈر راجہ زبردست خان کو سکھاں دی قید تھیں آزاد کران دے نال نال اگلے سال یعنی 1843ء بچ سرینگر دی جامع مسجد دے دروازے نمازیاں واسطے کھول دتے، جہیڑے 1819ء بچ افغاناں دی شکست ہور سکھاں دے قبضے دے ویلے بند کردتے گئے دے آسے ہور ایہہ کم سکھاں دے مقامی گورنر شیخ غلام محی الدین سُن انجام دتا۔ ادھر مشہور تاریخ دان غلام محی الدین صوفی لکھدے ہین جے ڈوگرہ مہاراجہ دے دور بچ جہیڑے دو بڑے کم کشمیر بچ ہوئے انہاں بچ وادیٔ کشمیر کو کوہالہ براستہ اوڑی ملان والا 132 میل ہور کشمیر کو جموں براستہ بانہال ملان آلا 203 میل لماں ٹھیلہ یا کارٹ روڈ بھی شامل ہے۔ حالانکہ اوڑی مظفر آباد روڈ کافی پہلاں تھیں موجود آسی مگر اس پر باضابطہ کم ڈوگرہ دورِ حکومت بچ مہاراجہ رنبیر سنگھ سُن ہی مکمل کیتا۔

اوڑی کو چونکہ کشمیر دے صدر دروازے دی حیثیت حاصل آسی، اس واسطے اس رستے تھیں کجھ بڑیاں ہور راجپوت قوماں بھی کشمیر بچ داخل ہوئیاں تہ اندے کجھ لوک اوڑی بچ آباد ہو گئے، اس واسطے اوڑی کو راجیاں دا دیس بھی آکھیا جاندا ہے تہ اس وقت اتھا کئیں بڑیاں راجپوت قوماں آباد ہین، جنہاں بچ حتمال، کھکھہ، بمبہ ہور باٹلے شامل ہین تہ مضمون دی مناسبت نال انہاں بچوں کجھاں دا مختصر ذکر کرنا ضروری لگدا ہے۔

حتمال راجے:

راجگانِ حتمال علاقہ نامبلہ اوڑی دے متعلق منشی محمد الدین فوق سُن اپنی کتاب

''تاریخ اقوامِ کشمیر'' بچ کافی تفصیل نال لکھیا دا ہے، اس دی ماہڑے نزدیک دو وجوہات ہین۔ اول تہ اوہ اقوامِ کشمیر دی تاریخ دا ہک اہم باب مکمل کرنا چاہندے آسے ہور دوم راجگانِ حتمال دا ہک خاص بندہ راجہ بلند اقبال خان، منشی محمد الدین فوق دے اخبار ''کشمیر'' جہیڑا لاہور تھیں شائع ہوندا آسا، بچ بحیثیت معاون مدیر بھی کم کردا آسا، لہذا اس توسط نال انہاں کول اس خاندان دے بارے بچ جے کجھ پہچیا ہوسی، اس بچ شک وشبے دی گنجائش کہٹ ہی موجود ہے، لہٰذا اُنہاں سُن موقعہ غنیمت جان کے اس کو اپنی تصنیف دی زینت بنا چھوڑیا۔ میں درج ذیل عبارت کو زیرِ نظر مقالے بچ شامل کرنا مناسب سمجھدا ہاں:

''مغل بادشاہوں کے بعد جب احمد شاہ ابدالی افغان بادشاہ نے ۱۱۶۶ھ میں کشمیر پر تسلط قائم کیا تو راجہ بیرہ خان حتمال اپنے پورے زور میں تھا۔ چنانچہ جب راجہ سُکھ جیون مل گورنر نے بادشاہ کی اطاعت سے انکار کر کے کشمیر میں اپنی خودمختار حکومت قائم کرلی تو بادشاہ نے عبداللہ خان ایشک اقاصی کو تیس ہزار فوج دے کر اس کی گوشمالی کے لئے روانہ کیا، اوڑی کے قریب، جہاں راجہ بیرہ خان کی حکومت تھی، ایک گاؤں حیدر آباد کے مقام پر دونوں فوجوں کا مقابلہ ہوا، راجہ بیرہ خان، راجہ سکھ جیون مل کا طرفدار تھا اور اسی کی امداد سے اس نے بادشاہی فوج کو اس موقعہ پر شکست فاش دی۔ اس کے فرزندوں میں سربلند خان، بہادر خان، غلام علی خان اور سرفراز خان نامی سردار گزرے ہیں۔

راجہ بیرہ خان کو حاجی کریم داد خان افغان، ناظمِ کشمیر ۱۱۹۵ھ میں فریب سے گرفتار کر کے سرینگر لے گیا، جہاں اسے قتل کردیا گیا۔ جب افغان سردار مدد خان نے ۱۱۹۹ھ میں آزاد خان گورنر کو، جس نے بادشاہ سے روگردانی اختیار کرلی تھی، شکست دی تو بہادر خان کی مدد اور رہنمائی سے ہی وہ بچ کر پونچھ جاسکا تھا۔ راجہ سربلند خان نے بعہدِ زمان شاہ دُرانی وبہ نظامتِ سیر ہزار خان ۱۲۰۷ھ میں اپنے خوشگوار تعلقات کی بدولت ایک بیش بہا خلعت

حاصل کیا تھا۔ سکھوں کے زمانے میں اس کے سکھوں کے ساتھ ہمیشہ تعلقات خراب رہے اور سکھ گورنر بھی ہمیشہ ان کی گورنری چھیننے کے درپے رہے۔ آخر ہری سنگھ نلوہ نے غلام علی خان کو، جو راجہ بیرہ خان کا سب سے چھوٹا فرزند تھا، شیر گڑھی (سرینگر) لے جا کر قتل کر دیا اور سرفراز خان کو قید کر کے لاہور بھیج دیا (اس کے بعد اس کا کیا ہوا، کسی کو معلوم نہیں) اسی راجہ سرفراز خان کی اولاد بونیار علاقے میں موجود ہے" (تاریخِ اقوامِ کشمیر، محمد الدین فوق، صفحہ نمبر ۱۸۸)۔

فوق اس سلسلے کو جاری رکھدیاں اگاں لکھدے ہین:

"راجہ سربلند خان کا دوسرا فرزند راجہ مظفر خان صاحبِ اولاد تھا۔ دو بیویوں سے اس کے آٹھ فرزند تھے۔ زوجہ اول کے چار بیٹوں کو اس نے اپنی حیات میں ہی جاگیریں دے رکھی تھیں، راجہ عطاء محمد خان کو نامبلہ، راجہ صفدر علی خان کو پتی سلام آباد، راجہ جبار خان کو پتی اوڑی اور راجہ نواب خان کو کھلانا کا علاقہ دیا تھا۔ راجہ صفدر علی خان بڑا بہادر اور شہ زور راجہ تھا۔ کشمیر کے سکھ گورنر سے ہمیشہ اس کی چھیڑ چھاڑ رہتی تھی۔ گورنر نے کسی جواب دہی کے لئے اپنے ایک افسر (جمعدار) کو تھوڑی سی فوج دے کر راجہ کو دارالحکومت میں بلاوا بھیجا۔ راجہ سرینگر جانے کی تیاریاں کر ہی رہا تھا کہ باتوں باتوں میں جمعدار کے ساتھ کسی بات پر تکرار ہوگئی۔ راجہ اس وقت نہتا اور بے ہتھیار تھا، جمعدار اور سپاہی اس پر تلواریں لے کر ٹوٹ پڑے، چنانچہ صفدر علی خان اپنے معتمد خاص سردار رحیم بیگ کے ہمراہ اسی جگہ شہید ہوگیا اور اس کی نعش کو نوشہرہ میں دفن کر دیا گیا جبکہ رحیم بیگ کو پرگنہ کردہن کے موضع کونٹرہ میں دفن کیا گیا"۔

محمد الدین فوق دی تحریر حتمال راجیاں دے بارے بچ کافی لمی ہے ہور اس کو پوری طراں شامل کیتے واسطے ہک مکمل کتاب لکھن دی ضرورت ہے مگر اس دے باوجود کجھ

ہک پیرا گرافاں کو اس مقالے بچ درج کرنا ضروری محسوس ہوندا ہے، چنانچہ اوہ اگاں لکھدے ہین:

''راجہ مظفر خان بہت بڑا جاگیردار تھا، تحصیل اوڑی میں دریائے جہلم کے بائیں کنارے چکوٹھی سے لے کر کچھامہ تک اور کشمیر میں نارواو پرگنہ کردہن تک اُس کی جاگیر میں شامل تھا۔ پہاڑ کی جاگیر اس نے اپنی پہلی بیوی کی اولاد میں تقسیم کردی تھی، دوسری بیوی کے بطن سے اس کے جو فرزند تھے، وہ اُسے بہت عزیز تھے اور چونکہ راجہ مظفر خان خود موضع ڈنہ مونھ پرگنہ کردہن میں رہتا تھا، جو کشمیر میں واقع تھا، اس لئے اس نے اپنی کشمیر کی جاگیر اپنے چھوٹے بیٹوں کے لئے رکھ چھوڑی تھی۔ یہ زمانہ سکھ حکومت کا تھا''

اسے مضمون دے آخر بچ فوق لکھدے ہین:

''نامبلہ کے موجودہ راجہ محمد افضل خان، راجہ مظفر خان کے بیٹے راجہ بلند اقبال خان کے فرزندِ اکبر ہیں، ان کی عمر اس وقت چونتیس سال ہے۔ ان کے والد راجہ بلند اقبال خان کو علمی مذاق بھی تھا، زمانہ کی ہوا پہچانتے تھے، جب تک زندہ رہے، اخبار کشمیر کے، جو راقم السطور (محمد الدین فوق) کے اہتمام سے لاہور سے شائع ہوتا تھا، کے معاون رہے۔ افسوس یہ قدردان رئیس عین عالمِ شباب میں ۱۹۷۸ بکرمی میں اس دنیا سے رخصت کر گئے۔ ان کے بیٹے راجہ افضل خان مضمون نویسی کے شوقین ہیں.. پنچایت سسٹم اور دیہات سُدھار کے اغراض و مقاصد سے آپ کو خاصی دلچسپی ہے بلکہ پنچایت نامبلہ کے سرپنچ اور اوڑی ٹیٹون ایریا کے وائس پریذیڈنٹ ہیں'' (بحوالہ: تاریخِ اقوامِ کشمیر، محمد الدین فوق، صفحہ نمبر ۱۹۰، چنار پبلشنگ ہاؤس سرینگر)

کھکھے یا کھش راجے:

کھکھہ قوم دے بارے بچ تاریخ دیاں کتاباں بچ کجھ اس طراں داذکر آیا دا ہے:

"کھکھہ قوم، جہیڑی اج کل شمالی پنجاب دے علاوہ کشمیر ہور پونچھ بچ پھیلی دی ہے، راجہ مَل کو، جہیڑا مسلمان ہو کے راجہ مَل خان دے ناں نال مشہور ہویا آسا، اپنا جدِ اعلیٰ تسلیم کردی ہے۔ اسے مل خان دیاں پُتراں بچوں ہکی داناں کھکھہ خان آسا، اسے دے ناں نال کھکھہ قوم مشہور ہوئی، اسے کھکھہ کو کشمیر دیاں قدیم مورخاں سُن کھش بھی لکھیا دا ہے۔ کھش قبیلہ ہور اس دی شاخ حتمال اج بھی دریائے جہلم دے نال نال راولپنڈی تھیں کہن کے اوڑی توڑیں آباد ہے۔ منشی محمد الدین فوقؔ اس بارے بچ لکھدے ہین:

"کھکھہ خان کے دو فرزند تھے، راجہ سنگی خان کھکھہ ہور راجہ منگی خان کھکھہ، حتمال قوم راجہ سنگی خان کے فرزند کا نام راجہ حاتم خان بتاتی ہے اور اسی کی اولاد حتمال کے نام سے مشہور ہے جو بونیار، کھلیانہ، سلام آباد، اوڑی خاص اوہ نامبلہ میں آباد ہے۔ راجہ منگی خان کی اولاد علاقہ چکار تحصیل اوڑی اور تحصیل مظفر آباد میں پھیلی ہوئی ہے۔ چکار میں راجہ علی اکبر خان جاگیردار سلام آباد کے فرزند راجہ محمد لطیف خان علامہ سیماب اکبر آبادی کے شاگرد ہیں، موزونؔ تخلص رکھتے ہیں اور علمی ذوق بھی ہے۔ اسی علاقہ میں تحصیل اوڑی اور تحصیل مظفر آباد سے راجہ منگی خان عرف تیز خان کی ذُریت پونچھ کے دیہات میں ہے، جن کی کثیر تعداد پونچھ کی تحصیل باغ میں منتقل ہوگئی، اِن دیہات کی تعداد تقریباً تیرہ چودہ ہے اور یہاں تیرہ سے چودہ ہزار نفوس پر مشتمل آبادی گزر بسر کر رہی ہے۔

بمبہ یا 'بنومنبہ' راجے:

اوڑی تحصیل بچ آباد راجیاں دی تیجی قوم بمبہ راجیاں دی ہے۔ بمبہ لفظ دی اصلیت اور وجہ تسمیہ بچ اس قدر اختلافات ہین جے اج توڑیں ایہہ معمہ حل ہی نہیہ ہوسکیا ہے۔ مشہور پنجابی مورخ ٹھاکر کاہن سنگھ اپنی تصنیف تاریخِ راجپوتانِ پنجاب دے صفحہ نمبر ۴۲۶ اُپر اس قوم کو کٹوچ چندر بنسی راجپوت آکھدا ہے مگر تاریخ حسنؔ بچ فارسی دے ایہہ

الفاظ درج ہین "بمبہ راجہ ہائے پہاڑ از قومِ بنی اُمیہ، اولادِ مروان ہستند" یعنی پہاڑی راجے بمبے، بنی اُمیہ دی قوم اور مروان دی اولاد بچوں ہین' اس دے مصنف اپنے دعوے بچ ایہہ دلیل پیش کردے ہین:

"اولادِ مروان بچوں ہک شخص بحالتِ آوارہ گردی بدخشاں جا پہنچیا، اس دیاں کئیں پُشتاں اتھی آباد رہیاں۔ ہلاکو خان دے زمانے بچ، انہاں بچوں ہک شخص ذوالقدر خان نال کشمیر آیا، واپسی پر اوہ دھنورہ دے مقام تے رُک گیا، اِتھا دے ہک رئیس سُن اس کو صاحبِ وجاہت دکھ کے کہر جمائی رکھ کہدا۔ کجھ چر پچھے اس دی سرکشی دکھ کے انہاں اپنے داماد کو قتل کردتا مگر اس ویلے توڑیں ان دی دھی حاملہ ہوگئی دی آسی تہ اس دے بطن تھیں ہک پُتر جمیا، جس ویلے اس جوان ہو کے اپنے پیو دے قتل دے بارے بچ سُنیا تہ اس اپنے نانا نانی دوہاں کو قتل کردتا، اسے دی اولاد بچوں صفدر خان ہک مشہور شخص ہویا دا ہے، جہیڑا سلطان محمد خان پکھلی دی سرکار بچ نوکری کردا آسا" (بحوالہ تاریخِ حسن از حسن کھوئی ہامی)

اسے طراں خواجہ محمد اعظم دیدمری اپنی شہرہ آفاق کتاب "واقعاتِ کشمیر" جس دا اردو ترجمہ پروفیسر ظہور شہدادا ظہر سُن کیتا ہے، بچ لکھدے ہین:

"۱۱۲۴ھ میں بزمانۂ صوبیداری عنایت اللہ خان، بعہدِ شاہ عالم بادشاہ، محمد مظفر، جو سلاطینِ پکھلی کے متوسلین میں سے تھا، حکومتِ پکھلی کے زوال کی وجہ سے اس کے شمالی کوہستانی حصہ پر قابض ہوگیا اور تھوڑے ہی عرصے کے بعد اُس نے علاقہ دراوہ کرناہ پر بھی قبضہ کرلیا" تاریخِ گلدستۂ کشمیر دے مصنف پنڈت ہرگوپال سُن بمبہ ہور کھکھہ دی وجہ تسمیہ دے بارے بچ بھی لکھیا دا ہے جے بمبہ برہمن دی وجہ نال ہور کھکھہ کھتری دی وجہ نال بنیا دا ہے۔ ایہہ دونیں پہر اہندو آسے تہ بعد بچ مسلمان بن گئے تہ نالے ایہہ بھی لکھیا دا ہے جے بمبلی خان تہ کھکھے خان ترکستان دے رہن آلے دو پہرا آسے۔ بمبلی خان دے پُتر

راجہ مظفر خان سُن مظفر آباد دا شہر بسایا آسا۔ ایہہ گراں پہلاں ہک معمولی تہ پچھڑیا دا گراں آسا۔ ادھر کشمیر دی تاریخ دی بنیاد منے جان آلی کتاب راج ترنگنی بچ کلہن پنڈت لکھدے ہین جے دریائے وتستہ یعنی جہلم دے شمال بچ کھکھیاں دے ہمسایہ بومبہ آباد ہین' پنڈت رام چندر اپنی کتاب جغرافیہ جموں و کشمیر بچ لکھدے ہین ''دریائے جہلم اُتے بارہمولہ تھیں کہن کے علاقہ چکار توڑیں کھکھہ ہور بمبہ قوماں آباد ہین۔ انہاں دی بولی پہاڑی ہے، جہیڑی پنجابی ہور کشمیری زبان دا مرکب لگدی ہے۔ اسے طراں جموں و کشمیر دی مردوم شماری رپورٹ ۱۹۳۱ء بچ انہاں قوماں کو راجپوت لکھیا گیا دا ہے۔

کیا باٹلے دراصل مغل آسے؟:

اس جائی ایہہ گل کافی دلچسپی دا باعث ہے جے ہک پاسے جتھا مختلف مورخاں سُن اوڑی بچ آباد ترے راجپوت قوماں حتمال، کھکھہ ہور بمبہ دے بارے بچ کافی تفصیل نال لکھیا دا ہے، اتھا ہی ہک راجپوت قوم باٹلا دے بارے بچ کسے بھی کتاب بچ کوئی خاص حوالہ نہیہ لبھدا۔ اگر کجھاں لوکاں دی محمد الدین فوق اُپر لائی جان آلی اس تہمت کو حقیقت سمجھ کنہاں جے انہاں کجھاں قوماں کولوں موٹیاں موٹیاں رقماں وصول کر کے انہاں دے حالات دے بارے بچ اپنیاں لکھتاں بچ کافی ساری جگہ مخصوص کیتی تہ شک ہوندا ہے جے اگر انہاں کجھاں قوماں دے بارے بچ اتنی تفصیل نال لکھیا دا ہے تہ اُندیاں گھمانڈی ہور ہمعصر قوماں کو کس طراں فراموش یا نظر انداز کر گئے؟ اوڑی دے سرکردہ پہاڑی دانشور ہور محقق راجہ نذر بونیاری ہوراں دا آکھنا ہے جے باٹلا قوم دے بارے بچ اس طراں تہ کوئی دستاویزی تاریخ موجود نہیہ مگر منیا ایہہ گیندا ہے جے ایہہ قوم شمالی ہندوستان دے پنجاب یا ہریانہ علاقے تھیں کسے زمانے بچ اوڑی پہچی ہور اِتھا بس گئی، انہاں دی تاریخ دو سو سال تھیں زیادہ پرانی نہیہ۔ نذر صاحب دا ایہہ بھی آکھنا ہے جے انہاں پاکستان جا کے کئیاں

جائیاں تہ جتھا باقی پہاڑی قوماں دے بارے بچ کافی کجھ معلومات جمع کیتیاں اُتھا ہی انہاں کو باٹلا قوم دے بارے بچ کوئی جانکاری نہیہ ملی۔ اوڑی دے ہی ہک ہور صاحب قلم شخص عبدالعزیز خان باٹلا عرف عزیز دچھنوی دا اپنی قوم دے بارے بچ آکھنا ہے جے ایہہ اصل بچ مغل آسے، جہیڑے اکبر بادشاہ دے زمانے بچ کشمیر آئے ہور انہاں بچوں کسے شاہ زور شخص سُن ہک بٹا پہن دتا، جس دی وجہ نال انہاں دے ناں دے اگے باٹلا جُڑ گیا تہ ایہہ اسے ناں نال مشہور ہو گئے۔

باٹلا قوم نال تعلق رکھن آلے ہک ہور صاحبِ قلم شخص ماسٹر نثار احمد نثار دا آکھنا ہے جے اُنہاں توڑیں، اُندے بزرگاں دی وساطت نال باٹلا قوم دے بارے بچ جہیڑی معلومات پہنچی ہے، اس دے مطابق اس گل بچ کوئی شک وشبہے دی گنجائش ہی موجود نہیہ جے اوہ ہک مغل قوم ہے، اوہ آکھدے ہین جے باٹلاناں تہ بعد بچ پیا مگر اصل بچ ایہہ مغل آسے، جہیڑے مظفر آباد بچ ہک گراں جس داناں بعد بچ باٹیلا پے گیا، بچ رہندے آسے۔ ہک بزرگ سُن اپنی تلوار نال ہک بڑی چٹان یا بٹے کو کپ دتا تہ اس دی وجہ نال اُندے اگے باٹلا جُڑ گیا ہور اس گراں داناں باٹیلا مشہور ہو گیا، چونکہ ریونیو ریکارڈ بچ بھی ایہہ ہی درج ہو گیا، اس واسطے انہاں کو باٹلا آکھیا گیندا ہے" ماسٹر نثار احمد نثار دے اس دعوے دی تصدیق صرف اسے صورت بچ ہو سکدی ہے، جے اگر مظفر آباد جا کے باٹلیاناں دے گراں دا پتہ لایا گچھے مگر اس دے باوجود باٹلا دی وجہ تسمیہ دا مسئلہ کجھ حد توڑیں حل ہوندا نظر آرہیا ہے۔

مجموعی آبادی ہور خاص خاص قوماں:

اُوڑی علاقہ، جہیڑا اس ویلے دو تحصیلاں، اوڑی خاص ہور بونیار اُپر مشتمل ہے، بچ جہیڑیاں خاص خاص ذاتاں تہ قوماں دے لوک آباد ہین، انہاں بچ مغل، اعوان، ملدیال،

بیگ، ملک، خان، سُدھن، کھوکھر، عباسی، ترک، لون، میر، بھٹ، بھٹی، تنولی، ہنڈو، ہور سادات دیاں کئیں ذاتاں دے علاوہ، شرما، رینہ ہور کمار، وغیرہ شامل ہین۔ علاقہ اوڑی دی اس ویلے کل آبادی ہک لکھ پینتی ہزار تہ نو سو ہے، جس بچوں بونیار تحصیل دی آبادی اٹھاٹھ ہزار ترے سو ہے تہ اوڑی خاص دی آبادی پینٹھ ہزار چھ سو ہے تہ ایہہ اعداد و شمار ۲۰۱۱ء دی مردوم شماری دے مطابق ہین، جس بچوں ۶۸ رفیصد حصہ پہاڑی زبان بولدا ہے۔

پہاڑی زبان دے ہک کہنہ مشق شاعر فیروز الدین بیگ اوڑی دے بارے بچ اِنہاں دناں ہک کتاب اُپر کم کر رہے ہین تہ پتہ چلیا ہے جے انہاں سُن اس حوالے نال کافی تحقیق کیتی ہے تہ امید کیتی جاسکدی ہے جے ایہہ کتاب عنقریب قارئین توڑیں پہچ جاسی، راقم سُن بیگ صاحب ہوراں نال اُندی زیر طبع کتاب دے بارے بچ گل کیتی تہ اُنہاں سُن اوڑی دے بارے بچ کجھ اس طراں داصوتی منظر نامہ پیش کیتا۔

''اوڑی دی زیادہ پرانی تاریخ دے بارے بچ اکثر مورخین خاموش ہی ہین تہ ایہہ منیا گیندا ہے جے اس راہ داہروں چونکہ اکثر و بیشتر بیرونی حملہ آور کشمیر اُپر حملے کردے رہندے آسے، اس واسطے اس جاء کوئی خاص آبادی نہ ٹکدی آسی ہور اتھا جھیڑے کشمیری لوک جدی پدی آباد آسے، اوہ بھی نس کے بارہمولہ یا کشمیر دے دیگر علاقیاں داہر ٹُر گے ہور اوڑی کو میدانِ جنگ دے طور کھلا چھوڑ گئے مگر اگر زمانے دی اُلٹ پھیر دے سبب کدیں کدائیں کشمیر بچ امن وسکون رہیا ہور لوکاں سُن اس جاء تے بسن دی کوشش کیتی تہ اوہ بھی عارضی ٹھکانہ ہی بناندے آسے ہور جیویں ہی اُنھاں کو ایہہ خبر ملدی آسی جے کوئی حملہ ہون آلا ہے تہ اوہ یا تہ پہاڑاں اُپر چڑھ گیندے آسے یا پھر کسے محفوظ علاقے داہر نس گیندے آسے۔ مغل حملہ آور اگرچہ شوپیان داہروں کشمیر اُتے حملہ آور ہوئے مگر انہاں دے بعد دی ساری آمد و رفت لاہور ہور کشمیر دے درمیان اوڑی داہروں ہی رہئی تہ اس واسطے انہاں سُن

بھی اوڑی کو جنگی حکمت عملی دے طور اہمیت دتی ہور جس ویلے فوج ہور حاکم دا گزر کسے راہ دا ہروں ہوندا ہے تہ اس راہ اُپر عام انسان دی بستی دی حفاظت دی کوئی بھی گارنٹی نہیہ دے سکدا۔ حاجی فیروز الدین بیگ اپنی غیر مطبوعہ کتاب بچ لکھدے ہین جے اوڑی دی موجودہ آبادی ڈوگرہ دور تھیں پچھے دی آبادی ہے ہور دلی اُپر انگریزاں دے قبضے یعنی 1857ء دے غدر دے بعد جس ویلے مغلاں کو زوال آیا تہ اُنہاں بچوں مُچ سارے افسر ہور کماندار لاہور دا ہروں نس کے اوڑی بچ آ بسے تہ اج بھی اس جاء مغلاں دیاں کئیں ذاتاں آباد ہین، انھاں دے بقول اوڑی دی موجودہ آبادی، جس بچ سٹھ تھیں ستر فیصد پہاڑی لوک شامل ہین، دراصل بیہہ ویں صدی دے ابتدائی ایام تھیں بعد دی آبادی ہے، ہور اس آبادی بچ بھی انہاں لوکاں دی زیادہ تعداد شامل ہے، جہیڑے اول تہ کشمیر اُپر حملہ کرن دی غرض نال باہروں آئے تہ پچھے اسے جاء کو اپنا مستقل مسکن بنا کہدا ہور بمبے، کھکھے، حتمال، باٹلے، مغل ہور اعوان وغیرہ دیاں قوماں نال تعلق رکھن آلے اوڑی دے موجودہ باشندے اِنہاں ہی بچ شامل ہین"۔

ماضی قریب دی تاریخ:

اوڑی دی قدیم تاریخ کجھ بھی رہئی ہوئے مگر ایہہ گل صاف ہے جے کشمیر ہک مدت توڑیں ہک خود مختار تہ آزاد علاقہ رہیا ہے ہور اس اُپر قبضہ کرن واسطے مختلف زمانیاں بچ مختلف قوماں ہور بادشاہواں سُن حملے کیتے ہین۔ انہاں بچوں کجھ حملے زوجیلا درے دا ہروں ہوئے مثلاً دولچہ دا حملہ، کجھ دراوہ کرناہ دا ہروں ہوئے مثلاً راجہ شیر احمد خان دا حملہ ہور کجھ شوپیاں دے موجودہ مغل روڈ دا ہروں مثلاً اکبر بادشاہ، سکھاں تہ ڈوگریاں دے حملے مگر انہاں ساریاں رستیاں بچوں جہیڑا اسہل تہ محفوظ رستہ کشمیر توڑیں پہچن واسطے موجود آسا، اوہ اوڑی والا رستہ آسا ہور تاریخ ہجے واقعات نال پہری دی ہے، جنہاں بچ ایہہ ذکر

ملدا ہے جے اوڑی دے رستے کتنے حملہ آور کشمیر بچ داخل ہوئے۔

تقسیم ریاست دی گواہ.....اُوڑی:

وقت دا سیلاب کس ویلے ہور کس پاسیوں حملہ آور آ گچھے، اس بارے بچ کوئی بھی کجھ نہیہ آکھ سکدا، ویلے دے سامنے بادشاہ ہور فقیر سارے دے سارے بے بس تہ لاچار و بے چارے ہوندے ہین تہ علمائے کرام ہور شارحین و مفسرین قرآن دا آکھنا ہے جے ویلے کو کدیں بھی مندا نہیہ آکھنا چاہیدا کیئاں جے اللہ تبارک و تعالیٰ سُن بھی آپ ویلے دی قسم کھا کے فرمایا دا ہے جے بے شک اوہ لوک حسارے بچ ہین، جہیڑے ویلے دی قدر نہیہ کردے ہور اِس دے موہنڈے نال موہنڈا جوڑ کے ٹرن دی کوشش نہیہ کردے۔ اسے طراں جہیڑا علاقہ کسے ملک دا صدر دروازہ ہوندا ہے تہ اُتھا دیاں لوکاں دا بسنا اُجڑنا لگا رہندا ہے ہور انہاں واسطے ویلا ہور بھی زیادہ قیمتی ہو گیندا ہے۔

برصغیر بچ انگریزاں دے خلاف احتجاج تھیں پہری دی تحریکِ مزاحمت اپنے عروج تے پہچ کے تقسیم برصغیر دا باعث بن کے ہندوستان ہور پاکستان ناں دے دونویں ملکاں کو جنم دے رہی دی آسی مگر کشمیر دی سیاسی قیادت ڈوگریاں دی شخصی حکمرانی دے خلاف کجھ اس طراں برسرِ پیکار آسی جے اُنہاں کو ایہہ سوچن دا موقعہ ہی نہ ملیا جے برصغیر دی تقسیم دا انہاں اُپر کے اثر پے سکدا ہے ہور اگر اس حالت بچ اُنہاں اُپر کوئی حملہ ہویا تہ اوہ اس دا مقابلہ کس طراں کرسن۔ اوہ کئیاں جے مہاراجے دے خلاف لڑ رہے آسے ہور اس کو اتھوں نسائے دی کوشش کر رہئے آسے مگر مہاراجہ دے کشمیر تھیں چلے جان دے بعد اوہ اپنی ریاست کو کس طراں سمہالسن، اس بارے بچ انہاں کدیں سوچیا ہی نہ آسا۔ حالانکہ ایہہ بھی ہک حقیقت ہے جے قائداعظم محمد علی جناح سُن کشمیر دی مصروف جدوجہد سیاسی قیادت کو کئیں واری صاف لفظاں بچ آکھیا آسے جے اوہ فی الحال مہاراجہ دے خلاف اپنی

مزاحمت بند کر چھوڑن تہ مناسب ویلے دا انتظار کرن ہور انہاں کو ایہہ گل بھی چنگی طراں پتہ آسی جے مہاراجہ سیکولر ہندوستان دے بجائے مذہبی بنیاداں اُپر بنن آلے پاکستان نال الحاق کرن کو ترجیح دیسی ہور اس بارے بچ میں کشمیر دی تاریخ دے بارے بچ اپنی کتاب "تنازعہ کشمیر...تاریخ کے آئینے میں" جہیڑی سال ۲۰۱۰ء بچ شائع ہوئی، تفصیل نال لکھیا دا ہے جے مہاراجہ ہری سنگھ اپنے آپ کو ہک ہندو راجہ ہور ریاست کو ہندو ریاست سمجھدا آسا تہ ہندوستان دی بنیاد سیکولر خیالات اُپر رکھی جا رہی آسی، لہذا اوہ اول تہ آزاد ہور خود مختار رہنا چاہندا آسا مگر اگر کسے ہک بچ مدغم ہونا لازمی ہویا تہ اوہ دوجے پاسے جان بچ زیادہ دلچسپی رکھدا آسا تہ اسے ڈر دے پیشِ نظر جے ہندوستان ہور پاکستان اُس دی نکی جہی خود مختار ریاست اُپر قبضہ نہ کر کہنن، اُس پاکستان نال سٹینڈسٹل ناں دا معاہدہ کیتا تہ اس واسطے ہندوستان دی قیادت کو بھی آمادہ کرن دی کوشش جاری آسی، جہیڑی مہاراجہ کولوں کجھ وقت منگ رہی آسی مگر....وقت کو کجھ ہور ہی منظور آسا ہور جے ہونا آسا، اوہ ہی ہویا!...

سٹینڈسٹل معاہدے اُپر پاکستان دے دستخط ہو جان تھیں بعد مہاراجہ کافی حد توڑیں پاکستان دی طرفوں بے فکر ہو گیا آسا تہ اس کو خدشہ ہندوستان دا ہر روں آسا مگر اچانک جے حالات بدلے جے اُس دے سارے اندازے ہور اُمیداں چور چور ہو گئیاں۔

پنجاب، راجستھان ہور گجرات ریاستاں دے نال نال جموں صوبے بچ جس ویلے تقسیمِ ہند دی وجہ نال خون خرابہ شروع ہو گیا ہور سر کٹیاں لاشاں دیاں پہریاں گڈیاں آر پار آن جان لگیاں تہ اس دا اثر ایہہ ہویا جے پاکستان دے شمالی علاقیاں بچ انہاں سابق فوجیاں بچ سخت بے چینی پیدا ہو گئی، جہیڑے انگریزاں دے ماتحت دوجی جنگِ عظیم تھیں فارغ ہو کے اپنے اپنے ہتھیاراں تہ گولہ بارود سمیت اپنے کہراں بچ موجود آسے۔ انہاں سُن نکیاں نکیاں ٹولیاں بنا کے درواہ، نستہ چھن ہور کرناہ بچ قائم مہاراجہ دیاں نکیاں

نکیاں چوکیاں اُپر حملے کرنے شروع کردتے ہور انہاں دا سامان ہور ہتھیار وغیرہ کھس کے اگاں ٹردے رہے۔ اسے دوران اُنہاں حملہ آوراں، جنہاں کو کشمیر یا ہندوستان بچ قبائلیاں دے ناں نال بھی جانیا گیندا ہے، دی ہک ٹکڑی پاکستانی فوج دے میجر خورشید انور دی اگوائی بچ مظفر آباد اُپر قبضہ کرن تھیں بعد اوڑی دا ہروں کشمیر بچ داخل ہوگئی ہور اس حصے بچ پہچدیاں ہی سب تھیں پہلاں اُنہاں سُن ایہہ کم کیتا جے اوڑی بچ مہاراجہ دی پوری چھاونی کو تباہ کردتا ہور ساری آبادی کو یرغمال بنا کے کہراں بچ لوٹ کھسوٹ دا بازار گرم کردتا تہ بستیاں بچ اگ لا چھوڑی۔ تاریخ دے پُج سارے حوالے آکھدے ہین جے قبائلی یلغار دے دوران اوڑی خاص بچ ہک بھی مکان سلامت نہیہ رہیا۔ لوک جان بچا کے ادھر اُدھر نس گئے تہ حملہ آوراں سُن بستیاں دے نال نال سارے پُل ہور رابطے تباہ کردتے۔

قبائلی حملہ آور یا پھر انگریزاں دے سابق تربیت یافتہ فوجی اوڑی دے رستے کشمیر بچ ۲۲ اکتوبر ۱۹۴۷ء دے دن داخل ہوئے آسے ہور اوہ ہندوستانی فوج دی آمد یعنی ۲۷ اکتوبر توڑیں کشمیر دے کئیں سارے شمالی علاقیاں اُپر قابض رہے، بارہمولہ بچ مقبول شیروانی ہور اس دیاں کئیں حمائتیاں دا قتل کیتا ہور بڑی تعداد بچ عام لوکاں کو بھی اپنی جان تھیں ہتھ تہونے پے گئے تہ اسے علاقے بچ مہاراجہ دے کمانڈر انچیف بریگیڈئر راجندر سنگھ بھی قبائلیاں دے ہتھوں مارے گئے۔ چونکہ اوڑی بارہمولہ تھیں کافی دور ہے، اس واسطے اُنہاں دے واپس مڑن توڑیں اوڑی دا سارا علاقہ اُنہاں دے قبضے بچ رہیا تہ اس دوران اس بد قسمت علاقے دا 'سیری بٹا' ہک ہو کے رہ گیا۔ ویلے دا بے رحم ریلا ہک واری پھر اس علاقے واسطے عذابِ الٰہی ثابت ہویا۔ ہر پاسے ہاہا کار دا عالم قائم رہیا تہ اس بچ اس ویلے ہور بھی اضافہ ہویا، جد دُوئے پاسیوں ہندوستانی فوجاں بھی اس علاقے بچ داخل ہوگیاں۔ ایہہ گل تہ سارے جان دے ہین جے جس علاقے بچ دو ملکاں دیاں فوجاں ہکی دوئے نال

متصادم ہوون، اُس علاقے دا کہہ حال ہوسکدا ہے۔ باہر دیاں حملہ آوراں کو واپس کڈھنا تہ اس دی جائی اپنیاں چوکیاں قائم کرنا، اس دوران مقامی آبادی کو کہیڑے عذاب تھیں گزرنا پیندا ہے، اس بارے بچ اوڑی جیئے علاقے دے لوک ہی بہتر طور جان سکدے ہین۔ اس حملے دے دوران اوڑی بچ ہون آلی تفصیلات اگرچہ کسے کتاب بچ درج نہیہ ہین مگر بار ہمولہ تھیں کہن کے شالہ ٹینگ تک دے جہیڑے حالات کتاباں بچ درج ہین، اُنہاں کو رکھ کے یہہ اندازہ لانا کجھ زیادہ مشکل نہیہ جے اس جاء ۱۹۴۷ء دے اکتوبر ہور نومبر دے مہینیاں بچ کے ہویا ہوسی۔ اس حملے دے دوران ایہہ تاریخی واردات بھی ہوئی جے اوڑی دی تحصیل، جہیڑی پہلاں مظفر آباد نال ملدی آسی، اوہ سمٹ کے اج دے امن ستیویا کمان پوسٹ توڑیں ہی محدود ہوگئی۔ اس حملے دے سلسلے بچ محقق خوشدیو مینی اپنے ہک مقالے بچ کجھ اس طراں داذکر کردے ہین۔

"۲۱ر اکتوبر ۱۹۴۷ء تیہاڑی ہی قبایلیاں نے مظفر آباد نے پاسے بدھنے نیاں خبراں شہر بچ اچھنیاں شروع ہوئی گئیاں سن، چنانچہ وزیرِ وزارت تہ کرنل سنگھ ہوریں صلاح کری تہ فوج نے کیپٹن کی حالات نا جائزہ ہنے واسطے دُمیل پہچیا۔ شام دا ویلا سی تہ دمیل قبائلیاں نے ہتھ لگی گیا سی۔ کیپٹن جدوں دُمیل پہچیا تہ اس کی قبائلیاں نے پوڑی ہندا ہور اپنا ہمنوا بنائی ایہہ موڑی مظفر آباد پہچی دتا جے اوہ مہاراجہ نے فوجیاں کی بغاوت اُتے اکسائے۔ چنانچہ کیپٹن نے مڑی خبر دتی جے سرحد اُتے سب کجھ ٹھیک ٹھاک ہے تہ حملے نیاں ساریاں خبراں جھوٹھیاں ہین۔ کیپٹن نیاں گلاں اُتے یقین کری تہ کرنل نارائن سنگھ تہ مہتہ دونی چند مطمئن ہوئی گئے تہ انہاں سُن مقامی اقلیتی فرقے نے نسن اُتے بھی پابندی لائی چھوڑی۔ اسے نال میجر خورشید انور اپنے نائب، میجر اسلم خان نال پنجاہ ہزار آفریدی، وزیری، سواتی تہ پاکستانی فوجیاں ہور قبائلیاں نے لشکر نال مہاراجہ نے باغی سپاہیاں نی رہبری بچ دوسو

گڈیاں اُپر سوار ۲۲/ اکتوبر نی صبح مظفر آباد پہنچی گئے۔ شہر کی چواں پاسیاں کہیری کہندا تہ گولیاں نیاں بوچھاڑاں کردتیاں'' (بحوالہ شیرازہ، جلد ۳۰، جون جولائی ۲۰۰۸ء)

اس طراں اُس تباہی دا آغاز ہویا، جس دی وجہ نال ساری آبادی تہہ تیغ ہوگئی، سارا نظامِ زندگی درہم برہم ہوگیا ہور ساری تاریخ ہی بدل کے رہ گئی۔ ہک کہر دے دو ٹوٹکے ہوگئے۔ ہک عیال دے دو حصے ہوگئے ہور کل دے پڑوسی، اج دے دو ملکاں دے ہجے باشندے بن گئے، جہڑے تقریباً ست دہاکیاں توڑیں ہکی دوئے دے سینے لگن واسطے تڑفدے رہے ہور ہکی دوئے دی صورت تکن دی تاہنگ لے کے انہاں دیاں نمانیاں اکھیاں چٹیاں ہوگئیاں۔ اُوڑی، جہیڑا کل توڑیں ہک خوبصورت گیٹ وے آف کشمیر سا، ہک میدانِ جنگ بچ بدل کے رہ گیا۔

۱۹۴۷ء دے قبائلی حملے نال ہی اُوڑی دے لوکاں دیاں مصیبتاں دا خاتمہ نہیہ ہویا بلکہ ۱۹۶۵ء بچ اس تاریخ کو ہک واری پھر دوہرایا گیا تہ اوڑی دے مزید کجھ علاقے پاکستان دے قبضے بچ چلے گئے، جنہاں دے بارے بچ روس دے شہر تاشقند بچ ہندوستان ہور پاکستان دے درمیان ہونے آلے تاریخی ''معاہدۂ تاشقند'' بچ کافی تفصیل نال لکھیا گیا دا ہے۔ جس دا ذکر میں اپنی کتاب بچ کافی تفصیل نال کیتا دا ہے۔

ہک خوبصورت علاقے یعنی کشمیر دا صدر دروازہ ہونا کوئی بچیاں دی کھیڈ نہیہ ہوندی تہ اس واسطے مُچ بڑیاں بڑیاں قیمتاں ہور قربانیاں دینیاں پیندیاں ہین تہ اوڑی دیاں لوکاں تھیں زیادہ اس بارے بچ ہور کون جاندا ہوسی....؟ مگر ہُن حالات کافی تیزی نال بدل رہے ہین تہ ایہہ صدر دروازہ ہک واری پھر سجایا تہ سنواریا جا رہیا ہے۔

اوڑی نال سیاسی تہ جنگی حادثیاں دے نال نال ہک ہور ہجا تاریخی واقعہ بھی منسوب ہے، جس دا تعلق آفاتِ سماوی نال ہے ہور اس واقعے کو اس مقالے بچ نظر انداز نہیہ کیتا

جاسکدا تہ اوہ ہے ۸/اکتوبر ۲۰۰۵ء دا خوفناک زلزلہ، جس دی زد بچ اگرچہ ایبٹ آباد تھیں کہن کے میرپور توڑیں دا ہک وسیع وعریض پہاڑی علاقہ آیا ہور ہزاراں دی تعداد بچ لوک مارے گئے مگر اس دا اوڑی بچ بھی کوئی کہٹ اثر نہیہ پیا۔ ہک اندازے دے مطابق ریکٹر سکیل اُپر 7.6 میگنی چیوٹ دے اس قیامت خیز زلزلے بچ اوڑی تحصیل بچ تقریباً تیرہ سو انسانی جاناں تلف ہوگئیاں تہ ورلڈ انسائکلو پیڈیا دے مطابق اس زلزلے بچ اوڑی دا قصبہ اسی فیصد تھیں زیادہ تباہ ہوگیا ہور تقریباً سارے نکے بڑے گراواں بچ تباہی بپاء ہوگئی تہ اج تقریباً ست سال دا عرصہ گزر جان دے باوجود اتھا دے لوکاں دیاں دلاں بچوں اس زلزلے دا خوف نسن داناں نہیہ لے رہیا ہے تہ انسانی فطرت دا تقاضہ بھی ایہہ ہی ہے جے اس کو کوئی بھی مندا چنگا واقع کافی چر توڑیں یاد رہندا ہے۔

اوڑی دی موجودہ پوزیشن ایہہ ہے جے اج ہندوستان تہ پاکستان دے درمیان پچھلیاں کئیاں سالاں تھیں سرحداں اُپر جنگ بندی لاگو ہے ہور اتھا دے لوک گولہ باری ہور فائرنگ وغیرہ دے شور تھیں بچے دے ہین۔ دوہاں ملکاں دے درمیان روائتی تہ تاریخی زمینی رستیاں دا ہروں تجارت دا سلسلہ شروع ہوگیا دا ہے تہ اوڑی دا اسلام آباد علاقہ پھر ہک بین الاقوامی منڈی دی صورت بچ دنیا دے نقشے اُپر اپنی جاء بنا گیا دا ہے۔ کجھ سال پہلاں توڑیں جتھا خفیہ تہ خطرناک سرحدی رستیاں، پہاڑی دریاں، اُچیاں ماہلیاں دہ ڈوہنگیاں نلیاں دا ہروں بم، بندوق ہور گولہ بارود وغیرہ جیاں تباہ کن چیزاں اس طرف پہنچیاں جارہیاں آسیاں، اج کھلے عام امن سیتو تھیں پار میوہ جات، کھانے پینے ہور عیش و نشاط دیاں چیزاں آ، جارہیاں ہین۔ مظفر آباد تھیں سجے دے ٹرک اس پار آندے ہین تہ اتھا دے ٹرک اُس پار جارہے ہین ہور دونیں ملک اس تجارت دا نشانہ کروڑاں ڈالراں توڑیں مقرر کر چکے دے ہین۔ کشمیر دا ایہہ صدر دروازہ ہکواری پھر نویں تاریخ رقم کرن بچ مصروف

ہے تہ ہر ہکی دی ایہہ ہی خواہش ہے جے ایہہ سلسلہ جاری وساری رہوے۔

وجہ تسمیہ:

ہر بڑے نکے علاقے دے ناں دی کوئی نا کوئی وجہ ہوندی ہے جس کو عرفِ عام بچ وجہ تسمیہ بھی آکھیا جُلدا ہے تہ اکثر علاقیاں دی طراں اوڑی دی وجہ تسمیہ دے بارے بچ بھی کوئی تحریری یا دستاویزی ثبوت موجود نہیہ تہ اِتھا دے لوک بھی کہاوتاں کو ہی سینہ بسینہ منتقل کردے آئے ہین اور اپنے اپنے حساب نال ہر کوئی عقل وفہم دے قلابے لڑاندا نظر آرہیا ہے۔ ہک طبقے دا خیال ہے جے اوڑی دی جغرافیائی ہیئت کجھ کجھ گاں دی اُوڑی نالوں ہے تہ اونی یا اونڑی دا لفظ بگڑ کے اوڑی بن گیا دا ہے تہ کجھ آکھدے ہین جے اس علاقے بچ پرانیاں وقتاں بچ مُچ شکاری رہندے آسے تہ اوہ جس ویلے جنگل بچ شکار کرن گیندے آسے تہ اس دوران جد کوئی کوئل یا کہنگی ہک بوٹے تھیں دوئے بوٹے دا ہر اڈر کے گیندی آسی تہ شکاری ہکی دوئے کو اواز دیندے آسے جے ’اُڑی.... اُڑی‘‘ ہور ایہہ ہی اُڑی بعد بچ اوڑی بن گیا مگر کجھ محقق آکھدے ہین جے اوڑی دراصل سنسکرت زبان دا لفظ ہے تہ اس دا مطلب ہے ’’جھکیا دا‘‘ یا نیویں سر آلا سرخم‘‘ تہ اسے طراں دیاں ہور بھی مُچ ساریاں کہاوتاں تہ روایتاں بھی موجود ہین، جہیڑیاں اپنے اپنے طور تے اپنے اپنے حساب نال بیان کیتیاں گیندیاں ہین۔

☆☆☆

.....عبدالرحمٰن گورسی

اوڑی.....ہک مختصر تذکرہ

اوڑی غیر منقسم علاقہ پہاڑی ضلع مظفر آباد دی ہک لمبی چوڑی تحصیل ہے۔ علاقہ اوڑی تقریباً ۱۴۲ ردیہات تے مشتمل ہے۔ جنہاں بچ ۹۷ ردیہات تحصیل اوڑی بچ جد کہ ۴۰۰ ردیہات پاکستانی زیر انتظام کشمیر بچ چلے گئے ہین۔ اِتھا تحصیل بونیار دے ناں نال ہک ہور تحصیل عمل بچ آندے گئی ہے۔ اس حساب نال اوڑی دیاں دو تحصیلاں وجود بچ آ گئی دیاں ہین۔ جد کے دوئے طرف تحصیل چکار ہور ہٹیاں قائم ہو چکیاں ہین۔ ہور کرناہ علاقہ تحصیل لیپہ کوملا کے صاحبزادہ محمد اسحاق ظفر ہور راجہ فاروق حیدر دیاں کوششاں نال ہٹیاں ناں دا ضلع قائم ہویا ہے۔ متحدہ اوڑی شیری تھیں کوہالہ تکر ہور دوئی طرفوں بنی حافظ شریف، بانڈی گورسیاں، ریشیاں گلی، کپا گلی، شڑ گلی، پنچال گلی، اوگامنوں کافر کھن ہور کوسری دی حد توڑیں پھیلی دی ہے۔ دریائے جہلم دلانجہ تھیں جُلدیاں ہوئیاں براستہ چکوٹھی چناری مغرب دی طرف پھیر گیندا ہے۔ سلسلۂ کوہ قاجی ناگ غالباً مظفر آباد تکر پُہچدا ہے۔ کاجی جھیل تہ کاجی ناگ چوٹی گھر کوٹ اوڑی تھیں دسدی ہے۔ جد کہ کاجی چوٹی ۱۵۰۰۰ رفٹ

دی بلندی تے جھیل دے سراتے پہریداردی طراں کھلتی ہے۔ دوئی طرفوں کاجی ناگ جھیل داپانی نالہ نیل دی صورت بچ بجہامہ والے پاسے چلاجُلدا ہے۔ دوئے پاسو کرناہ دی طرف نالہ کاجی ناگ دی شکل بچ ہے۔ جدکہ ہک نالہ رفیع آباد علاقہ کاجی آباد دی طرف رواں دواں ہے ہور سلسلہ پیر پنچال اوڑی کو علاقہ ہائے پونچھ تھیں جدا کردا ہے۔ پیر کنٹھی پہاڑ ہور ہاتم پونچھ دے درمیان واقع ہے۔

اوڑی دی تاریخی ہور جغرافیائی اہمیت شاہراہ اوڑی دی بدولت کشمیر دی تاریخ بن دی ہور بگڑدی رہی ہے۔ اسی راہ تھیں مبلغ اسلام بالخصوص وادی کشمیر بچ داخل ہووئے ہین ہور اسی راہ تھیں حملہ آور کشمیر آئے ہور وقتاً فوقتاً کشمیر تے قبضہ جمیندے رہے ہین۔ اِسی واسطے اوڑی کو باب الکشمیر یا کشمیر دا صدر دروازہ آکھیا جُلدا ہے۔ اوڑی مُچاں تہذیباں دا سنگم بھی ہے۔ نسلی اعتبار نال اوڑی بچ دو قوماں دے لوک ہین۔ زیادہ تر آریہ سام بن نوحؑ دی اولاد ہین جدکہ کجھ لوک یافت بن نوحؑ منگولین نسل دے ہین، جنہاں بچ منگول مُغل ہور کھکھے شامل ہین جدکہ خام بن نوحؑ دی حبشی اولاد اکوئی شخص اوڑی بچ موجود نیہہ۔

اوڑی بزار سطح سمندر تھیں ۱۳۶۳ر میٹر دی بلندی تے واقع ہے۔ اس تھیں اگا سلاما آباد ہور شاہدرہ علاقہ زیتون دے باغاں واسطے مشہور ہے۔ علاقہ کمل کوٹ بچ سید معصوم شاہ غازی دی زیارت ہے، اکھدے ہین اوہ زمین چیر کے پہاڑ دے اندر بڑھ گئے آسے، علاقہ اوچ پنجاب تھیں آئے دے آسے۔ زیارت شریف سید معصوم شاہ غازی ۸۰۰۰ر فٹ دی بلندی تے واقع ہے، اُچاتہ لماں ہک راہ اتھوں پہاڑاں کو چیر دا ہویا کرناہ کو جُلدا ہے۔ براستہ لوہاپڑی ایہہ راستہ مشہور ہے۔ اُوڑی دا طول بلد ۷۴ ڈگری شرقاً ہور عرض بلد ۳۴ ڈگری شمال دی طرفوں ہے۔

مہاراجہ گلاب سنگھ سُن اوڑی دی بنیاد کو مضبوط کیتا۔ ۱۸۴۰ء۔ ۱۸۶۰ء اِس مہاراجے

سن جہلم ویلی شٹرک دی تعمیر دا کم شروع کیتا ہور۔ ۱۸۸۰ء بچ ایہہ شڑک مکمل ہوگئی۔ اوڑی دے مقدس مقام کجھ اسطراں ہین مثلاً شاہدرہ شریف، بنی حفاظ شریف، بنی حافظ شریف اولیاء کرام دا گجر پسوال خاندان برصغیر بچ مشہور ہے۔ کجھ ہور مقدس مقامات بچ پیرنیاں زیارت بابا حضرت عفور صاحبؒ مشہور ہے۔ بنی حافظ اولیائے کرام دا شجرہ نسب اسطراں ہے:

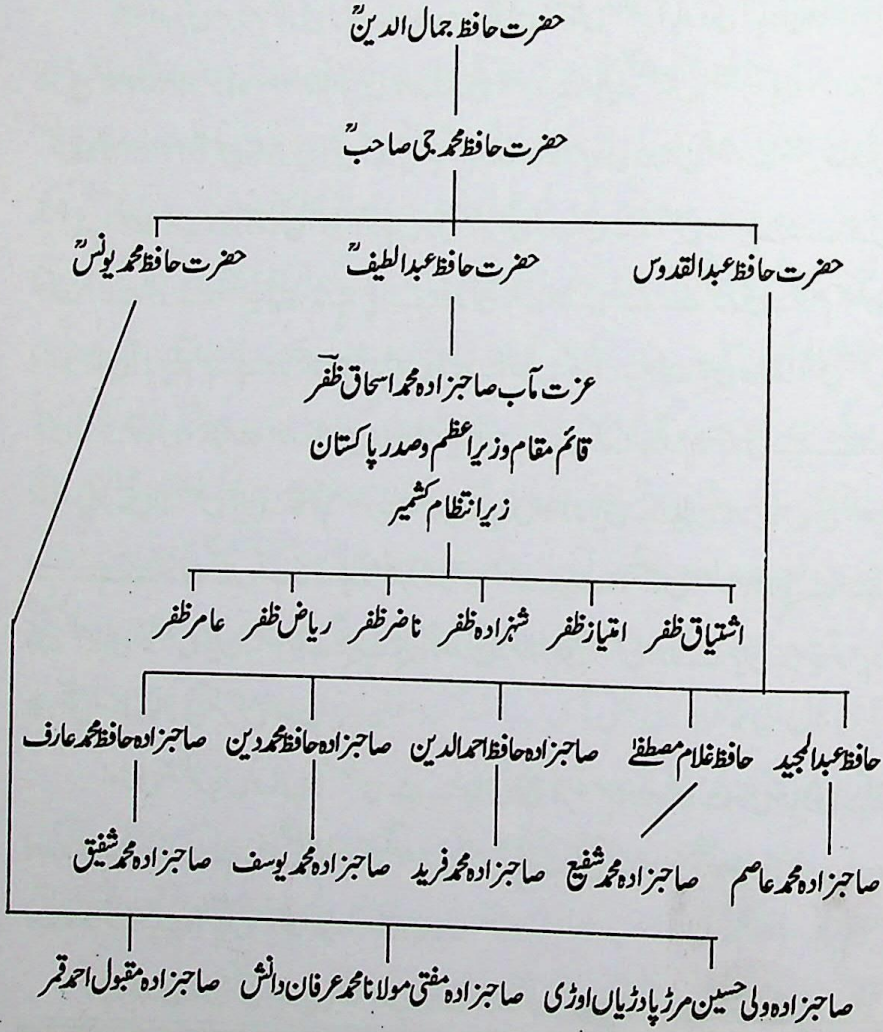

عزت مآب صاحبزادہ محمد اسحاق ظفر دی موت تے پاکستانی وزیر اعظیم بے نظیر بھٹو بنی حافظ شریف آیاں، اُندے والد مرحوم ذولفقار علی بھٹو کو بنی حافظ خاندان نال خاصی عقیدت آسی۔ اوڑی دی تہرتی سُن صاحبزادہ محمد اسحاق ظفر جناب محمد شفیع اوڑی، راجہ فاروق حیدر، راجہ اعجاز علی خان، راجہ مظفر خان، شیخ محمد مشتاق، محمد سعید خان، راجہ متولی خان، سلطان کھٹائی جیئے شریف النفس ہستیاں کو جنم دیا۔ ایہہ ارضِ اوڑی تکو سلام۔

۱۹۲۱ء دی مردم شماری رپورٹ دے مطابق تحصیل مظفر آباد دی آبادی ۲۴۸۰۰، اوڑی ۱۸۵۳۳، کرناہ ۱۵۸۰۰ رآسی ہور آمدنی بصورت مالیہ تحصیل مظفر آباد ۳۷۴۸۰، کرناہ ۲۳۶۴۳ رآسی، اوڑی دی آمدنی جاگیردارانہ نظام دی رونال غضب کیتی جُلدی آسی۔ کھکھ بمبہ ہور ہتمال اقوام ترہاں دی حکمرانی زوراں تے آسی۔ ایہہ بڑے جری لوک آسے مگر کے اکھیا جُلے جے پرانے دور بچ اہل اوڑی تے کے گزری۔ قوم کھکھ ہندوستان آریہ قوم ہے ہور جنجوعہ دی شاخ ہے۔ ہتمال بھی آریہ لوک ہین۔ انداوطنی تعلق بھی راجستھاں، گجرات ہور جارجیہ وسطہ ایشیا نال ہے۔ جد کہ بمبہ قوم دا دعویٰ ہے جے اوہ بنواُمیہ قریشی لاحصل ہین۔ غالباً حضرت امیر ماویہ دی اولاد ہین۔ دُویاں تاریخاں بچ لکھیا ہے جے بمبے ترقی تھیں آئے۔ ہک مفروضہ جیہڑا کہ Google تھیں معلوم ہویا ہے جے بمبے کشمیری الاصل ہین۔ شریف نجیب ہین بعد بچ اسلام بچ داخل ہووئے ہین۔ بمبہ قوم دا تاریخی مسئلہ حالاں تکر حل طلب ہے۔

اوڑی سینکڑیاں قوماں دا مسکن ہے۔ جنہاں بچ گُجر قوم ہور سادات دی آبادی یکے بعد دیگرے زیادہ ہے۔ محمد شفیع اوڑی تعصب تھیں پاک اعلیٰ کردار دی شخصیت ہین۔ ان دے خلاف پھیلے والیاں افواواں درست نیہہ۔

چوہدری تاج محی الدین صاحب دے اوصاف بھی چنگے ہین۔ دُوئے پاسے محمد

اسحاق ظفر، راجہ فاروق حیدر دیاں کوششاں نال وادی لیپہ کونال ملا کے ضلع ہٹیاں دا قیام عمل بچ آیا۔ راجہ عبدالقیوم خان عرف راجہ نذر بونیاری راجہ فاروق حیدر دے غالباً رشتہ دار ہوسکدے ہین۔ اردو ہور پہاڑی زبان دے عظیم، نامور ادیب تہ نقاد ہین۔ اوڑی دے کجھ ہور ادیباں بچ حاجی فیروز الدین بیگ، عزیز دچھنوی، ڈاکٹر نصرالدین بارو، تاج الدین تاج، راجہ شاہد علی خان شجاعت، محمد سلیم بیگ، محمد متولی نورانی وغیرہ بھی اسی علاقے تھیں ہین۔

ایل اوڑی بالخصوص عزت مند، جری جیالے ہور بہادر، مارشل کاسٹ آف انڈیا بچو کجھ لوک اِتھا آباد ہین۔ جنہاں بچو گُجر، پٹھان، اعوان، گھگھڑ (کیانی) جاٹ یا جٹ قابل ذکر ہین۔ جدکہ ہک ہور مارشل قوم بلوچ دا کوئی فرد اوڑی بچ غالباً آباد نیہہ۔ درج بالا اقوام کو برٹش سرکار سُن مارشل کاسٹ آف انڈیا قرار دِتا دا ہے۔ گورکھا قوم بھی مارشل ہے۔ ایہہ منگولین منگول نسل ہے۔ غالباً ایہہ بھی اوڑی بچ کُرے نہ کُرے موجود ہوسن۔ ہک ہور قوم کو انگریز سرکار سن مارشل قوم قرار دتا دا ہے اوہ ہے سُدھن۔ سُدھن پٹھاناں دی ہک شاخ ہے۔ ایہہ لوک شاہدرہ شریف بچ آباد ہین۔ ذہین ہور زبردست لوک ہین۔ انہاں بچ نفرت، حسد تہ عداوت نہ ہونے دے برابر ہے۔ ایہہ علاقہ سدھنی تحصیل اسی قوم دے ناں تے ہے۔ گھینلہ شریف دے آخری نویں ولی حضرت باجی الف الدین کٹھانہ سن دُعا کیتی آسی نال ہی پیشن گوئی کیتی آسی جے سُدھن بٹوارے دے بعد راج کرسن۔ حضرت ہوراں کو سُدھن قوم نال زبردست پیار آسا۔

کجھ ہور شخصیات اوڑی بچ حضرت سید رنگیا امام بادشاہ، سید معصوم شاہ غازی، حضرت حافظ محمد جی صاحب، حافظ عبدالقدوس، حافظ محمد یونس، حافظ عبدالرحمٰن، محمد اسحاق ظفر، مولانا محمد عرفان دانش ہین۔ بابا غفو صاحب دی اوڑی زیادہ مشہور ہے۔

حضرت بابا جی صاحب لارویؒ کسے پرانی لاری کول سرینگر کھلتے دے آسے، کسے سکھ نوجوان سن از راہ مذاق اکھ چھوڑیا جے ایہہ مسلمان فقیر اِس گڈی کو چلا سیں۔ جد کہ نہ گڈی بچ انجن آسا ہور نہ ہی پہیئے۔ حضرت جی جلال بچ آ کے گڈی بچ بہہ گئے۔ اللہ دے حکم نال حضرت جی ہوراں اِس خستہ گڈی کو اوڑی شڑک تے چلا کے ہزارہ پہچا کے دم کہدا۔ ایہہ اُوہی شڑک ہے جس تھیں متعدد ملکی ہور بین الاقوامی شخصیات سن سفر کیتا۔ پیر بخش کولی۔ راجہ متولی خان، حاجی لعل الدین بارو، شیر اوڑی مقام تاج محمد سیر، راجہ علی گوہر خان، عبداللہ خان اسی اوڑی دے مایہ ناز ثبوت ہین۔

حضرت بابا جی صاحب ہوراں غالباً دو سفر اسی راستے تھیں کیتے ہین، مہاراجہ پرتاب سنگھ دی راج گدی کو حضرت بابا جی صاحب دی حمایت حاصل آسی۔ جد کہ اندے مرشد حضرت میاں نظام الدین کیانوی سرکار مہاراجہ ہری سنگھ دے والد راجہ امر سنگھ دے حمایتی آسے۔ راجہ امر سنگھ دی پولو کھیڈ دیاں ہوئیاں موت ہوگئی آسی۔ ڈوگرہ حکمراناں دے اہل اوڑی نال چنگے تعلقات آسے۔

مہاراجہ رنبیر سنگھ دے گوجر درباری اہل اوڑی تے کسی بھی قسم دے ظلم دے خلاف آسے جنہاں بچ چوہدری بلند خان، چوہدری مہر الدین پسوال جانی پور جموں، حافظ کریم بخش راجوروی، مولوی محمد امام الدین، قاضی عبدالکریم، قاضی دیدار بخش، مولوی محمد قاسم، منشی محمد اکبر خان گوجر، مولوی محمد حسین ہور خدا بخش قابل ذکر ہین۔ انہاں لوکاں اہل اوڑی دی فریاد کو ہمیشاں ڈوگرہ دربار تکر خوش اسلوبی نال پہچایا ہے۔ اوڑی بچ تمام قبائل ذات پات دے بندھن بچ سختی نال بدھے دے ہین۔ ہر برادری ہر قوم دا دعویٰ ہے جے اوہ اعلیٰ تہ افضل ہین۔ بالکل اسی طراں ہزارہ بچ سادات دا رواج نامہ ہے۔ اِس حوالے نال جناب سید معروف شاہ شیرازی اپنی کتاب ''سرحد بچ مغل اعظم دا اسلامی مشن''، صفحہ نمبر ۹۲ رتے

لکھدے ہین "تاریخ ہزار صفحہ نمبر ۱۰۱۲ ر تمام سادات دا رواج نامہ ہک ہے۔ ہور اس بچ ہک بُری رسم ایہہ ہے جے اپنیاں گدریاں ہک اَن پڑھ سید کو دے چھوڑ دے ہین لیکن کسی نیک سواتی پٹھان، اعوان ہور گجر کو نیہہ دیندے۔ اس تے مچ شر کردے ہین، حالانکہ ایہہ سراسر اسلام دے خلاف ہے۔ حالاں تکر اِس بُری رسم کو کوئی بھی سید تروڑ نیہہ سکیا۔ ایہی گل اہل اوڑی تے صادق آئی۔ بجز اس دے اہل کرناہ اس قسم دا کوئی خود ساختہ رواج قائم نیہہ کیتا دا۔ رشتہ داری دے علاوہ سیاسی حوالے نال بھی اوڑی بچ بڑی سرگرمیاں رہندیاں ہین۔ برخلاف اس دے کرناہ والے ٹھنڈے بُردبار ہور ذہین ہین۔ الیکشن دے بعد کسی قسم دی رقابت دی گنجائش اُتھا نیہہ رہندی کرناہ بچ جو ہوسی الیکشن دے تیہاڑے ہی ہوسی، خلاف اِسدے اوڑی بچ چہرہ تکر رقابت قائم رہندی ہے۔

سفر اوڑی تِکر تقریباً ۱۰۶ ر کلومیٹر ہے ہور اتھوں اگے مظفر آباد ۷۲ ر کلومیٹر دے فاصلے تے ہے۔ اوڑی دے قصبہ جات دی اُوسطاً بلندی اس طراں ہے۔ گڑھی ۲۷۵۰ فٹ، ہٹیاں، چکوٹھی ۳۷۸۰ ر فٹ، اوڑی خاص ۴۳۰۰ ر فٹ، رام پور ۴۸۲۵ ر فٹ دے قریب ہے۔ تذکرہ کو مختصر کردیاں ہویاں میں معذرت دا خواستگار ہاں اگر کسے شخصیت داناں لکھنے تھیں رہ گیا ہووئے یا ماہڑی تحریر بچ کوئی گل کسے کو گراں گُزری ہووئے۔

مترجم: نعیم کرناہی

☆☆☆

.....حاجی فیروز الدین بیگ

اُوڑی.....ہک جائزہ

۱۹۴۷ء تھیں پہلیاں اُوڑی ضلع مظفر آباد دی ہک بڑی تہ خوبصورت ہور مشہور تحصیل آسی۔ اُوڑی دی حد ہٹیاں نیلی بنی حافظ تھیں شروع ہوکا گھنٹہ مولہ تکر آسی۔ اُوڑی دے بشکاروں دریائے جہلم ویری ناگ کشمیر تھیں نکل کا پاکستانی زیر انتظام کشمیر بچ رواں دواں ہے تہ اسی دریا دے نالوں اُوڑی دی حد نیلی پُل.....شاریاں گراں تھیں شروع ہوکا زھم پورے تے ختم ہوندی ہے۔ اُوڑی دا مشہور قصبہ پیرستان بچ آسا جیہڑا آہستہ آہستہ اُوڑی گراں بچ پھیل گیا تہ اُسدا ناں اوڑی مشہور ہوگیا۔ اُوڑی دا قصبہ بہت خوبصورت تہ وسیع میدان ہے ۷ رکلومیٹر تہ چوڑائی ۲ رکلومیٹر ہے۔ اُوڑی دے دامن بچوں دریائے جہلم ٹردا ہے تہ مغرب دی طرفوں نالہ پھڑی نامبلہ گزر کا دریائے جہلم بچ مل جدا ہے۔ اِنہاں دے درمیان بچ اُوڑی دا قصبہ آباد ہے۔ ۱۹۴۷ء بچ اُوڑی دی تحصیل بچ دو سو گراں شامل آسے ہک سو گراں دی الگ تحصیل پاکستانی زیر انتظام کشمیر بچ ہٹیاں بالا دے ناں نال موسوم ہے۔

مشہور محقق راجہ نصر اللہ خان ناصر جیہڑے تحصیل کرناہ نچیاں دے رہنے والے

آسے۔ اَج مظفر آباد بچ رہندے ہین۔

مظفر آباد تاریخ دے آئینے بچ:

رقمطراز ہین کہ اُوڑی تحصیل بچ بدھ مذہب دے مشہور عالم، مذہبی جماعتاں غیر مسلم دوردیاں جنگاں کوروتہ پانڈوں دے وقت دے حکمران دے آثار اُوڑی بچ چھلاں تہ راز روانی مہورہ دے قریب حالاں تکر موجود ہین تہ ایہہ بڑے بڑے پتھراں دے بنے دے محل تہ مندراج بھی خوبصورتی ہور فن تعمیر دا بہترین نمونہ پیش کردے ہین۔ دریائے جہلم دے نال ہر دو طرف پیدل رستے ہوندے آسے جیہڑے سرینگر کو مظفر آباد نال ملیندے آسے۔ کشمیر دی تمام تجارت تہ آمدرفت انہاں ہی رستیاں داہروں ہوندی آسی۔ انہاں ہی رستاں داروں بڑے بڑے بادشاہ، حکمران، جرنیل، مصنف عالم ہور دانشور، اہل ہنر لوک، سیاست دان، عالمی سربراہ ہور کئی بین الاقوامی شخصیتاں، تجارتی قافلے اُوڑی دے رستے تو داخل ہوکا کشمیر بچ داخل ہوندے آسے۔ حضرت امیر کبیر سید علی ہمدانی سلطان قطب الدین دے عہد بچ ۱۳۹۱ء بچ سرینگر تھیں اُوڑی دے رستے تھیں گزر کا ہمدان گئے آسے۔ البیرونی ہیون سانگ، مُلا طاہر، غنی کاشمیری، حضرت یعقوب صرفی، حضرت خواجہ نقشبند، حضرت میاں محمد بخش اِسی رستے داہروں کشمیر آئے۔ انگریز، سکھ، پٹھان بھی اسی رستے داہروں کشمیر بچ حملہ آور ہوئے۔ جناب موہن داس کرم چند گاندھی جی، قائداعظم محمد علی جناح، خان عبدالغفار خان (سرحدی گاندھی) جناب پنڈت جواہر لال نہرو، مولانا ابوالکلام آزاد اقوام متحدہ دے سیکریٹری ڈاگ ہیر شولڈ اسی رستے کشمیر آئے آسے۔ سلطان زین العابدین بڈشاہ تھیں کہن کا مہاراجہ ہری سنگھ تہ بڑے بڑے سلطان تالیڈر اسی رستے آندے تہ جُلدے آسے۔ مغل بادشاہ جہانگیر سن شاہدرہ شریف ۱۶۵۶ء بچ اسی رستے داہروں کشمیر بچ داخل ہوکا رنگی امام بادشاہ مشہور ولی دی زیارت تعمیر کرائی جس دی دیوار

اجاں تکر موجود ہے۔ پر پیلاں تہ نور خواہ بچ جہانگیر بادشاہ تہ ملکہ نور جہاں ہک رات قیام کیتا آسا، جس دے آثار ۲۰۰۵ء تکر موجود آسے۔ بعد بچ زلزلے دی وجہ نال اُجڑ گئے تہ لوکاں سُن خورد بُرد کر چھوڑے۔ اُوڑی دے لوک بڑے مہمان نواز ہین۔ اُنہاں ہر اُس سیاح بادشاہ، حکمران تہ دیگر لوکاں تہ مسافراں دی بڑی آؤ بھگت تہ مہمان نوازی کیتی جیہڑے اِس رستے تھیں گزرے آسے تہ کئی تکلیفاں بھی چاندے آسے۔ پنڈت جواہر لعل نہرو جی دی بھی خوب مہمان نوازی کیتی تہ جد قائد اعظم محمد علی جناح سرینگر تھیں شیخ محمد عبداللہ نال ناراض ہوکا واپس پنجاب جُلدے آسے اُوڑی دیاں لوکاں انہاں دا بڑا استقبال کیتا تہ بڑی مہمان نوازی کیتی اوڑی دیاں لوکاں دے اِس خلوص تھیں بڑے متاثر تہ خوش ہوئے۔ منشی علی گوہر خان کالگئی تہ پیر یاسن شاہ پیر پیلاں اُوڑی سُن انہاں دا خیر مقدم کیتا تہ اُنہاں کو کشمیری تحفے بھی دتے۔ اوڑی ۱۹۴۷ء تھیں کہن کا اَج تکر گری اخروٹ ہور کہیاہ دی منڈی ہے۔ اوڑی بڑا مشہور تہ خوبصورت قصبہ آسا، بڑے وسیع میدان تہ سبزہ زار آسے۔ ۲۲/اکتوبر ۱۹۴۷ء بچ قبائل، پٹھاناں میرپور تہ پونچھ دیاں لوکاں مل کا کشمیر تے حملہ کیتا تہ اُوڑی دے قبضے کو اگ لا چھوڑی۔ لوک ادھر اُدھر نس گئے تہ اسطراں اوڑی سڑکا برباد ہوگئی۔ فر حکومت لگامہ دے مقام تے عارضی تحصیل قائم کیتی۔ ۱۹۸۲ء بچ اوڑی بچ تحصیل آفس اور دیگر دفاتر حکومت سُن تعمیر کیتے۔ اوڑی دے بزار دا افتتاح جناب فاروق عبداللہ وزیر اعلیٰ کشمیر سن کیتا۔ اِتھا سب ڈسٹرکٹ ہسپتال، سب جج، ایس ڈی ایم، ڈی ایس پی آفس تہ دیگر تمام دفاتر موجود ہین۔

اُوڑی بچ ہک ڈگری کالج بھی ہے۔ اوڑی سن ۱۹۴۷ء، ۱۹۶۵ء، ۱۹۷۱ء ۱۹۸۹ء دیاں جنگاں بچ بڑا نقصان اُٹھایا۔ کئیں لوک اپاہج ہوگئے کئیں باڈراں تے گولہ باری دی زد بچ آ کا لقمہ اجل بن گئے ہور کئیں جانوار، مال مویشی نقصان ہوئے۔ ملی ٹینسی دے دور بچ

بھی اوڑی دیاں لوکاں کافی پریشانی اُٹھائی، انہاں لوکاں ہر مشکل دا بڑی بہادری نال مقابلہ کیتا۔ بڑی قربانی دے کا اپنے وطن دی حفاظت کیتی۔ اوڑی دا سارا علاقہ پہاڑاں دے درمیان بچ واقعہ ہے۔

اُوڑی دے مشہور گراں:

اوڑی، گینگل، سلام باد، بجہامہ، نورخواہ، بونیار، چندن واڑی تہ پہلی پورہ ہور اختنام پورہ آباد ہین۔ باقی اوڑی دا اکثر علاقہ ڈھلوان ہے۔ اوڑی دا قصبہ ۷ رکلومیٹر تکر پھیلیا دا ہے تہ خوبصورت میدان ہے۔ بقول جناب راجہ نذر بونیاری اوڑی اصل مادہ جانور دی دودھ دینے والی جگہ (اُوہڑی) تھیں مشہور ہویا دا ہے۔ مادہ جانور دی دودھ دینے والی جا کو کو پہاڑی بچ آکھدے ہین تہ بگڑدیاں بگڑدیاں ایہہ اوڑی دا ناں مشہور ہو گیا۔ مرحوم راجہ حبیب اللہ خان دا فرمان ہے کہ اوڑی اصلی نویں (نشیب) جگہ کو آکھدے ہین اُوڑی دے آسے پاسے اُچے اُچے گراں ہین تہ اوڑی بڑی ''نویں'' جگہ بزار ہین تہ اسی وجہ نال اسدا ناں اُوڑی پے گیا۔

جیہڑے چکار دے رہنرے والے آسے تہ اکثر اوہ چکار تہ نامبلے اوڑی دیاں راجیاں نال مل کا شکار کردے آسے، اُنہاں دا خیال ہے کہ سردیاں بچ جد پہاڑاں تے بچ برف پیندی آسی تہ جنگل دے سب پینکھڑوں نس کا اوڑی دا رُخ کردے آسے۔ کیاں کہ اوڑی بچ برف کہٹ پیندی آسی۔ بس دو چار دن رہ کا ختم ہو جلدی آسی تہ جنگل دے پینکھڑوں اُوڑی بچ بوٹیاں تے آکا بجدے آسے تہ شکاری آکا انہاں دا شکار کر چھوڑدے آسے۔ کُہگی، شاہین، ہام وغیرہ اُڈی اکھدے آسے اوہ اُڈی تہ بوٹے تے بیٹھی پھر اُڈی کردیاں کردیاں اِس داناں اوڑی پے گیا۔ بہر حال مگو تاریخ دی کوئی کتاب دستیاب نیہہ ہوئی جس بچ اِس دی تفصیل درج ہوئے۔

اوڑی دی آب وہوا گرم ہے۔ سردیاں بچ اتھا جموں نالوں موسم ہوندا ہے۔ اوڑی تھیں ہک سڑک ۱۹۴۷ء تھیں قبل پونچھ جُلدی آسی جسدی لمبائی ۵۰ رکلومیٹر آسی، ایہہ سڑک بلکوٹ پھیڈی تہ پیر پنجال توں گزر کا بھی آباد کولوں قاضی پونچھ شہر نال ملدی آسی۔ ۱۹۴۷ء تھیں۔ ایہہ سڑک خاصی اُچائی توں گزر رہی آسی۔ اوڑی اُچے اُچے پہاڑاں دے دامن بچ آباد ہے۔ اِنہاں پہاڑاں تے چڑھ کا دِکھیا جلے تہ بڑا دلکش نظارہ لگدا ہے۔ جد دینہہ چڑھدا تہ لہٰذا برف سیماب دی طراں چمکدی تہ دل فریب نظر آندی ہے۔ اُوڑی دے لوک بڑے بہادر، محنتی، جفاکش ہین، اَج کل اوڑی ترقی دے میدان بچ بڑے اُچے مقام تے کھڑی ہے۔ اج کل اوڑی بچ ادبی سرگرمیاں بھی زوراں تے ہین۔ ۲۰۰۸ء بچ اوڑی دے دو حصے ہو گئے۔ ہک تحصیل اوڑی ہور دوا حصہ تحصیل بونیار قائم ہو گیا۔

اوڑی دے مغرب دی طرف پاکستانی زیر انتظام کشمیر مظفر آباد علاقہ آندا ہے تہ جنوب مشرق دی طرف پونچھ دا علاقہ ہور شمال دی طرف کرناہ تحصیل تہ کپواڑہ تہ ہندواڑہ آندا ہے۔ مشرق دی طرف بارہمولہ تحصیل دا علاقہ آندا ہے۔ اِسدے دواں طرفاں تے اُچے پہاڑ ہین جنہاں کو دریائے جہلم بارہمولہ تھیں کہن کا کمان پوسٹ تکر آپس بچ نکھیڑ دا ہے۔ اوڑی دے اکثر لوک ۱۹۴۷ء بچ نس کا مظفر آباد چلے گئے۔ جیہڑے لوک اَج اُوڑی بچ آباد ہین بڑے خوشحال ہین۔ اوڑی دا اکثر حصہ تے ملٹری آباد ہے ہور اتھا دا بزاروی بڑا پُر رونق ہے۔ اتھا زندگی دیاں تمام ضرورتاں دا سامان ملدا ہے۔ حکومت بھی اوڑی دی ترقی واسطے ہر ممکن کوشش کردی ہے۔

آبادی تعداد ووٹران و پنچایت حلقہ جات:

اوڑی تہ بونیاری دی آبادی ۱۹۹۱ء بچ ۶۹۸۰۰ رآسی تہ ۲۰۰۱ء دی مردم شماری بچ اسدی آبادی ۱۱۳۰۰۰ رآسی، ۲۰۱۱ء دی مردم شماری بچ اسدی آبادی ۱۳۳۹۰۰ رافراد تے

مشتمل ہے ، جس بچوں بونیار تحصیل دی آبادی ۶۸۳۰۰ رہے تہ اُوڑی دی آباد ۶۵۶۰۰ رافراد تے مشتمل ہے ۔ ووٹراں دی تعداد سال ۲۰۱۱ء بچ بونیار تحصیل بچ ۳۱۴۰۰ رتہ اوڑی تحصیل بچ ۳۲۷۰۶ رہے۔ تحصیل اوڑی بچ کل ۳۱ رپنچاتاں ہین تہ بونیار بچ ۲۸ رپنچائت حلقے ہین۔ دواں تحصیلاں دا رقبہ ۸۴۳ کلومیٹر ہے۔

رسل ورسائل:

نوشہرہ سے براستہ جہلم ویلی روڈ باڈر تکر ۴۸ رکلومیٹر، اوڑی تھیں مظفر آباد ۷۳ کلومیٹر، اوڑی تھیں چوکوٹھی ۲۰ رکلو میٹر، اوڑی تھیں کمان پوسٹ ۱۸ رکلو میٹر، اوڑی تھیں اُڑوسہ ۱۴ رکلومیٹر، اوڑی تھیں سرینگر ۹۶ رکلو میٹر، اوڑی تھیں نامبلہ ۸ رکلومیٹر، اوڑی تھیں خواجہ بانڈی ۵ رکلومیٹر، اوڑی تھیں پونچھ ۵۰ رکلومیٹر، اوڑی تھیں دردکوٹ ۱۸ رکلومیٹر، اوڑی تھیں کالگئی ۷ رکلومیٹر، اوڑی تھیں گواہالن ۱۲ رکلومیٹر، اوڑی تھیں گرکوٹ ۱۶ رکلومیٹر، اوڑی تھیں ماچھی کرنڈ ۷ رکلومیٹر، اوڑی تھیں چھولاں باز پتری بہک ۲۵ رکلومیٹر، اوڑی تھیں لچھی پورہ ۲۰ رکلومیٹر، اوڑی تھی مایاں کاٹھل ۲۸ رکلومیٹر، اوڑی تھیں اسلام آباد بگنہ ۲۵ رکلومیٹر، اوڑی تھیں شاہ کوٹ ۳۵ رکلومیٹر، اوڑی تھیں زہم پورہ ۳۵ رکلومیٹر، اوڑی تھیں بارہمولہ ۴۸ رکلومیٹر، اوڑی تھیں کمل کوٹ ۲۰ رکلومیٹر، اوڑی تھیں شاہدرہ ۱۸ رکلومیٹر۔

اوڑی تھیں بارہمولہ سرینگر تہ جموں تکر بڑی آسانی نال گڈی مل جلدی آسفر کرنے والے مسافراں کو کوئی دشواری پیش نیہہ آندی۔

زبان دا تناسب:

پہاڑی بولنے والے: ۷۰ فیصدی	پہاڑی سمجھنے والے: ۱۰۰ فیصدی
کشمیری بولنے والے: ۱۵ رفیصدی	.....: ۹۰ رفیصدی
گوجری بولنے والے: ۱۵ رفیصدی	.....: ۱۰۰ رفیصدی

شرح خواندگی ۱۹۹۹ء تکر: مرد: ۳۲ فیصدی۔ خواتین: ۱۰ر فیصدی

۲۰۱۱ء تکر: مرد: ۵۰ر فیصدی۔ خواتین: ۳۰ر فیصدی

اوڑی بونیار بچ کشمیری لوک اکثر تجارت ہور رشتہ داری دی وجہ نال کشمیر تھیں اکا بس گئے دے ہین جیہڑا کشمیری تہ پہاڑی بولدے ہور سمجھدے ہین۔ لگامہ اوڑی تہ سلام آباد اوڑی بچ سکھ تہ برہمن تقریباً ۲۰۰۰ر نفوس آباد ہین جیہڑے صرف پہاڑی بولی بولدے ہین۔

ندیاں نالے:

ویری ناگ کشمیر تھیں دریائے جہلم نکل کا اوڑی دے درمیان بچوں گزر کا مظفر آباد دی حد بچ داخل ہو جُلدا ہے۔ اس دریا دا بھاؤ بہت تیز ہے، اس واسطے اسدا پانی آبپاشی واسطے استعمال نیہہ ہوسکدا۔

قاضی ناگ بہت بڑا پہاڑ ہے، اسدے شمال دی طرف کرناہ دی تحصیل ہے۔ اس قاضی ناگ دی چوٹی اُوپر ہک تالاب ہے، جس بچوں نالہ نیلہ ناگ بجہامہ لچھی پورہ تھیں گزر کا چندن واڑی دے مقام تے دریائے جہلم نال مُل جلدا ہے۔ اس نالے دا پانی مچ ٹھنڈا ہے۔ ۱۹۴۷ء بچ اس نالے بچ ٹروٹ مچھی پیدا ہوندی آسی مگر اَج کل نایاب ہے، البتہ دیسی مچھی ملدی ہے جیہڑی بڑی لذیر ہوندی ہے۔ دوا بڑا نالہ ہاپت کھائی ہے جیہڑا بونیار چوٹالی دیاں پہاڑاں بچوں نکل کا بونیار دے مقام تے دریائے جہلم بچ مل جلدا ہے۔ ۱۹۴۷ء تھیں قبل اِس نالے بچ بھی ٹروٹ مچھی حکومت پالدی آسی مگر اَج حکومت اس دی طرف کوئی توجہ نیہہ دیندی۔ اس نالے دا بہاؤ بڑا تیز ہے۔ سیلاب دے وقت ایہہ مُچ بڑی تباہی مچاندا ہے ہور اِرد گرد دے گراواں کو بڑا نقصان ہوندا ہے۔ پیر پنجال پینڈی تھیں ہک ہور نالہ خواجہ بانڈی باڈر تھیں گزر کا اوڑی دے مقام تے دریائے جہلم بچ مل جُلدا ہے۔

اِس طراں چھوٹے چھوٹے نالے لمبر سلام باد، بگنہ، زنبور بٹن، جبلہ، درد کوٹ نکل کا دریائے جہلم بچ مل جلدے ہین۔ ایہہ نالے بارشاں بچ بڑا نقصان بھی کردے ہین مگر آبپاشی بچ لوکاں دے کم آندے ہین انہاں نالیاں تے جندر ہین لوک مکئی تہ کنک دا آٹا پیالدے ہین اس علاقے بچ مکئی دی فصل زیادہ پیدا ہوندی آ۔ لوک جندراں تھیں آٹا پہال کا خوراک دی ضرورت پوری کرے ہین۔ لوک کوہلاں ''کڈھ کا اپنیاں فصلاں کو سیراب کردے ہین۔ اگر انہاں نالیاں تے چھوٹے چھوٹے پن بجلی دے کارخانے بنائے جُلن تہ اِس نال اس علاقے دی بھی ضرورت پوری ہو جُلے۔ حکومت کئی بار اتھا سروے کیتے مگر اسدا نتیجہ اجاں تکر اسدے سامنے نیہہ آیا۔

پاور ہاوس:

۱۹۰۷ء بچ مہورہ دے مقام تے مہاراجہ ہری سنگھ ہک پاور ہاوس بنایا آسا جیہڑا کشمیر دا واحد بجلی دا کارخانہ آسا، اس واسطے بونیار تھیں لکڑی دی نہر بڑا کا پانی مہورے تک پہچایا آسا۔ ایہہ نہر بڑی خوبصورت آسی۔ مہورہ پاور ہاوس بڑا مشہور آسا تہ ساری کشمیر کو بجلی سپلائی کردا آسا۔ ۱۹۹۲ء بچ سیلاب بچ اس کارخانے کو نقصان پہچیا مگر دوبارہ حکومت اسدی طرف کوئی توجہ نیہہ دیتی، ایہہ پاور ہاوس ۹ رمیگاواٹ بجلی پیدا کردا آسا۔

دوا پاور ہاوس پرینگل دے مقام تے بنایا گیا، جس دی نہر کالونی زہم پورہ تھیں دریائے جہلم بچوں کڈھ کا آندی گئی۔ ایہہ نہر بھی بڑی خوبصورت ہے۔ اس کارخانے تے ۳۳ رارب روپیہ خرچ ہویا ہے۔ ایہہ کارخانہ ۱۰۵ رمیگاواٹ بجلی پیدا کرنے دی صلاحیت رکھدا ہے۔ ۱۰ رفیصد پاور کشمیر کو ملدا تہ باقی پاور مرکز کہن جلدا آسا۔ اس کارخانے اُوپر لوکاں محنت مزدوری کر کا بڑا پیسہ کمایا تہ لوکاں دی اقتصادی حالت بھی کافی حد تکر سدھر گئی ہور کئی ملازم اس بچ لگ گئے۔

تریا پاور ہاوس راز وانی بانڈی دے مقام تے بنایا گیا۔ ایہہ بھی بڑا پاور پاوس ہے۔ ہور سارے دا سارا انڈر گراونڈ بنیاں دا ہے، اسدی نہر بونیار تھیں انڈر گراونڈ بڑے بڑے پہاڑ چیر کا کارخانے بانڈی تکر اسدی لمبائی ۱۲ رکلومیٹر ہے۔ ایہہ کارخانہ بڑا خوبصورت ہے، اس کو بڑے دُور دراز مُکلاں تھیں لوک دکھن واسطے آندے ہین۔ ایہہ سارا کمال سویڈن کمپنی دا ہے۔ ہور اُنہاں انجینئراں دا بڑا کمال ہے۔ اس کارخانے بچوں ۴۸۰ رمیگاواٹ بجلی پیدا ہوندی آ۔ اِس کارخانے دے بنے نال اوڑی دی کایا ہی پلٹ گئی، کئیں لوک ملازم لگ گئے ہور اتھا دی اقتصادی حالت کافی حد تکر ٹھیک ہوگئی ہور لوکاں سُن اسد خوب فائدہ چایا۔

چوتھا پاور ہاوس این ایچ پی سی دے ذریعہ اوڑی ۲ جھو لالال پُل دے نال ہی بن رہیا ہے۔ جیہڑا اس سال چالو ہو جلسی۔ ایہہ کارخانہ بھی انڈر گراونڈ ہے، اس بچ ۲۸۰ رمیگاواٹ بجلی پیدا ہوسی۔ بجلی دیاں انہاں کارخانیاں دی وجہ نال اُوڑی زیادہ مشہور ہوگئی۔

دوئی طرفوں اوڑی دے لوک جیہڑے بیکار تہ غریب آسے، محنت مزدوری کر کا انہاں دی معاشی حالت بہت حد تکر سدھر گئی، کئیں ہُنر مند لوک پیدا ہو گئے، اَج انسان جد اُوڑی دی طرف نظر کردا ہے تہ اوہ حیران ہو جُلدا ہے کہ ۱۹۴۷ء بچ اوڑی بڑی پسماندہ مفلوک الحال آسی، اَج ہر جگہ پکے مکان بن گئے دے ہین، لوکاں دا رہن سہن بھی کافی بدل گیا دا ہے۔ تعلیم عام ہوگئی، لوک بڑے ہوشیار ہو گئے دے ہین۔

معدنیات:

اوڑی بچ محکمہ معدنیات دے سروے نال بہت ساریاں دھاتاں اوڑی بچ دریافت ہویاں مگر نہ معلوم وجاہات دی بناء تے اجاں تکر اندا کم نیہہ لگیا۔ اتھا چونہ جپسم بے اندازہ ہے ہور لچھی پورہ بچ سنگ مرمر، براری پورہ تہ بجہامہ بچ سُرمہ تہ گندھک دریافت ہویا آسا مگر نہ جانے حکومت اَج تکر اتھا کم کیاں نیہہ لایا۔

بجہامہ، بگنہ، نور خواہ، سلام باد و چھنہ، نلوسہ، چھولاں تھیں بے انداز جسم نکل رہیا ہور ہزاراں دی تعداد بچ مزدور کم کردے ہین، ایہہ چونا ۱۲ رسال تکر بھی اگر نکلدا روے تاں بھی ختم نیہہ ہوندا، اس نال لوکاں کو محنت مزدوری کر کا بڑا فائدہ حاصل ہوندا ہے۔

صحت افزاء مقامات:

تحصیل اوڑی تا بونیار بہت خوبصورت علاقہ ہے۔ اتھا بڑے بڑے پہاڑ تہ جنگل ہین جنہاں بچ قدرت سن اپنی فیاضی دا بہت خوبصورت تہ دلکش میدان بنائے دے ہین ہور موسم بڑا خوشگوار ہوندا آسا۔ مگر حکومت دی عدم توجہی دے نال ایہہ صحت افزاء مقامات عوام دی نظر تھیں غائب ہین اوڑی قصبہ دے بلکل سامنے مشرق دی طرف ہک اُچی پہاڑی جس کو ڈنہ آکھدے ہین اتھاہ بابا فرید صاحب دی مشہور زیارت ہے۔ جتھا سالانا کئی عقیدت مند حضرات حاضری دیندے ہین، ایہہ خوبصورت جگہ ہے۔ اتھا بہت وسیع میدان ہے۔ حکومت سن اتھا ہک سڑک بھی آندی آسی، اس کو حکومت سن سیاسی نقشے تے بھی آندا آسا۔ مگر سیاسی وجوہات دی بنیاد تے حکومت سن اتھا کم بند کر چھوڑیا۔ ایہہ بڑی بے انصافی تہ زیادتی دی وجہ نال ہویا۔ کیونکر محمد شفیع صاحب سابقہ وزیر تعلیم و موجودہ ممبر پارلیمنٹ دا گراں گرکوٹ اِس نال ملدا ہے۔ حکومت کو اپنے روئے تے نظر ثانی کرنے دی ضرورت آسی۔

کمل کوٹ دے عقب بچ قاضی ناگ معصوم شاہ صاحب دی زیارت ہے۔ ہور اس دے نال خیال ڈوری تراگاں، میدان، ہری ناڑ، بڑی بہک، گلی بچ بہت خوبصورت میدان درخت تہ سبزہ زار ہین۔ اتھا مٹھے تہ لذیر ٹھنڈے پانیاں دے چشمے ہین۔ شیروانی پورہ مایاں کہوڑا تل، بجی گپے واڑ، کوپرا بونیار دے علاقے بچ ترکانجن چوٹالی، میدان ہور کئی خوبصورت مقامات ہین۔ جیہڑے باہر دے مہماناں واسطے بڑے دلکش تہ دل فریب ہین۔ اگر حکومت

اس طرف توجہ دیوے تہ اوڑی دی معاشی تہ اقتصادی حالت سدھر سکدی آسی۔

جنگلات:

اوڑی بونیار دا سارا علاقہ خوبصورت پہاڑاں تہ دلفریب وادیاں تہ جنگلاں دی وجہ نال مشہور ہے۔ گوہالن باڈر تھیں کہن کانوشہرہ تک زمبنور پٹن تھیں کہن کاز ہم پورہ تکر بے شمار جنگل مین جنہاں بچوں لکھاں مکعب فٹ لکڑ کڈھ کا فروخت ہوسکدی ہے۔ ہور ملک دی حالت سُدھر سکدی ہے۔ انہاں جنگلاں بچ دیودار، کائرو، بدھلو بے شمار درخت ہین۔ انہاں جنگلاں بچوں لوک لکڑی کڈ کا تعمیری کماں بچ ہور بالنے واسطے استعمال کردے ہین مال مویشی بھی انہاں بچ چردے ہین ہور لوک جنگلی جڑی بوٹیاں گچھیاں۔ ساگ سبزی کڑیس کہٹھ، پتریس وغیرہ کڈ کا بیچدے ہین اور خود بھی استعمال کردے ہین۔ کنجی، براڑا ہاک تاشلیاں مشہور تالذیر ساگ ہین۔ انہاں جنگلاں بچ بن کھوڑی بٹکل۔ منوں ہور کئی بے مشار درخت ہین، جنہاں تھیں لوک خوب فائدہ اُٹھاندے ہین۔

باغات:

اوڑی دا سارے دا سارا علاقہ پہاڑی ہے۔ اتھا زمی بہت کہٹ ہے، اوہ بھی زیادہ خشک تہ ڈھلوان ہے۔ نشیبی علاقاں بچ لوک فصل کاشت کردے ہین۔ لوک اپنیاں زمیناں تہ بنیاں بچ بوٹے لاندے ہین۔ اوڑی بچ کھوڑیاں دے بے شمار بوٹے ہین۔ اخروٹ دی گری دا کاروبار اتھا بڑے پیمانہ تے ہوندا ہے۔ بگوگوشہ بھی کافی تعداد بچ دستیاب ہے۔ سیب، انار، خوبانی، الوچہ، گلاس، ہبی دانا، آڑو بھی پیدا ہوندا ہے۔ اَج کل لوک باغات لینے دی بڑی کوشش کردے ہین۔ بے شمر درختاں بچ سفیدہ، بید، کیکر، انتھ، چنار وغیرہ کثرت نال لاندے ہین جنہاں کو فروخت کر معقول آمدنی حاصل کردے ہین۔ بالن دے علاوہ لوک انہاں درختاں تھیں مال مویشی واسطے چارہ بھی حاصل کردے ہین۔ سلام باد اُوڑی بچ

پچھلیاں کجھاں سالاں تھیں محکمہ باغبانی، زیتون، سنگترہ، لیموں دی کاشت کرر ہے ہین۔ درختاں دے نال اوڑی بڑی خوبصورت لگدی ہے، جسطراں کوئی ''بوہٹی'' زیور نال آراستہ ہوکا لگدی ہے۔ ایہہ درخت اساں لوکاں واسطے قدرت دا ہک حسین تہ خوبصورت تحفہ ہین۔

اوڑی دے قبائل وخاندان:

اوڑی دا علاقہ پہاڑی ہے۔ انہاں پہاڑاں تے بڑیاں بڑیاں چراگاہاں موسم گرما بچ بکروال راجوری تہ پونچھ دیاں دور دراز علاقاں تھیں اپنا مال کہن کا آندے ہین۔ کئیں لوک قحط سالی ہور جنگ جدل دی وجہ نال صوبہ سرحد ضلع میرپورہ کومری تہ پونچھ تھیں آکا اتھا آباد ہوگئے۔ کجھ لوک تجارت دی وجہ نال آکا اوڑی دے پہاڑی علاقیاں بچ بس گئے۔ انہاں دی زبان پہاڑی آسی، انہاں بچ خاندان بمبہ، ہتمال، کھوکھر، راج پوت، بٹھی، مغل، عباسی، سُدن، پیر، باٹلہ خاندان، سادات، تُرک، پٹھان وغیرہ ہین۔

پیشہ جات:

اوڑی بونیار دے لوک زیادہ تر کھیتی باڑی کردے ہین۔ کئیں لوکاں سُن علم حاصل کرکا ملازمت دا پیشہ اختیار کیتا دا ہے ہور کئیں لوکاں دا گزارہ اجاں بھی مال مویشی چرانے تے ہے۔ اتھا ہر قسم دے پیشہ ور لوک بھی بڑی مقدار بچ مل جلدے ہین۔ مزدور، ترکھان، لوہار، حجام، درزی وغیرہ۔ مزدور پیشہ لوک بڑے محنتی ہین۔ کہر دا کم کاج لوکاں کو آپ ہی کرنے پیندا۔ بچے بچیاں سکول چلے جلدے ہین، مال مویشی چرانے واسطے بھی لوک مجبور ہوگئے دے ہین۔ لوک جرسی گائیاں رکھی کا دودھ دی ضرورت پوری کردئے ہین۔ مال مویشی دا پیشہ آہستہ آہستہ ختم ہور ہیا۔

پہاڑ:

اوڑی بچ دریائے جہلم دے ہر دو طرف اُچے اُچے پہاڑ ہین جنہاں تے ہمیشہ

برف جمی دی رہندی ہے۔ سورج دی روشنی دے نال ایہہ پہاڑ چمکدے ہین۔ بڑا سوہنا نظارہ پیش کردے ہین۔ ایہہ اس طراں چمکدے ہین جسطراں چاندی چمک دی ہے۔ ایہہ پہاڑ ایک طرف تھیں کرناہ کو جُدا کردے ہین دوسری طرفوں پونچھ کو جدا کردے ہین۔ بڑے بڑے تہ خوبصورت پہاڑاں بچوں..... سوف گلی۔ پیر پنچال پونچھ گلی..... مندی گلی، چٹی بٹی..... ڈنہ مشہور ہین۔ دوسری طرف تھیں قاضی ناگ خورد، جہاں ڈوری، توت مار گلی، گراجا گلی۔ بڑا کاضی ناگ، کوپرا بیجی پوسیاں گواشر تاھیے واڑ مشہور ہین۔ انہاں پہاڑاں بچ مچ شکار ہوندے ہین۔ مارخور، بکری، یارہ سگھاہ، روسا مشہور ہین۔ انہاں جنگلاں بچ پکھیروں بھی ہوندے ہین جہاں بچ لینٹھ، پیغر، دانہ گیر، جنگلی کُکر، کبوتر تہ شاہین مشہور ہین۔ ۱۹۴۷ء تھیں پہلیاں اتھا مچ سارے غیر ملکی شکاری آکر شکار کردے آسے۔ انہاں پہاڑاں بچ گیڈر، رنچھ، بندر، بن بڈھا، بن بڈھی بھی ہوندے ہین تہ پہاڑ اوڑی دے ارد گرد دیوار دا کم دبندے ہین۔ ہور دشمناں دے حملیاں تھیں بھی بچاندے ہین۔

ذرائع آمدورفت پُل:

اوڑی بونیار بچ دو مشہور سڑکاں ہین پہلی سڑک جہلم ویلی روڈ ۱۹۰۷ء بچ بن آسی، ایہہ سرینگر تھیں شروع ہوکا کوہالے تکر جلدا آسی جیہڑا ریاست جموں وکشمیر دا آخری قصبہ ہے۔ ایہہ سڑک اوڑی دے درمیان بچوں گزردی ہے۔ اس تے اَج نوشہرے توں کہن کا کمان پوسٹ تکر ۱۰ر پکے پُل بنے دے ہین۔ جسدے اتوں نکیاں بڑیاں گڈیاں گزردیاں ہین۔ دوئی سڑک چیلاں بونیار تھیں نکل کا شاہدرہ کمل کوٹ تکر جلدی ہے۔ اس کو مغل روڈ بھی آکھدے ہین۔ ایہہ سڑک ۱۹۸۸ء اوڑی سیوں اُسوقت اتھا ۵ر پل پکے بنائے گئے آسے۔ دریائے جہلم تہ نوشہرہ اتوں کہنکا کمان پوسٹ تکر پکے پل بنے دے ہین جبکہ دریائے جہلم پیدل چلے والیاں لوکاں واسطے ۷ر پل لکڑی دے ہین اسطراں آمدورفت بچ

لوکاں کوکوئی پریشانی نیہہ ہوندی۔

پیداوار:

اوڑی بچ آبپاشی دا کوئی نظام نیہہ معمولی کوہلاں نال پانی آن کا لوک زمین تہ باڑیاں کوسیراب کردے ہین۔ زمین کو آبپاشی دا کوئی انتظام نیہہ، اگر بارشاں نہ ہون تہ فصلاں سڑ جلدیاں ہین۔ اتھا زیادہ تر مکئی، تہائیں پیدا ہوندی ہے۔ کنک جوں سریاں، راز ماش، مُنگ سبزیاں دی کاشت بھی کافی مقدار بچ ہوندی ہے۔ اَج کل لوک اتھا آلو تہ گنڈے دی کاشت بھی کردے ہین۔ اتھا شہد ہور کہیے بھی کافی مقدار بچ مل جُلدا ہے۔

قلمکار:

قلمکاراں بچوں اُوڑی بونیار تھی جناب راجہ عبدالقیوم خان نذر بونیاری صاحب، محمد اسلم خان، جناب احمد دین انوار، نثار احمد نثار، عزیز دچھنوی، مظفر بیامی، امجد حسن کاظمی، اقبال سرحدی، دلبر حنیف، ماسٹر شاہ زمان خان اُورسہ، راجہ شاہد شجاعت علی خان، عطاء اللہ ممتاز، زریں آر معصوم، شہناز پروین پاکیزہ، ریحانہ عزیز، معروف احمد خان، محمد سعید خان پروانہ قابل ذکر ہین۔

تعلیمی ادارے:

اُوڑی بچ ایک ڈگری کالج، ۶/ ہائر سیکنڈری سکول، ۱۵/ ہائی سکول اور کئی مڈل تہ پرائمری سکول ہین جنہاں دے اندر بچے بچیاں تعلیم حاصل کردے ہین۔

☆☆☆

.....راجہ نذر بونیاری

خاندان بمبہ.....تاریخی پس منظر

موجودہ ریاست جموں و کشمیر تہ سابق قلمرو جموں کشمیر و گلگت دے بارے بچ گزشتہ ہک صدی بچ جتنیاں وی تواریخاں قلمبند کیتیاں گیاں دیاں ہین، تقریباً ساریاں بچ بمبہ قبیلے تہ قوم داذکر آیا دا ہے۔ ابتدائی تواریخی دستاویزاں بچ بمبیاں کو قبیلے دے طور پر پیش کیتا گیا دا ہے تہ فرِ ہولیاں ہولیاں بعد دیاں تواریخاں بچ لفظ ''قبیلہ'' ختم ہو گیا دا ہے تہ اُسدی جائی قوم تہ فرِ خاندان جیئے الفاظ استعمال کیتے گئے دے ہین۔

بنی نوع اِنسان دی تاریخ قبیلے تھیں شروع ہوندی ہے تہ فرِ ہولیاں ہولیاں قبیلیاں دے بکھراؤ تہ پھیلاؤ دے سبب معنوی اعتبار نال ایہہ لفظ وسعت پذیر ہوندا رہیا تہ آخر کار اِس ہک عظیم تر ''سماج'' دی شکل اختیار کر کہدی۔

''فرد اس عظیم سماج دی ہک حقیر جی اکائی ہے تہ اِسے طراں ہک خاندان یا کنبہ وی اِسطراں دی اکائی ہے قوم، قبیلہ، ذات، جماعت تہ سماج وی بجائے خود ہک وسیع انسانی نظام دیاں اکائیاں ہین۔''

بنیادی طور پر دُنیا دا ہر انسان صرف اپنے جسمانی سائنس دے حوالے نال ہک دوئے نال جڑیا دا ہے۔ Anthropology دیاں سیانیاں دا آکھنا کتنا قرین قیاس ہے کہ مشرق تھیں مغرب تہ شمال تھیں جنوب ساری دنیا دے انسان صرف ہکو ہی آدمی دی اولاد ہین۔ کیاں جے ساریاں انساناں دی جسمانی ساخت ہکو ہی جئی ہے۔ دنیا دے کسی وی انساناں کو دوسر، ترے اکھیاں، دونک، چار جنگاں، ترے ہتھ، بائی انگلیاں تہ ترے کن نیہہ ہوندے۔ بلاشبہ قدرت سن ہر انسان دی ظاہری سینجان واسطے اُندیاں شکلاں کنی کنی بنائیاں دیاں ہین۔ کوئی لما کوئی نیوان یا ٹھگنا یا کوئی پتلا، کوئی موٹا، کوئی درمیانی یا اوسط قد دا۔ کوئی کمزور نحیف تہ کوئی توانا چاق چوبند، کوئی دانا تہ کوئی بے وقوف، کوئی شریف تہ کوئی رذیل یا کمینہ، کوئی کسے عقیدے کو مندا کوئی کسے کو، کوئی کسے کو وی نہیہ مندا۔ مزاج، خصلت، عادت، سوچ تہ سمجھ، فکر تہ نظریہ ہر انسان دا الگ الگ ہے۔ خدا دی قدرت یا خدا دے منکر وی ایہہ گل منندے ہین کہ کائنات دی ہر چیز تہ ہر نفس کو ہک دوئے تھیں مختلف تخلیق کرنے والی کوئی عظیم طاقت ضرور ہے، جس کو دریافت کرنا ضروری ہے۔ اَسدا موجودہ سماج ہزاراں قبیلیاں، خانداناں، ذاتاں تہ قوماں دا ہک مجموعہ ہے تہ ہر قبیلے، قوم تہ خاندان دی اپنی اپنی شناخت تہ کہانی ہے۔ موجودہ دور بچ جد کہ ایہہ وسیع دُنیا سمٹ کا ہک نِکے جئے گراں بچ تبدیل ہوگئی دی ہے تہ قبیلیاں تہ قوماں دی انفرادی سینجان پوری موجود ہے۔ گورے، کالے، چفڑی نکا والے، لمی مِنی نکا والے مِنے، موٹیاں موٹیاں تہ کُرنجیاں اکھیاں والے، مختلف بولیاں بولن والے، مختلف عقیدے رکھن والے سارے اِس گراں بچ ہکسی کہرادیاں بلکہ ہکی خاندان دیاں ٹبراں دی طراں رہ رہے ہین۔ اِس نزدیکی میل ملاپ دے سبب نسلی انفرادیت یا سینجان زبردست متاثر ہوئی دی ہے۔ پُہٹیاں تہ منیاں دے نک ہولیاں ہولیاں لمے ہو رہے ہین۔ تہ امریکیاں تہ یورپ والیاں دی چمڑی دی رنگت نال اُندیاں

بالاں دا رنگ وی سرمئی ہور ہیا ہے۔

جموں وکشمیر بچ گزشتہ چھیاں ستاں صدیاں پروں باہر لیاں مُلکاں دیاں لوکاں دی آمد زوراں پر رہی دی ہے۔ وسط ایشیا مثلاً روسی ریاستاں قزاکستان، ترکمانستاں، تاجکستان، ازبکستان، افغانستان، ایران، منگولیا، ترکی تھیں وقتاً فوقتاً لوک اِتھا آ آ کا بسن لگے۔ سارے تھیں پہلیاں آریہ لوک آئے، فر منگول، فرِ ترک، فرِ پٹھان، فرِ مغل، راج پوت، سکھ، سادات، پنجابی سلسلہ کوہ دے قبیلے اس مُلکا بچ مہاجرین آئے تہ اِتھا مستقل سکونت اختیار کر کے رہن لگے۔ مقامی لوکاں نال اُندا میل جول بدھیا تہ اِسدے نتیجے بچ ہک نویں مخلوط نسل وجود بچ آئی۔ ویلے دیاں انقلاباں سیاسی تہ سماجی اتھل پتھل، جنگ، خونریزی، ظلم و استبداد، حکمراناں دیاں مظالماں تھیں تنگ آ کا تہ ہور نا معلوم وجوہاتاں دے سبب لوک ہجرتاں کردے آئے دے ہین۔ چنگیز تہ ہلاکو تہ لہجیاں ہور جابر تہ شیطان صفت بادشاہاں تہ گورنراں جہڑے دینہہ دیاں تہکھاں نال نال روزانہ ہکس جنے کو ذبح کر کا اُس دی گرم گرم رت پیالے بچ پکڑ کا پی گیندے آسے۔ اوہ بحیثیت فاتح جس پاسیوں لنگھے جہڑے نسن بچ کامیاب ہوئے اوہ لوک نسے، جہڑے پکڑے گئے ذبح ہوئے۔ تواریخ اِس قِسماں دیاں واقعات تہ انقلاباں دے اذکار نال پہری ہے۔ اٹھارمی صدی عیسوی تکر قطبِ شمالی، روس تہ یورپ تھیں ہجرت کر کا لکھاں کنبے وسط ایشیا دیاں ریاستاں دا ہر ہجرت کر آئے تہ فرِ انقلاب روس تہ چین منگولیا، شمالی ترکمانستاں، افغانستان، ایران تہ شمالی مغربی ہندوستان تھیں لکھاں لوک اپنے وطن تہ کہر بار چھوڑ کا صرف جان بچان واسطے محفوظ جائیاں دا ہر منتقل ہو گئے۔ وادی کشمیر انہاں لوکاں واسطے کیاں وجوہاتاں دے سبب ہک محفوظ جگہ ثابت ہوئی۔ آب وہوا تہ موسم، وسائل تہ چواں پاسیاں فلک بوس پہاڑاں دی قلعہ بند فصیل، جس کو ٹپ کا وادی بچ داخل ہونا خاصا مشکل آسا۔ ہک ہور وجہ ایہہ ہوئی

وادیٔ کشمیر دیاں لوکاں اپنیاں اِنہاں بن بُلایاں مہماناں کو ''جی آیاں نوں'' آکھیا تہ کدے اِنہاں نال متصادم ہون دی نوبت نیہہ آئی۔ مور خاں سُن اُسدی وجوہات ایہہ بیان کیتیاں ہین۔

(۱)..... طبیعتاً وادی دے لوک نرم دل تہ امن پسند آسے۔ خون خرابے کو نہ او پسند کردے آسے تہ نہ آپ کرنا چاہندے آسے۔

(۲)..... اوہ آپ وی حکمراناں دے ظلم تھیں تنگ آئے دے آسے تہ اوہ باہر لیاں مہماناں کو اپنے حفاظت تہ نجات دا وسیلہ سمجھ کا اُنہاں نال باہمی اشتراک تہ معاہدے وی کردے رہے۔

(۳)..... مقامی حکمراناں کول باہروں آن والیاں نال مقابلہ کرن دی ہمت تہ طاقت نہ آسی۔

کیاں جے اوہ وی صدیاں تکر لڑائیاں تہ آپسی تصاداں بچ مصروف رہ کا اپنی ساری فوجی، انتظامی تہ اقتصادی طاقت گمابجے دے آسے تہ اتھا دا سماجی تانا بانا ٹُرٹ کا کھِلر گیا دا آسا۔ ایہہ گل کشمیر دی تواریخ لکھن والیاں تقریباً ساریاں ملکی تہ غیر ملکی مور خاں تہ سماجی علوم دیاں ماہراں منی دی ہے کہ وسط ایشیا افغانستان، ایران تہ شمال مغربی ہندوستان تہ پنجاب تھیں نس کا کشمیر آنے والیاں مہاجراں بچ زیادہ تعداد شریف تہ مظلوم قبیلیاں تہ خاندانا دی آسی۔ جنہاں کو اپنے وطن بچ طاقتور حکمرانان دے عتاب ہور ہدف بننا پیا تہ اُنہاں مزاحمت کرن دے بجائے ترک وطن کر کے محفوظ جائیاں بچ آباد ہونا مناسب خیال کیتا۔ ظالم، جابر، چور، اُچکے، ڈاکو، بدکردار، باغی تہ قیدی وی کافی بڑی تعداد بچ فرار ہو کا آگئے تہ وادی بچ داخل ہون دے بعد جد اُنہاں اپنے قدم اتھا جمائے تہ اُنہاں اپنی خصلت دا مظاہر کردیاں ہوئیاں مقامی لوکاں پر بے شمار ظلم تہ ستم کیتے جسدی وجہ نال وادی تھیں وی بڑے

پیمانے پر ہجرت ہوئی۔ اِنہاں لوکاں بچ ترک، پٹھان، مغل، چک تہ سکھ شامل آسے۔ وادی تھیں زیادہ ہجرت، سلطان سکندر، نادر شاہ، یعقوب چک تہ رنجیت سنگھ دے عہد بچ ہوئی۔ کشمیر دی آخری خود مختار ملکہ کوٹی رانی دے بعد اس بدقسمت وادی بچ زین العابدین بڈشاہ دے عہد کو چھوڑ کا شاید ہک تیہاڑا وی امن تہ سلامتی دا نہیہ گزریا۔

اس سارے منظر نامے دی عکاسی مورخاں سن اپنے اپنے انداز، طبیعت تہ سوچ تہ اپروچ نال کیتی دی ہے۔ کشمیر دیاں مورخاں سُن اِنہاں انقلاباں دی ذمہ داری باہر لیاں مُلکاں پر سٹی دی ہے تہ ایہہ سلسلہ بدستور اَجادی تریکا تکر جاری ہے مگر سفر نامے لکھن والیاں مورخاں دی رائے اِسدے برعکس ہے۔ گزشتہ سوڈیڑھ سو سالاں بچ کشمیر دیاں جتنیاں وی تواریخاں تے تذکرہ پہاویں نجی کوششاں دے نتیجے ہون یا یونیورسٹیاں تے دُویاں تعلیمی اداریاں یا پبلشراں دی تحقیق دا نتیجہ ہون۔ اِنہاں سوالاں دے جواب دین دے بجائے کئی ہور سوال پیدا کیتے دے ہین۔ میں وثوق نال آکھساں کہ لگ بھگ ساریاں مورخاں سُن کشمیر دی تواریخ مرتب کیتے ویلے وادی دے آس پاس پہاڑاں ٹہلواناں، نِکیاں نِکیاں وادیاں تہ اُچیاں اُچیاں دشوار گزار پہاڑی پگڈنڈیاں دے آس پاس پہاڑی دریاؤں دے دندے بسیاں دیاں آبادیاں تہ انہاں پہاڑاں بچ رہن والیاں انسانی قبیلیاں تہ قوماں دا ذکر برائے نام ہی کیتا دا ہے۔ حالانکہ انہاں بغیر وادی کشمیر دی تواریخ مکمل نیہہ اکھائی جُل سکدی۔ اُندی اہمیت دا اندازہ صرف دواں تروان غیر ریاستی مورخاں کو ہویا دا ہے جنہاں آپ اُنہاں جائیاں جُل کا اِنہاں لوکاں دی تواریخ تہ تمدن دے بارے بچ کجھ نہ کچھ لکھیا ہی ہے۔ ورنہ وادی دیاں مورخاں بشمولہ کشمیر جموں یونیورسٹی دیاں ریسرچ سکالراں تہ پروفیسراں سن وادی صرف کھنہ بل تھیں کھادن یار تک سمجھ رکھی ہے۔ ''کشمیر یونیورسٹی دے شعبہ تاریخ وجغرافیہ سُن اَج تک جتنا تحقیقی کم کیتا دا ہے یا کر رئیا ہے تہ جہڑیاں کتاباں شائع

ہوکا ساری دنیا دیاں لائبریریاں تک حوالیاں واسطے پہنچیاں دیاں ہین اوہ غلطیاں دے پلندے ہین تہ انہاں بچ صرف Disinformation دے سوا ککھ نیہہ۔

اکثر مورخاں اس ملک کشمیر بچ داخل ہون والے حملہ آور قرار دِتے دے ہین لیکن ایہہ سچ نیہہ۔ سچ تہ ایہہ ہے کہ ایہہ لوک جسطراں میں پہلے بیان کیتا دا ہے، اپنے پیارے وطن کو خیر آباد آکھن پر مجبور کیتے گئے یا مجبور ہو گئے۔ دربار اکبری دے مورخ ابوالفضل سُن ہک سوہنی توجہ دِتی ہے اوہ اِس ترکِ سکونت، ہجرت، کو ہک فطری عمل قرار دیندا ہے۔ ابوالفضل سُن لکھیا دا ہے کہ نقل وطن دی روائت مُچ پُرانی ہے تہ ساری دُنیا بچ ایہہ روائت قدیم زمانیاں تھیں چلدی آرہی ہے۔ ابوالفضل دے خیال بچ ابتدائے آفرینش یعنی حضرت آدمؑ دے ویلے تھیں ایہہ روائت چلی آرہی ہے تہ ہمیشہ چلدی رہسی۔ نقل وطن دی روائت صرف انساناں بچ ہی نیہہ بلکہ جانوراں تہ کیڑیاں مکوڑیاں بچ وی ہے۔ ایہہ ضروری نیہہ کہ اوہ سیاسی انقلاباں دی وجہ نال ہجرت کردے ہین بلکہ موسماں دے تغیر وتبدل، زبردست سردی ہور زبردست گرمی، ہڑاں، پہکماں، خشک سالاں تہ قحط وکال وی اِس ہجرت دا سبب ہین۔ وادی کشمیر تھیں نس کا پنجاب صوبہ سرحد تہ شمالی میدانی ریاستاں بچ مستقل ہون والے کشمیری وی صرف اندرونی خانہ جنگی ہور حکمراناں دے ظلم دے مارے اِتھوں نیہہ نسے بلکہ ناموافق موسم، پہکھمری غریبی تہ بیماریاں سُن اِتھوں نسائے۔ انہاں بچوں اکثر دشوار پہاڑی گزرگاہاں تہ کہاٹیاں تہ کسیاں بچ پھس گئے یا تہ اِتھے مرکھپ گئے یا فرِ اُتھے ہی بس گئے تہ جیہڑے اِتھوں لنگھ گئے اوہ دوئیاں علاقیاں بچ جا بسے تہ اجا تکر اوہ اِتھا بس رہے ہین۔

وادیٔ کشمیر تھیں باہر نکل کا اسیں ہک عجیب تہ انوکھا رلا ملا تہ غلط مِلط ماحول دکھدے ہاں۔ اِنہاں پہاڑاں بچ بے شمار قبیلے تہ قوماں آباد ہین۔ اِنہاں بچ ترہواں قسماں دے لوک

شامل ہین۔

(۱).....جیہڑے اِنہاں پہاڑاں دے قدیم ترین باشندے ہین۔

(۲)..... جیہڑے وادی تھیں ہجرت کرکا مجبوراً اِنہاں پہاڑاں بچ ٹھہر گئے تہ فرِ اُتھے دے بن کارہ گئے۔

(۳)..... جیہڑے وسط ایشیا، مغربی ایشیا، مغربی ہند، افغانستان، شمال مغربی پنجاب، سرحد، ہزارہ تہ پوٹھوار دے علاوہ جموں کشتواڑ تہ پونچھ، راجوری تھیں نقل مکانی کرکا اِنہاں پہاڑاں بچ آبسے۔ انہاں بچ، گوجر، پٹھان، راجپوت، سید، سکھ، ترک، مغل بھٹی، کھتری تہ براہمن شامل ہین۔ کشمیر تھیں ہجرت کرکا اِنہاں پہاڑیاں بچ سکونت کرن والیاں بچ کشمیری بولی بولن والیاں دیاں کجھ ذاتاں اَجاں تکر اِنہاں پہاڑاں بچ رہ رہے ہین تہ انہاں اپنا تمدن تہ ثقافت اج تک سمہال رکھی ہے مگر مقامی لوکاں نال اِندا میل جول بدر ہیا ہے تہ اِنہاں دوّیاں غیر کشمیری خاندان بچ شادیاں دیتاں تہ کیتیاں ہین تہ اِس طراں ایہہ ہک نویں مخلوط قوم وجود بچ آئی ہے۔ انہاں قوماں بچ ڈار، لون، گنائی، میر، پیر، بٹ، ملک، خوجے، شیخ، صوفی، قصائی، پرے، ماگرے وغیرہ شامل ہین۔ جہڑے اِنہاں پہاڑاں دے قدیم ترین بسنیک ہین، اِنہاں بچ مورخاں دے مطابق ناگ قبیلیاں دیاں دو شاخاں دسیاں گیاں دیاں ہین تہ اوہ ہین کھش تہ بومب انہاں دواں قبیلیاں دا ذکر کشمیر دی قدیم ترین تواریخ راج ترنگی بچ موجود ہے تہ اسدے بعد دیاں تقریباً ساریاں تاریخی کتاباں بچ اِنہاں دواں دا ذکر اس علاقے دیاں قدیمی باشندیاں دے طور پر ہویا ہے۔ اِتھوں ہی ہک Mystry تہ پُراسراریت شروع ہوندی ہے۔ ایہہ گل قرین قیاس نہیہ ہوسکدی کہ اِس چار ہزار مربع کلومیٹر علاقے بچ صرف ایہہ دو قبیلے رہندے ہون آ۔ اگر اس مفروضے کو سچ منیا جُلے تہ فرِ صدیاں دے بعد وی اَجاں تکر اِندی آبادی بچ اضافہ کیاں نہیہ ہویا۔ فرض کرو کہ اگر

چار ہزار مربع کلومیٹر دے اس وسیع تہ عریض قطعۂ ارضی بچ اگر پنج ہزار سال پہلیاں دس ہزار نفوس دی آبادی ہوئے آتہ اُسدے مطابق اَج اِنہاں قبیلیاں دی آبادی دس کروڑ ہوندی مگر حقیقت اسدے برعکس ہے۔ ماہڑے سروے دے مطابق کمراز دیاں اُچیاں علاقیاں راج پورتہ زچلڈارہ تہ کرناہ کیرن تھیں، کہن کا وادیٔ ولشنا بار ہمولہ تھیں تلاں دا علاقہ دچھن پارہ دریائے جہلم دے سجے پاسے دا علاقہ درنگ بل تھیں کہن کا چکڑی (موجودہ مظفر آباد) تہ کھاور پارہ ویرون تھیں کہن کا ڈنا کچیلی (نزیک کوہالے) تکر دا علاقہ جسدا اوڑی تھیں اگاں دا ہر ''دوار بدی'' آکھدے ہین اس دی لمائی ڈیڑھ سو کلومیٹر (دچھن پارہ) تہ قریب دو سو کلومیٹر (کھاور پارہ) ہے تہ اِنہاں تواریخی نوعیت دیاں ناں والیاں علاقیاں دی چوڑائی 70 کلومیٹر (دچھن پارہ) تہ 30 کلومیٹر (کھاور پارہ) بچ اِنہاں دواں قوماں دے لوک بالترتیب 20 ہزار تھیں کہن کا بمشکل 25 ہزار تک (بمبہ) تہ 40 ہزار تھیں کہن کا پنجاہ ہزار تک کھش (کھکھا) تہ سوال ایہہ پیدا ہوندا ہے کہ اندی آبادی دوئیاں قوماں تہ قبیلیاں دے مقابلے بچ اتنی کہٹ کیوں رہی۔ دُوّا سوال ایہہ پیدا ہوندا ہے کہ اِنہاں دواں قبیلیاں دے علاوہ اِتھا کے ہور کوئی خدا دا بندہ نہ رہندا آسا۔

اِنہاں پہاڑاں دیاں مُنڈھ قدیمی بسنیکاں کو ''ناگ'' وی آکھے جُلدا' جسدا مطلب ہے ''سپ'' یا فرِ ننگا۔ ''شپ'' زیادہ قرین قیاس لگدا کیاں جے ایہہ پڑاں تہ گھپا بچ رہندے آسے۔ پنجاب تہ ہزارے تھیں آن والیاں حملہ آوراں یا مظلوم مہاجراں پر حملے کرنا تہ فرِ سپاں دی طراں انہاں گماں تہ تریڑاں بچ بڑکا چھپ گیندے آسے۔ اِسے واسطے راج ترنگنی دے پوراناں بچ اِنہاں کو ''ناگ'' وی لکھیا دا ہے تہ وادی کشمیر دیاں لوکاں کو ''پشاچ'' جسدا مطلب ہے کچا ماس'' کھاون والے تہ اِندی بولی کو پشاچی آکھیا گیا دا ہے۔ راج ترنگنی دیاں بعد دیاں مورخاں سُن اِس پہاڑی سلسلے دیاں بسنیکاں دا مرکز ''شاردا'' دسیا ہے تہ

اندی بولی شاردایا ٹا کری۔

جس طراں کہ میں اُپر عرض کر چکیاں کہ کشمیر دی تاریخ لکھن والیاں اِنہاں لوکاں کو اگر یکسر نظر انداز نیہہ کیتا ہے، البتہ اِندے بارے بچ ریسرچ یا تحقیقات کیتے دی زحمت چان دی ضرورت محسوس نیہہ کیتے گئی دی۔ پنڈت ہر گوپال خستہ سن علاقہ دچھن پارہ یا موجودہ دچھنہ (جہلم دے سجے پاسے دا علاقے دچھن کشمیری بچ سجے کو آکھدے ہین) دا ذکر اپنی تاریخ گلدستہ کشمیر بچ صرف بمبیاں دے حوالے نال دتی ہے۔ خستہ سن ''بومب'' بیمب، بامب تہ بمبہ جئے الفاظ استعمال کیتے دے ہین تہ رقمطراز ہین کہ ایہہ قبیلہ اس سارے علاقے پر حکومت کردار ہیادا ہے۔ اگر فرض کراں کہ اس سارے علاقے دے بسینک ''بمبے'' آسے تہ فرِ اوہ حکومت کس پر کردے آسے۔ اُندی رعایا بچ کون لوک شامل آسے یا تہ آپ ایہہ حکمران وی آسے تہ آپے رعایا وی مگر اتنے بڑے علاقے بچ اَج صرف 20-25 ہزار بمبے ریندے ہین، اَج تھیں پنج ہزار سال پہلے کتنے ہون آ، لہٰذا ایہہ قیاس ہے جہڑا کہ صحیح نیہہ دسدا۔ تواریخاں بچ بمبیاں دے مشہور مرکز کمراز دا علاقہ اُتر مچھی پورہ، راج پورہ، زچلڈارہ، کرناہ، ٹیٹوال، مظفر آباد، بوئی (ہزارہ) گھڑی دوپٹہ، کہوڑی، پرسچہ، کھٹائی، بجہامہ، پہلی پورہ، بانگل، کھولگام، نونہ مئی دسیا ہے تہ مظفر آباد سلاطین بمبہ دا ہیڈ کوارٹر تہ مرکز ہے۔ جیہڑا بمبہ سلطنت دے بانی سلطان محمد مظفر خان سُن آباد کیتا ہے۔ اِس بچ دورائے نیہہ بلکہ ایہہ سچائی روزِ روشن دی طراں عیاں ہے۔ اِسدی وجہ ایہہ ہے کہ مظفر آباد شہر تہ سلطنت بمبہ دی بنیاد ڈیڑھ صدی پہلے رکھی گئی ہے تہ ایہہ ہسٹری دا معلوماتی دور منے گیندا ہے۔ میں بمبیاں دے بارے بچ زیادہ تھیں زیادہ معلومات جانن واسطے کہٹ تھیں کہٹ دوسو کتاباں کھنگالیاں۔ راج ترنگنی (کلہن تھیں کہن کا نیل مت پوران تہ جون راج دی راج ترنگنی دے ترجمے۔ البیرونی تہ ہیون سانگ دیاں سفرنامیاں دے حوالے، تاریخ حسن،

گلدستہ کاشمیر (خستہ) ہسٹری آف کاشمر، ڈاکٹر محی الدین صوفی، فارسی تاریخ کشمیر اعظمی (واقعات کاشمیر، مصنفہ محمد اعظم دیدہ مری) تاریخ اقوام کشمیر (منشی محمد دین فوق) تاریخ راجگان جموں وکشمیر وقلمرو گلگت، مولوی حشمت اللہ خان لکھنوی سابق وزیرِ وزارت کشمیر اینڈ سینٹرل ایشیاء پی، این کے بامزئی، کشمیر کا ورثہ، ایم آئی ایم حسنین۔ اکبر نامہ ابوالفضل (ترجمہ) ہسٹری آف مسلم رول اِن کشمیر، آر کے پارمو، والٹر لارنس کی ویلی آف کشمیر ایف ڈریو صاحب کی ''دی جے اینڈ کے ٹیری ٹریز'' حضرت عیسیٰؑ کشمیر میں (عزیز کشمیری) کنگھم کی کشمیر کا قدیم جغرافیہ'' گجرز دی لارڈس آف جنگلز'' ایم کے کول۔ ''اے سروے آف آری جن آف پیپل آف کشمیر'' ایچ این کول۔ ''اسلامک کلچر ان کشمیر'' ایم ڈی صوفی۔ ''جغرافیہ آف جموں اینڈ کشمیر'' شعبہ جغرافیہ کشمیر یونیورسٹی، آتش چنار، شیخ محمد عبداللہ، روٹس آف کشمیر، ڈی لور بیٹ، اسلامک رول اِن کشمیر، انسائیکلو پیڈیا کشمیر، کلچرل اکادمی۔ ہُوازِ ہُو جموں وکشمیر، لالہ ملک راج صراف'' اَن ٹولڈ سٹوری آف مین اینڈ میٹرس'' آر کے کاک۔'' پاک آکیو پائڈ کشمیر انڈر جیک بوٹس'' میجر جنرل جسجیت سنگھ'' کشمیر ٹوڈے (ماہنامہ) محکمہ اطلاعات جموں وکشمیر۔ شمس بری، سپیشل ایڈیشن پہاڑی ویلفیئر سوسائٹی جموں وکشمیر کے پہاڑی ہور گوجری لوک گیت، غلام حسین اظہر ہفت روزہ کشمیر'' مکمل فائیل۔ ایڈیٹر محمد سعید مسعودی۔ سینٹرل ایشیا گزیٹیر (اُردو) مطبوعہ لاہور۔ ایمپریل گزیٹر آف انڈیا'' دِس از کاشمیر'' پیریس جیورس (Pearce Jerous)۔

سیاحاں دیاں ڈائریاں۔ مستند قدیم تواریخاں، سفرنامیاں۔ بندوبست اراضی، طبی مشینریاں ہور'' فزیکل سروے'' دے مشترکہ نچوڑ سینٹرل ایشیا گزٹیر بچ مظفر آباد دے پہلے آباد کار بمنہ قبیلے دے وجود دا سراغ مغل اعظم جلال الدین محمد اکبر تھیں تھہ ہاندا ہے۔ کشمیر اُپر مغلیہ حکمران دے وقت معروف کھکھ تہ بمبہ قبائل دی شدید مزاحمت ہور مغلاں دی ناکامی

دا تذکرہ Pearce jerous دی مشہور تواریخ This is Kashmir، دِس اِز کشمیر" لارنس دی ویلی آف کشمیر دے علاوہ ایمپریل گزیٹر آف انڈیا بچ واضح حوالیاں نال موجود ہے۔

تاریخ جموں و کشمیر و گلگت دے مصنف مولوی حشمت اللہ خان لکھنوی سُن "تاریخ سلاطین بمبہ" ناں نال ہک الگ باب اپنی کتاب بچ رقم کیتا دا ہے۔ تاریخ اقوام کشمیر مصنف منشی محمد الدین فوق تہ تاریخ حسن بچ وی اس قبیلے دا ذکر تفصیل نال آیا دا ہے مگر ہر تواریخ بچ تضاد موجود ہے۔ قدیم مورّخ اِس قبیلے کو علاقہ پہاڑ دے قدیمی پشتینی باشندے دسدے ہین جد کہ تاریخ حسن دا مصنف ایہہ گل نیہہ مندا، اوہ ہک تھیں زیادہ ثبوتاں نال ایہہ ثابت کردا ہے کہ "بمبہ" قبیلے دے لوک محمد بن قاسم دے سندھ پر حملے دے بعد برصغیر بچ آئے تہ اِنہاں بچوں کجھ سردار پوٹھوہار تھیں ہوندیاں لنگدیاں وادی تہ مظفر آباد دے بچکار لے علاقے "دوار بدی" بچ آ کا آباد ہو گئے، گویا اُنہاں کو کشمیر بچ آئے دیاں صرف 13 سو سال ہوئے دے ہین۔ حسن اُندا شجرہ تہ نسب نامہ بنو اُمیہ (بنو عباس) تہ خلافت عباسیہ نال جوڑ دا ہے۔

مولوی حشمت اللہ خان تہ محمد الدین فوق دی اِسے خیال دے حامی ہین مگر سوال ایہہ پیدا ہوندا ہے کہ جنہاں بمبیاں دا ذکر پرانیاں تواریخاں بچ ہویا دا ہے تہ فرِ اوہ کون آسے۔ اِس ناں دا کوئی ہور قبیلہ پورے برصغیر بچ ہویا دا ہے تہ فرِ اوہ کون آسے۔ اِس ناں دا کوئی ہور قبیلہ پورے برصغیر بچ ہور کسے جگہ نیہہ۔ اگر قدیمی تواریخی تذکریاں دی گل منی جُلے تہ فرِ "بمبہ" نو مسلم ہین تہ راجپوت ہین تہ اگر "حسن شاہ" دی تاویل صحیح منی جُلے تہ فرِ بمبے راجے نیہہ ہو سکنے بلکہ اُندے ناں تھیں پہلیاں سلطان دا خطاب استعمال کرنا مناسب ہے تواریخ دیاں کتاباں بچ متعدد جائیاں ایہہ دوئے الفاظ، یعنی "راجہ" تہ سلطان استعمال ہوئے دے ہین۔ مولوی حشمت اللہ خان تہ منشی فوق سن وی کسے جائی لفظ سلطان استعمال

کیتا دا ہے تہ کسے جائی راجہ۔ اس قبیلے دے پڑھے لکھے دے معزز اشخاص اَج وی اپنے ناں نال اگا پچھا راجہ..... خان عباسی قریشی لکھدے ہین۔ ایہہ کھچڑی سنگوں نیہہ لیہندی، کُجاں لوکاں دا خیال ہے کہ کیاں جے حکمران طبقے دے لوک ہمیشہ ہک تھیں زیادہ بوہٹیاں نکاح بچ رکھدے رہندے آئے دے ہین۔ آکھدے ہین کہ سلطان مظفر خان دے بعد اُندے کسی ولی عہد دی ہک بوہٹی اہل تشیعہ مسلک نال تعلق رکھدی آسی تہ اِسے حوالے نال اُندیاں اولاداں اپنا نسب نامہ والدہ دی نسبت نال حضرت امیر معاویہؓ نال وابستہ کیتا تہ اپنے ناں دے اگے "علی" دا اضافہ کرن لگے مگر ایہہ سلسلہ جلدی ختم ہو گیا۔ اِنہاں سلطاناں بچوں ہکی سلطان سُن کھاوڑ پارہ دے کسے کھکھے یا حتمال خاندان بچ شادی کر کہدی تہ اِس حوالے نال اوہ راجہ لکھوان لگے۔

"بمبے" انتہائی ذہین تہ دور اندیش ہوندے ہین۔ پہانویں اوہ خواصاں بچوں ہون یا عاماں بچوں، سخن شناس سخن فہم تہ زیرک ہون دی وجہ نال اوہ مقابلتاً اپنیاں ہم عصر پڑوسی علاقیاں دیاں حکمراناں نال پُر امن بقائے باہم دیاں اصولاں پر کاربند رہے تہ اپنے علاقے محفوظ رکھن بچ کامیاب رہے۔ ماسوائے چواں پنجاں حکمراناں جنہاں ملک کشمیر دیاں حاکماں نال مخاصمت دا راہ اختیار کر کا اپنی سلطنت گوا چھوڑ یکھ باقی شرافت تہ نرمی نال حکومت کردے رہے۔ سلاطین بمبہ دے مشہور باغیرت تہ بہادر حکمراناں بچ راجہ شیر احمد خان والئی کرناہ کیرن تہ دراوہ داناں بڑی عزت نال کہدا جُلد اہے۔ اس شیر ببر سُن مہاراجہ کشمیر دی کدے وی اطاعت قبول نہیہ کیتی بلکہ جد تک اوہ اپنے علاقے دا حکمران رہیا۔ جموں و کشمیر دے حاکم اعلیٰ نال بغاوت دے راہ پر گامزن رہیا تہ کئی جنگاں وی جت گیا مگر آخر کار ہک جنگ ہار گیا تہ گرفتار ہویا۔ فر وی اطاعت نیہہ کیتی تہ جلاوطن کیتے گیا تہ اپنیاں رشتہ داراں تہ ساتھیاں سمیت علاقہ کو لگام دے گراں نو نہ مئی بچ رہائش پذیر ہویا

۔راجے سُن اُسدے ناں سارا کولگام علاقہ بطور جاگیر اُس کو دے چھوڑیا۔ جتھا اَج تک اِندے خاندان دے باقی ماندہ لوک رہ رہے ہین تہ اُنہاں اپنا اہل سنت والجماعت دا عقیدہ ترک کرکا "قادیانی" نال اپنی وفاداری وابستہ اختیار کر کہدی دی ہیکھ۔ میں اتھا "مظفر آباد تاریخ دے آئینے پچ" ناں دے ہک مضمون دے حوالے نال سلاطین بمبہ تہ کھکھا نال ویلے دیاں حکمراناں دیاں ٹاکریاں تہ معرکیاں دی فہرست پیش کر رہیاں:

نمبر شمار	نام معرکہ	غیر مسلم قیادت	مسلم قیادت	نتیجہ
۱	معرکہ گورس لونی	سردار دیوان سنگھ	راجہ بیرہ خان کھکھا	مسلم فتح
۲	معرکہ کٹھائی	سردار دیوان سنگھ	بیرہ خان بہادر خان کھکھا	مسلم شکست
۳	معرکہ مظفر آباد	دیوان کرپارام	سلطان زبردست خان بمبہ	مسلم فتح
۴	معرکہ بارہمولہ	دیوان کرپارام	سلطان زبردست خان بمبہ	مسلم ہزیمت
۵	معرکہ مظفر آباد	کھڑک سنگھ	مولوی نظام الدین چشتی قطب الدین لنگراروی منور خان سلطان زبردست خان	مسلم فتح
۶	معرکہ اوڑی	کرنل میان سنگھ	راجہ زبردست خان راجہ نجف خان	مسلم شکست
۷	معرکہ اوڑی	ہری سنگھ نلوہ	راجہ غلام علی خان	مسلم فتح
۸	معرکہ بونیار	ہری سنگھ نلوہ	راجہ سرفراز خان راجہ غلام علی خان	سکھ فتح

۹	معرکہ بونیار تر کانجن	ہری سنگھ نلوہ	راجہ صفدر خان	مسلم شکست
۱۰	معرکہ سرینگر	کرنل میاں سنگھ	سلطان شیر احمد خان بمبہ سلطان نجف خان بمبہ	مسلم فتح
۱۱	معرکہ کہوڑی	سکھ کمانڈر	خان حبیب اللہ خان بمبہ	مسلم شکست
۱۲	معرکہ کہوڑی	پنڈت راج کاک	سلطان شیر احمد خان، نجف خان	مسلم فتح
۱۳	معرکہ شلہال	فرزند گورنر شیخ کامدین	شیر احمد خان	شیر احمد خان فتح
۱۴	معرکہ مظفر آباد	سکھ کمانڈر	سلطان شیر احمد خان	مسلم فتح
۱۵	معرکہ دوپٹہ	دیوان کرپارام	سلطان دوپٹہ	مسلم فتح
۱۶	معرکہ کھٹائی	دیوان کرپارام	راجہ ذوالفقار خان	سکھ فتح
۱۷	معرکہ سرینگر	گلاب سنگھ	شیر احمد خان	شیر احمد خان گرفتار
۱۸	معرکہ بھیڈی	سنجھان سنگھ	راجہ جبار خان	ڈوگرہ فتح
۱۹	معرکہ چکوٹھی	موتی سنگھ/ہری سنگھ	راجہ فتح محمد خان	سکھ فتح

اِنہاں ٹاکریاں دی فہرست ادھ لیکی ہے مگر ایہہ گل عیاں ہے کہ پہاڑی راجے تہ سلطان حکمران مہاراجیاں دے ایجنٹ نہ آسے بلکہ اوہ جد تکر جیندے رہے۔ اپنیاں محدود جنگی وسیلیاں تہ طاقت دے باوجود اوہ وقت دیاں مضبوط تہ طاقت ور حاکماں دے خلاف نبرد آزما رہے۔ تہ مہاراجیاں کو ہک تہاڑے وی سکھا دا ساہ نیہہ کھن دِتا۔ ایہہ بکھری گل ہے کہ وادی کشمیر دیاں حاکماں سُن اِنہاں کو وادی پُر قبضہ نیہہ کرن دِتا تہ اُنہاں کو پہاڑی کہاٹیاں واہر کھدیڑ دے رہے تہ نتیجتاً اجا تکر ایہہ باغی راجے پہاڑاں دے کافی اندر سکونت پذیر ہین تہ اپنے محدود وسائل دے سہارے عام لوکاں دی طراں تہاڑ تہاڑ کڈھ رہے

ہین۔ وادی وتشماتہ وادی دوار بدی بچ ہین کُجھ مخصوص جائیاں ہین جتھا اوہ سکونت پذیر ہین تہ اقلیت بچ ہین۔ 1947ء بچ حد متارکہ دے وجود بچ آن نال ایہہ قوم وی تقسیم ہوگئی بلکہ ایہہ آکھنا زیادہ مناسب ہے کہ اِندے جسم دے دو ٹکڑے ہوگئے دے ہین، مثلاً سلطان گڑھی دو پٹہ۔ سلطان کٹھائی تہ بجہامہ تہ پہلی پورہ والے راجے ہکی دُوّے دے چچیر مسیر ہین۔ بجہامے والیاں دی جاگیر کٹھائی آسی جیہڑی لائن آف کنٹرول دے اُس پار رہ گئی تہ ایہہ جگہ موجودہ جنگ بندی لائن تھیں بمشکل 15 کلومیٹر دور دریائے جہلم دے سجے دندے پُر چناری دے پار ہے جتھا بہیاں دے 12-10 خاندان اَج وی رہندے ہین تہ اپنی حقیت پُر قابض ہین۔ کٹھائی دا ہیڈ کواٹر یا دارالحکومت بجہامہ آسا، جتھا سلطان متولی خان کٹھائی دے چچازاد تہ ماموزاد پہرا پہناں اَج حقیقت پر قابض ہین اُندے فرزند تہ ہور باقی قریبی رشتہ دار جیہڑے نور خواہ دی جاگیر پُر قابض آسے۔ ایہہ ساری زمی باڑی بیچ بچا کاسر ینگر منتقل ہوگئے تہ اُتھا کرائے دیاں کمریاں بچ اپنا دن دن کڈھ رہے ہین۔ اِنہاں بچ آفتاب احمد خان جیہڑا ریاستی سرکار دے محکمے سٹیٹ روڈ ٹرانسپورٹ کارپوریشن بچ ہک اچھے عہدے پر فائز ہے، شامل ہے۔ بجہامے بچ اس وقت سلطان کٹھائی نے پتریئے راجہ فیروز دین خان سابقہ اُستاد، راجہ نصیر الدین خان محکمہ زراعت دا ضلع آفیسر، راجہ جمیل احمد خان ہیڈ ماسٹر، راجہ محمد صادق خان اسسٹنٹ ڈائریکٹر انفارمیشن، راجہ محمد الیاس خان ہیڈ ماسٹر ولد راجہ محمد مظفر خان سابقہ ایم ایل اے، راجہ شاہد شجاعت صاحب سب جج تہ پہاڑی زبان دا ہک معتبر لکھاری قابل ذکر ہین۔ ایہہ خاندان 1947ء دے انقلاب بچ بجہامے ڈٹا رہیا تہ کافی مشکلاں دا سامنا وی انہاں کو کرنا پیا لیکن اپنی لیاقت ذہانت تہ دور اندیشی نالِ اِنہاں اپنی ڈُبدی کشتی بچا کہدی تہ اِس ویلے اِس خانوادے دے باغا بچ زبردست پھل کھیلی نظر آندی ہے۔ تعلیم یافتہ نوجوان لڑکے تہ کُڑیاں دی ہک خاصی تعداد

اپنے خاندان داناں روشن کر رہے ہین ۔ اِندی دوئی شاخ پہلی پورہ (پالپورے) بچ سکونت پذیر ہے، تعداد بچ بجہامے تھیں زیادہ ہین ۔ ذیلدار عطا محمد خان دے صاحبزادے راجہ محمد امین خان بقید حیات ہین جندا ہک فرزند راجہ اعجاز علی خان ریاستی پولیس بچ ہک اعلیٰ آفیسر یعنی انسپکٹر جنرل ہے ۔ راجہ اعجاز علی اِس ویلے سمولے بمبے خاندان دا دینہہ ہے، انتہائی شریف ذہین تہ اپنیاں لوکاں دا مددگار تہ غمخوار ۔ ہک بہت بڑی سوہنی صفت جیہڑی اعجاز بچ میں دکھی اوہ ایہہ ہے کہ پہانویں اوہ کِسے وی جائی موجود ہوسن ۔ اعلیٰ آفیسران دے جھرمٹ بچ، اپنے دفتر بچ یا کسی ہور جائی اوہ اپنی پیاری ماء بولی بچ اپنے مخاطب نال گل کردے ہین تہ انتہائی حلیمی حلاوت تہ اپنائیت نال دوئیاں کو اپنا گرویدہ بنا چھوڑ دے ہین ۔ اعجاز صاحب اپنے خاندان تہ پہاڑی قوم دی نک ہین ۔ غرور، تکبر، ریا، حاکمانہ دبدبہ اُندے راہ نیہہ ٹُریا دا اُوڑی دا ہر نِکا بڑا اُندی عزت کردا ہے تہ اُنہاں نال سباں کو بلا لحاظ قوم وخاندان وزبان پیار ہے۔

علاقہ کامراج یا کمراز بچ بمبہ خاندان دے دو خانوادے بڑے طاقتور ہر دلعزیز تہ نامور گزرے دے ہین ۔ اِنہاں بچوں ہک اُتر مچھی پورہ (رامحال) دی خوبصورت سیرگاہ پوشہ ون بچ راجپورہ ناں نال اَج تکر موجود ہے تہ دُوا اِس جگہ تھیں تھوڑا دُور زچلڈارہ ناں نال جانے گیندا ہے ۔ اِسے پرگنہ بچ ہک ہور گراں رینگہ پت ہے ۔ جتھا دو ہک کہر بھیاں دے اَج وی موجود ہین مگر اوہ کاشتکاری دے پیشے نال منسوب ہین تہ اُندا کوئی خاص کارنامہ نیہہ ۔ مگر راجپورہ تہ زچلڈارہ دیاں راجیاں سُن اپنی تواریخ دے کجھ درخشاں باب لکھے دے ہین ۔

راجگان مچھی پورہ بھٹکے عالیجاہ راجہ صفدر علی خان بہادر ہوئے دے ہین ۔ انہاں بچوں جیہڑے راجے مشہور ہوئے اوہ ہین راجہ مظفر خان، راجہ فیروز الدین خان، راجہ غلام محمد خان، راجہ محمد عنائت اللہ خان، محمد حبیب اللہ خان، محمد عطا اللہ خان (راولپنڈی)، محمد احسان اللہ خان

(مظفر آباد)۔

راجگان راجپورہ ورینگہ پت سلطان کام بخش دی اولاد بچوں ہین۔ کام بخش مرزا شہید فرزنداں بچوں پنجمیں فرزند آسے۔ سلطان مرزا شہید والی مظفر آباد سلطان مظفر آباد دے پتر سلطان ہیبت خان ثانی دے پتر آسے۔ اِس خاندان دے جیہڑے راجے مشہور ہوئے اُنہاں بچوں راجہ محمد سکندر خان، راجہ عبدالحمید خان، راجہ زبردست خان شامل ہین مگر ساریاں تھیں زیادہ جس شخصیت سُن اِس خاندان کو شہرت دوام بخشی اوہ آسے مرحوم اعلیٰ حضرت راجہ شیر علی خان بسمل، جیہڑے فارسی، اُردو تہ کشمیری دے مستند شاعر، ادیب تہ عالم آسے۔ پنجاب دے رسالہ "مخزن" لاہور دے اخبار "کشمیری میگزین" تہ اخبار "ہمدرد" سرینگر بچ اُندے مضمون تہ کلام شائع ہوندے رہندے آسے۔ اِسے خاندان دے راجہ زبردست خان وی شاعر ہور ادیب آسے، جیہڑے تاریخ حسن شاہ کھویہامی بچوں مضامین کڈھ کا اُندا ترجمہ کرکا کشمیری میگزین بچ چھپواندا آسا۔ راجہ شیر علی خان ہک عالم، علم دوست، مفکر، خُدا ترس بزرگ، زاہد، عابد، منصف منکسر المزاج، نیک صفت ہور رعایا پرور راجہ آسے۔ موجودہ راجے عوام تہ خواص بچ بڑی عزت دے مالک ہین۔ اِنہاں بچوں کُجھ سرینگر ہجرت کر گئے دے ہین۔ کجھ ہک سرکاری آفیسر آسے ریٹائر ہوکا سُن سماجی کم تہ سیاسی سرگرمیاں بچ حصہ لے رہے ہین۔ راجہ نثار احمد خان، راجہ امان اللہ خان کافی سرگرم سماجی کارکن تہ معزز شہری منے گیندے ہین۔ راجہ امان اللہ خان دی صاحبزادی ریاستی محکمہ پولیس بچ آفیسر ہے۔

کرناہ دیاں راجیاں داذکر جدوی آندا ہے تہ اِس بچوں صرف ہک عظیم شخصیت دا پیکر اُبھر آندا ہے اوہ ہے شیر پہاڑ تہ مرد آہن راجہ شیر احمد خان جس مہاراجہ رنبیر سنگھ تہ اُندیاں جرنیلاں کو چتے چیے پر مجبور کیتا۔ راجہ شیر احمد خان پہاڑی راجیاں بچوں پہلا تہ آخری راجہ

آسا۔ جس سرینگر تہ جموں دے درباراں دے خلاف اعلانیہ بغاوت کیتی تہ اپنے علاقے بچوں باہر آ کا دشمن دے علاقے بچ لڑائیاں لڑیاں تے فتح تہ نصرت دے پرچم لہرانداواپس مُڑیا۔ آخر ہک سازش دے تحت اوہ گرفتار ہویا۔ مہاراجہ سُن اُسدی رہائی دی شرط ایہہ رکھی کہ اُس کو کدے اپنے وطن کرناہ نہہ جُلنا تہ اپنے دوئیاں رشتہ داراں تہ برادری نال جلاوطنی دی زندگی علاقہ یاری پورہ کولگام ضلع اننت ناگ بچ گزارنی ہے۔ راجہ شیر احمد خان یاری پوری بچ ہی فوت ہوئے تہ اُسے خطہ اراضی بچ پیوند خاک ہوئے "خُدا رحمت کند ایں عاشقان پاک طینت را"۔

کرناہ بچ اَج وی تقریباً 20 چُلہیمبیاں دے آباد ہین برسر روزگار ہین۔ کسے دے محتاج نہیہ۔ انہاں بچ راجہ منظور احمد مشہور وکیل ہین۔ نچیاں دے راجہ بشیر احمد خان پیشے تھیں اُستاد ہین لیکن اوہ ہک ذہین سماجی کارکن تہ اُستاد وی ہین۔ علاقہ کرناہ دا بچہ بچہ اُنہاں کو جاندا پہچاندا اوہ ہر نکے بڑے سول تہ فوجی آفیسران وی زبردست پذیرائی کردے ہین۔

گڑھی دوپٹہ بچ سلطان محمد ابراہیم خان دی اولاد حقیت پُر قابض ہے۔ ایہہ اَج تکر سلطان لکھواندے ہین۔ سلطان ظفر عمر فوج بچوں ریٹائر ہوکا اَج کل صرف ذخیرۂ زر کو چھاتی نال لائی فرِ دے رہندے ہین۔ اُندے نکے پہر اُسلطان زبیر ہک انتہائی سلیقہ مند تہ باشعور (وکیل) نوجوان ہین۔ مظفر آباد بچ وکالت وی کردے ہین مگر زراعت تہ باغبانی دے پیشے نال منسلک ہین۔ آپ اپنیاں ہتھاں اپنی زمی بچ کم کردے ہین۔ میں 1987 بچ جد دوپٹہ اُندے دولت خانے پر گیاں تہ اوہ کہوڑیاں تہ خچراں پر مٹر لوڈ کر رہے آسے۔ آکھن لگے کہ اس سال دوسو من مٹر دی پیداوار ہوئی اُنہاں اپنی پوری جاگیر پر اپنا تسلط قائم رکھیا دا ہے۔

سلطان کہوڑی دی اولاد بچوں راجہ اقبال ماہڑے پیارے دوست ہین اوہ اَج کل

مظفر آباد ریڈیو بچ پہاڑی پروگرام دے پروڈیوسر ہین۔ کہوڑی بچ اپنی مثل حقیت پر قابض ہین بلکہ مظفر آباد بچ ہکی قلعے دیاں کھنڈراں تہ اُس دے آس پاس دی کم تھیں کم 300 کنال زمی حاصل کرن واسطے انہاں مقدمہ وی دائر کیتا تہ جیتا۔ میں اُندے والد بزرگوار مرحوم سلطان صاحب دی ڈائری بچ اُندے خانوادے دے بارے بچ کُجھ انکشافات دکھے جندا تعلق اُندی نجی خاندانی زندگی نال آسا مگر ہک گل لکھنا ضروری ہے کہ سلطان کہوڑی سُن شادی ہک غیر قوم دی کُڑی نال کیتی دی آسی۔ جس بچوں اُس کو چار پُتر تہ ترے تہیاں جمیاں تہ اوہ وی مساوی حقیت پر قابض ہو گئے دے ہین۔

بہیاں دی جاگیر بچوں ملو کہوڑی دی جاگیر چنگی لگی۔ بمبہ جاگیر بوئی ہزارہ، دریائے کاغان دی وادی بچ "بوئی" ہک گراں ہے۔ مظفر آباد تھیں بذریعہ لوہار گلی، گڑھی حبیب اللہ، بالاکوٹ جدا سیں ایبٹ آباد یا راولپنڈی جُلدے ہاں تہ سڑکا دی کبھی بکھی دریائے کہنا ریا کاغان دے کھبے دندے پر ڈوہنگی جیئی جائی بوئی دا خوبصورت گراں ہے جیہڑا سلطان، سلطان حسن علی خان جاگیردار بوئی تحصیل مانسہرہ ضلع ہزارہ سن تقریباً 1824ء بچ بسایا۔ سلطان حسن علی خان اول بن سلطان محمود خان بن سلطان مرزا شہید بن سلطان مظفر خان بانی مظفر آباد، بمبہ سلطنت دا ہک عظیم الشان سلطان گزریا دا ہے جیہڑا مانسہرے تھیں پکھلی تک 2 ہزار مربع کلومیٹر پر قابض رہیا تہ سکھ، پنڈت، پٹھان اسدی فوج بچ پہرتی ہوئے۔

مولوی حشمت اللہ خان لکھنوی مصنف تاریخ جموں و کشمیر و گلگت تاریخ سلاطین بمبہ وراجگان کھکھا و ہتمال وزارت مظفر آباد دیباچے بچ رقمطراز ہے کہ "بانی مظفر آباد سلطان مظفر خان تھیں اُپر کاشف تکر تیرہ پشتاں ہوندیاں ہین۔ اِنہاں دیاں حالاتاں دا کُجھ پتہ نہیہ چل سکیا ہور شجرہ نسب وی جیہڑا کہ دستیاب ہو سکیا میں درج کر چھوڑیا۔ اسدی تصدیق دا مکو کوئی ذریعہ نیہہ ملیا، لہٰذا اِس شجرہ نسب کو روائت تھیں زیادہ وقعت نیہہ دِتی

جُل سکدی۔

اِسے خانوادے دیاں شاخاں بوئی ہزارہ، کہوڑی، پرسچہ، گڑھی دوپٹہ، کرناہ، اترمچھی پورہ (راجپورہ، زچلڈارہ، رینگہ پت) کٹھائی بجھامہ، پہلی پورہ، تہ یاری پورہ کولگام بچ اَج تکر موجود ہین۔ اِنداذکرا الگ الگ کیتا جُلسی، بوئی ہزارہ، گھوڑی، دوپٹہ، مظفرآباد، پرسچہ، کٹھائی پاکستان دے زیرانتظام کشمیر تہ ہزارے دیاں بمبیاں، سلطاناں تہ راجیاں دے تازہ ترین حالاتاں دے بارے بچ زیادہ کُجھ نہیہ لکھیا جُل سکدا۔ حالانکہ راقم الحروف سن 1989، 1987 تہ 1996ء بچ اپنے پاکستان دے سفر دوران ماسوائے بوئی بمبیاں دیاں ساریاں جاگیرداراں دے حالات جاننے دی کوشش کیتی تہ موجودہ سلاطین نال ملاقات وی کیتی۔ میں سلطان کہوڑی محمد ابراہیم خان، رحمت اللہ خان تہ جیب اللہ خان دیاں تحریراں دا مطالعہ وی کیتا جنہاں بچ ہک ڈائری وی آسی۔ سلاطین بمبہ دیاں شاخاں دے مختصر نسب نامے بحوالہ تواریخاں، مصنف منشی محمد الدین فوقؔ، مولوی حشمت اللہ خان معہ اضافتاں اِتھاں پیش ہین۔

۱..... مظفرآباد۔ پہلا سلطان کاشف

۲..... کٹھائی۔ پہلا سلطان ولی خان

۳..... دوپٹہ۔ پہلا سلطان ہیبت خان

۴..... کامراج۔ پہلا سلطان راجہ کام بخش خان

۵..... راجپورہ زچلڈارہ۔ پہلا سلطان راجہ کام بخش خان

۶..... کرناہ۔ پہلا سلطان محمود خان

۷..... کہوڑی۔ پہلا سلطان راجہ سلطان مرزا شہید

۸..... بوئی ہزارہ۔ پہلا سلطان محمد برکات خان

۹.....کٹھائی۔ پہلا سلطان ہیبت خان

۱۰.....چلیانہ۔ بید۔ یاری پورہ کولگام۔ نیچیاں (کرناہ)

.....سال کھلہ (جاگیر کرناہ دیاں شاخاں ہین)

۱۱.....جبڑی، بشاش، دراڑ، پرسچہ، چیلاس، بسو بالاکوٹ افری ایہہ سب کھوڑی سلطان دی جاگیر دیاں شاخاں ہین۔

۱۲.....پھلیاسہ، ٹنڈالی، پھلوٹ، کرولی، اہیہ سلطان مظفر آباد دو پٹہ دیاں شاخاں ہین۔

۱۳.....بجھامہ، پہلی پورہ، براری پورہ، باندی۔ کٹھائی جاگیر دیاں شاخاں ہین

۱۴.....راجپورہ، زچلڈارہ، رینگہ پت، جاگیر کامراج دیاں شاخان ہین۔

میں ہک واری فرِ ایہہ شکوہ دہرانا چاہندہاں کہ ماسوائے حسن شاہ کھوہامی، منشی محمد دین فوقؔ، مولوی حشمت اللہ لکھنوی، ابوالفضل، پنڈٹ ہرگوپال خستہ تہ کلہنؔ دے بغیر کسی وی مورخ سُن اِس قوم یا خاندان داذکر نیہہ کیتا داہے۔ مورخاں دی غالب اکثریت سُن وادی کشمیر دیاں پہاڑی سرحداں دے اگار ہن والیاں لوکاں دے بارے بچ صرف اتنا لکھیا ہے کہ انہاں پہاڑاں بچ جیہڑے لوک آباد ہین اُندے بارے بچ معلومات بٹلیاں نیہہ ہوسکیاں۔ اُندے کوئی خاص کارنامے نیہہ اکثر مورخاں سُن بارہمولے تھیں سدھیاں کوہالے یا مظفر آباد چھال ماری دی ہے تہ بچکار لے ڈیڑھ دوسو کلومیٹر دی وادی وتشٹا تہ وادی دوار پدی کو یکسر نظر انداز کر چھوڑیا ہے بلکہ کشمیری مورخاں ماسوائے حسن شاہ تہ ہرگوپال خستہ وادی کشمیر صرف کھنہ بل تھیں کھادن یار (بارہمولہ) تکر قرار دِتی ہے تہ جنہاں مورخاں علاقہ پہاڑ دا حوالہ دِتا ہے اُنہاں وی تعصب تہ تنگ نظری دا مظاہرہ کردیاں ہوئیاں، اس وسیع وعریض خطہ ارضی دیاں بسنیکاں کو محض نیم وحشی تہ پسماندہ لوک قرار دے کا اپنی تحقیق

ختم کر چھوڑی ہے مگر اسیں اُندے شکر گزر ہاں کہ اُنہاں اساں واسطے تحقیق دے نُو ہے کھول چھوڑے دے ہین تہ اسدیاں ذہناں بچ اُبھرن والیاں سوالاں دے جواب دینا سہل بنا چھوڑیا ہے۔ مثلاً اگر اسیں کلہن تہ خستہ دی گل صحیح مناں کہ اس علاقے بچ پنج ہزار سال پہلاں "کھش تہ بومب" قبیلاں دے لوک آباد آسے تہ فر بیبے نو مسلم ہین تہ اِندا شجرہ کسے وی صورت بچ کسے اسلامی بادشاہ خلیفہ یا قبیلے نال نیہہ مل سکنا۔ اسلام دی تاریخ چودہ سو سال دی ہے تہ ایہہ لوک بقول مورخاں قبل مسیح یعنی "کل جگ" بچ انہاں پہاڑاں بچ رہندے آسے۔ ابوالفضل دے خیال بچ ایہہ قبیلہ مشرقی وسطی تھیں ہجرت کر کا پنجاب آیا تہ فر اتھاں دیاں بادشاہاں دے درباری بن گئے فر الگ الگ اپنیاں جاگیراں قائم کر کا حکمران اکھالے۔ ایہہ سارے مفروضے محض قیاس پر مبنی ہین مگر جے کر اِس قبیلے دا ہر پہلو نال مطالعہ کیتا جلے تہ اس سوال دا حل نکل سکنا ہے۔ ماہڑی تحقیق دا نچوڑ ایہہ ہے کہ "بیبے" سابقہ برہمن آسے۔

"تاریخ ہند دے حوالے نال ایہہ گل سارے مندے ہین کہ بدھ مت دے زوال دے بعد اہلِ ہنود سن اپنے سماج کو چواں ذاتاں بچ تقسیم کیتا دا آسا جس کو اوہ اَجادی ترقی پسند Progressive زبان بچ Division of labour یا تقسیم کار وی آکھدے ہین۔ اِنہاں چواں طبقیاں دے ناں اس طراں آسے۔ برہمن، کھتری (یا کھشتری) ویش تہ شودر۔ برہمن بقول اُندے اپنے آپ کو اعلیٰ ذات دے سمجھدے آسے، جندا کم پڑھنا، پڑھانا، عقل دے کم کرنا، حکومت کرنا، عدلیہ وانصاف وخزانہ سمہالنا، کھشتریاں دا کم آسا، فوج بچ پہرتی ہونا۔ مُلک دی راکھی کرنا، ہتھیار استعمال کرنا (سیکورٹی) ویش دے ذمے محکمہ زراعت وباغبانی وپشو پالن تہ مزدوری، کم کاج کرنا، تجارت کرنا، کھانا کھلانا، تہ شودر دے ذمے اِنہاں تریواں فرقیاں یا طبقیاں یا ذاتاں دی خدمت کرنا، صفائی وغیرہ کرنا تہ ہر

اوہ کم کرنا جیہڑا کہ "ہتک آمیز" ہوئے تہ اس طراں "برہمن" یا "بہمن" حاکم بن گئے تہ کھشتری یا کھش اندے محافظ ایہہ گل قرین قیاس ہے کہ "بہیاں" دیاں عادتاں اَجادی تاریخ تکر "برہماں نال ملدیاں جُلدیاں ہین۔ اوہ پڑھے لکھے عالم و فاضل، اعلیٰ سوچ سمجھ دے مالک، حکمرانی دے گُن رکھن والے، سپاہی حکمت عملی رکھن والے، ذہین، قابل منتظم ہین مگر برہماں دیاں خاص جبلتاں، استحصال، چالاکی تہ بُزدلی وی اُنہاں اندر کٹ کٹ کا پہری دی ہے۔ خود پسندی تہ بزعم خود احساس برتری "بہمنی نفسیات اُندی نفسیات دا حصہ ہین۔ Anthropology دے لحاظ نال اُندے جسمانی خدوخال ہرگز خلفائے عباسیہ نال نیہہ ملدا۔ بالکل خالص ہندوستانی ہین، اُندے خدوخال تہ حلیہ تہ جسمانی بناوٹ بالکل کنی کنی ہے۔ پہرا پہرا دی شکل وی آپا بچوں نیہہ ملدی۔ نک نقشہ اکھیاں، ٹھوڈی، چہرہ مہرہ، لب و پیشانی، قد و قامت، چال ڈھال، رنگ ڈھنگ بچ کوئی وی خصلت مشترک نیہہ لبھدی، بُزرگاں بچ طریقہ کلام تہ اپنیاں لوکاں نال معاملات فہمی بدرجہ اعلیٰ اخلاق آسی مگر موجودہ نسل بچ ایہہ چیزاں نہ ہون دے برابر ہین۔ تقریباً 90 فیصد بمبے عدم تشدد بچ یقین رکھدے ہین۔ میں کسے بمبے راجے دے کھر بندوق یا تلوار نیہہ دکھی نہ کسے کو شکار دا شوقی پایا۔ ماسوائے دو پٹہ دے سلطان ظفر عمر جیہڑے ہک سابقہ فوجی آسے" بندوق تہ اسلحہ رکھن دے شوقی ہین مگر شکار دے بجائے عیداں دے موقعیاں پر "داندان"، "بچھیاں" بیڑیاں تہ "گائیاں"، "منجھیاں" کو اپنی کلاشنکوف نال مار کا بغیر دنداں دے ماسا دیاں بوٹیاں چھک چھک مسرالیاں نال چب چب کا کھاندے ڈٹھے۔

"براہماں" دی طراں ایہہ وی "ہوراں کو نصیحت خود میاں فصیحت ہین، تہ روزیاں کو "پہکھیاں" دی مجبوری آکھدے ہین۔ کھشاں، کھشتریاں یا کھکھاں نال اُندیاں رشتہ داریاں وی ہین تہ قریبی روابط وی۔ کیاں جے کھش یا کھشتری سو فیصدی Marshal

Race ہین تہ اَج وی اوہ شکار کرن تھیں علاوہ فوجا نچ پہرتی ہونا اپنی زندگی دا مقصد سمجھدے ہین ۔ایہہ لوک شرارتی، غصیلے تہ جنگ جو ہوندے ہین۔ معمولی معمولی گلاں پر چھگڑنا اِنداشیوہ ہے۔ تعلیم نال کوئی خاص دلچسپی نیہہ رکھدے لیکن نڈر بہادر، بے باک تہ غیرت مند ہوندے ہین۔ اُندا ماٹو ہے "سینہیاں دی طراں جیو"۔

بمبے، بومب، بمب، ایہہ پہانویں راجے اکھالن یا سلطان ایہہ اس رعایت دے حقدار ہین لیکن راجہ اپنے ناں نال بطور سابقہ استعمال کرنا مناسب نیہہ۔ اگر کوئی بمبہ پہرا اپنا ناں اِس طراں لکھے راجہ امان اللہ خان عباسی بمبہ قریش تہ ایہہ گل سنگیوں نیہہ لیندی۔ ہک ہور گل جیہڑی قابل توجہ ہے اوہ ایہہ کہ شاید ہندو مور خاں یا حکمراناں سُن سلطان آکھن دے بجائے اِنہاں کو "راجہ" آکھیا دا ہوئے۔ کیاں جے "ہندو ہر کسے شاہ، سلطان یا شہنشاہ بادشاہ کو "راجہ آکھدے ہین" مغلاں، سکھاں تہ ڈوگریاں سُن اِنہاں کو سلطان دے بجائے راجہ آکھیا ہوئے۔

☆☆☆

.....راجہ نذر بونیاری

اوڑی تہ پونچھ دے ثقافتی رشتے

مشہور اکھان ہے کہ جیہڑی چیز اکھیاں تھیں اوہلے ہوندی ہے اوہ دِلا تھیں بھی اوہلے ہوندی ہے۔ فر جدوواں انساں دے درمیان اُچے اُچے اسماناں نال لگدے پہاڑ، جنگل، کسیاں، کٹھے، ماہلیاں، درّے تہ سُکھڑ پڑھ ہون اوہ بکی دُوے تھیں کس قدر ناواقف تہ بے خبر ہون۔ لیکن کجھ سچائیاں اجیاں بھی ہوندیاں ہین۔ جندے اگدے انہاں رکاوٹاں تہ کنداں دی کوئی جانیہہ ہوندی۔ ہواواں پھر بھی انہاں پہاڑاں کو عبور کر کہندیاں ہین۔ بولیاں، دواں نکھڑے دیاں پنچھیاں کو پھر ملا کہندیاں ہین۔ اگر بکی نکے پر بکی بوٹے پر کوئی کاگ، طوطا، بلبل یا لگھی بولے تہ اُستی بولی سُن کا دوّے نکے پر اس پنکھی دے ہم جولی تہ ہم ذات پنکھی بھی واپس ایہوئی بولی بولنا شروع کر دے ہین۔

دُنیا دے کسے بھی خطے بچ کجھ چیزاں اجیاں ہن جیہڑیاں اتھاں دیاں لوکاں کو آپا بچ جوڑ کا رکھدیاں ہین، انہاں بچ بولی، لباس، کھان پین، رہائش (مکانیت) لوک روایات تہ مذہب شامل ہین۔ مذہب میں اس واسطے آخیر بچ استعمال کیتا کیاں جے دُنیا بچ ثقافت پہلے آئی فر عقیدہ۔

ڈاکٹر صغیر احمد خان دے مطابق تہذیب تہ ثقافت "دوکنی کنی اصلاحات ہین"۔
ثقافت دے لغوی معنی داتہ یا عقل مند ہونا۔ علوم وفنون بچ مہارت حاصل کرنا، کسے گلا کو تیزی نال سمجھ کتا۔ اس بچ ماہر ہونا ہور اس کو سدھا کرنا ہین جد کہ عربی بچ تہذیب دے لغوی معنی ہین کسے بوٹے کو کپنا۔ تراشنا ہور اِسدی اصلاح کرنا یا سدھا کرنا۔ مجازی معیناں بچ ایہہ لفظ شائستگی، خوش اخلاقی ہور اطوار و گفتار و کردار دی شائستگی واسطے بھی استعمال ہوندا ہے۔ اہل تصوف دے نیڑے تہذیب دے معنی پاک کرنا تہ آلائش دور کرنا ہور اخلاقی صفات نال مزین کرنا بھی ہین۔

ممتاز ادیب ونقاد ودانشور جمیل جالبی آکھنے ہین کہ لفظ ثقافت انہاں چیزاں نال تعلق رکھدا ہے جند اتعلق دھن یا پیسے نال ہے جد کہ تہذیب دا تعلق خارج تہ ظاہر نال ہے۔ اسیں تہذیب ہور ثقافت دے مفہوم کو اکٹھا کرن واسطے انگریزی لفظ کلچر استعمال کردے ہاں۔

انگریزاں کول کلچر دا مطلب کسے علاقے دی تہذیب، اِستے باسیاں دے طرز بود و باش۔ رسم و رواج، زبان و ادب، نظام زراعے، عام معیشت، لوک دست کاری، لوک (مقامی) فنون لطیفہ جنہاں بچ موسیقی، روایتی کھیڈاں، گہنے، ملبوسات، شادی تہ غم، خوراک، مذہبی تہوار، شادی بیاہ دے رسم ورواج، دواداروں، ٹونے ٹانے، پیشے، وسائل، آثار قدیمہ تہ اپنے اسلاف دے بارے بچ جاننا ہور تحقیق کرنا وغیرہ۔

سابق قلمرو جموں وکشمیر لداخ وتبت وگلگت و بلتستان، شمالی علاقہ جات بچ پونچھ دا ناں کیاں نیہہ آندا۔ ایہہ گل قابل غور ہے۔ اُوڑی دا ذکر تہ تواریخاں تہ قدیم دستاویزی تذکریاں بچ خال خال گُرے گُرے نظر آندا۔ موجودہ دُوردیاں محققاں تہ مورخاں کو ایہہ شکایت رہی دی ہے کہ سنسکرت، فارسی، انگریزی دیاں تواریخاں تہ قدیم سفرنامیاں بچ وادی کشمیر ہور گُرے گُرے جموں دے علاوہ اس قلمرو دیاں دویاں علاقیاں مثلاً

پونچھ، راجوری، وسطی علاقے تہ جنوب مغرب دے خطے دے بارے بچ معلومات نہ ہون دے برابر ہین۔ وسط ایشیاء ایران سندھ افغانستان اور ہندوستان دیاں دویاں علاقیاں تھیں آن والیاں حملہ آوراں، سیاحاں ہور، حکمراناں دیاں کشمیر وارد ہون دیاں واقعاتاں داذکر صرف اس حد اتکر تھاندا کہ کس طراں انہاں حُکمراناں دیاں پالکیاں ہور سُرمہ دایناں کوچا کا پیر پنچال دیاں مختلف دریاں بچوں لنگایا گیا۔ مگر لوکاں داذکر بالکل نیہہ۔ قدیم تواریخاں راج ترنگنی (کلہن)، راج ترنگنی (جون راج) تاریخ فرشتہ، تاریخ حسن وغیرہ بچ اس پہاڑی خطے کو یک سر نظر انداز کر دیتا گیا ہے۔ گلدستہ کشمیر دے مصنف ہر گوپال خستہ، منشی محمد دین فوق دی تاریخ اقوام کشمیر، تاریخ اقوام پونچھ، تاریخ جموں، مولوی حشمت اللہ خان دی تاریخ راجگان کشمیر وتبت وجموں، ویلی آف کاشمیر وغیرہ بچ ریاست پونچھ داذکر تھاندا ہے تہ جتھا پونچھ داناں آندا ہے اُسنال اوڑی داناں ضرور آندا ہے۔

ڈاکٹر صغیر احمد خان اپنی تصنیف پونچھ دی تہذیب وثقافت بچ رقمطراز ہین کہ سر زمین پونچھ جتھا جغرافیائی تاریخی، سیاسی عسکری، معاشی، علمی، ادبی ہور دُویاں معاشرتی حوالیاں دے لحاظ نال ایہہ خطہ تہذیبی وثقافتی اعتبار نال بھی دویاں علاقیاں تھیں نہایت ممتاز ہے۔ بلند برف پوش پہاڑاں، گاندیاں، شور مچاندیاں، بل کھاندیاں ندیاں تہ نالے لہلہاندے سبزہ زار، خوبصورت وادیاں، ٹھنڈیاں مٹھیاں چشمیاں تہ جھرنیاں ہور جری جیالیاں والے وطن بچ قدیم تواریخ تہ جغرافیہ دے لحاظ نال اس پورے خطے بچ منفرد حیثیت رکھدا ہے۔

جدا سیں قلمرو کشمیر دا نقشہ (۱۹۲۴ء) دا سامنے رکھدے ہاں تہ اس قلمرو بچ مُچ سارے راجواڑے، خودمختار تہ نیم خودمختار علاقے نظر آندے ہین۔ انہاں بچ جموں، سانبہ، رام نگر، بھوہلی، چینی، کشتواڑ، بھدرواہ، رنبیر سنگھ پورہ، نوشہرہ، راجوری، میرپور، کوٹلی، سوار پور۔

ریاست پونچھ تہ اس بچ سدھنوتی، راولاکوٹ، باغ، حویلی، کہوٹہ، ڈنا، ارجہ، دھیر کوٹ، بجہامہ، اوڑی، کٹھائی، کرناہ، لیبیا، چکار، بونیار ہور نامبلہ وغیرہ اہم ہین۔ انہاں ساریاں بچوں پونچھ واحد علاقہ ہے جتھا ہک خودمختار راجہ برساں تکر حاکم رہیا تہ اس ریاست دی نکیاں نکیاں انتظامی اکائیاں کو جوڑ کار کھیس۔ یاد رہوے کہ ایہہ سارے پہاڑی راجیاں دیاں جاگیراں آسیاں تہ پونچھ کو چھوڑ کا باقی ساریاں راجواڑیاں دے حکمران پوری قلمرو دے حکمراں دے باج گزار آسے۔

اوڑی ۱۹۴۷ء تکر ضلع مظفر آباد دی ہک تحصیل آسی۔ قبائلی حملے بچ اِسدا ادھے تھیں زیادہ علاقہ پاکستان دے زیر انتظام کشمیر دا حصہ بن گیا۔ قابل ذکر گل ہے کہ اوڑی تھیں صرف ۳۶ رکلومیٹر دور ہٹیاں ہک نِکا جیا گراں آسا۔ جیہڑا جہلم ویلی روڑ پر واقع آسا جتھا ۱۹۴۷ء بچ ست یا اٹھ ہٹیاں آسیاں۔ اتھا تکر اوڑی تحصیل آسی۔ استھیں اگا تحصیل مظفر آباد شروع ہوندی آسی۔ اوڑی دے جنوب ہور مغرب داروں ریاست پونچھ دیاں سرحداں اس تحصیل نال ملدیاں آسیاں۔

اوڑی تھیں براستہ حاجی پیر خواجہ بانڈی، ہور سلی کوٹ، لوک پونچھ گیندے آسے تہ اِسے رستے داروں پونچھ دے لوک تاجر، ملازم برستہ اوڑی وادی بچ داخل ہوندے آسے۔ موجودہ ضلع باغ پونچھ دی ہک تحصیل آسا۔ اوڑی چناری داروں موجودہ ضلع کپواڑہ دی تحصیل کرناہ نال بذریعہ لیپا تہ ریشیاں جڑی دی آسی اسطراں اِسدے ہک پاسے ضلع بارہمولہ آسا دوئے پاسے ضلع مظفر آباد۔

دواں پاسیاں ریاست پونچھ آسی۔ اج چناری لیپا تہ ریشیاں ضلع مظفر آباد بچ ہین تہ ۸۱۷ ہٹیاں والا گراں ہٹیاں بالا ہک ضلع ہیڈکوارٹر ہے۔ جنوب تہ مغرب داروں ضلع باغ دیاں تحصیلاں عباس پور، فاروڈ کہوٹہ، براستہ حاجی پیر درہ اوڑی نال جڑیاں دیاں ہین۔

اوڑی ہک سب ڈویژن ہے تہ اَج اس تحصیل دی سرحد کپواڑے تہ بارہمولے نال نیہہ لگدی۔ کیاں جے اوڑی تہ کپواڑے درے درمیان ضلع مظفر آباد تہ اوڑی تہ بارہمولہ دے درمیان تحصیل بونیار آگئی دی ہے جد کہ بونیار دا جنوبی حصہ بھی باغ نال ملدا ہے تہ تھوڑا مشرق دار جُلاں تہ پونچھ نال گچھ ملدی ہے ایہہ اوہ پونچھ ہے جیہڑا کسے زمانے بچ ہک خودمختار ریاست دا صدر مقام آسا۔

اَج دی تاریخ بچ پاکستان دے زیر انتظام پونچھ دی انتظامی تقسیم اس طراں ہے۔

(۱) ضلع پونچھ (۲) ضلع سدھنوتی (۳) ضلع باغ۔

ضلع پونچھ دا صدر مقام راولاکوٹ ہے۔ جد کہ اسدیاں تحصیلاں راولاکوٹ، ہجرہ ہور عباس پور ہین۔ ضلع سدھنوتی دا صدر مقام پلندری ہے۔ جد کہ اسیتاں تحصیلاں پلندری ہور ہن باغ ضلع دا صدر مقام باغ ہے اِسدیاں تحصیلاں ہین باغ، دھیر کوٹ ہور حویلی۔ جد کہ ماضی بچ آزاد پونچھ دی تقسیم اسطراں آسی۔ صدر مقام راولاکوٹ، تحصیلاں راولاکوٹ، پلندری ہور حویلی۔

پونچھ دی وجہ تسمیہ:

مختلف مورخاں، محققاں تہ مصنفاں سن اسدیاں لرساریاں وجہاں دسیاں ہین۔ انہاں ساریاں روایتاں دے حوالے دتے دہے ہین کہ کشمیر دا راجہ ہک دفعہ ہکی ماہلی اُپر سفر کر رہیا آسا جتھا پونچھی اکثر گرمی دے موسم بچ مال ڈنگراں کو کہن کا ہر سال آندے آسے۔ راجے سن ہک خوبصورت گدری دِکھی تہ اُس نال بیاہ کیتے دی خواہش دا اظہار کیتیں۔ اُس لڑکی دے ماء پیو سن اسدا بیاہ راجے نال اس شرط پر کیتے دی حامی بھری کہ اس خوبصورت ڈھوک بیک داناں لڑکی دی یادگار دے طور تے ہک شہر بسائے۔ چنانچہ نالہ بتاڑ دے کنڈے ہک عظیم الشان شہر بسائے گیا جس داناں پونچھ ٹھہریا۔ ہک ہور روایت دے

مطابق اس پہاڑی علاقے دے لوک وحشی تہ جنگجو آسے۔ انہاں پر قابو پانا آسان نا آسا۔ چنانچہ کشمیر دے راجے سن ہک تدبیر سوچی کہ اس علاقے دی کسے لڑکی نال بیاہ کر کناں، اُس تدبیر کو عملی جامہ لایا تہ ہک شہر آباد کیتس، اسی مناسب نال سارا علاقہ پونچھ دے ناں نال معنون ہویا۔

کشمیر دی قدیم ترین تواریخ راج ترنگنی تہ ہوراں کُجھاں تاریخاں بچ مذکور ہے کہ ایہہ شہر گونند خاندان دے راجہ ہک (۶۳۷۔۵۷۴۔ق۔م) سن تعمیر کیتیا آسا۔ یا کارکوٹ خاندان دے راجہ للتا دیتہ مکتا پیڈ سن ۶۹۵ء میں تعمیر کروایا آسا۔ کلہن دے مطابق اسدا ناں راجے سن پھل پور رکھیا۔ بھر پتہ وصول کیتے واسطے تعمیر کرالیا۔ راج ترنگنی بچ پونچھ واسطے ''پرنوٹسہ'' دا لفظ استعمال کیتا گیا۔ کشمیر دیاں فارسی مورخاں سن اسدا رتلفظ ''پُونچ'' ہور ''پرنوٹسہ'' لکھیا ہے۔ چین دے تانگ خاندان دی تاریخ جیہڑی بادشاہ ستوئی چنگ شودے عہد (۸۸۰۔۹۴۶) بچ لکھی گئی کشمیر دیاں پنجاں ریاستاں دے تذکرے بچ پونچھ داناں پن نوٹشہ، پنوچ ''ہرویخ'' ہور پنوچہ لکھیا ہے۔

مشہور چینی سیاح ہیون سانگ جیہڑا ۶۲۳ء بچ اتھا آیا۔ اپنے سفرنامے بچ اس علاقے دا ذکر خاص تفصیل نال کیتا ہے۔ اُس سن اس علاقے داناں ''پن نوٹو'' لکھیا ہے پہلے زمانے بچ اس علاقے واسطے ''پنس'' ہور ''پرنوس'' دے ناں استعمال ہوندے رہے ہین۔

پونچھ، پنس پرنوس تریئے ناں ہم معنی ہین۔ پونچھ سنسکرت زبان دا لفظ ہے اس دے معنی کسے سلطنت دے اضافی یا خارجی حصے دے ہوندے ہین۔

ہک ہور روایت دے مطابق اوڑی تہ پونچھ ہک جسم دیاں دواں ہنگاواں دے ناں دی طراں آپا بچ رشتے دار ہین۔ آکھدے ہین کہ کشمیر دے راجہ میگواہین دے زمانے بچ ہک غیر ملکی جاسوس کولوں ہک پشمینے دی شال پکڑے گئی جس تے اُس جاسوس سن کڑھائی

کرکا ہک سورنی دا خاکہ بنایا دا آسس۔ اُس سورنی دی دُمڑ کو اس پونچھ لکھیا دا آسا "پونچھ" سنسکرت بچ دُمڑا کو آکھدے ہین۔ اس دے اگا سورنی دے جسم دا پہلا حصہ اوڑی آندا ہے ، جس بچ دُوھ ہوندا ہے۔ اوڑی تہ اگا سورنی دے مُنہاں کو اس ورہ موہ لکھیا دا آسا۔ "ورہ" ہندواں دا ہک دیوتا ہوندا ہے، جسدی شکل سورنی جیئی ہوندی ہے۔ اس خاکے ہیٹھ ایہہ تحریر کشیدہ آسی۔ پونچھ دادوّاراہ بھیتر پردیش (پونچھ کی طرف سے اندر داخل ہو جاؤ) ہور ورہ موہ (سورنی کے منہ) سے باہر آجاؤ۔ "گھاٹی میں پرویش کرو" اسطراں پونچھ اوڑی تہ بارہمولے دی وجہ تسمیہ دا معاملہ حل ہوندا نظر آندا۔ ایہہ محض ہک روایت ہے تہ اِس کو حتمی یا حرف آخر سمجھنا مناسب نیہہ۔

آبادی:

موجودہ اوڑی دی آبادی ہک لکھ تے تری ہزار دے نیڑے نیڑے ہے۔ انہاں بچ مسلمان ۹۸ فیصد ہین، سکھ تہ ہندو برادری دے لوک محض دو فیصد ہین۔ ایہہ سارے لوک صدیاں پروں اکٹھے مل جل کار ہندے آئے ہین۔ ۶۵ فصد لوکاں دی زبان پہاڑی ہے۔ ۲۵ فیصد گوجری بولدے ہین تہ ۱۰ر فیصد کشمیری، پونچھ بچ بھی ۷۵ فیصد لوک پہاڑی بولدے ہین۔ اِتھا ہندواں تہ سکھاں دی آبادی (مجموعی تناسب ۱۵ر فیصد ہے) ۱۹۴۷ء تھیں پہلاں اوڑی تہ پونچھ بچکار تجارتی تعلقات عروج پر آسے۔ کہیے تہ گچھیاں دا کاروبار کھتری (شاہ) کردے آسے جیہڑے اوڑی تہ پونچھ دیاں علاقیاں بچ خاصی تعداد بچ رہندے آسے۔ تقسیم سن ایہہ تجارتی رشتے ختم کر چھوڑے مگر ثقافتی تہ تہذیبی رشتے حالیں تکر موجود ہین۔ اوڑی تہ پونچھ دویں پاسیاں دی سرحدی گرانواں بچ اج تک جیہڑی آبادی ہے۔ ایہہ ہک دوے نال خونی رشتیاں بچ منسلک ہین۔ اوڑی دے ہک گراں پاوڑیاں تھا جل بچ سو فیصدی آبادی پونچھی ہے۔ جندی بولی دا لہجہ سو فیصد پونچھی ہے۔ سرحدی علاقیاں

بچ رہن والے کشمیری برادری دے خاندان بھی تقسیم ہو گئے دے ہین۔

ذاتاں ہور قبیلے:

ایہہ سارا خط قدیم قبائل پر مشتمل ہے۔ انہاں قبیلیاں تہ ذاتاں بچ اعوان، مغل، خان، سادا، پیر، سدھن، منگریال، ملدیاں، میر، بانڈے، جرال، گنائی، خوجے، حتمال، شاہ، ملک، گکھڑ، کھوکھر، کھٹانے، سود، چیچی، چوہان، میاں، قریشی، شیخ، حمرال، راجپوت، سیٹھی، بھٹی، بٹ، جسوال، راٹھور، ڈوم، مراتی، پسوال، بجاڑ۔

پیشے:

لوہار، کمہار (کلال)، نجار (ترکھان) ڈھولی، امراٹی، جولاہے، موچی، نائی، بہشتی، سُنیارا، گلکار، راج مستری، تیلی، مصلی چوڑیا بھنگی، گلہ بان، پالا، جندرائی، سائیس۔

اناج:

مکئی، کنک، باجرہ، دھائین (شالی) (تہائیں)۔

تلہن:

سریاں تہ سورج مکھی یا گل آفتاب۔

پھل میوے:

کھوڑ، چوٹے، بٹنگ، جوبانی، زرچے، شفتالو، گردالو، گلاس، ناخ داکھاں (پونچھ بچ کیلے تہ سنگترے بھی لائے گئے دے ہین جد کہ اوڑی بچ لیموں تہ زیتون دی کامیاب کاشت ہوندی ہے۔ پونچھ دے کجاں علاقیاں بچ کھوڑ ہیہہ ہوندے۔

سبزیاں:

آلوں، پیاز، تھوم، ال، تریڑی، گاجر، مولی، گنگلی، ساگ کڑم، بند گوبھی، پھُل گوبھی، میتھی، پالک، چینگن بینگن، چقندر۔

دالاں:

موٹھی، مُنگ، مسوری، مٹر، باغلے۔

پکوان:

گوشت (بیف) بڑا، ہنڈوا تہ بکرے دا ماس، کُکڑ تہ چکن، انڈے، مچھی، روغن جوش، رستے، یخنی، سیخ کباب، شامی کباب، رُٹی، چاول، بریانی، باقر خوانی، کُلچے، لواس، گردے، دالیاں، کلاڑی، اَن مِلا، کھیر، فرینی، باٹ، لیٹی، ڈوڈی، بسکٹ۔

جڑی بوٹیاں:

ہَند، تِل، بنفشہ، گگل دُھوپ، کُٹھ، ریوند، پطریس، تھل بابل، مامیکھ۔

خودرو سبزیاں:

ہند، ڈولے، شڑلیاں، غُلا، سرُٹھلا، پاچے، گچھیاں (مشروم) ہولا، کُنجی، کھٹا گنا، لگوسڑی، دُربڑا، لون سلونی، چلیری، تندیل، زیرا۔

جنگل خودرو بوٹے:

دیار، بیاڑ، ریاڑ، تنگ، پُرز، بن کھوڑی۔

جنگلی پکھڑوں:

پیگر، کُکڑ، ہام، لینٹھ، دانا گیر، بُسی، کونک، ٹھک ٹھوکا، ماہیا، بن ٹیڈو، کالی کویل، کاگ، کاگنی، شارک، طوطا، نیل کنٹھ، ککو، گگھی، کبوتر، مشوڑی، کال چینٹھ، چنجیاری، ٹوٹر، بُلبل، گل ٹونچو، گدھ، ہل باز، باشا۔

جنگلی حلال جانور:

مارخور، روسا، راں، جنگلی بکری۔

جنگلی جانور حرام درندے:

سین (تیندوا)، رچھ، بُوجُنا، گدڑ، بتر، پھنڈ، کاٹھ لنگاڑی، کیس۔

آلات کشاورزی:

ہل، جُونٹ، مج۔ کھانوں، پیل، ٹنگری، کنگ مج، کُھر پا۔

دیگر آلات:

آرا، آری، کوہاڑا، کوہاڑی، بیلچہ، جبل، ہتھوڑا یا مارتروڑ، پھانا، چمٹا، کڑچھی، چورس، کل بتری، تیشہ، چھنی، زمبور، اُچا۔

کہر یلو پہانڈے:

دیگ، دیگچہ، پتیلا، منجولا، کڑھائی، تھالی، توا، شانک، کنالا، کٹھی، مٹ، چاٹی، مدانی، کوری، ڈولا، ڈولی، گڑیا۔

متفرق گھریلو اشیاء:

چاقوں، چُھری، پہاری، کھٹ، کرسی، پلنگ، میز، لالٹین، گیس، دیا، صندوق، کھڑا، پھنڈی، گبا، قالین، تکیہ، پھڑی پیٹی، چھج، پُرون، اوکھل (اکھل) سلاٹہ، چمچہ، ٹھوٹھا پیالہ، کیتلی، تھالی، چینی، گلاس، فے، دمچو، لیف رضائی، تلائی، دری، لوئی، پٹو، کمبل، کھیش (بیڈشٹ)۔

مردانہ لباس:

پگ، صافہ، لنگی، قراقلی ٹپی، کن ٹوپ، قمیض، سُتھن، شلوار، کُرتا، پاجامہ، واسکٹ، کوٹ، برانڈی (اوورکوٹ)، پتلون، جُتی، جوڑا، بوٹ، کھیڑی، چپلی، پُول، کھڑاں، بنیان، جیکٹ، چسٹر۔

زنانہ لباس:

چادر، دوپٹہ، سکارف، فراک پاجامہ، برقعہ، عبایا، جُتی، سینڈل، چپلی۔

زیورات:

بنگاں، بالیاں، ہمیل، گلوبند، ڑکا، ہار، تیلہ، بیسر، ٹاپس، کلپ، کڑے، انگوٹھی، چھلا، پازیب۔

مال پہاروں:

گاں، منج، بکری، بہیڑ، ہنڈو، کہوڑا، خچر، کھوتا۔

تہوار:

عید، بیساکھی، دیوالی۔

کھیڈاں تہ لوک ناچ:

بھی، کوڈی دمکڑا، اِٹی ڈنڈا، گتکہ، شمشیر بازی، مانگا، بھانگڑا، تیراندازی، دھمن۔

شادی بیاہ رسومات:

منگنی (لگائی) گاہنا، مہندی رات، مراجادا کھارے پر بجالنا، بال کٹائی، سہرا بدھنا، مسند نشینی، نیندرایا تھول چانا، کہوڑی چڑھنا، رخصتی، ڈھولا پر مختلف لکڑاں مارنیاں تہ لوک ناچ۔

پونچھ تہ اوڑی دے لوک اجا تھیں ۴۰/۵۰ سال پہلے شادیاں بچ گوشت چاول، دال، مکئی دی رُٹی، دوُھ مکھن ہور کہیے استعمال کردے سن، ہُن کشمیری وازوان یا فر ہور فضول خرچی بدگئی ہے، ہُن غریب تھیں غریب آدمی کو بھی شادی بیاہ دی دعوت پر لکھاں رُوپے خرچ کرنے پیندے ہین۔

پیدائش:

بچے دی پیدائش ویلے ہر مسلان بچے دے کناں بچ اذان پڑھدے ہین۔ چاء تہ کُلچے یا باقر خوانی محلے یا گراں دیاں بچیاں کو جمع کرکا پیالدے ہین یا فر چاولاں دی کھیری پکا

کا سارے کھاندے ہین۔ ستاں دیہاڑیاں دے بعد عقیقہ یا دہمان کردے ہین۔ دائی ماں کو انعام دیندے ہین تہ ککڑی دا گوشت پکا کا بنڈ دے ہین۔ بچے داناں اُسے دن رکھے گیندا۔ اکثر لوک پیراں کولوں ناں رکھاندے ہین۔ پہلے ۹۹ فیصد بچیاں دی پیدائش کہراں بچ ہوندی آسی ہُن اُتنے ہی فیصد بچے ہستیالاں بچ جمدے ہین۔

لیتری:

کہاہ کپنے دے عمل کو اگر مُچ سارے جنے جمع ہو کا کایا بچ گہاہ کپن لیتری آکھدے ہین۔ لیتری بچ شامل ہون والیاں کو دو وقت رُٹی تہ پہت، گھی، لسی، مکھن، گوشت کھوالے جاندا ہے تہ مقامی ڈھولی لیتری بچ اُتاولا پن آنے واسطے مخصوص لکڑ ماردے ہین۔

گوڈی:

مکئی دی گڈائی بھی مل جل کا کیتے گیندی ہے۔ گوڈائی کردیاں کردیاں پہاڑی گیت گائے جُلدے ہین۔

لوک موسیقی:

پونچھ تہ اوڑی بلکہ سارے پہاڑی لوک موسیقی دے بڑے دلدادہ ہوندے ہین تہ اس کو روح دی غذا سمجھدے ہین۔ گراں ہوئے یا ماہلیاں، بہکاں، ٹہوکاں، کھیتاں، کھلیاناں تہ کہراں دے اندر لوک موسیقی دی اہمیت دا اندازہ ہوندا ہے۔ موسیقی دیاں سازاں بچ بنجلی یا بانسری کو اہم مقام حاصل ہے۔ دویاں سازاں بچ ٹہول، ٹہولکی، سارنگی، سُرلائی، چنگ، جوڑی، ناد، گھڑایا، گڑیا بین، چمٹا (اُچا) پہاڑی موسیقی دے ساز ہین۔

روایتی طرز تعمیر مکانیت:

پونچھ ہور اوڑی بچ سو فیصد لوک ۴۰/۵۰ سال پہلاں کچیاں مکاناں بچ رہندے آسے جیہڑے پتھر، مٹی گارے ہور لکڑی نال بنائے گیندے آسے انہاں کو کوٹھے آکھدے

آسے کُرے کرے دو منزلہ لڑیاں یا ''مھتیو'' بھی ہوندے آسے۔ امیر لوک حویلیاں بچ رہندے آسے۔ مگر اج دی تاریخ بچ شہر کے گراں ۹۰ فیصد مکان پکے ہور عالی شان ہین۔ کوٹھے رہندیاں رہندیاں صرف دور دراز گراواں جتھا رسائی ناممکن ہے یا پھر بہکاں ٹھوکاں بچ رہ گئے دے ہین۔ اوڑی بچ مکاناں کو عام طور پر ٹینا دیاں چھتاں نال ڈھکے گیندا جد کہ پونچھا بچ ہموار چھت والے پکے مکان بنائے گندے ہین کجھ مکان ٹینا دے چھتا والے بھی ہین۔ گراں بچ ہور جنگلاں دے نیڑے اچیاں جائیاں ٹینا والے چھت بنائے گیندے ہین۔

اجتماعی رہن سہن تہ خیر سگالی:

اوڑی تہ پونچھ دا معاشرہ خالص دیہی معاشرہ ہے۔ اللہ دا شکر ہے کہ اَج دی تاریخ تکر لوکاں بچ ہکی دوے دی مدد کرنا، اکار بکار آنا۔ خیر سگالی دے طور ہتھ بٹانا۔ اتھا دی خاص روایت رہی ہے۔ دُکھ سکھ، خوشی تہ غم، موت مرگ دے موقع پر لوک ہکی دوے نال شریک رہندے ہین۔ مکان بنانا ہوے، بیاہ واسطے لکڑیاں جمع کرنیاں ہون، فصل کٹائیی ہوئے لیتری ہوئے مکئی چھلنی یا دھائیں چھمنی ہوئے اوڈ اوچائی لادی دیاں موقعیاں پر برادری دے لوک، ہمسایئے گھمانڈی دوست خیر خواہ موجود رہندے ہین تہ مشورے وغیرہ بھی دیندے ہین۔ اگر داناں دیاں چار پنج جوڑیاں کسے دی زِمی بچ ہلا بچ بنیاں دیاں دسن تہ اس کو ہلاڑا آکھدے ہین۔ مکئی کٹنا، گہاڑی رچنا، لادو چاڑھنا، لونگا لانا، کوٹھا تر نگنا انہاں موقعیاں پر گرائیں ہکی دوئے دے ہتھ رضا کارانہ طور پر بٹاندے ہین مگر ہن اِس روایت بچ انحطاط دے آثار دسن رہے ہین۔

لوک ادب یا لوک گیت:

پنجابی زبان دیاں مشہور رزمیہ نرمیہ مثنویاں تہ روحانی تہ دینی موضوعاں پر لکھیاں

گیاں دویاں کتاباں پہاڑی لوک شوق تہ جوش نال پڑھدے رہندے آسے۔ لیکن جس تہاڑے تھیں پہاڑی لوک ہور تخلیقی ادب دی نشر واشاعت دا سلسلہ شروع ہوبا ہے، لوک پہاڑی زبان دے رسالے ہور کتاباں بھی پڑھدے ہین۔ کتاباں "پکی روٹی" احوال آخرت، بہشتی زیور منظوم، جنگ نامہ امیر حمزہؓ جنگ نامہ زیتون، جنگ نامہ شاہ بہرام، جنگ نامہ علیؓ، وفات نامہ، قصص الحسنین (قصہ یوسف زلیجا) سیف الملوک (مراج انعاشقین سی حرفی ہدایت اللہ، سی حرفی محمد بوٹا، ہیر وارث شاہ، بلے شاہ، بابا فرید شاہ وغیرہ تقریباہر پڑھے لکھے دے کہرا بچ ہوندیاں آسیاں۔

لیکن سو فیصد لوک پہاڑی لوک گیت گاندے تہ پہاڑی رقص وموسیقی ایہہ برتے آسے۔ خصوصاً شادی بیاہ دے گیت سو فیصد پہاڑی ہوندے انہاں بچ مہندی دے گیت، کھارے دے گیت، سہرے دے گیت، گاہنے دے گیت، بیر گڑھی دے گیت، کھوڑی چڑھے دے گیت، بیٹھنار خصتی دے گیت وغیرہ شامل ہین۔

دویاں لوک گیتاں بچ ہجو یہ گیت، ویردی یاد بچ گائے جان والے گیت بابل تہ ویردیاں یاداں، وار، پیار محبت دے گیت، چن، ککو، ماہیا، بالو، کنگھی، قینچی، ڈھول۔

پونچھ تہ اوڑی دے ثقافتی رشتیاں دا ہک بڑا ثبوت ایہہ ہے کہ اُردو دے نامور ادیب، شاعر، صحافی، محقق ہور دانشور چراغ حسن حسرت اوڑی دے ہکی بے رونق بستی "بم یار" بچ پیدا ہوئے۔ ان دے والد بدرالدین بدر جیہڑے کھوئی وٹہ دے جاگیردار لالہ فقر چند دے صاحبزادے آسے ۱۵ رسال کٹھائی دے سلطان متولی خان دے دربار بچ خاص مصاحب رہے تہ سلطان صاحب سُن اُنہاں کو "بمیار" دے گراں بچ کُج رقبہ بھی تحفتاً نذر کیتیا۔ چراغ حسن بم یار بچ جمے تہ کُجھ عرصے بعد اوہ پونچھ ہجرت کر گئے تہ اتھے اُنہاں جوانی دی دہلیز پر قدم رکھیا تہ اتھے اُندی شادی بھی ہوئی۔ اسدے بعد اوہ شملہ چلے گئے فر

کلکتہ فر لاہور در جن دے لگ بھگ اخباراں بچ کم کیتسکھ جنہاں بچ رنبیر، ملاپ، سیاست، پنچایت، شیرازہ، نوائے گوجرانولہ، پھلواری، زمیندار تہ امروز شامل ہین۔ پونچھ تہ اوڑی دے ثقافتی رشتیاں تھیں علاوہ اگر اسیں جذباتی رشتیاں داذکر کراں تہ بے جانہ ہوسی۔ شمس تہ راجولی دو پہرا آسے جہاں پونچھ دی جدوجہد آزادی بچ زبردست رول ادا کیتا تہ آخر ایہہ دوے مجاہد اپنے وطن تہ اُتھا دیالوکاں واسطے شہید ہو گئے۔ انہاں بچوں شمس ملدیاں سدھتوئی دا آسا تہ راجولی دھیر کوٹ دایا پھر باغ دا۔ راجے دے خلاف بغاوت دے دوران اُنہاں اوڑی دیاں راجیاں کو مدد منگی۔ جس بارے وار شمس بچ ایہہ اشعار مثال دے طور پیش کیتے جاسکدے ہین۔

دُوجا خط لکھیا نا ملے ول چائی دا
نامبلے دیو راجیو مکی کمک چاہیدا
تیجا خط لکھیا بجہامے دل چاہیا
بجہامے دیو بمیو مکی کمک چاہیدا

نامبلہ تہ بجہامے دوے راجواڑے اوڑی بچ ہین۔ آکھدے ہین کہ نا ملے دے راجہ فیروز الدین خان سن اوڑی بلکوٹ، خواجہ بانڈی، بساں شریف، ڈنا ہور گرکوٹ دئے کُجھ نوجوان پونچھ دیاں باغیاں دی مدد واسطے پونچھ ٹورے مگر انہاں بچوں کُجھ شہید ہو گئے تہ کجھ واپس آ گئے۔ پونچھ دے راجے سن مہاراجہ کشمیر رنبیر سنگھ کول شکایت درج کروائی نتیجے بچ اوڑی دے راجے کو مہاراجے دے عتاب دا شکار ہونا پیا، تہ اُس کولوں حاجی پیر تہ ڈنے دی جگہ کھس کدے گئی۔

راجہ فیروز الدین خان سن اپنی دختر دی شادی پونچھ دے ہکی سید زادے نال کیتی۔ اوڑی دے ہندو کھتری پونچھ بچ شادی کرن کو ترجیح دیندے آسے۔ پونچ دیاں بغاوتاں

دے نتیجے بچ مچ سارے قبیلے تہ کنبے ہجرت کر کا اوڑی بچ آئے انہاں بچ منگریال، سُدھن، اعوان، گکھڑ تہ پرے شامل ہین۔

☆☆☆

.....خوش دیو مینی

اُوڑی..... کھکھے تہ ہتمال پہاڑی قبیلیاں نا علاقہ

تعارف:

علاقہ دچھن نے بالکل مُنہیں نے اگے جہلم دریا نے سجے کنڈھے نے نال نال اوڑی کھاوڑ کیچلی تہ چیکار نے علاقے پینین جتھے صدیاں تِکر پہاڑی قبیلیاں کھکھے تہ ہتمال راجیاں نی سرداری تہ عملداری رہئی اے۔ اِس کی کھاوڑ پارہ نے ناں نال وی یاد کیتا جانا اے۔ اس تھیں پہلاں کہ کھکھے تہ ہتمال راجیاں نے علاقیاں نے بارے وِچ گل کیتی جائے، ایہہ ضروری اے جے آزادی تھیں پہلاں نی اوڑی تحصل اُپر اک نظر ماری جائے، جس وچ جہلم دریا نے سجے کنڈھے نیاں جاگیراں کٹھائی تہ دوپٹہ نے علاقے وی شامل سن۔

1947ء تھیں پہلاں اوڑی ضلع مظفر آباد نی اک تحصیل ہونی سی جس نا صدر مقام اوڑی قصبہ سی۔ اوڑی نا قصبہ مظفر آباد تھیں ۴۹ تہ بارہمولہ تھیں ۲۳ میل نے فاصلے اُپر جہلم ویلی روڈ اُپر واقع سی، جیہڑی سڑک مظفر آباد تھیں ہوئی تہ کوہ مری واخ جانی سی۔ پوری تحصیل اوڑی پہاڑی سلسلیاں اُپر مُشتمل اے۔ سی ای بیٹس ہوراں اس تحصیل کی

پہاڑاں ناخوبصورت مرکب دہسیا اے، جیہڑے سچیں وی تکنے سُننے جوگے ہین۔شمال وِچ دبردون ہور قاضی ناگ اس کی کرناہ ہور مظفرآباد نالوں بکھ کرنے ہین جہاں نی سطح سمندر تھیں اُچائی بالترتیب ۱۱۵۵۳ تہ ۱۳۴۳۷ فُٹ اے۔جنوب والے پاسوں نیل کنٹھ نی اُچائی ۱۲۳۳۰ فُٹ اے۔تہ حاجی پیر گلی ۸۵۰۰ فُٹ بلند اے۔ایہہ پہاڑ اس کی علاقہ پونچھ تھیں بکھ کرنا اے۔اوڑی نی سطح سمندر تھیں اُچائی ۲۸۰۰ فُٹ تھیں ہنی تہ ۱۸۳۳۰ فُٹ نے بشکارا اے۔اِتھے اوسطاً بارش ۵۰ نے کول کال ہونی اے۔موسم بڑا سُہانا ہونا اے۔پہاڑاں اُپر ڈاہڈیاں برفاں پینیان ور کشمیر نے باقی علاقے نی نسبت اِتھوں برف بہلی گلنی اے۔جہلم ویلی روڈ تھیں علاوہ اُوڑی نا حاجی پیر گلی واخوں وی پونچھ نال رابطہ قائم سی۔ہور ۴۸ میل لمبا ایہہ سفر چار کہنٹے وِچ طے ہویا کرنا سی۔سڑک تھیں علاوہ کشتی رانی نے ذریعے وی سفر کیتا جانا سی۔چندن واڑی، رامپور مہورہ اوڑی ہور نیلی نے مقام اُپر پُل تعمیر کیتے گئے سن۔اوڑی تہ رام پور وِچ مسافراں واسطے پڑاؤ وی بنائے گئے سن۔ہور اوڑی اک بارونق قصبہ ہونا سی، دتھوں پونچھ، مظفرآباد، تہ سرینگر واسطے ہر ویلے گڈیاں چلنیاں رہنیاں سن۔اِسراں اوڑی کی اوہی مقام حاصل سی جیہڑا اج کل (جموں سری نگر شاہراہ اُپر) بٹوت کی حاصل اے۔

اوڑی نے پہلے بندوبست نے مطابق تحصیل نا رقبہ ۲۱۳ مربع میل سی،[1] جس وِچوں ۴۳۱۵۱ ایکڑ رقبہ قابل کاشت سی۔ضلع مظفرآباد نی اس تحصیل نے ۲۷۸ گراں سن تہ اس وِچ کیچلی، چیکار تہ کھاورہ تھیں علاوہ کٹھائی ہور دو پٹہ نیاں جاگیراں وی شامل سن۔اس تحصیل نی لمبائی چالی میل تہ چوڑائی ۲۱ میل ہونی ہونی سی۔پہلے بندوبست وِچ مقامی راجیاں، سلطاناں ہور سرداراں نیاں جاگیراں تہ علاقیاں کی

1:Assesment Report of Uri, Sambat1968,by Pt. Prem Nath

نظراں ہیٹھ رکھنیاں ہوئیاں اس علاقے کی دساں سرکلاں وِچ تقسیم کیتا گیا سی، یعنی دچھنہ، روڑ، سنگر، بونیار، کلیانہ، نول چیکار، درمیانی چیکار تہ سنگر چیکار وغیرہ۔ اِتھے ۷۰ فیصدی پہاڑی قبائل آباد ہین جنہاں نی ماء بولی پہاڑی اے۔ اوڑی تھیں لکڑی، کئی، مکھیر، لوئیاں، کھوڑ، ہور کُٹھ برآمد کیتی جانی سی تہ لون، گُڑھ، چاہ، چینی، نسوار تہ مٹی نا تیل درآمد کیتا جانا سی۔[1]

وجہ تسمیہ:[2]

راجہ نذر بونیاری ہوراں اپنے اک مضمون ''اوڑی تاریخ کے آئینے میں'' جیہڑا کہ شمس بری رسالے نے ترِیّے شمارے وِچ شائع ہویا اے، لکھنین کہ اوڑی کی کشمیر نا صدر دروازہ منیا جانا اے۔ اس نا راج ترنگنی وِچ ذکر نیہہ ملنا، روایت اے جے اوڑی ناں بنگال نے اک سادھونی دین اے۔ جیہڑا اس علاقے وِچ قیام پذیر رہیا اے۔ ''اوڑی''.....

''اوہڑی'' لفظ تھیں نکلیا اے جس نے معنے ہین مادہ جانوراں نا تھناں والا حصہ (گاں، منجھ، پہیڈ، بکری وغیرہ نا لیّا) جس جگہ اج کل اوڑی قصبہ قائم اے اُس کی پیرستان وی آکھیا جانا اے۔ آزادی تھیں پہلاں بارہمولہ تھیں بُناں نا سارا پہاڑی علاقہ دو حصّیاں وِچ بنڈن ہویا نا اے۔ اِسراں سجے پاسے والے حصے کی دچھن پارہ آکھیا جانا اے جد کہ جہلم تھیں کھبے پاسے والے حصّے کی کھاورڑ پارہ آکھیا جانا اے۔ (دچھن کشمیری زبان وِچ سجے پاسے کی تہ کھوور کھبے پاسے کی آکھیا جانا اے جد کہ پارہ پہاڑی لفظ پاڑا تھیں نکلیا اے، اسراں ایہہ لفظ کشمیری تہ پہاڑی نے دو لفظاں نا مرکب اے)۔ دچھن پاڑا علاقے نا صدر مقام کٹھائی سی جد کہ کھاوڑہ نا صدر مقام اوڑی ہونا سی۔

---

[1] ''اوڑی..... تاریخ کے آئینے میں'' راجہ نذر بونیاری ..... شمس بری خصوصی شمارہ، سالنامہ صفحہ ۵۷۔

[2] Assesment report of Uri Sambat 1968 by Pt.Prem Nath

راجہ نذر بونیاری لکھنے ہین جے اوڑی تھیں دو بڑے رستے (شاہراہاں) یعنی جہلم ویلی روڈ تہ پونچھ روڈ (حاجی پیر نے راہوں) ہوئی تہ گذرنے سن تہ ایہہ قصبہ بہوں رونقیلا ہوناسی۔ کھاوڑ پارانے علاقے بونیار تہ مہورہ وِچ قدیم مندراں نے آثار نظری اچھنین۔ بونیار، بھون ہارنا بگڑیا ہویا روپ اے۔ اِسراں ای راج ترنگنی نے مقام ویرانک کی اج کل ویرن آکھیا جانا اے۔ ہور بولیاسک دراصل بلیاس اے جیہڑا کھاوڑ پارا وِچ پینا اے۔ دیارگل کی پار کری تہ کنس ہوم (کیچ ہامہ) اچھنا اے جتھے بدھاں نا قدیم عبادت خانہ کرِتیا شرم واقع ہوناسی۔

پرانی تحصیل اوڑی وازارت پہاڑ (مظفرآباد) نی ساریاں تھیں بڑی تحصیل سی، اِس نیاں حداں چڑھدے پاسوں درنگ بل کھادن یارلہندے پاسوں کیّاں شریف، جنوب وِچ بھنڈی ڈوبہ، حاجی پیر تہ شمال وِچ ہٹیاں بنی حافظ تکر پھیلی نی سی۔ ۱۹۴۷ء وِچ اس تحصیل نی آبادی ۵۵ ہزار سی جنہاں وِچوں پہاڑی قبائل نی اکثریت سی۔ تحصیل وِچ بسنے والیاں قوماں وِچ کھکھے، بمبے، راٹھی، بدخشاں ہتمال، سید چک، بیگ، گکھڑ، راٹھور، ٹھونڈ، اعوان، مُغل، سِکھ، گُجر، بکروال، کھتری، کشمیری، ترک، پٹھان، یوسف زئی، خٹک، تہ منگرال شامل سن۔ کیّاں جے پہاڑی کھکھے تہ ہتمال قبیلیاں اس علاقے اُپر حکومت کیتی اے۔ اس واسطے اس اُنہاں نے بارے وِچ جاننا ضروری اے۔

کھکھے تہ ہتمال سردار:

اوڑی، کیچلی تہ چیکار علاقیاں اُپر صدیاں تکر پہاڑی قبیلیاں نا راج رہیا اے۔ جتھے کھکھے تہ ہتمال راجیاں اک عرصے تکر اپنی سرداری قائم رکھی۔ کھکھے تہ ہتمال قبیلیاں نا موروثِ اعلیٰ اِک ہی سی، جنہاں اپنی طاقت نے بل بوتے اُپر اپنے اپنے علاقیاں وِچ نیم آزاد تہ خودمختار حکومتاں چلائیاں۔ بارہمولہ تھیں بُنہاں جہلم دریانے

سجے کنڈھے اُپرا یہہ پہاڑی راجے، سلطان ہور خان بڑی آزاد، بے ساختہ ہور مُنہ زور زندگی گزارنے رہے ہین۔ لیکن انہاں نی جوانمردی، بہادری، تہ باغیانہ طبیعت اکثر انہاں قبیلیاں نے اپنے واسطے مسئلیاں نا سبب بنی اے تہ بے پناہ غرور، تکبر ہور گھمنڈ، نی وجہ نال ایہہ راجے اپنے گماہنڈی راجیاں کی مدالنے واسطے اک دوّے نے پچھے وی پئے رہے تہ سازشاں وِچ وی ملوث رہے۔ ہوراں کی مدالنے نی خواہش وِچ ای پہاڑی قبیلیاں اپنی آزادی تہ تشخص اُنمی صدی وِچ گمائی بیٹھے جدوں ہری سنگھ نلوے ۱۸۲۳ء انہاں راجیاں نی سرداری اک اک کری تہ ختم کرسٹی۔ جیہڑے باقی بچے اُنہاں کی اسراں لتاڑیا، تہ اُنہاں نی کھیہہ کھبڑی اُڈاری کہ اوہ فِر کدے وی سر چُکنے نے قابل نہ رہے۔ تہیاڑے غریبی تہ پسماندگی نیاں ڈوہنگیاں کھائیاں وِچ لہنے چلے گئے[1] جناب پی سی ہُگل جیہڑے ۱۹۴۱،۴۲ء وِچ اوڑی تِکر آئے سن اپنی کتاب Punjab and Kashmir وچ لکھنے ہین جے کھکے تہ ہتمال قبیلیاں نا سارا علاقہ لوہکیاں لوہکیاں جاگیرداراں، پٹہ داراں ہور ذیلداراں وِچ بنڈیا ہویا ہے، جیہڑے پہاویں جے اپنے آپ کی راجے آکھنے ہین تہ خان نا لقب اختیار کرنے ہین ور حقیقت ایہہ اے جے ایہہ علاقہ مُفلس تہ اڑیل سرداراں وِچ بنڈیا ہویا اے جیہڑے آپسی رنجشاں نے پیروں اک دوّئے نال اُلجھے ہوئین۔ تہ اپنیاں نا ہی خون ڈوہلنین ایہہ ناخوش تہ غمگین راجے جو کُجھ انہاں کول ہے، اُسے اُپر صبر شُکر کیتیاں ہوئیاں ہین۔ ۱۸۴۶ء بچ جدوں جموں کشمیر مہاراجہ گلاب سنگھ نے اقتدار ہیٹھ آیا تہ علاقہ اُوڑی وِچ مالیہ چالی روپے ہری سنگھی مقرر ہویا جیہڑا بعد وِچ اک سو روپیہ ڈوگی مقرر کری دِتا گیا۔[1]

جس نا ایہہ نتیجہ نکلیا کہ بہوں سارے کاشت کار تہ زمیندار اوڑی علاقہ چھوڑی

(1: CE Bats : The Gazzatter of Kashmir)

تہ پونچھ تہ پنجاب ٹُری گئے ۱۹۳۰ء وِچ پنڈٹ مہانند جو بندوبست آفیسر مقرر ہوئے تہ اُنہاں دو پٹہ تہ کٹھائی کی چھوڑی تہ اوڑی علاقے وِچ زمیناں نا مالیہ ۱۹ روپے تھیں ۶۸ روپے نے بشکار فی ڈوگی نے حساب نال مقرر کیتا۔ مالیہ وصول کرنے واسطے مقامی راجیاں زمینداراں اُپر شکنجہ ہور زیادہ شکنجہ کسیا تہ اسامیاں کی دوبارہ پریشانی نا سامنا ہویا۔ تہ ڈوگرا عہد حکومت وِچ اک عرصے تکر کاشتکار مصیبتاں تہ استحصال نا شکار رہے، ایہی وجہ اے جے جدوں سرینگر وِچ ۱۹۳۱ء وِچ شخصی راج نے خلاف جد وجہد شروع ہوئی تہ اوڑی وِچ اس تحریک کی پوری حمایت حاصل ہوئی، کئی لوک سری نگر نے واقعے نے خلاف احتجاج کرنیاں ہوئیاں مارئے گئے یا فِر گرفتار ہوئے، اُس ویلے علی گوہر خان تہ عبداللہ ترمذی ہوراں بڑا اہم رول ادا کیتا، مسلم کانفرنس کی نیشنل کانفرنس وِچ بدلے ویلے وی اوڑی نیاں سرکردیاں نا بڑا حِصہ رہیا اے۔ ۱۹۴۷ء تھیں عین پہلاں پاکستان نے بانی محمد علی جناح نا اوڑی وِچ استقبال کیتا گیا سی۔ تحریک حُریتِ کشمیر نے دوران اوڑی والیاں پنڈت جواہر لال نہرو نی اُس ویلے میزبانی کیتی، جدوں مہاراجہ ہری سنگھ نے اُنہاں کی گرفتار کری تہ اوڑی نے ڈاک بنگلے وچ بندی بنایا سی، جہاں نی ضمانت تہ وکالت واسطے خان عبدالغفار خان، مولانا آزاد تہ آصف علی دہلی تھیں کوہ مری نے رستے اوڑی آئے سن[1]۔ اوڑی نی ایہہ داستان ادھ کرڈھی رہسی کدے اُس ۱۹۴۷ء نے واقعات نا ذکر نہ کراں کہ جہاں نے پیروں LoC نی وجہ نال اوڑی نے پہاڑی قبیلیاں کی بنڈی تہ رکھی چھوڑیا ہوراج تکر بنھے نے اُس پاسے تہ اس پاسے پہاڑی لوک اک دوّئے کی تکنے واسطے ترسنے رہنے ہین۔

[1] ''اُوڑی..... تاریخ کے آئینے میں'' راجہ نذر بونیاری، مطبوعہ شمس بری شمارہ ۳ صفحہ ۱۷۔

۱۹۴۷ء نے واقعات تہ اوڑی:[1]

اوڑی کِیاں جے جہلم ویلی روڈ اُپر واقع سی اس واسطے قبائلی ہلّے نا پہلا نشانہ ایہہ علاقہ ہی بنیا۔ ۲۲/ اکتوبر ۱۹۴۷ء کی قبائلی سردار خورشید انور نے مہاراجہ نے باغی فوجیاں نال ملی تہ مظفر آباد اُپر قبضہ کری ہندا تہ قبائلی دو سو گڈیاں اُپر سوار ہوئی اسلحہ بارود نال لیس ہوئی ۲۳/ اکتوبر ۱۹۴۷ء کی اوڑی والے پاسے ٹُرے۔ اُدھر قبائلی سرداراں نے بکھرے بکھرے گروہ پونچھ، کوہالہ تہ مظفر آباد نے دوئے علاقیاں وِچ کھلری گئے تہ انہاں علاقیاں کی لُٹ کھسُٹ نا نشانہ بنایا۔ انہاں حالاتاں بچ بہوں سارے لوک ۲۲/ اکتوبر ۱۹۴۷ء نی رات کی مظفر آباد تھیں نکلی تہ رام پور وِچ فوج نی پناہ وِچ آئی گئے سن۔ دوّئے پاسے قبایلیاں نے ہتھیار بند لشکراں کہوڑی تہ دوپٹہ اُپر قبضہ کرنے تھیں بعد اوڑی نا رُخ کیتا۔

اوڑی نا سقوط:[2]

اُدھر ۲۲/ اکتوبر کی دو میل وِچ ریاستی بٹالین نے کمانڈر کرنل نارائن سنگھ اپنی ہی بٹالین نے اک کمانڈر شیر علی نے ہتھوں ہلاک ہون تھیں پہلاں وائرلیس نے ذریعے سری نگر ہیڈ کوارٹر وِچ پاکستان نی پُشت پناہی والے قبائلی حملے نے بارے وِچ تفصیل پہنچی چھوڑی سی۔ اسراں ریاستی حکومت نے دو میل اُپر دوبارہ قبضہ کرنے واسطے کُمک پہنچنے نا اِرادہ کیتا ور سری نگر وچ فوج اِی نیہہ سی۔ ریاستی فوج نی ریزرو ۹ جے کے رائفل نی بٹالین پہلاں ای پونچھ تعینات کیتی جائی چکی سی۔ بڑی مُشکل نال ۱۵۰ فوجی اِدھروں اُدھروں اکٹھے کری تہ بریگیڈیر راجندر سنگھ (جیہڑا اُس ویلے ریاستی فوج نا قائم مقام سربراہ

[1] اکشمیر ایک اَن کہی داستان..... مصنف، چونی لال شرما۔

[2] Operation in Jammu & Kashmir 1947-48

سی) نی قیادت بچ جو لے گئے۔ برگیڈیر راجندر سنگھ ۲۲ر اکتوبر نی راتی اوڑی پہنچیا تہ ۲۳ر اکتوبر نی فجری ویلے کیپٹن پرتھی سنگھ نی قیادت بچ اک فوجی دستہ گڑھی والے پاسے روانہ کیتا گیا تاں جے ۴ کشمیر انفنٹری بٹالین نے سنگ رابطہ کیتا جائی سکے۔ چکوٹھی نے مقام اُپر کیپٹن پرتھی سنگھ کی ۴ کشمیر انفنٹری نے کُجھ جوان ملے، جنہاں انہاں کی بارہمولہ تہ دومیل نے سقوط نی خبر دِتی۔ اُس ویلے چکوٹھی وِچ سینکڑیاں ریفیوجی گڈیاں بچ تہ پیدل کشمیر واخ نسنے سن لگے نے لگے نے۔ بس کُجھ ای چر وِچ قبائلیاں کیپٹن پرتھی سنگھ نے دستے اُپر ہلہ بولی چھوڑیا۔ حملہ اتنا زوردار سی کہ کیپٹن پرتھی سنگھ پسپا ہوئی تہ اپنی پلاٹون سمیت اوڑی مُڑی آیا تھی۔

۲۴ر اکتوبر نی سویل ہونیاں ای سری نگر تھیں اک پلاٹون ہور برگیڈیر راجندر سنگھ نی مدد واسطے روانہ کیتی گئی۔ جیہڑی ایم ایم جی ٹی ترے انچ مارٹر نال لیس سی۔ ہُن برگیڈیر راجندر سنگھ اگے بدھنے نے بجائے اوڑی نی دفاعی پوزیشن اختیار کری ہندی تہ مورچے بنائی ہندے، ور ۲۳ر اکتوبر کی ای قبائلیاں اوڑی اُپر حملہ شروع کری دِتہ اوہ اک حملے تھیں بعد دوّا حملہ کرنے گئے۔ ایہہ حملہ ایل ایم جی تہ ایم ایم جی نال ہوئی رہیا سی، کئی گھنٹے نی لڑائی تھیں بعد اوڑی کی اپنے قبضے وِچ رکھنا مُشکل ہوئی گیا۔ کِیّاں جے قریباً اٹھ ہزار ہتھیار بند قبائلی پاکستانی فوج نے میجر اسلم نی نگرانی ہور قبائلی سردار خورشید انور نی قیادت وِچ (جیہڑا کدے ہندوستانی فوج نا میجر ہونا سی) تہ جس ۱۹۴۶ء وِچ فوج نی نوکری تھیں سبکدوشی اختیار کیتی سی) ایہہ حملہ بڑا ای منظم تہ ہمہ گیر چوہُکھی تھیں ہونے والا حملہ سی۔ اُدھر برگیڈیر راجندر سنگھ نے ڈیڈھ سو جوان یا تہ مارے گئے یا زخمی ہوئی گئے۔ انہاں حالاتاں وِچ برگیڈیر راجندر سنگھ بچے کھچے فوجی جوان ہنی تہ اوڑی تھیں مہورہ آئی گیا۔ اسراں ۲۴ر اکتوبر نی شام کی قبائلی اوڑی وِچ داخل ہوئی گئے۔ تہ

فِر اُنہاں برگیڈیر راجندر سنگھ نے فوجی دستے نا پچھا کرنا شروع کری دِتا ۲۵/۲۴/ اکتوبر نی رات ہور ۲۵/ اکتوبر نی پوری تہیاڑ برگیڈئر راجندر سنگھ نے ریاستی فوج نے دستے تہ قبائلیاں بشکار لڑائی جاری رہیئی، لیکن ۲۶/ اکتوبر کی قبایلیاں نے حملے کی دوگنا کری دِتا گیا۔ ہور چارے پاسوں مہورہ والے پاسے بدھنا شروع کری دِتا گیا تہ برگیڈئر راجندر سنگھ نے دستے نے کوئی ۴۵ گز نے چھنڈے اُپر آئی پہچے۔ ور پوری تہیاڑ برگیڈیر راجندر سنگھ اپنے فوجیاں سمیت لڑنا رہیا تہ قبائلی حملے کی روکی رکھیا۔ لیکن ہُن اُس نے مختصر فوجی دستے کولوں گولہ بارودوی مُکنا جاناسی تہ برگیڈیر نے چومُکھی کہیر اتنگ ہونا گیا، اس نے باوجود اُس مقابلہ جاری رکھیا تہ اخیر اُسنا اک اک سپاہی کم آئی گیا۔ بلکہ برگیڈیر راجندر سنگھ آپے وی ماریا گیا اسراں ۲۶/ اکتوبر نی راتی مہورہ اُپروی قبائلیاں نا قبضہ ہوئی گیا۔ تہ فِر اوہ بار ہمولہ وِچ وی داخل ہوئی گئے، جتھے اُنہاں نے مقابلے واسطے کوئی نیہہ سی۔

اوڑی اُپر دوبارہ قبضہ:

اسے دوراں ۲۶/ اکتوبر ۱۹۴۷ء کی مہاراجہ ہری سنگھ نے کشمیر نا الحاق ہندوستاں نال کیتا تہ ۲۷/ اکتوبر کی سویلے ای ہندوستانی فوج نا پہلا دستہ بڈگام ہوائی اڈے اُپر اُتریا اس نے نال ہی پاکستانی افسران نی قیادت والا قبائلی حملہ جیہڑا آپریشن گلمرگ نے ناں نال شروع ہویا سی اُس نا مقابلہ شروع ہوئی گیا۔ سری نگر وِچ اپنی پوزیشن مضبوط کرنے تھیں بعد ہندوستانی فوج اوڑی واخ اپنا رُخ کیتا۔ ہور اِس سلسلے نی پہلی کڑی نے طور اُپر ۸/ نومبر ۱۹۴۷ء کی بارہمولہ قبائلیاں تھیں چھڑائی دِتا گیا۔ فِر برگیڈیر سین سنگھ کمانوں فوج نے دستے ہنی تہ اوڑی والے پاسے بدھیا تہ یاراں نومبر کی مہورہ قبائلیاں تھیں خالی کروایا۔ اِسے دوراں پتہ چلیا کہ اوڑی نے اندر چار ہزار قبائلی لشکر مورچہ بندا ے جس اُپر ہوائی حملے ہوئے شروع ہوئی گئے۔ باراں نومبر کی فوج نی پیش

رفت کی رام پور نے مقام اُپر قبائلیاں نے ہراول دستے روکی چھوڑیا۔ اِتھے وی ہوئی حملے ہوئے۔ تہ قبائلیاں نے پیر پٹن گئے۔ اسراں ۱۳ر نومبر ۱۹۴۷ء کی اوڑی اُپر دوبارہ قبضہ کری لیا گیا۔ میجر جنرل اکبر خان ریڈرس اِن کشمیر وِچ لکھنے ہین جے اوڑی وِچ سرحدی قبائلیاں نے حوصلے ہوں پست ہوئی چکے سن ہور میجر جنرل اکبر خان نے آکھنے نے مطابق اُنہاں خورشید انور تہ میجر اسلم کی لڑائی کرنے واسطے ہوں آکھیا ور خورشید انور اک گل نہ منی۔ اس تھیں پہلاں کہ ہندوستان نی فوج نا حملہ ہونا، اوہ قبائلیاں کی سنگ ہنی تہ سرحد والے پاسے روانہ ہوئی چکیا سی تہ اِسرں اوڑی اُپر (بغیر کسے مذید لڑائی نے) دوبارہ قبضہ ہون نے نال ای وادی کشمیر نا سارا علاقہ قبائلیاں نے ہتھوں نکلی گیا سی ا لیکن ۱۹۴۷ء نے واقعات تھیں بعد اوڑی نا ادھا علاقہ قبضہ لائن تھیں اُس پاسے رہئی گیا تہ ہُن اوڑی اک پاسوں نوشہرہ، شمال والے پاسوں اڑوسہ، جنوب نی طرفوں سلی کوٹ ہور لہندے پاسوں اِسنی سپیں بٹ گراں تکر سمٹی گئیاں ہیں، جد کہ تحصیل نا باقی حِصہ جیہڑا سرحد نے اُس پار اے اُس کی تحصیل ہٹیاں بالا نے ناں نال جانیا جانا اے۔

۱۹۴۷ وِچ اُوڑی نا اُجڑنا:

بقول راجہ نذر بونیاری اس قصبے نی حالت اسراں ہوئی گئی سی جسراں نویں سویں لاڑی کی بشکار سڑ کے نے بے آبرو کیتا گیا ہووے۔ موجودہ تحصیل اوڑی کی دو ترقیاتی بلاکاں وِچ بنڈیا گیا اے۔ یعنی بونیار تہ اوڑی، ایہہ تحصیل ۲۱ پنچائیتاں اُپر مشتمل اے۔ ۵۵ فی صدی پہاڑی بولنے والے لوک اتھے آباد ہین ۱۹۸۱ء نی مردم شماری نے مطابق تحصیل نی آبادی ۶۹۸۰۰ نفوس سی، ۱۹۹۷ء نے سروے نے مطابق خواندگی نی شرح مرداں وِچ ۳۲ فیصدی جد کہ کالسریاں وِچ ایہہ شرح ۷ فی صدی سی۔ ہُن ایہہ

علاقہ ترقی نی شاہراہ اُپر ٹُری پیا اے۔ ریاست نے دو بڑے بجلی پروجیکٹ یعنی لور جہلم پرنگل، ہور اوڑی پروجیکٹ راجرونی چالو ہوئی چُکے ہین۔ جس نی وجہ نال مقامی آبادی نی اقتصادی حالت اُپر بڑے چنگے اثرات مرتب ہوئے ہین۔ مشہور شاعر مولانا چراغ حسن حسرتؔ، مصنّف ڈاکٹر محی الدین صوفی، راجہ فیروز خان جاگیردار آف نامبلہ، سابق وزیر امورِ لداخ، مسلم کانفرنس نے پہلے راہنما علی گوہر خان، مُفتیِ اعظم مولوی مرتضیٰ بیگ ہور تہ روحانی بزرگ حافظ میاں محمد یونس، راجہ محمد افضل خان، راستی قانون سازیہ وِچ اوڑی نے پہلے نمائندے جناب محمد شفیع اوڑی (جیہڑے ۱۹۷۵ء تھیں سیاست نال وابستہ ہین) شفیع صاحب کئی واری وزیر رہیئی چُکے ہین تہ اوہ اک باذوق، روادار، ہور ملنسار شخصیت رکھنے ہین تہ اوڑی تہ اوڑی نے کُجھ اک چمکدار ستاریاں وِچ گِنے جانے ہین۔

اس مختصر تعارف تھیں بعد ہُن اَس اوڑی نے تاریخی واقعاتاں اُپر اک نظر باہنے ہاں جہاں تھیں پہاڑی قبائلاں نی تصویر چھلکنی اے۔

کھکھے تہ ہتمال کون سن:

حسب نسب:

جناب حشمت اللہ خان لکھنوی تاریخ جموں و کشمیر وِچ لکھنے جے کھکھے تہ ہتمال پہاڑی قبیلے بار ہمولہ تھیں بُناں جہلم دریا نے کھبے کنڈھے کھاورہ، کیچلی تہ چیکار وغیرہ علاقیاں وِچ آباد سن۔ تہ انہاں نے راجے ہی اس پہاڑی علاقے اُپر حکومت کرنے سن۔ ایہہ پہاڑی قبیلے جیہڑے ہر دور تہ ہر حال وِچ سر کُھل، بہادر تہ جنگجو رہے، انہاں نے حسب نسب نے بارے وِچ بکھریاں بکھریاں رائیاں لبھنیان۔

جناب لارنس ہوراں اپنی کتاب ویلی آف کشمیر وِچ کھکھے تہ ہتمال نے بارے

وِچ لکھیا اے جے سنسکرت نیاں کتاباں وِچ اس قوم ناناں کھش سی جیہڑی ہمالیہ نے پہاڑی سلسلے وِچ بہوں بڑے حصے اُپر آباد سی، ور راج ترنگنی نا انگریزی ترجمہ کارسٹین ہوراں کھشاں نا علاقہ جہلم تہ چناب نا بشکار لا پہاڑی علاقہ دہسیا اے، جس وِچ بدھل ہور راجوری خاص کری تہ کھشاں نا مرکز رہے ہین۔ راجوری نے حکمران دسمی صدی عیسوی وِچ کھش راجے اکھوانے سن۔ اُنہاں نی فوج وی اسے قوم نے لوک پہر تھی سن۔ ایہہ وی پتہ چلنا اے جے جہلم دریا نی اوہ وادی جیہڑی بارہمولے تھیں بُناں پینی اے، اتھے وی کھش قوم نے لوک آباد سن۔ اس وادی نا پرانا ناں دواروتی سی جیہڑا بعد وچ بدلی تہ دوارپدھی ہوئی گیا۔ ایہہ وادی کٹھائی تہ مظفر آباد نے بشکار جہلم وادی نا حصہ سی۔

اُپر درج حقیقت تھیں ظاہر ہونا اے جے اوہ قوم جس ناناں پرانے زمانے نے اندر کھش سی اج کل کھکھے اکھوانی اے تہ جنوبی کشمیر وِچ بہوں سارے لوہکے لوہکے سردار ہور عام رعایا نا کُجھ حصہ اس قوم وِچوں ای ہے۔ احد شاہ لب التواریخ وِچ لکھنا اے کہ بارہمولہ تھیں بُناں جہلم نے کھبے کنڈھے اُپر کھکھیاں ہور ہتمال قوم نا ملک اے۔ جس ناناں چیکار ہور کھاورہ اے۔ حسن شاہ تاریخِ کشمیر وِچ لکھنین کہ راجگان کھکھا تہ ہتمال نی حقیقت تاریخ وِچ کدے وی نیہہ ملنی۔ روایت اے جے اِتھے دو پہراء کھکھو تہ ہاتو رہنے سن جیہڑے بہوں بہادر تہ جنگجو سن تہ راجپوت قوم وِچوں سن۔ بعد وچ کھکھو نے ناں اُپر کھکھا تہ ہاتھو نے ناں اُپر ہتمال قبیلے وجود وِچ آئے تہ مشہور ہوئے۔ ایہہ دونویں کشمیر وِچ آئی سلطان زین العابدین نے کول ملازم ہوئی گئے، اعلیٰ خدمات انجام دینے نی وجہ نال خوشنودی حاصل کیتی ہور سند جاگیر لکھوائی۔ اس سند نے تحت علاقہ کھاورہ تھیں کُجھ گراں انہاں بطور جاگیر حاصل کیتے۔ اُتھے اُنہاں طاقت حاصل کیتی ہور فِر سارے علاقے اُپر چھائی گئے۔ اُس زمانے وِچ کھکھے خان نے

وارثاں کی کھکھاتہ ہاتھو خان نے وارثاں کی ہتمال آکھیا جان لگا۔ افغان دور وِچ کھاورہ جاگیر تھیں علاوہ پرگنہ کروہن وِچ ۲۰ ہزار روپے نی جاگیروی عطا ہوئی[1]

انہاں روایتاں تھیں حسن شاہ نی روایت زیادہ قیاس نے نیڑے سیئی ہونی اے۔ پہاویں جے زین العابدین نے دور وِچ کھکھے خان ہور (حاتم خان) ہاتھو خان نا کدے ذکر نیہہ۔ اس واسطے اس اندراج کی اک روایت تھیں زیادہ نیہہ سمجھنا چاہی نا۔ لیکن حقیقت ایہہ اے جے کھکھے تہ ہتمال اصل وِچ نو مسلم راجپوت ہین۔ جنہاں نے بزرگ پنجاب تھیں نقل مکانی کری تہ ہُن اوڑی وِچ آباد ہوئے ہور اُس نے علاقے نے

نوٹ: تاریخ اقوام پونچھ وِچ کھکھاتہ ہتمال قوم نے بارے وِچ درج اے جے کھکھاتہ ہتمال تیزال خاندان نا اک ای موروث عالی سی جس نا ناں راجہ مل خان سی کھکھا قوم نے بیان نے مطابق ساریاں تھیں پہلاں راجہ سری پت راٹھور ہویا جیہڑا راجہ مل خان نا دادا سی۔ اوہ قنوج تھیں پنجاب آیا، سر لیپل گریفن نے مطابق راجہ مل راٹھور سی ہور اوہ پانڈواں نی اولاد وِچوں سی ۹۸۰ء وِچ قنوج تھیں اس پاسے آیا سی۔ محمد دین فوق نے مطابق مل راجہ غوری تہ غزنوی سلطاناں نے عروج کے دور وِچ ہویا اے۔ ہور ایہہ راجہ متھرا وِچ رہنا سی، لیکن اپنی قوم نال نا اتفاقی نے پیروں اپنے ساتھیاں کی سنگھ دِنی جہلم نے پہاڑی علاقیاں وِچ آئی گیا۔ غزنوی نے زوال نے باعث ایہہ علاقہ افراتفری نا شکار سی۔ راجہ مل ہولیاں ہولیاں حکمت عملی نال علاقے وِچ اپنا اثر ورسوخ قائم کیتا ہور علاقے نا سردار بنی گیا تہ فیر چنگا خاصہ جتھاوی بنائی ہندا۔ اِتھے تکر جے شہاب الدین غوری جدوں لاہور وِچ غزنوی خاندان نے آخری بادشاہ کی ختم کرنا چاہیا تہ اُس نی مُٹھ بھیڑ راجہ مل خان نال ہوئی۔ انہاں ای دِناں راجہ مل کسے مسلمان فقیر نی کرامت تکی تہ اسلام قبول کیتا سی۔۔ سر لیپن گریفن نے مطابق راجہ مل اپنی کھوئی ہوئی ریاست کی دوبارہ حاصل کرنے واسطے ای اسلام قبول کیتا سی۔ راجہ مل خان نے پنج پُتر سن جنہاں وِچوں اک ناں کھکھا خان سی، جیہڑا اک معمولی جیئی فوج دِنی تہ کشمیر نے پہاڑاں وِچ آئی گیا ہور مظفر آباد نے مقام چھتر کلاس وِچ اُتھے نے حکمراناں نال لڑائی کری تہ فتح یاب ہویا ہور فر سہوتر ڈنہ تہ کچیلی کی وی فتح کیتا۔ فر کوٹ دھریالد او غیرہ کی وی اپنے قبضے وِچ کیتا تہ سارے علاقے وِچ اپنا دبدبہ قائم کیتا ہور کھکھا راجہ اکھوان لگا۔ اُس سُن اپنا دارالخلافہ نا گنی ٹھیری کی بنایا جیہڑا آزادی تھیں پہلاں پڑاؤ دلائی نے نیڑے سی۔ راجہ کھکھا خان نے دو پُتر سن یعنی سنگی خان ہور منگی خان۔ ایہہ دونویں تہ اِتھے ای رہے ور آپے راجہ کھکھا خان اپنے نِکے پُتر علی خان نے نال تبت واخ روانہ ہویا تہ اُدھر ہی فوت ہویا۔ اُس نا پُتر علی خان وی واپس نہ مُڑی سکیا۔

حُکمران اکھوائے۔ تاریخ کشمیر وِچ پہلی واری اس قوم نا ذکر احمد شاہ ابدالی نے دور وِچ ہویا اے۔

بیرہ خان کھکھا نا سُکھ جیون مل نی افغان فوج نے خلاف مدد کرنا:

۱۷۵۲ء وِچ افغان صوبے دار عبداللہ خان ایشک اقاضی منصب کشمیر نی صوبے داری عبداللہ کابلی کی ہور منصب صاحب کاری سُکھ جیون مل کی دیئی تہ واپس کابل ٹُری گیا تہ اُس نے چار مہینے بعد سُکھ جیون مل عبداللہ کی قتل کری چھوڑیا ہور ہور آپے ناظم کشمیر بنی گیا۔ بعد وِچ کابل نے بادشاہ وی اُس کی کشمیر نا باظم قبول کری ہندا۔ لیکن کُجھ عرصہ بعد سُکھ جیون مل کابل حکومت نے خلاف بغاوت کری چھوڑی تہ خراج دینا بند کری چھوڑیا۔ جدوں افغان لشکر مقابلے وِچ نکلیا تہ سُکھ جیون مل نے اُس کی ہار نا مُنہ دہسیا ایہہ تکی تہ احمد شاہ ابدالی نے عبداللہ خان ایشک قاضی کی ۳۰ ہزار فوج دیئی تہ سُکھ جیون مل نے کن چھکنے واسطے کشمیر روانہ کیتا ور سُکھ جیون مل نے کھاورہ نے کھکھے راجے بیرہ خان نی مدد نال حیدر آباد نے مقام اُپر افغان فوج کی تتر بتر کری چھوڑیا تہ دوبارہ کشمیر

راجہ سنگی خان کھکھا نے پُتر ناناں ہاتم خان سی۔ ہاتم خان نی نسل تھیں ہتمال راجے ہور جاگیردار ہوئے جیہڑے کشمیر نے علاقے اوڑی وِچ کھلرے نے ہین۔ ایہہ ہاتم خان نے ناں نی وجہ نال ہی ہتمال اکھوان لگی پئے ہین۔ جدکہ منگی خان تہ اُسنی اولاد کھکھے اکھوانے ہین۔ منگی خان نی اولاد کثرت نال پھیلی تہ اوڑی تھیں علاوہ پونچھ ہور مظفر آباد وِچ وی اس خاندان نے لوک آباد ہین جیہڑے قوم کھکھا نے ناں سنگ مشہور ہوئے۔

منگی خان نے پُتر ناناں شیر علی خان سی۔ تہ پوترے ناناں پنجہ خان، پنجہ خان نے دو پُتر سن یعنی گوند خان تہ ٹھونڈ خان عُرف تیز خان۔ جیہڑے کھکھے اوڑی ہور کشمیر وِچ آباد ہین اپنے آپ کی گوند خان نی اولاد دسنین، جدکہ جیہڑے ٹھونڈ خان عرف تیز خان نی اولاد پونچھ نے جنوب وِچ آباد سی تہ ٹھونڈ ہور تیز ال وی اکھوانے سن۔

اُدھر کتاب ''ہری سنگھ نلوہ'' نے مصنف کھکھا قوم کی کھتری قوم نا حصہ دسنا اے تہ لکھنا اے جے علاقہ پہاڑ نے اندر جہاں کھتری ہندواں اسلام قبول کیتا اوہ کھکھا اکھوان لگی پے۔

ناصوبے دار بنی گیا۔ اِس موقعے اُپر سکھ جیون مل نے بیرہ خان کی انعام واکرام نال نوازیا تہ راجہ نا لقب دِتا۔ ایہہ واقعہ ۱۷۵۴ء نا اے۔

افغان ناظم امیر خان نا بیرہ خان نی تہی نال بیاہ کرنا:

۱۷۷۲ء وِچ کابل نے بادشاہ تیمور شاہ نے امیر خان جوان شیر کی کشمیر نا ناظم بنائی پہُچیا۔ امیر خان نے ۱۷۷۴ء وچ کابل نے بادشاہ نے خلاف بغاوت کیتی تہ آپے کشمیر نا حاکمِ اعلیٰ بنی گیا۔ بادشاہ تیمور شاہ علی اکبر خان کی فوج دیئی تہ کشمیر روانہ کیتا تاں جے امیر خان نی بغاوت کی مدالیا جائی سکے۔ ورا امیر خان، مظفر آباد نے بمبہ سلطان محمود خان تہ کھاورہ نے کھکھا راجے بیرہ خان کی اپنے نال جوڑی ہندا تہ جدوں علی اکبر خان پٹھاناں نی فوج ہنی مظفر آباد پہُنچیا تہ محمود خان تہ بیرہ خان نے پہاڑی لشکراں انہاں کی اگے نہ بدھن دِتا ہور مجبوراً علی اکبر خان کی مُڑی کابل جانا پیا۔ پہاڑی سرداراں نا احسان چُکانے واسطے امیر خان سوپور آیا، جتھے اُس سلطان محمود خان بمبہ ہور بیرہ خان کھکھا نال ملاقات کیتی، اُنہاں نا شُکریہ ادا کیتا ہور اُس نے سنگ ای بمبہ تہ کھکھا راجے نیاں جتھیاں نال نکاح وی کیتے۔ اِسراں علاقہ پہاڑ نے پہاڑی قبیلیاں (کھکھے تہ بمبے) نال اُسنے تعلقات ہوروی ڈوہنگے ہوئی گئے۔ اِس تھیں ظاہر ہونا اے کہ اٹھارویں صدی عیسوی وِچ اوڑی کھاورہ نے سردار کتنے طاقتور سن۔ کشمیر نے حاکم نال دوستی نی وجہ سنگ بیرہ خان کھکھا نے چیکار تکر سارے راجے تابع ہوئی گئے سن۔

بیرہ خان کھکھا نی گرفتاری تہ اُس نا قتل:

۱۷۸۱ء وچ کابل نے بادشاہ نے حُکم نے مطابق حاجی کریم داد خان صوبے دار کشمیر نے مظفر آباد نے سلطان محمود خان نے علاقے اُپر چڑھائی (فوج کشی) واسطے کھاور پارہ، اوڑی، کٹھائی تہ مظفر آباد والے پاسے بدھیا۔ حاجی کریم داد بار ہمولہ پہُنچیا تہ

اُس گورس بوئی نے مقام اُپر قیام کیتا۔ تہ اُتھے بڑی حکمت نال بیرہ خان کی اپنے کول سدیا تہ فر گرفتار کری سری نگر پہنچی چھوڑیا ہور اُس نے بڑے پُترے کی زنجیراں باہی تہ اپنے نال مظفر آباد ہنی گیا۔ محمود موقعے نی مناسبت تکی تہ مظفر آباد تھیں فرار ہوئی گیا ور اُس نے بہوں سارے ساتھی گرفتار ہوئی گئے۔ واپسی اُپر جد حاجی کریم خان کٹھائی پہنچیا تہ بہادر خان کھکھا غُسل نے بہانے دریائے جہلم اُپر گیا ہور تاری ماری دریا پار ہوئی گیا تہ اسراں حاجی کریم خان نے چُنگل تھیں بچ نکلیا۔ جہلم تھیں پار اُس نا اپنا علاقہ سی۔ اس واسطے اُسے راتی بہادر خان پنجاہ سٹھ ہزار پہاڑی جنگجوواں نا اک دستہ بنایا ہور حاجی کریم خان نے لشکر اُپر پیئی مُکیا۔ اُس بہوں سارے افغانی سپاہی ماری سٹے ہور آپے بچی تہ واپس اپنے علاقے وِچ ٹُری گیا۔ اس لڑائی وِچ حاجی کریم خان نا اک افسر دیوان سنگھ وی ماریا گیا تہ حاجی کریم خان صرف ستاں سواراں نے سنگ کٹھائی تھیں گورس بوئی واپس مُڑی اِیا۔ دوّئے تہیاڑے سری نگر پہنچیا تہ اُسے تہیاڑے بدلے نی اگ ٹھنڈی کرنے واسطے اُوڑی نے پہاڑی راجے بیرہ خان کھکھا کی شیر گڑھی نے بہڑے وِچ قتل کری سٹیا ہور بعد وِچ اُس نی لاش کی سید منصور نے مقبرے وِچ دفن کیتا گیا۔

بہادر خان کھکھا تہ سر بلند خان کھکھا:

۱۷۸۲ء وچ آزاد خان صوبے دار کشمیر جدوں زالہ ڈگر سری نگر وِچ نواب مدد خان کولوں ہار کھائی نٹھا تہ اگے جائی فر اُس نے سپاہیاں نے ہتھ لگا۔ اس موقعے اُپر آزاد ایہہ بہانہ کری تہ اپنی جان چُھرائی جے اوہ تہ شاہ ولی خان نا نائی اے۔ انہاں حالاتاں وِچ کھاورہ اُوڑی نے راجہ بہادر خان کھکھا نے آزاد خان نی مدد کیتی ہور اُس کی اپنے علاقے تھیں گزاری تہ پونچھ پہنچی چھوڑیا۔

۱۷۹۳ء وِچ میر ہزار خان نائب صوبہ کشمیر جدوں کمراج نے دورے واسطے نکلیا

تہ اُس راجہ سر بلند خان کھکھا راجہ کھاورہ کی دوّئے پہاڑی قبائل نے سلطاناں نے سنگ خلعتِ فاخرہ سنگ نوازیا۔

۱۷۹۵ء وچ جدوں کشمیر اُپر افغان سردار عبداللہ خان الکوزئی صوبے دار سی تہ کھاورہ نے راجہ سر بلند خان کھکھا نے کامراج علاقے نے سلطان صفدر علی خان سنگ ملی بغاوت کری چھوڑی ہور علاقے وِچ لوٹ مار مچائی دِتی۔ نائب ناظم کشمیر گلستان خان اُنہاں نے مقابلے واسطے نکلیا، لیکن اُس نی فوج نے افسر سردار مثل باران خان، مومن خان وغیرہ مارے گئے ہور کُجھ آدمی گرفتار کری دِتے گئے۔

گلستان خان راجہ راجہ غلام علی خان کھکھا:

اسراں سیئی ہونا اے جے جدوں ۱۸۱۹ء وچ مہاراجہ رنجیت سنگھ کشمیر اُپر قابض ہویا تہ اُس زمانے وِچ کھکھیاں نا راجہ غلام علی خان کھکھا سی۔ جیہڑا نویں خالصہ سرکار تھیں مطمئین نیہہ سی۔ اُس اپنے علاقے وِچ شورش برپا کری رکھی سی جس اُپر قابو پانے واسطے مہاراجہ رنجیت سنگھ نے اک ڈاہڈے سخت گیر جرنیل سردار ہری سنگھ نلوہ کی ۱۸۲۱ء وِچ کشمیر نا حاکم اعلیٰ مقرر کیتا۔ ہری سنگھ نلوے نا ساریاں تھیں پہلاں پہاڑی علاقیاں نے راجیاں نال آمنا سامنا ہویا۔ اُس لوکاں کی دبانے تہ سرداراں کی مدالنے (کُچلنے) واسطے ہوں ڈاہڈی پالیسی اپنائی۔ اُسویلے اوڑی وِچ مقامی راجے حکومت کرنے سن ہور سکھاں نے کشمیر اُپر قبضے تھیں بعد گدی نے ترے دعوے دار سن یعنی غلام علی خان کھکھا، سرور خان کھکھا، تہ ہور اُنہاں نا پہتر یا سر بلند خان کھکھا۔ غلام علی بغاوت کری دِتی تہ ہری سنگھ نلوے نا علاقے نے اندر ظلم و جبر نا دور دورہ شروع کری دتا۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ تکر گل پہنچی تہ مہاراجہ اس گل نا بڑا بُرا منایا ہور ہری سنگھ نلوے کی لکھیا جے ماہڑی اجازت نے بغیر اوڑی نے راجیاں اُپر حملہ کیتاں کیتا گیا اے۔ اس تھیں پہلاں کہ چٹھی

سری نگر پُہچنی راجہ سر بلند خان کھکھا نا پُتر مظفر خان ہری سنگھ نلوہ سنگ جائی ملیا ہور خالصہ فوج نی کمان نی وِچ اُاوڑی اُپر حملہ کری دِتا۔ مظفر خان نی نشاندہی اُپر اس نا چاچا راجہ غلام علی خان کھکھا گرفتار کری دتا گیا جد کہ مظفر خان نا دُوّا چاچا سرفراز خان جان بچائی نسنے وِچ کامیاب ہوئی۔ غلام علی خان کی بندی بنائی تہ ہری سنگھ نلوے مہاراجہ رنجیت سنگھ کی چٹھی لکھی جے غلام علی خان کھکھا جیہڑا ہر ویلے خالصہ فوج نال برسر پیکار رہنا سی ہور کسے صورت وِچ وی اطاعت قبول نیہہ سی کرنا۔

جموں و کشمیر.....مصنف حشمت اللہ خان۔

ہُن اس کی بندی بنائی ہندا گیا اے۔ اس اُپر مہاراجہ رنجیت سنگھ خوشی نا اظہار کیتا تہ ہری سنگھ نلوے کی حُکم دِتا کہ غلام علی کھکھا کی پہرا چوکی نے سنگ پوری عزت نے نال لاہور دربار وِچ پیش کیتا جائے۔ لیکن مولوی حشمت اللہ خان لکھنین جے غلام علی خان کھکھا نا بعد وچ شیر گڑھی قید خانے نے اندر اِی کم تمام کری دِتا گیا سی۔ ہور سرفراز خان کھکھا کی جیہڑا راجگان کھکھا نا سر کردہ سی لاہور پہنچی دِتا گیا سی ہور کل علاقہ کھارہ تھیں چیکار تکر ہری سنگھ نلوے اپنی تحویل وچ ہنی ہندا سی۔ تہ جگہ جگہ قلعے تعمیر ہوئے دتھے خالصہ فوج تعینات کری دِتی گئی سی، غرض کہ راجگانِ کھاورہ نی آزادی یا نیم آزادی جو کُجھ وی سی اوہ ہری سنگھ نلوہ نے زمانے وِچ سِروں ای ختم ہوئی گئی تہ نکیاں نکیاں جاگیراں کھکھے راجیاں نیاں کیچلی، چیکار، جد کہ ہتمال راجیاں نیاں اوڑی، کھلیانہ، نامبلہ، تہ بونیار رہیئی گئیاں۔ جنہاں نے بکھرے بکھرے کوئی بڑے کارنامے نیہہ، ہور جنہاں نے راجیاں نی حیثیت محض قبیلیاں نے سرداراں تکر محدود ہوئی تہ رہیئی گئی۔

راجہ مظفر خان کھکھا:[1]

1.C.E. BATS, THE GAZZETTER OF KASHMIR

جناب سی ای بیٹس دی گزیٹر آف کشمیر وِچ لکھنے ہین کہ جدوں مظفر خان اپنے حمایتیاں نے سنگ ہری سنگھ نلوہ نی مدد کری اُسی اُوڑی اُپر حملہ کرنے نی دعوت دِتی ہور اپنے چاچا راجہ غلام علی خان کھکھا کی گرفتار کروائی دتا تہ ہری سنگھ نلوہ نے مظفر خان نی وفاداری ہور خدمات نا اعتراف کرنیاں ہوئیاں اُس کی اوڑی نے راجے نا خطاب دِتا ہور راجہ غلام علی نی جگہ گدی نشین کیتا۔ مگر سارے علاقے وچ خالصہ فوج متعین سی۔ اُس اُپرا یہہ وی لازم سی جے اوہ چار ہزار روپے ہر سال خالصہ دربار کی نذرانے نے طور پیش کریا کرسی گا۔ جس وچوں ترے ہزار روپے اس نی جاگیر نے خرچے واسطے سن۔

راجہ عطا محمد خان کھکھانی بغاوت:

راجہ مظفر خان کھکھا نے ترے پُتر سن، یعنی عطا محمد خان، نواب خان، تہ جوہر خان۔ آخری دوئے پُتر اکس ماؤ نے سن، یعنے عطا محمد خان، نواب خان تہ جواہر خان۔ اِسراں نِکی بیگم راجہ مظفر خان کھکھا اُپر دباؤ بنایا کہ انہاں دوواں وچوں کسے اکس کی راجہ بنایا جائے تہ عطا محمد خان کی راج تھیں دور رکھیا جائے۔ اِسراں راجہ مظفر خان تہ اُس نے بڑے پُترے عطا محمد خان نے بشکار اختلاف پیدا ہوئی گئے۔ عطا محمد خان اپنے پیو نے خلاف بغاوت کری دِتی ہور سری نگر آئی تہ شیخ امام الدین ناظم کشمیر (۱۸۴۶ء) سنگ رلی تہ سازش کری اپنے پیو کی گدی تھیں لاہنے نی کوشش کیتی، ہور خود راجہ ہونے نا دعویٰ پیش کیتا۔ اس سازش نا اوڑی نے راجے مظفر خان کی علم ہوئی گیا تہ اسراں کہر نے اندر نفاق پیدا ہوئی گیا ہور اوہ آپے وی شیخ امام الدین نال مِلی گیا۔ ہور ۱۸۴۶ء وچ جدوں شیخ امام الدین ناظمِ کشمیر ہور ڈوگرہ راجہ گلاب سنگھ نے بشکار ان بن ہوئی تہ راجہ مظفر خان ڈوگریاں نال لڑنا رہیا سی تاں جے اپنے پُتر عطا محمد کی راجگی نے دعوے تھیں دور رکھیا جائی سکے۔

۱۸۴۱ء وچ بی سی ہُگل نی اوڑی آمد:

مشہور سیاح بی، سی، ہُگل کشمیر جانیاں ۱۸۴۱ء وچ اوڑی علاقے تھیں لنگھے سن۔ اُنہاں نے سفرنامے ''پنجاب تہ کشمیر'' وِچ اوڑی نے بارے وچ بہوں اہم معلومات درج ہین جس تھیں اُس دور نے علاقے کھاورہ نے حالات نا علم ہونا اے۔ اوہ لکھنے ہین جے بارہمولہ تھیں دو میل نے فاصلے اُپر علاقہ اوڑی وِچ بُدھ وہار پائے جانین ہین، اُس تھیں اگے اوڑی تکر ترے لوہکے لوہکے قلعے ہین یعنی قلعہ اٹل گڑھ، قلعہ شنکر گڑھ تہ قلعہ مسیکر۔ بونیار نے نیڑے ایہہ بُدھ مندر حالیں وی چنگی حالت وچ اے۔ افغاناں نے زمانے وچ بارہمولہ تھیں مظفر آباد تکر نا سارا علاقہ چھ لکھ روپے نی جاگیر ہونی سی لیکن ڈوگرہ زمانے وچ اس علاقے نی آمدن بہوں کہٹی گئی، تہ ایہہ علاقہ نکیاں نکیاں جاگیر داراں، پٹہ داراں، ذیلداراں، نمبرداراں ہور زمینداراں وچ بنڈن گیا سی، جنہاں نے مالک اپنے آپ کی پہاویں جیئیار راجہ آکھنے ہین تہ خان نا لقب وی اختیار کرنین لیکن ایہہ بڑے مُفلس قناعت پسند تہ اڑیل سردار ہین۔ جو کُجھ انہاں کول اے اُسے اُپر ایہہ اللہ نا شُکر ادا کرنین۔

انہاں وچوں اک سردار، سرفراز خان کھکھا اے جس نی مملکت جہلم دریا نے سجے کندھے نے نال نال واقع اے۔ جیہڑا مسیکر و نے قلعے وِچ رہنا اے تہ اپنے آپ کی راجہ مسیکرو (Messekru) آکھنا اے۔[1]

اس قسم نا اک ہور راجہ دوشینہ اے جس ناناں زبردست خان گنگیال اے۔ اس نا علاقہ جیم پورہ تھیں شروع ہونا اے۔ زبردست خان حالیں بچہ ای سی کہ اُس کی یرغمال

[1] جناب حشمت اللہ خان مصنف تاریخ جموں وکشمیر نے مطابق سرفراز خان (۱۸۲۱ء) گرفتار ہوئی لاہور چلا گیا سی، ممکن اے جے بعد وِچ اُس وی اطاعت قبول کری تہ رہائی حاصل کیتی ہووے۔

بنائی تہ کشمیر پہنچی دِتا گیا سی۔ علاقے نی تک سُن اُس نی ماء کرنی سی جیہڑی گنگل وچ رہنی سی۔ اوڑی وِچ اک سراں اے جیہڑی قصبے تھیں دور پُل نے بشکار واقع اے اِتھوں پونچھ واخ سڑک جانی اے۔ اوڑی اک اچھا خاصہ قصبہ اے۔ ایہہ مقام ۵،۴ء عرض بلد تہ ۵،۴ء طول بلد وچ واقع اے۔ اتھے اک قلعہ اے ہور سیلانیاں واسطے اک ڈاک بنگلہ بنایا گیا اے۔

(اُردو تھیں ترجمہ: خالدہ بیگم)

☆☆☆

محمد سلیم بیگ.....

علاقہ اوڑی دی ثقافت دا ہک سرسری جائزہ

اگر اسیں تاریخ دی ورق گردانی کراں، سرسری مگر تجسس نال اِس دا جائزہ کہنن دی ہک پُر خلوص ہور حقیقت پسندانہ کوشش کراں۔ ایہہ گل روز روشن دی طراں صاف ظاہر ہے کہ اِس سرزمین دی ثقافت دے رشتے ناطے اُس مخصوص ثقافت دا حصہ ہین جیہڑی پہاڑیاں دی جان ہور ثقافت دی پہچان ہے۔ علاقائی فرق ہونا لازمی ہور قدرتی عمل ہے۔

انسانی بستی ہک مخصوص قطعہ زمین پر سکونت اختیار کردی ہے ہور اِس دی ہک علیحدہ جغرافیائی حیثیت ہوندی ہے۔ ایہہ جغرافیہ، سیاسی، تمدنی، اقتصادی، سماجی ماحول دی عکاسی کردا ہے۔ ہر قوم ہور جغرافیائی اکائی دی ہک اپنی شناخت ہے۔ ثقافت دا مطلب ایہہ ہے کہ کسی قسم دے کردار، اطوار طور طریقے، اقتصادی حالات سیاسی، معاشی تہ تہذیبی زندگی، اُٹھن، بیٹھن، رہن سہن دے طور طریقے زبان ہور ادب، مجموعی سوچ ہور مزاج دی خصلت، عادتاں، غم وخوشی دے جذبات ہور خیالات، سب ثقافت نال تعلق رکھدے ہین۔

پہاڑی زبان ہور ثقافت دا رشتہ قدیم ترین ہے۔ قبل اس مسیح نال ہور اِس تھیں بہت اگلے وقت نال اِس دیاں خصلتاں جڑدیاں ہین۔ اس ثقافت سن موجودہ شکل ہور

صورت اختیار کرنے بچ کئی صدیاں گزاریاں بدھ مذہب، ہندو مذہب، غزنوی دور، افغان، ترک، منگول، مغل دور دے بعد ڈوگرہ شاہی وغیرہ سن اِس پر اثر اندازی کیتی۔ ہور ہک فطری انداز بچ تبدیلیاں پیدا ہوئیاں۔ بدلے حالات سن اس پر بھی اثر اندازی کیتی۔

تمام مورخین سن پہاڑی اقوام داذکر کیتا دا ہے۔ مختلف قوماں داذکر ہور انہاں دے حالات ہور طور طراقیاں دے بارے بچ اظہار خیال کر کے اساں تک تاریخ دا سلسلہ جاری رکھیا۔ راج ترنگنی، تاریخ دان سٹائن، ویلس، لارنس، پریڈرک ڈریو وغیرہ ہور بہتیرے تاریخ داناں ہور سفر نامیاں سن پہاڑی اقوام داذکر بڑے ہچھے انداز بچ کیتا دا ہے۔ اِس سلسلہ بچ تاریخی مواد ملدا ہے۔ انہاں بچ دہاراں، قبیلہ کھاشیاں، کھکھا، قبیلہ گھکھڑا، جنجوا، جنہاس (منہاس) ٹھکر، کیڑے، چیما، کٹوچ چب، پٹھان، لودھی، دُکی، چغتائی، سدھن، منگرال، ملک، کھوکھر، بمبہ، ہتھمال، اعوان وغیرہ داذکر ملدا ہے۔

پہاڑی اقوام کو عام طور پر کشمیر بچ "یورم" آکھے گیندا ہے۔ ایہہ لفظ پہلے پہل "اپوریم" (پار والے) یعنی پہاڑ دے پار دے پاسے دے محاجرین آکھے گیندا آسا۔ ہور انہاں دی زبان کو بھی "پورم بول" (پہاڑی زبان) آکھے گیندا ہے۔ ماحول دے اثر نال اِس زبان کو مقامی سطح پر پاری بولی آکھے گیندا ہے، جس دے معنی پہاڑی زبان ہے۔ چونکہ ایہہ طویل تہ دِقت طلب بحث ہے، اس واسطے آمدم برسر مطلب دے تحت عرض اسطراں ہے۔

تحصیل اوڑی ۱۹۴۷ء تھیں پہلیاں (پہلاں) مظفر آباد ضلع دی تحصیل آسی۔ اس دا کجھ حصہ مقبوضہ کشمیر نال شامل ہو گیا، ہور زیادہ تر حصہ ضلع بارہمولہ نال شامل ہے۔ ایہہ مکمل طور پر پہاڑی سرزمین ہے۔ دریا جہلم اس دے بچکاروں گزردا ہے۔ اس دے دوواں کنڈیاں آبادی ہے۔ بارہمولہ دے گھنٹہ مولہ گراں تھیں کن گے کمان پوسٹ تکر اوڑی دی موجودہ سرحد ہے۔ انہاں تحصیلاں (اوڑی، بونیار) دی واضع اکثریت پہاڑی لوکاں دی

ہے۔ کشمیری ہور گجری زبان بولن والیاں دی تعداد بھی بچی خاصی ہے۔ ہر شخص پہاڑی زبان بول ہور سمجھ سکدا ہے۔ حتیٰ کہ اس بولی بچ گجراں ہور کشمیری بولن والیاں دا بھی حصہ ہے۔ انہاں بھی قابل قدر ادبی مواد مہیا کیتا دا ہے۔

اس علاقے دے قدرتی طور پر دو بڑے خطے ہین۔ دریا دے آر پار انہاں دوواں حصیاں بچکار کوئی فرق نیہہ۔ تھوڑا فرق ضرور ہے، جس دا ذکر آئندہ تحریر بچ کرساں گا۔ ثقافت دے مختلف پہلواں دا ذرا الگ الگ ذکر کرنا مناسب ہے۔

زبان:

اس علاقے دی زبان پہاڑی ہے، اس دا لب ولہجہ کرنا ہی پہاڑی تھیں قدرے مختلف ہے۔ اس پہاڑی بول چال بچ کسے قدر کُھر دراپن ہور لہجہ ہے۔ اس دے برعکس کرنا ہی بولی زیادہ نرم ہور ملائم لہجے دی مالک ہے۔ اس دا مطلب ایہہ ہرگز نیہہ کہ کھردرا پن کڑواہٹ ہے بلکہ چڑدی جوانی بچ انسان دی آواز دا بھارا بھارا ہونا اس دی مثال ہے۔ اس چیز کو تُسیں بلوغت دی نشانی سمجھو یا علاقائی پہچان۔ افسوس نال آکھدا ہاں کہ پہاڑیاں دا ہک طبقہ اردو زبان اختیار کرن دی بھرپور کوشش کر رہیا ہے۔ پہاڑی زبان بچ شاعری دا ہک قابل قدر سرمایہ موجود ہے۔ اس وقت اِس زبان دے قابل قدر ادیب ہور شاعر موجود ہین۔ جنہاں بچ بزرگ شاعر فیروز الدین بیگ، جناب نذر بونیاری، احمد دین انور، ممتاز ناملی، عزیز دچھنوی (عوامی شاعر) نور دین ناز، اقبال سرحدی، ریحانہ عزیز، اعجاز کاظمی، معروف خان، فاروق خان صاحب، مجنو، اشرف چودھری، الیاس راجہ۔

اس وقت تھیں پہلے بھی اِس سرزمین بچ ادیب، شاعر، عالم، فاضل ہور صاحب ذوق ہستیاں گزریاں دیا ہین۔ بلکوٹ اوڑی دے عوامی شاعر جناب محمد اشرف بیگ مرحوم، انہاں دی زبان خاص عوام دی زبان آسی۔ خیالات کو عوامی زبان بچ اظہار کرنا انہاں دا

خاص طریقہ آسیا۔ ہور ہک خصوصیت خاص آسی انہاں دا کلام زبان زد خاص و عام اِس وقت تکر ہے۔ اس تھیں علاوہ اس زمین دے ہک عالم دین مقین، مفتی، مبلغ جناب مولوی غلام مرتضیٰ بیگ بلکوٹی ہک نامور ہستی گزرے دے ہین، اُن دے فتوے لوکاں کول اِس وقت بھی موجود ہین، انہاں دی تحریر ہک کتاب بصورت فتواء خاکسار کول موجود ہے۔

بڑا عالمانہ ہور دقیق ہے کسی مناسب وقت پر ہدیہ ناظرین کرساں گا۔ ہک ہور عالم دین جناب مولوی سردار منور بیگ مرحوم دی فارسی کتاب جیہڑی کے حسب فرمائش تحریر کیتی ہے، کول موجود ہور مکمل محفوظ ہے۔ اس تھیں علاوہ ہور بھی ہستیاں گزریاں دیا ہین، انہاں تے تحقیق کرنا اساں دی ذمہ داری ہور فرض ہے۔

رہن سہن:

اَج تھیں قریب ۴۰ سال پہلے تک اوڑی علاقے بچ رہن سہن دا طریقہ قدیمی آسیا۔ ترقی نال مکان تعمیر کرن دے نویں طریقے رائج ہوئے۔ بہکم (زلزلہ) دے بعد نویں تعمیر دا کم شروع ہویا، جس سن اوڑی دی حالتِ تعمیر کو بالکل تبدیل کر دِتا۔

"بہکم ہویا، غریباں دا کم ہویا"

دے معنی اِس دے بعد سمجھ آئے، اس معاملے بچ اوڑی دے پہاڑی لوک دیگر اقوام کشمیر تھیں کسی حالت بچ کم نیہہ، ہر نویں چیز دے عاشق ہور نقال ہین۔

لباس:

ہن اوہ پرانا طریقہ ختم ہو گیا دا ہے۔ نواں مغربی لباس مرداں دی زینت بن گیا دا ہے۔ ہور مشرقی لباس کُڑیاں دا، ہر پاسے نظر آندا ہے۔ چُھنڈ گئی، برقہ آیا، برقعہ گیا۔

"تہ گھونگھٹ، اس طرح سے حاجب روئے صنم ہونگے"

ہور خاکسار ایہہ آکھن پر مجبور ہو گیا۔

"تمہیں اِس انقلاب دھر کا کیا غم ہے اے اکبر
بہت نزدیک ہیں وہ دن کہ تم ہونگے نہ ہم ہوں گے"

۔ اکبرالاآبادی

کشمیری لباس سردیاں بچ استعمال کرنا عام رواج ہوگیا دا ہے۔ کُرتا ہو کانگڑی دا رواج بھی ہوگیا دا ہے۔ سردی، گرمی ویلے لباس تبدیل ہوندا رہندا ہے۔

خوراک:

خوراک اگرچہ مکئی دی روٹی، دودھ، لسی، ساگ وغیرہ دا عام رواج پہاڑی سماج دا حصہ آسیا۔ ہن ایہہ تقریباً ختم ہورہیا ہے۔ اس دی جگہ چاول دا عام رواج ہوگیا دا ہے۔ ساگ سبزی، دالاں، گوشت دا عام استعمال ہے۔ باکر خانی، کلچہ، لواس تھیں علاوہ "وازہ وان" دا خاص رواج ہے۔ مہمان نوازی، پہاڑیاں دی خاص خاصیت ہے۔ مال مویشی دی کمی سن ہن دودھ، دہی، مکھن، گھی وغیرہ ختم کر چھوڑیا۔ کجھ کاہلی ہور چراگاواں دی کمی اِس دی خاص وجہ ہے۔

مذہب:

اِس علاقے ہور پہاڑیاں دا خاص مذہب اسلام ہے۔ بہت کم تعداد بچ ہندو اور چند کہر سکھ برادری دے اس علاقے بچ سکونت رکھدے ہین۔ انہاں دی زبان پہاڑی ہے۔ زیادہ تر سنی مسلک دے پیروکار ہین۔ چند ہزار آبادی شعیہ مسلماناں دی بھی ہے۔ اگرچہ انہاں دی تاریخ موجودہ دور نال تعلق رکھدی ہے۔ تبلیغ دین دے باوجود لوکاں بچ توہمات دی کمی واقع نہ ہوئی دی ہے۔ مذہبی بیداری تبلیغی جماعت دی مرحون منت ہے، جنہاں سب بذریعہ تبلیغ ہور عمل لوکاں دے مذہبی ہور انسانی شعور کو وسعت دتی۔ بہرحال پہاڑی لوک مذہبی عقیدے دے وارث ہین۔ عرس، فاتحہ، نیازاں، درود وظیفے، نماز روزہ، حج، زکوٰۃ، عشر، صدقات فلاحی کم بچ اپنی مثال آپ ہین۔

کھیڈاں:

تقریباً ہر قسم دی کھیل تفریح دے پہاڑی شوقین ہین۔ کبڈی، گلی ڈنڈا، والی بال، کُشتی ٹمن، گُگدز، گتکا، بیئی کرنا، پنجہ کرنا وغیرہ انہاں دا شوق ہے۔ اگر حالات ساتھ دیون تہ ماحول سازگار ہووے۔ ایہہ لوک بڑی شان دے مالک بن سکدے ہین۔

رسم ہور رواج:

انہاں دی شادی ہور غمی دے رواج سابقہ رواج نال نال نویں صورت بھی اختیار کر گئے دے ہین۔ سادگی دی شادی دا رواج بدل گیا دا ہے۔ داج ہور بلاوجہ اصراف دا رواج اس طبقہ بچ حد تھیں زیادہ پھیل گیا دا ہے۔ غریب ہور امیر یکسان طور پر فضول خرچی ہور دکھاوے دے شوقین ہو گئے دے ہین۔ باقی اقوام تھیں ہک ہتھ اگے بدھن دی کوشش بچ لگے دے ہین۔ عنقریب انہاں دا ایہہ رجحان انہاں دی بربادی کو ظاہر کردا ہے ہور تنزل دی نشاندہی کردا ہے۔ اللہ تعالیٰ خیر کرے۔ آمین۔

معاشی حالت:

اوڑی دے پہاڑیاں دی معاشی حالت فوری طور بدل گئی دی ہے۔ اس علاقے دی قیادت سن ہر لحاظ نال اِس علاقے دی ترقی دی کوشش کیتی۔ بارہمولہ تحصیل دی نسبت اس علاقے دی مجموعی آمدنی زیادہ ہے۔ نوکری دی اوسط، فوج ہور پولیس دی ملازمت نسبت نال بہت زیادہ ہے۔ مجموعی طور پر ایہہ لوک بڑے آسودہ حال ہین۔ عام حالت بہتر ہے ہور بہتیری دے پاسے دوڑ دوڑ ہور مان مان ہے۔ مزدوری تجارت تھیں علاوہ مختلف ہُن بچ ماہر لوکاں دی کمی نیہہ۔

پہاڑی قوماں:

علاقہ اوڑی بچ مچ ساریاں قوماں آباد ہین۔ سید، پیرزادے، منگریال، مہر سہریا،

اعوان، بیگ، بمبہ، راجگان دی اولاد، کھکھ، حتمال، باٹھلا، گھگھڑ، عباسی، کھوکھر، بانڈے، ٹھوکر وغیرہ وغیرہ اقوام اس علاقے بچ سکونت رکھدے ہین۔ خصائل مختلف تہ کجھ کجھ یکسان رکھدے ہین۔

پہاڑی زبان ہور ادب:

پہاڑی زبان ہور ادب واسطے حکومتی سطح تے بھی کوششاں جاری ہین ہور عوامی سطح تے بھی۔ مگر ایہہ گل صاف ظاہر ہے ادیب و شعراء محدود ہین جد کے باقی سب موسمی پیدوار ہین۔ سچ گل تہ ایہہ ہے ۔

''ہم آئے نہیں لائے گئے ہیں''

اس بچ بھی ہک مخصوص قسم دی غیر ارادی کنبہ پروری (یا دوست پروری) ہے۔ جیہڑے شخص دے دل بچ پہاڑیاں دے بارے پُرخلوص درد ہے انہاں کولے سرمایہ علم قلیل ہے۔ جنہاں کولے علم ہے اور بیمار ہور تحلیل ہین ہور اساں جے ادیب بنن والے ذلیل.....؟ ہو گئے دئے ہین۔

موسیقی، فنون لطیفہ، آرٹ، فن تعمیر وغیرہ بچ بھی انہاں پہاڑیاں دا کمی ہور پیشی نال عمل ہور دخل ہے۔ کلچرل کلب دے وجود، سید حضرات گیلانی ہور کاظمی انہاں تھیں علاوہ فن موسیقی ہور گائیکی دے ماہر اا حتشام پوری، راہی ہور دیگر زنانہ ہور مردانہ شخصیتاں جنہاں بچوں موضع کینچن، نورکھاہ، احتشام پورہ دے کلاکار اپنی پہچان پیدا کر چکے دے ہین۔ انہاں دی تفصیل آئندہ ہوسی۔ اس وقت صرف اشارا کافی ہے۔ لوک ناچ ہور لوک ادب دی کمی نیہہ۔ موسیقی دے آلات دا استعمال باکمال جاندے ہین۔ درگاحواں ہور آستاناں دی رونق ایہہ موسیقار ہین۔

صنعت حرفت، کاروبار، تجارت تھیں علاوہ مخصوص روایتاں، عادتاں، عبادتاں،

صوفیانہ روایتاں، اس سماج دا حصہ ہین۔

حاصل کلام ایہہ ہے کہ اساں دیاں ادیباں بچ خیالات، جذبات، احساسات دی کمی نیہہ بلکہ مشاہدہ ہور زبان و بیان دی کمزوری ہے۔ ذوق ہور وجدان دی غیر شعوری طاقت کو منطقی انجام تکر پہچان تھیں قاصر۔ آؤ اُسیں سارے مل جل کے حسی ہور ذوقی ادب کو تخلیق کراں جس بچ اَج نال کل دی فکر، جسم نال روح دا رشتہ، احساسات نال خیالات دی سنگت، وقت نال ضرورت دا میل، میت نال پریت دا ذکر۔ کرمان نا بھرم، شان نال آن، جس بچ دل، دماغ، روح حس ظاہری و باطنی ضروریات دنیا و آخرت، اسباب دے دروازے۔ برکتاں دے محراب محبتاں دی مجلس، جلوت بچ خلوت، ظاہر بچ باطن، دل دے راز، دنیاوی آواز، پیغام دا نقارا، عقل دی لگام، شعور دی فراست، بے تابیاں دی ہشیاری، سکون دی نیندر، انسان دی لاچاری، وطنی احساس، قومی شعور انہاں سباں گلاں دا ادراک وقت دی ضرورت ہے۔ وقت دا احساس اوڑی دے لوکاں کو عام طور پر ہور پہاڑی طبقے کو خصوصیت نال اعلیٰ درجے دا موجود ہے۔ انہاں لوکاں کو جدید تقاضے پیش نظر ہین۔ ہور نویں چیلنج سامنے ہین۔ اتھے دے پہاڑیاں کو وقت دی نبض شناسی یقیناً ہے، انہاں کو اپنے ورثے دا احساس ہے۔ اپنی شناخت ہور ثقافتی پہچان ماشاءاللہ شعوری طور پر شدت احساس وجذبات نال موجود ہے۔ خاکسار کے آکھے ؎

کت ول گیا خیال تُساں ڈا ایہہ شاعر ناداناں
عاقل تائیں لازم نا ہیں بات کوئی سمجھاناں

☆☆☆

.....محمد سرور ریحان

اُوڑی تہ اِسدے ماضی دے کُجھ پنے

بار ہمولہ تھیں بُنا مغرب دار دریائے جہلم دی وادی دواں پہاڑی سِلسلیاں دے بچکار ہے۔ جنوب والے پاسے پیر پنچال دے پہاڑی سلسلے دیاں شاخاں ہین جیہڑیاں گلمرگ دے جنوب دار اصلی پہاڑی سلسلے تھیں علیحدہ ہو جاندیاں ہین تہ شمال دے پاسوں ایہہ قاضی ناگ دے انتہائی اخیر والے پہاڑی سلسلیاں نال رلدے ہین۔ ایہہ دوئے پہاڑی سلسلے دریائے جہلم دے نال تقریباً اسی میل تکر ساتھ دیندے ہین۔ جس دوران دریائے جہلم زبردست اُترائی دا علاقہ بچھاڑ کے مظفر آباد پہنچ جاندا ہے۔ جتھوں ایہہ دریا اچانک جنوب دار کُنڈ مار کے مڑ جاندا ہے۔ اس پوری وادی بچ نکے نکے پہاڑی سلسلے دُور دُور تکر پھیلے دے ہین۔ جیہڑے کدھرے کدھرے دریا دے کنڈے تکر پھیلے ہین۔ جس نی وجہ نال دریا دے کناریاں والی زمی بھی کدھرے ناہموار ہے۔ بار ہمولہ تھیں پنجاہ میلاں تکر ایہہ بہتیری تنگ وادی ہے تہ کدھر کدھرے سیلابی مٹی دے بنائے ذرخیز میدان بھی ہین جتھا کہنڑیاں بستیاں ہین تہ اسے تنگ وادی کو علاقہ اُوڑی آکھیا گیندا ہے۔

تنگ تہ مشکل گزار پہاڑی سلسلیاں دی وجہ نال عہد قدیم بچ ادھر سفر بہیتر امشکل

آسا تہ جو شیلے شورش پسند کھکھیاں ہو بمیاں دی بود باش ہون دی وجہ نال ادھروں سفر ہور بھی غیر محفوظ ہو جاندا آسا۔ جیہڑے پُرانے زمانے تھیں اس علاقے بچ آباد ہین تہ فوجی اعتبار نال بھی ایہہ لمبا تہ تنگ رستہ ہون دی وجہ نال دور قدیم بچ ہور بھی خطرناک غیر محفوظ تہ کٹھن دِسدا آسا۔ ایہہ ہی وجہ ہے جے اس رستے دی حفاظت بھی مشکل آسی۔ کیاں جے دشمن واسطے ایہہ بڑا آساں آسا جے ایہہ اچانک اہم جائیاں تے قابض ہو جُلے۔ ایہہ ہی وجہ ہے جے دور قدیم دیاں تاریخی دستاویزاں بچ اس علاقے دا کہٹ ذکر ملدا ہے۔ حالانکہ کشمیر بچ داخلے واسطے ایہہ بہت چھوٹا تہ قدرے آسان بھی آسا۔ دور حاضر بچ اس دے استعمال کو دکھ کے لگدا ہے جے رستہ اُس زمانے بچ بھی اہم آسا پر فوجی مہماں واسطے غیر محفوظ۔ اس رستے دی اہمیت دے بارے بچ ایہہ گل بھی نیہہ پہلنی چاہیے جے البرونی تہ ہیون سانگ براستہ (ہزارہ) تہ گندھارا (سندھ) تھیں اسے رستے کشمیر بچ داخل ہوئے آسے پر ایہہ گل بھی اپنی جگہ ہک خاص اہمیت رکھدی ہے جے توشے میدان تہ پیر پنچال دے رستے تجارتی تہ فوجی لحاظ نال اس رستے تھیں اہم تہ محفوظ بھی آسے۔ اس رستے اُس وقت اہمیت حاصل کیتی جدوں کشمیر دی حکومت دی بھاگ ڈور افغاناں دے ہتھ بچ چلی گئی۔ اُنہاں کشمیر بچ داخلے واسطے اسے رستے کو استعمال کیتا۔ پنجاب دی کشمیر نال شمولیت تھیں پچھے اس رستے دی اہمیت بچ اضافہ ہویا تہ کوہ مری تھیں بارہمولہ تکر ٹانگے دی سڑک تعمیر ہوئی جس وجہ نال اس رستے کو اوہ شہرت بخشی جیہڑی اجاں تکر نہ صرف قائم ہے بلکہ اس بچ ہور اضافہ بھی ہویا۔ اس تھیں پچھے ڈوگرہ دور بچ ہی اس سڑک کو اتنا کشادہ کیتا جس بچ گڈی آسانی نال چلن لگی تہ ایہہ سڑک اسویلے جہلم دیاں دواں کنڈیاں تے موجود ہے۔ فرق اتنا ہے جے کھبے پاسے یا مغربی کنڈے دی سڑک زیادہ اہم تہ زیادہ استعمال ہونی ہے جد کہ شمالی یا سجے کنڈے دی سڑک کہٹ استعمال ہوندی ہے۔ البرونی سن اپنے سفرنامے بچ اس

سڑک واقع چواں شہراں ایبٹ آباد گڑھی حبیب اللہ مظفر آباد تہ بارہمولہ دا ذکر کیتا ہے تہ ہیون سانگ اسے رستے کشمیر بچ داخل ہویا۔ پہلی رات ہکاپور (اُشکرہ) گزاری آسی۔

وینجی تہ ون ہوگل رہنہ پوردے دے نیڑے کجھ پرانیاں نشاناں دا تذکرہ کیتا ہے تہ اُندے بارے بچ مکمل تفصیل نیہہ دسی دی۔ اس تھیں علاوہ گنگل دے نیڑے تباہ شدہ مندر دے نشان دسے دے ہین تہ بنانے آلے دا اتہ پتہ نیہہ دسیا دا۔

پُرانیاں ہندو دوردیاں تاریخاں پڑھ کا اس گل تے مُچ حیرانگی ہوندی ہے جے قدیم ہندو دور بچ کسے بھی بادشاہ اس رستے کو بیرونی لڑائیاں واسطے استعمال نیہہ کیتا۔ البتہ کلہن سمکرورمن دے اُس ناکام حملے دا تذکرہ کیتا ہے جیہڑا اُس ۹۰۲ء پنجاب تے کیتا تہ اُسدی فوج ہزارہ شکست کھا کے واپس آندیاں بلسیہ آ کے ٹھہری۔ اتھا ایہہ گل بھی یاد رکھنے دے لائق ہے جے ایہہ اوہ زمانہ آسا جدوں کشمیر دی حکومت کشمیر تھیں باہر بھی آسی۔

ہندوستان دی تقسیم تھیں پہلاں ہک رستہ پونچھ حاجی پیر دی گلی تھیں گزر کے جاندا آسا۔ ایہہ رستہ آسان تہ نزدیک آسا ہور اُس ویلے وادی تھیں باہر جُلے واسطے اُس ویلے استعمال ہوندا آسا جدوں برف دی وجہ نال توشہ میدان پیر پنچال یا باقی رستے بند ہو جاندے آسے۔

بونیار تہ اُوڑی ہور بونیار دے درمیان دواں جائیاں قدیم زمانے دے تعمیر کردہ مندراں دے کھنڈرات موجود ہین جنہاں تھیں ایہہ ظاہر ہونا ہے جے اُوڑی دا علاقہ بھی ہندو دور بچ یا تہ ہندو بادشاہاں دے قبضے بچ رہیا یا فر اِندا باجگزار۔

دریائے جہلم دے کھبے پاسے کھکھیاں تہ سجے پاسے ہتمالاں دی خاصی آبادی آسی تہ کلہن اس علاقے کو درانا کا Viranaka ناں نال یاد کیتا ہے۔ خاص کر اُس علاقے کو جتھے کھکھیاں دی تعداد زیادہ آسی۔ اتھے کدے کھکھیاں تہ بمیاں دی شجاعت تہ

جراتمندی دا تذکرہ نہ کراں اُنہاں نال بے انصافی ہوسی جیہڑی اُنہاں آزادی تکر قائم رکھیا۔

جتھے تکر اُوڑی دے شمال مغرب دے قاضی ناگ پہاڑی سلسلے دا تعلق ہے اُسدا تذکرہ قدیم تاریخ بچ بہت کہٹ ہے۔ جد کہ اس پہاڑی سلسلے داروں کوئی بھی ایہجا اہم تہ آسان رستہ موجود نہ آسا جس کو کشمیر بچ داخل ہون واسطے استعمال کیتا جاندا۔ البتہ ہندو پروہت ادھروں ہکس رستے کو شاردا مندر پہنچے واسطے استعمال کردے آسے پر ایہہ رستہ بہت مشکل تہ صبر آزما آسا۔

جتھے تکر اُوڑی دی قایم تاریخ دا تعلق ہے۔ کلہن اپنی کتاب راج ترنگی ہیون سانگ تہ البرونی آپنیاں سفرنامیاں بچ کدھرے کدھرے کسے شہر دا ذکر کیتا ہے۔ پر ہندو راجیاں دیاں مہان تہ جنگاں دا کوئی بھی واضح تذکرہ موجود نیہہ۔ اسطراں ایہہ گل واضح ہو جاندی ہے جے اُوڑی بچ راجواڑیاں دی حکومت قائم رہئی جیہڑے کدے کسے بھی مرکزی حکومت دے باجگذار رہے یا فر خود مختار، پر ایہہ گل اپنی جائی مسلم ہے جے اتھا دیاں بسنیکاں دی زیادہ تعداد کھکھیاں تہ بمیاں دی آسی جیہڑے بڑے بہادر تہ لڑاکو آسے تہ کوئی بھی بادشاہ یا راجہ انہاں نال چھیڑ کا اپنے واسطے مصیبت مُل کہنا پسند نہ کردا آسا۔ پٹھاناں دا آفریدیاں کو آن کے دریا دی حفاظت واسطے آباد کرنا اس گل دا ثبوت ہے جے اوہ انہاں لوکاں تہ نہ تہ اعتبار کردے آسے نہ انہاں کو اہم جائیاں دی حفاظت دی ذمہ داری دینا پسند کردے آسے۔ البتہ کھکھیاں تہ بمیاں دی ذاتی شجاعت تہ حوصلے دی وجہ نال اپنی شناخت ہر لحاظ نال قائم رکھی۔

ڈوگرہ تہ سکھ دور بچ اُوڑی دا علاقہ قریب قریب پُر امن رہیا تہ جاگیردارانہ نظام پوری طراں لاگو ہو گیا۔ کھکھیاں تہ بمیاں راجیاں کو جاگیراں عطا ہویاں۔ اُنہاں دی براہ راست بادشاہ یا راجے نال تعلق داری رہی۔ جاگیراں تہ خلعت عطا ہوئے تہ اُوڑی دا

علاقہ نکیاں نکیاں راجواڑیاں بچ تقسیم ہوگیا تہ ڈوگرہ راج بھی اہجا گزریا رتہ علاقہ اُوڑی دے راجے مہاراجیاں دے باجگذار رہے۔ علاقہ تہ پُر امن رہیا پر غریباں دی حالت خراب تھیں خراب ہوندی گئی تہ انہاں لوکاں دی کسم پُرسی دی زندگی کو سدھارے واسطے کُجھ بھی کیتا نیہہ گیا بلکہ اوہ انہاں راجیاں دے ظلم بچ پستے رہے۔

جغرافیائی لحاظ نال اُوڑی کافی خوبصورت جگہ ہے جتھا کدھرے بھی کوئی وادی یا سہرا میدان نیہہ ہے۔ اِتھا دی زمی کافی ذخیز ہے تہ پیداوار بھی خوب ہوندی ہے تہ افسوس اس گل دا ہے جے اُوڑی دی تقسیم تھیں بعد اوہ حالت نیہہ جیہڑے تقسیم تھیں پہلاں آسے۔ اس وجہ نال اُوڑی ترقی دیاں اوہ منزلاں طے نیہہ کیتیاں جیہڑا اس دا حق آسا۔

☆☆☆

.....راجہ نذر بونیاری

طنز و مزاح:

اُوڑی سِدیاں سادیاں لوکاں دا دیس

اُوڑی تھیں باہر..... ''وادی کشمیر'' بچ اگر کوئی بندہ یا بندی کوئی سدی سادی، حماقت آمیز یا ''فضول'' گل کردا ہے تہ اُس کو آکھے گیندا ''شڈ یا یا شڈ ئے'' توں اُوڑی والیاں دی طراں گل کرنے یا فر اُس کو پچھے جُلدا ''توں کُرے اُوڑی تھیں تہ نیہہ آیا دا'' بے وقوفی والی گل کرن والا پہاویں کیاں تہ سری نگر یا وادی دے کِسے مُچ مہذب تہ ''تعلیمیافتہ'' علاقے دا کیاں نہ ہوئے آ۔ بہر حال ''بے خبر، انجان، چاڑا، شڈا، چہلا، کسے بھی مُلکا یا علاقے دا بھی ہوسکدا ہے..... مگر کھنہ بل تھیں کھادن یار'' دے درمیانی علاقے بچ رہن والا یا فر کوئی ''گُجر'' ہوسکتا یا اُوڑی دا۔ خود اُوڑی دے اندر لوک کسے چاڑے یا سدے سادے بندے کو آکھدے ہین ''براڑی پورے دا'' یا ''براڑی پورے دا شڈا'' تہ اِسے سب ڈویژن دی دوئی تحصیلا دے لوک بے وقوف یا چاڑی گل کیتے والے یا دُنیا جہاں تھیں ''بیخبر'' جنے کو آکھدے ہین توں چوٹالی تھیں تہ نیہہ لتھیا دا؟'' چوٹالی ہک سرحدی گراں ہے جتھا سو فیصد کہر گُجر تہ دو چار کہر کھوکھراں دے ہین تہ براڑی پورہ بھی ہک گراں ہے جتھا سو فیصد کشمیری بولن والے رہندے ہین۔ القصہ انہاں سادیاں لوکاں نال مختلف گلاں منسوب کیتے گیاں

دیاں ہین۔ مثلاً آکھدے ہین کہ چوٹالی دے کسے دوستاسن کسے راجے دے کہر (اجا تھیں سوسال پہلے) سماوار دکھیا تہ آکھن لگیا ایہہ خدادی قدرت ہے اِسے بچ پانی اِسے بچ دودھ اسے بچ چاتہ اِسے بچ اگ.....واہ؟ قدرت دی ایہہ کے کرشمہ سازی ہے!"۔

اوڑی دے لوک "جادوں" جادوگراں، پیراں، فقیراں، ٹونے ٹانے، گنڈیاں تبیزاں تہوکھاں تہ دھاگیاں، پھوکاں تہ پھکیاں بچ مُچ یقین کردے آسے تہ اَج کل بھی ایہہ سلسلہ جاری ہے۔ ہُن ہویا کہ اِس نہج بچ تھوڑا فرق ضرور دِستا۔ اِس قسم دیاں مُچ ساریاں مثالاں بلکہ قصے کہانیاں مشہور ہین۔ پیر، درویش، ٹھگ، بہروپئے، جادوٹونے کرن والیاں واسطے اُوڑی ہک جنت تھیں کہٹ نیہہ۔ چند سال پہلے ماہڑے ہکی مرحوم دوستاسن جیہڑا اُستاد دے پیشے نال منسلک آسا مکو ہک سچی کہانی سُنائی۔ ماسٹر غلام محمد ملک مرحوم سن آکھیا کہ ہک تیہاڑے اوہ ڈیوٹی تھیں جد واپس کہر پہچیا تہ اُس دکھیا کہ اسدے مکاناں دے برانڈے بچ ہک لمیاں لمیاں بالاں والا چھینٹادی قمیض تہ سبز پگ بن کا ہک بزرگ بیٹھیا دا ہے تہ اُسدے آس پاس محلے دیاں مچ ساریاں کُڑیاں بچے تہ کُجھ بزرگ بھی بیٹھے دے ہین۔ پیر صاحب کُڑیاں کو واری واری ہکی کتابا تے اُنگلی رکھالدا فر "ہو" دا نعرہ ملکا آکھدا "تکو گدرا ہوسی" تکو ہنڈو دینا ہے تہ ایک سویاراں (۱۱۱) رُوپے نقد۔ اسطراں پیر صاحب سن اپنے آس پاس قبضے بچ چار ککڑ تہ ترے لوئیاں بھی کر کدیاں دیاں آسیاں جنہاں بچ ماسٹر ملک صاحب دا گرم پٹو بھی شامل آسا۔ ملک صاحب دا آکھنا کہ پیر صاحب جس کتابا اُپر کُڑیاں کو ہتھ رکھن واسطے آکھدا آسا اوہ سرکاری سکولاں دے نصاب بچ پڑھائے گین والی اُردو دی دوسری کتاب آسی۔ پر اُس جیہڑا صفحہ کھول رکھیا دا آسا اُس تے محمد اسمٰعیل میرٹھی دی نظم "گائے" آسی..... "رب کا شکر ادا کر بھائی"۔ اُسدے بعد کے ہویا کہ ملک صاحب اُس پیر صاحب کو خوب زدوکوب کیتیا تہ ساریاں چادراں لوئیاں تہ ککڑ

کھس کا اوہ مالکاں کو بنڈے تہ اُس کو نزدیکی پولیس سٹیشن دے حوالے کیتے۔ اس قسم دے ہزاراں واقعے آئے دن دیاں گلاں ہین۔ لڑی والے جناں، بھوتاں، پریاں، پہوتنیاں، دیواں دیاں کرداراں دے مچ قائل ہین۔ اگر کوئی سیانا جناں یا کُڑی کوئی سیانی یا عقلا دی گل کرسی تہ آکھدے ہین کہ اُس بچ جن بڑ گیا دا ہے۔ کیاں جسمانی بیماریاں دا علاج اوہ پیراں کولوں اَج بھی کرالدے ہین۔ حتیٰ کہ بخار، نزلہ، زکام، نمونیہ، جسمانی نقاہت، پولیو، کُڑیمیاں بیماریاں، سردرد، چکر خلفشار خون، ذیابیطس، ہیضہ، دماغی کمزوری، جسمانی طور پر ناخیزی، معذوری، نابنیائی، سکتہ، مرگی، ڈوراپن، کلایا تھتھا ہونا، لقوہ یا فالج ہونا، نفسیاتی بیماریاں دے علاج واسطے پیراں فقیراں کولوں پُھوک سٹالنی، منتر تہ دم کرالنے یا تبیز تہکھانے یا تہوکا پیالنے، تہاگے بدھنے دا رواج اَج دی تاریخاں تکر برقرار رہے۔ ہُن ہویا کہ اس بچ کمی واقع ہوئی دی ہے۔ صرف چھ مہینے پہلے خاص قصبے دی ہکی گدری کو کسے گدرے نال محبت ہوگئی۔ گدری راتیں تیہاڑی موبائل دے ذریعے اپنے عاشق مجنون نال گلاں کردی آسی تہ کوڈ بچ گلا کردے رہندے آسے۔ گدری دے پیو کو پتہ چلیا تہ اُس سن فون اسکولوں کھس کہدا۔ ہفتے بعد گدری پاگلاں دی طراں گلاں کرن لگی تہ اردو تہ پہاڑی بیت گان لگ پئی۔ اس سرادے بال بھی کھول چھوڑے تہ نچن تہ نسن بھجن لگی۔

اُسدی اَن پڑھ ماء اس کو کن کا ہکی پیر اکول حاضر ہوگئی۔ پیر اسن اُنہاں کو آکھیا کہ اس گدری بچ جن بڑ گیا دا ہے۔ اسدے بعد پیر اسن اُنہاں کولوں جن کڈھے دے عوض ہزار روپے کنے تہ چالیاں تیہاڑیاں واسطے تبیز وغیرہ دے کار خصت کیتے۔ دساں تیہاڑیاں دے بعد اوہ گدری ''جناں'' نال نس گئی اوہ جن ہور کوئے نا بلکہ اسدا عاشق گدرا آسا۔ اس طراں Abnormal یا سیانیاں گلاں کرن والیاں کو ایہہ درویش تہ فقیر آکھدے ہین کہ اُنہاں کو پریاں دی تھپ ہوگئی دی ہے۔ لہٰذا انہاں کو پیر صاحب دے دربار بچ ہک ہنڈویا

بکرا چاڑھنا پیسی، نقدی استھیں علاوہ۔ ڈھونگی پاپیاں جعلساز پیراں فقیراں تھیں علاوہ ہُن اندی ترقی پسند شکل بچ سیاسی چمچے، موالی، دلال، اُچکے تہ لفنگے بڑی تعداد بچ جم رہے ہین۔ اندی رسائی دا ذریعہ سیاست ہے۔ ایہہ صرف ہک دفعہ کسے نال ہتھ ملا کہنن تہ دو تھند یاں تہ چوپڑیاں گلاں کر چھوڑن تہ بس۔ اندیاں درگاہاں دیاں بویاں پر حاجت منداں دیاں قطاراں لگ گیندیاں ہین۔ کُڑیاں جنے، بزرگ تہ جوان نیاز نذرانے تہ درخواستاں چایاں دیاں اُنہاں تہو کے باز نجات دہندیاں کول جُلدے ہین تہ اُندی اہمیت بچ اضافے دا سبب بن دے ہین۔ انہاں سیاسی ڈھونگیاں تہ جادوگراں دیاں گلاں بچ اسقدر کشش مٹھاس ہوندی ہے کہ تسیں لکھ اُنہاں ''سادیاں'' لوکاں کورو کو مگر اوہ نا منسن۔

نا معلوم تہ بے پتہ قبراں تہ مزاراں بلکہ ہر اس جائی جتھا کُجھ کہنے جنڈ بوٹے یا ٹہیری جی ہوئے اس کو پیرادی زیارت بنا کندے ہین تہ روزانہ اس ''زیارت'' یا اسدے اُپر تہری، مچامہ، باٹ، حلوا آن میلا، کھچڑی تہ کھیر بنڈے گیندی ہے۔ جس جگہ دس بی جنڈ بوٹے ہوندے ہین اُتھاں جُل کا سبز یا چٹیاں جھنڈیاں لائے نال صاحب آستان کو مشتہر کیتے گیندا ہے۔ پہاندی دی رُت شروع ہوندیاں نال ایہہ اُتھاں ضرور کوئی کھان پین دی چیز بنڈے گیندی ہے، فرجس کہرا بچ جیہڑا فصل پہلے تیار ہوندا اُسدا چڑھادا (نذرانہ) پہلے پیر صاحب دے استانے پر چاڑھے گیندا۔ مثلاً ساگ سبزی، تریڑیاں تہ لال مرچ تہ چینگن، میتھی یا مکئی دی سٹی، گاں سوسی تہ بولی تہ ہبلوں یا فر دودھ ''نا معلوم پیرا'' دی قبر پر بنڈھنا ضروری ہے۔ مراجادی جنج بوہٹی واسطے ٹُردی ہے تہ پہلے پیرادے استانے پر حاضری دینی ضروری ہے تہ اتھا مٹھائی یا سٹنی بیاہ دے پکوان بنڈھنا بیاہ تھیں زیادہ ضروری منے گیندا۔ بلکہ اس چڑھاوے کو فرض نماز اتھیں زیادہ درجہ دتے گیندا آسا۔ ایہہ ریت اجا تکر برابر جاری ہے۔ اُوڑی سب ڈویژناں دیاں دویں تحصیلاں بچ اگرچہ مسلماناں دی غالب

اکثریت ہوندی ہے تاں بھی لوکاں بچ دین داری بدقسمتی نال مقابلتاً بڑی کہٹ رہی ہے تہ جد پروں خواندگی دی شرح بچ اضافہ ہویا تہ لوک بسلسلہ تجارت و ملازمت دور دریڈے دیاں علاقیاں بچ جُلن لگے تہ تبلیغی جماعتاں دا آمد و رفت شروع ہو گیا۔ مذہب دار لوکاں دا رجحان بدھن لگ پیا دا ہے مگر بدقسمتی نال اپنی کم علمی یا پھر سادگی دی وجہ نال مسلمان لوک کیاں نظریاتی دبستاناں بچ بنڈھے گئے دے ہین تہ اپنیاں اپنیاں ڈیڑھ انچ ریاں میستیاں بچ ہکی دوے تھیں نفرت تہ دُوری دے مرتکب ہور ہے ہین۔ معاشی طور پر انقلابی تبدیلیاں دے سبب بھی شعوری تہ غیر شعوری سماجی دوریاں تہ تریڑاں نظر آ رہیاں ہین۔ معاشی طور پر مستحکم تہ اعلیٰ تعلیمیافتہ تہ بڑیاں تہ اُچیاں نوکریاں پر براجمان حضرات شہراں دار منتقل ہو گئے دے ہین۔ اُنہاں تھیں علاوہ ہور بھی مچ سارے لوک صرف اِس وجہ نال اوڑی کو چھوڑ کا شہراں دار ہجرت کر رہے ہین کہ اُتھا بقول اُنہاں دے اُندیاں بچیاں کو چنگی تعلیم مل سکدی ہے۔ ایہہ رجحان اُوڑی واسطے بہت بڑا نقصان تہ جھٹکا ہے۔ کیاں جے نویں نسل دے اسدے نونہال جنہاں کو شہری زندگی دا چسکہ لگ گیا یا فر اوہ اپنے روایتی ثقافت تہ کلچر کو پسند نیہہ کردے تہ جس سارے تہ آلودگیاں تھیں پاک ماحول بچ اُندیاں بزرگاں تہ اسلاف سن اپنی زندگی بسر کیتی اس کو گئے زمانے دی ہک بھولی بسری کہانی سمجھدے ہین تہ اُوڑی کو اوہ حق ادا کیتے تھیں قاصر ہین جیہڑا حق مادرِ وطن دا اپنی اولاد تے ہوندا ہے۔ ماسوائے چند ڈاکٹراں دے باقی اوہ سارے ڈاکٹر اُوڑی کو خیر باد آکھ کا یا تہ ریاست یا ملک تھیں باہر اُنہاں لوکاں دی خدمت کرن تہ پیسہ بٹن بچ مصروف ہین۔ جیہڑے کل تکر اُنہاں کو ''آدمی'' بھی نا سمجھدے آسے۔ حالانکہ اُندی تعلیم یا قابلیت دے حقدار اوہ غریب مسکین محتاج لوک آسے جنہاں اپنیاں ٹھیڈاں پر پتھر بن کا اُنہاں بچیاں دی تعلیمی تربیت واسطے ٹیکس دتے دے ہین تہ ایہہ سمجھدے رہے کہ اس انتہائی پسماندہ

علاقے دیاں اُنہاں بیماراں کو ہُن اُندے اپنے بچے تہ بچیاں علاج کرسن۔ جیہڑے ہنیریاں تہ کچیاں کوٹھیاں تہ انتہائی دور افتادہ تہ دشوار گزار گراواں بچ حیواناں دی زندگی بسر کررہے ہین۔ بڈھے تہ بڈھیاں مانواں تہ پہناں تہ نکے گدرے اَج بھی دوائی دی ہکی ٹکی دے محتاج ہین تہ جنہاں ڈاکٹراں دی شکل بھی کدے نیہہ ڈٹھی دی۔ ایہہ سدے سادے لوک اَج بھی ٹونے ٹانے کرکا پھوکاں تہ منتراں تہ جنگل جڑی بوٹیاں دا سہارا کن کا تیہاڑہ کڈھدے ہین۔ اَج بھی ۹۵ فیصد بیماراں کو صحیح علاج معالجہ نصیب نیہہ ہوندا۔ اُوڑی دا ۹۹ فیصد علاقے گراں پر مشتمل ہین۔ اتھا جسطراں میں پہلے ذکر کیتا اَج بھی ہلکے (پاگل) کتے دے زخمی کیتے دے بیماراں کو مقامی پیر منتر سڈدے ہین تہ جس کو سپ چک ماردا اوہ بھی چہل کہاتہ جڑاں وغیرہ رگڑ کا پیالدے ہین یا فر تھپدے ہین۔ ایہہ الگ سوال ہے کہ مریض مرایا رہوا..... مگر..... اُنہاں کو رہنمائی کرن والا بھی کوئی نیہہ۔ ہک گل ٹاکری تہ کوڑی ہے کہ اسدے ۷۵ فی صد لوک اَج بھی ''جندے'' یعنی ''زندہ باد'' دے سہارے چھٹ پہر جندیاں رہن بچ یقین رکھدے ہین۔ سدے سادے قمیض تہ ستھن لاکا پیراں بچ چپلی سرا پر سارے سال گرم پٹی یا رومال واسکٹ تہ گلوبند، واسکٹا دے چنتے بچ نسوارا دی ڈبی یا بیڑی سگریٹ جیاں زہراں، سُکے سڑے تہ نحیف و ناتوان پنڈے تہ جُبسے والے داڑھی نال بڑیاں بڑیاں پہلوانی مچھاں رکھ کا اُوڑی آلے سیاسی بازی گراں دیاں جلسیاں بچ پہاویں تہپ ہوئے یا ٹھنڈی ٹھار برفیلی ہوا چہلدی ہوے ضرور حاضر ہوندے ہین۔ نا صرف حاضر ہوندے بلکہ ٹہولاں تہ گتکیاں دے بچکار ''زندہ باد'' دے نعرے ماردے ایہہ اپنی ہون تھیں بے خبر لوک محض دس فیصد استحصالی عناصر تہ کھڈ پنچاں دیاں فریبی تہ جادوئی گلاں بچ پھس کا اپنی عزت تہ خودی دا سودا کردے نظر آندے ہین مگر ایہہ سب کجھ غیر شعوری طور ہوندا ہے یا فر مجبوری کرالدی ہے۔ ۵۰/۶۰ سال پہلے اگر سرینگر یا جموں بچ کوئی کنونشن یا

کانفرنس ہوندی آسی تہ اُوڑی والیاں کوخصوصی دعوت دتے گیندی آسی تہ انہاں موقعیاں پر اُن دی خاص شناخت طرے والیں پگاں، مچھاں، ٹہول تہ پولاں ہوندیاں آسیاں اُتھوں اگر اوہ ککھ بھی کہھٹ کانہ آندے آسے مگر اوہ اپنی ثقافت تہ تہذیب دی سنجاں تہ اپنی قومی تشخص کوجیندا رکھن بچ یقین رکھدے آسے۔ اُندا سرمایہ اُندی غربت تہ غیرت آسی۔ ایہہ اوہ ہتھیار آسے جنہاں کو استعمال کرکا اوہ اَج اپنی ظاہری شناخت تہ دبدبہ بنائے بچ کامیاب ہوئے دے ہین تہ استحصالی عناصر اُنہاں کو استعمال کرن تھیں پہلیاں لفظاں دا انتخاب تہ داؤ پیچ سکھ کا آندے ہین۔ اَج ایہہ ہکی شیطان خصلت چھچے سن مکو آکھیا کہ اُوڑی دا معاشرہ اَن گنت برائیاں دا مرکب بن گیا دا ہے۔ نمبر۲ پیسے دی ریل پیل سرکاری سکیماں دے ذریعے دتے کچھن والیاں رعایتاں تہ رشوتاں، ۲۰۰۵ء دے پہنکم سن لوکاں کو ذہنی طور پر ''منگتا'' فقیر بنا چھوڑیا ہے تہ سیاسی ورکر اُندیاں انہاں کمزوریاں دا فائدے چار رہے ہین۔ اس صورت حال کو دکھدیاں ہویاں اِتھا دیاں باشعور تعلیمیافتہ نوجواناں تہ سول سوسائٹی نال تعلق رکھن والیاں کو اپنا رول ادا کرنا آسا مگر لگدا ہے کہ اوہ بھی اجیاں مرضاں دا شکار ہین تہ کوئی نہ کوئی مصلحت اُنہاں کو ہک مثبت کردار ادا کیتے تھیں باز رکھ دی ہے، جیہڑی چنگی علامت نیہہ۔

سیانیاں دا قول ہے کہ نہ تہ مچ سدے سادے تہ ناخواندہ لوک تہ نہ انتہائی ترقی یافتہ قوماں بچ خدا دا خوف ہوندا ہے۔ غربت تہ مفلسی الگ ہوندی ہے تہ سادگی الگ۔ اُوڑی دے لوک اجا تھیں ۶۰/۷۰ سال یا ۱۰۰ رسال پہلے محض غربت دی وجہ نال ''باٹ'' مکئی دی رُٹی۔ لسی تہ داڑواں دی چٹنی کھاندے آسے، ماس کدے کدے کسے بڑے تیہاڑے (تہوار) یا شادی بیاہ دے موقعے پر کھاندے آسے تہ اَج دی میڈیکل (طبی) سائنس بھی اِسے غذا دی طرفدار ہے۔ اَج ہر اک ڈاکٹر گوشت، مکھن، گھی، تھیندیاں چیزاں

کھان تھیں منع کردا ہے۔ اُوڑی دیاں مسکیناں دے چاریاں کو روزانہ دساں پروں تری (۳۰) میل چھڑے یا پہار چا کا اچیاں اچیاں پہاڑاں پر ننگیاں پیراں، نوکیلیاں پتھراں تہ پڑیاں تہ کنڈیاں اُپروں ٹرنا پیندا آسا۔ اَج سڑکاں تہ گڈیاں عام ہین مگر ڈاکٹراں دا آکھنا ہے روزانہ ۴/۵ رمیل پیدل ٹرلے نال تسدی عمر بچ ہک دن دا اضافہ ہوسی۔ اُوڑی دے لوک ایلو پیتھک دوائیاں دا استعمال بالکل نہ کردے آسے۔ اَج لوک ایہہ مشورہ دیندے ہین کہ جڑی بوٹیاں بہتر علاج ہوندیاں ہین بشرطیکہ اُنہاں کو کھان دا طریقہ پتہ ہوئے۔ اُوڑی دے لوک پہاڑی بچ ہک اکھان دہراندے رہندے آسے ''رہیئے شہر پہاؤیں ہوئے قہر، کھایئے کنک دی رٹی پہاؤیں ہوئے زہر'' مگر ترقی یافتہ ملکاں دے لوک بڑیاں بڑیاں شہراں بچوں ہجرت کرکا گرانواں تہ پہاڑاں دا رُخ کررہے ہین۔ شہراں دی کہنی آبادی بچوں بھی لوک نس کا دُور دور کالونیاں بچ کہر بنا رہے ہین ہوراوہ کہر اُنہاں پرانیاں گرانواں دیاں کہراں دے نقشے پر بنا رہے ہین۔ کہنیاں شہراں بچ مکاناں، ٹاوراں، پلازیاں تہ اُچیاں اُچیاں عمارتاں دے جنگل جم رہے ہین تہ اس نال زمی اُپر تہ زمی ہیٹھ زبردست پالیوشن، غلاظت تہ آلودگی پھیل رہی ہے۔ آلودگی دے ماحولیاتی عدم توازن نال لوک نویاں نویاں بماریاں دے شکار ہورہے ہین۔ پانی بھی گندہ، ہوا بھی گندی، بالکل آکسیجن داناں نشاں بھی نیہہ بلکہ چھڑا کاربن پینے کو ملدا۔ پٹرول، ڈیزل، مٹی دا تیل، گیس تہ کولے دی دُخانی زہر آلود آمیزش عمر بچ کٹوتی دا سبب بن رہی ہے۔ ماہڑے ہکی دوستاں سن آکھیا کہ امریکہ جے ترقی یافتہ ملکا دے نیویارک، واشنگٹن، نیوجرسی تہ فلوریڈا بچوں لوک نس کا خالی دیہی علاقیاں بچ دُور دُور اپنے مکاں بنا رہے ہین۔ سوئیزرلینڈ دے شہر اجینوا بچ لوک شہراں تھیں زیادہ جنگلاں بچ جُل رہے تہ ہُن اُتھا دی گورنمنٹ انہاں کو بناں تہ پہاڑاں بچ مکان بنان دی اجازت نیہہ دیندی۔

اُوڑی دے بسنیک قاضی ناگ نالے دے ٹھنڈے ٹھار صاف بلورین پانی، کانڈی، پانڈوگلی، اخروٹ تہ وی جی تھیں نکلن والیاں چشمیاں تہ نالیاں دے امرت جے آب حیات۔ بونیار دی ہاپت کھائی نالے دے ڈسٹرل واٹر تہ اس بچ ملن آلیاں ٹروٹ مچھیاں، لچھی پورہ لمبر تہ سلر دیاں قومی پارکاں بچ اُچھلدے تہ کھنڈدے مارخور، روے، جنت بچوں اُڈ کالتھے دے لیٹھ، دانا گیر، تیندوے، رتے رچھ، بے شمار بوجنیاں دے نہ صرف فطری میل جول دے چشم دید گواہ ہین بلکہ اُنہاں نال ماضی دے ہزاراں سال بسر کرکا آپوں بھی فطرت شناس تہ فطرت پسند ہوگئے دے آسے۔ ہن مہذب سماج دا حصہ بن کا اُنہاں محض سادگی تہ کم فہمی دی وجہ نال قدرت دی ہک انمول دولت جنگلات دا صفایا کرن بچ چوراں دا ساتھ دتا ہے۔ اپنیاں پرانیاں دوستاں نال بے وفائی کردیاں ہویاں ''زندگی تھیں محروم'' اُنہاں نویاں نویاں بستیاں بچ بسنے والیاں جراثیماں نال سمجھوتہ کرکدا ہے۔ اُوڑی کو ''منبع اَتار'' بھی آکھنا درست ہوسی۔ اس سب ڈویژناں بچ بجلی دے چار بڑے بڑے منصوبے پورے ملکا کو منور کررہے ہین مگر اوڑی دیاں دور دراز گراوں بچ بسن والے اپنیاں ہنیریاں کوٹھیاں بچ اَج بھی صرف چن تاریاں دی لوتے چمنی یا دینی دی لوئی بچ گزارہ کررہے ہین۔ سماجی انحطاط دی وجوہات ہور بھی ہین۔ زمی زراعت نال جُڑے دے کم نال مویشی پالنا، ککڑ رکھنا، اَج دی تاریخ بچ داستان پارینہ بن رہے ہین۔ اَج پوری اُوڑی بچ نہ کُرے کوئی ککڑ نظر آسی تہ نیہہ کوئی دیسی انڈا۔ نہ کلاڑی نہ لسی، نہ مکھن نہ گھیو، نہ بھیڑ نہ بکری بلکہ ہر کہر دے کوٹھے دے سامنے گاں پچھے یا کھوڑے دی جائی گڈیاں۔ موٹر سائیکلاں تہ موٹراں کھلیاں ہین۔ جیہڑے لوک گراں بچوں ہجرت کرکا قصبیاں تہ شہراں بچ گچھ بسے دے ہین اُندیاں گدریاں کو ایہہ بھی نیہہ پتہ کہ چاول زمی بچوں جمدے ہین یا بوٹیاں پر لیندے ہین۔ گائیاں، مبنھیاں دیاں کتنیاں جنگاں ہوندیاں ہین تہ اِندے کتنے

''سنگ'' ہوندے ہین۔

بہر حال اوہ بھی ہک سادگی آسی تہ ایہہ بھی سمجھو کہ سادگی دی انتہا ہے۔ مگر ایہہ سادگی زوال تہ انحطاط دار کن کاٹر رہی ہے۔ جد کہ اس سادگی سُن اسیں اس منزلا تکر پہچائے آسیاں مگر قدرت دی نعمتاں دی اساں قدر نیہہ کیتی۔ اُسدی دتی دی عقل دا استعمال بھی غلط ہویا تہ اسدیاں نوازشاں تہ تحائف دا غلط فائدہ چایا ؎

اس سادگی پہ کون نہ مر جائے اے خدا
لڑتے ہیں مگر ہاتھ میں تلوار بھی نہیں

☆☆☆

.....سید امجد حسین کاظمی

اوڑی دے لوک عقائد: ہک جائزہ

انسانی تہذیب ہور تمدن دے ارتقادی داستان بڑی ہی دلچسپ ہے۔ اَج دے جس ترقی یافتہ دور بچ اسی اپنی زندگی تمام تر سہولتاں ہور آسائشاں دی بدولت بڑے فرے نال گزار دیاں اُس توڑیں پچھن واسطے ہر دور دے انسان سُن پتہ نیہہ کتنیاں مشکلاں کو آسان بنا کا اپنے دماغ ہور سوچ کو برتا کا اپنی زندگی بچ درپیش مشکلات کو آسان کرکا ہور ہر طراں دے مسئلیاں کو حل کرکا راہ کڈھی۔ اسطراں انسانی رہن سہن، بہتری دا ہر ٹُر دار ہیا۔ زندگی گزارے دے عمل کو موافق بنائے واسطے انسان بدلدے وقت بدلدے حالت بچ اسراں دے تجربے کردار ہیا جندی بدولت اس قسم دیاں دریافتاں ہور ایجاداں سُن بڑی حد تکر اسدی روزمرہ دی مشکلاتاں کو آسان کرن ہور اوہ اپنا رہن سہن ہور گزر بسر اپنی منشا دے مطابق کرسکا۔ اس ضمن بچ جتھا اُس داروں کیتی گیاں کوششاں دا صلہ اس کو ملیا اُتھا ہی مذہبی علوم تھیں بھی اس کو اپنے ماحول کو سمجھنے، سماج بچ بسنے ہور زندگی دی حقیقتاں بارے رہنمائی کیتی تہ اوہ انسان جیہڑا کسا ویلے لاعلمی، جہالت ہور خانہ بدوشی دی زندگی گزار دیا آسا ہولیاں ہولیاں تہذیب، تمدن والی بہترین سماجی تہ معاشرتی زندگی گزارے دا عادی بنیا

ہور ترقی دی معراج کو حاصل کر سکیا۔

ترقی یافتہ سماج تونی پُیچدیاں پُیچدیاں انسان تین مچ ساری رسماں رواجاں ہور ریتاں کو اختیار کیتا ہور ایہہ ساریاں چیزاں نسل در نسل پیڑھی در پیڑھی منتقل ہوندی رہیاں۔ چونکہ کائنات دی ہر چیز متحرک ہے، اس بچ جمود نیہہ ہور تبدیلیاں دا ظہور پذیر ہونا عمل مسلسل ہے۔ اس کیتے بدلدے حالات ہور ماحول دی وجہ نال رسماں، رواجاں ہور ریتاں بھی تبدیلیاں ہوندیاں رہیاں ہور سماجاں دے طور طریقے بھی بدلدے رہے۔ تاہم ایہہ تبدیلیاں بڑے ہی ہولیاں ہولیاں ہور غیر محسوس طریقے نال ہوندیاں رہیاں ہور تقریباً تقریباً اُندے چنگے ہوئے دے باعث ہی اُنہاں کو قبولے گیا۔ اسطراں اپنے رہن سہن، بول چال، کھان پین ہور پہناوئے دے لحاظ نال یا اپنے عقیدے، رسم و رواج، سوچ و مزاج دے لحاظ نال مختلف سماج، تہذیباں ہور تمدن معرض وجود آئے۔

قدرت سن انسان کو فطری طور تہ فن کارانہ صلاحتیاں نال بھی مالا مال کیتا ہے۔ اس بچ جہاں سوچ ہور سمجھ کور کھے گیا ہے اُتھا ہی مچ سارے احساسات ہور جذبات نال بھی اس کو نوازے گیا ہے۔ انہاں صفتاں دی بدولت جتھا ہک انسان مچ ساریاں چیزاں یا عملاں کو محسوس کر سکدا اتھا ہی بڑے ہی موثر طریقے نال اوہ انہاں محسوس کیتے گیاں چیزاں دا اظہار بھی کر سکدا۔ اظہار واسطے ہک انسان کئی انداز اختیار کر سکدا مگر اجے انسان جہاں بچ فنکارانہ صلاحتیاں موجود ہوندیاں ہین اُندا انداز بیان عام انساناں تھیں جداگانہ ہوندا ہے۔ اتھا ایہہ گل بڑی توجہ منگدی ہے کہ تقریباً تقریباً ہر انسان اپنی زندگی بچ کئی جذباتی کیفیتاں جسطراں کہ رنج، غم، فکر، پریشانی، مایوسی یا بے انتہا مسرت، شادمانی ہور خوشی تھیں ضرور گزاردا مگر ہک عام انسان اس کو وقتی طور تہ اظہار کردا یا بیان کردا جد کہ فن کارانہ صلاحتیاں نال مالا مال شخص انہاں کیفیتاں کو اظہار کیتے واسطے کاغذ دے ورقے تے نثر یا

نظم (ادب) دے ذریعے یا جسم سازی دے ذریعے اپنی فنی صلاحتیاں کو بروئے کار آن کا فنی شاہ پارے تخلیق کردا اظہار دے ایہہ طریقے زمانے دی قید تھی بے نیاز ہوندے ہین ہور فنکار دی زندگی دے بعد بھی اُسدی پہچان قائم رہندی ہے۔ زیادہ تر ایہہ پہچان فنکار دی ذات توڑیں ہی محدود رہندی ہے مگر کیاں جے خاص کر اگر اسیں اظہار دے اِس طریقے دی گل کردیاں تہ اِسدی تاریخ اتنی پرانی نیہہ جتنی کہ انسانی تمدن اور تہذیب دے ارتقاء دی عمر ہے۔ اتھا ہک گل صاف نکل کا آندی ہے کہ اسدے تمدن بچ کجھ اس قسم دا ادب بھی ہے جسدے مُنڈھ بارے پوری معلومات نیہہ، ایہہ سماج دے کسی فرد سن تخلیق کیتا ہے یا کہ اس معاشرے دے کئی فرداں سن کئی دوراں بچ اس کو تخلیق کیتا ہے۔ ایہہ گل تحقیق طلب ہے۔ اس ادب، جس کو لوک ادب داناں دتے گیا ہے کسے بھی تہذیب یا قوم دا سانجھا سرمایہ تہ اجتماعی قدراں دا خزانہ ہوندا ہے۔ ایہہ اوہ خزانہ ہے جس بچ کسے بھی سماج، معاشرے یا قوم دے تمدن دے ارتقاء دا راز چھپیا دا ہوندا۔

پہاڑی زبان دے لوک ادب دی اگر گل کراں تہ ایہہ گل بڑی حوصلہ افزاء ہے کہ اِس زبان دی چھولی ہور اس دے بولنے والیاں دی وراثت بچ کافی سرمایہ موجود ہے جنہاں بچ اَن گِنت لوک گیتاں، بے شمار لوک کہانیاں بچ سارے اکھان ہور بجھارتاں جتھا اساں کو گزرے زمانے دے طور طریقے، رسم ورواج، لوک عقائد بارے دسدے ہین، اتھا ہی ایہہ تاریخ دی کئی اجیاں متھیاں ہور داستاناں دا بھی راز کھول دے ہین جن دے بارے تاریخ یا تو خاموش ہے یا کدے کدے اجا محسوس ہوندا کہ تاریخ دا منہہ زورا نال چپ کرالے گیا ہے۔ بچ سارے لوک گیت درد، ہجر، فراق ہور بچھوڑے دی اجئی داستاناں کو باندے کر چھوڑ دے ہین جنہاں کو تاریخ اپنے وزنی ورقیاں تلا دبا کار کھیا دا آسا۔ اسدے علاوہ پہاڑی لوک ادب بچ ایہہ خاصیت ہے کہ اِس دے مطالعے دے بعد ہک عام انسان

پہاڑی مزاج، پہاڑی عادتاں، پہاڑی رہن سہن، پہاڑی لوکاں دے عقائد اُندی طاقت تہ اُندی کمزوریاں تھیں خوب واقف ہوجُلدا۔ پہاڑی لوک گیتاں یا لوک کہانیاں بچ اجے قصے، جھیا گلاں موجود ہین جیہڑی کہ پہاڑی لوکاں دے ماحول دی عکاسی کردی ہین۔ مچ سارے موسمی گیت، زمی داری دے موقعیاں دے گیت، بیاہ دے گیت، مروجہ رسم و رواجاں دی گل کردے ہین تہ اتھا ایہہ آکھنا بے جا نہ ہوسی کہ پہاڑی لوک گیت ہور لوک کہانیاں (لوک ادب) پہاڑی تمدن ہور اِسدے ارتقاء دی تحقیق واسطے ہک انمول خزانے دی حیثیت رکھدا ہے ہور اسدا مطالعہ اِساں کو اپنی تہذیبی قدراں تھیں آگاہ کردا ہے۔

ریاست جموں وکشمیر بچ جتھا پہاڑی آبادی قریباً قریباً ہر جائی موجود ہے اُتھا ہی کئی مخصوص علاقے ہُن جتھا پہاڑی زبان بولے والیاں دی آبادی قریب قریب سو فیصد ہے۔ انہاں بچ پونچھ، راجوری، کیرن، کرناہ ہور اوڑی دے ناں خاص طور تہ گنے جُل سکدے ہین۔ انہاں علاقیاں دی اپنی ہک تاریخ رہی دی ہے ہور ماضی قریب تھیں اِنہاں کافی سیاسی اُتھل پتھل دکھی ہے جسدی وجہ نال انہاں علاقیاں تہ باہری اثرات بھی خوب مرتب ہوئے کیانکہ ہجرت دا عمل جاری رہیا۔ کافی لوک دوئیاں علاقیاں تھیں آکا اتھا آباد ہوئے ہور ہکی دُوّے دے رسم ورواج کو کافی حد توڑیں قبولے گیا۔

اگر گل اوڑی دی کراں تہ جسطراں ساری ریاست ۱۹۴۷ء تھیں پہلیاں شخصی راج دے تحت آسی اسطراں ایہہ علاقہ بھی مقامی راجیاں دے تحت آسا۔ دریائے جہلم دے سجے پاسے جو کو علاقہ دچھنہ بھی آکھے جلداتے سلطان متولی خان دا انتظام آسا۔ جنہاں کو سلطان کٹھائی دے ناں نال بھی جانے جُلدا ہے۔ دریائے جہلم دے کھبے پاسے نامبلہ ہور ترکانجن دے راجیاں دی حکومت آسی۔ ملک دی آزادی دے بعد جدوں ریاست جموں و کشمیر دواں حصیاں بچ تقسیم ہوئی ہور شخصی نظام دا خاتمہ ہویا اِس دے اثرات خاص کر علاقہ

اوڑی اُتا بڑے ڈوہنگے مرتب ہوئے۔ تقسیم تھیں پہلیاں جہلم ویلی روڑ جیہڑی مظفر آباد ہور سرینگر کو جوڑ دی ہے دے ہی ذریعے سارا تجارتی نظام چلدا آسا مگر ریاست بچ جیہڑا قبائلی حملہ ہویا اوہ بھی اِسی راہ دا ہروں ہویا آسا تہ موجودہ اوڑی دے کئی علاقے قبائلی حملے بچ لٹے پٹے گئے۔ اُس ویلے ریاست دا پہلا بجلی کہر مہورہ بھی تباہ و برباد ہویا تہ کئی گراواں دے لوکاں دی املاک برباد ہوئی۔ لوک بڑی پریشانی دے عالم بچ آسے۔ اسی اثنا بچ جد ہندوستانی فوج سن قبائلی حملے کو پسپا کیتا ہور سرحداں قیام ہویاں تہ علاقہ اوڑی دے لوکاں واسطے ہک نواں مسئلہ کہلا ہویا۔ ایہہ مسئلہ آسا نویں تجارتی نظام دی بحالی ہور نویاں رشتیاں دا قائم ہونا۔ ہُن اُندا سارا دارومدار وادی تے آسا ہور ایہہ رشتے بننے بچ جیہڑی دشواری اُنہاں کو درپیش آسی اوہ آسی زبان دی۔ کشمیری زبان تھیں اوہ کہٹ ہی واقف آسے۔ اس کیتے واری بچ ہی کہٹ لوک تجارت دار راغب ہوئے جسدی وجہ ایہہ ہوئی کہ کئی سارے وادی دے علاقیاں دے تاجراں سن اتھا دے بازاراں تے اپنا اثر قائم کیتا ہور اپنا کاروبار چلان لگے۔ علاقہ اوڑی چونکہ ہن سرحدی علاقہ بن گیا آسا تہ اتھا فوج بھی رہن لگی جندی ضرورتاں کو پوری کیتے واسطے وادی دے کئی ہور تاجراں دا بھی رشتہ اس علاقے نال جڑیا۔ چونکہ علاقہ شخصی راج ہور قبائلی حملے تھیں گزر چکیا آسا جسدے اثرات علاقے دی اقتصادیاں تہ بڑے پیہڑے پے۔ پہلیاں ہی اتھا دے لوک جزوی زمینداری، مال مویشی پالن ہور جزوئی چنگے آسے تہ انہاں کول کافی مال مویشی یا خوب ساری زمی آسی مگر روپے پیسے دے معاملے بچ تقریباً تقریباً ہر جائی تنگ دستی آسی۔ ایہہ اثرات کافی چرا توڑیں رہے۔ اس دے بعد سرکاری ملازمتاں تعلیم ہور ٹھیکیداریاں (تعمیری کماں) دا دُور چلیا ہور لوکاں دی طرز زندگی ہولیاں ہولیاں بدلن لگی۔ اس نویں دور بچ مال مویشی کہن کے بہکاں دا ہر جُلے دا رواج مُکن لگا۔ پھل دار بوٹے لائے دا چلن چلیا ہور کاروبار بچ مقامی

لوک آن لگے۔

ایہہ اوہ دور آسا جس بچ کافی مقامی اشخاص سن مذہبی، سیاسی ہور سماجی سطح تہ اپنی پہچان بنائی ہور سماجی خدمتاں انجام دیتاں۔ شخصی نظام دے خاتمے دے بعد راجہ محمد مظفر خان (نلوسہ) علاقہ اوڑی دے الیکشن دے ذریعے جتن والے پہلے ممبر اسمبلی بنے۔ ہور اندازیادہ ترویلا نلوسہ یا چندن واڑی بازار بچ گزاردا آسا۔ چندن واڑی بچ اُندی موجودگی دے باعث خاص گہما گہمی لگن لگی ہور چونکہ اِس بازار تے کئیں ناکیاں دی بستیاں جسطراں کہ نالہ لچھی پورہ، نالہ مایاں، علاقہ سلاما آباد، دچھنہ، بگنہ، بجہامہ، نورخواہ، قاضی پورہ اور نبوہا وغیرہ منحصر کردی آسیاں۔ اس کیتے بھی اِس بازار بچ کافی رونق لگی رہندی آسی۔ اسدے علاوہ چندن واڑی بچ محکمہ تعلیم دے دفتراں دی موجودگی، محکمہ بجلی داہروں بنائے گیا دا Rest House ہور محکمہ بجلی دی لکڑی دی مل قائم آسی، اِس کیتے بھی بازار بچ رونق ہور بدھ جُلدی ہور آواجاہی دی تعداد بچ بھی باہدا ہون لگا۔

بازار چندن واڑی وی شناخت اُتھا دے کجھ بزرگاں نال بھی بن گئی۔ سماجی طور تہ کافی متحرک ایہہ بزرگ اپنی مثال آپ ہین۔ مثال دے طور تہ خاص چندن واڑی دے مرحوم علی اکبر خان صاحب اپنی سماجی خدمات واسطے ہک پہچان رکھدے ہین۔ اُندی سیاسی بصیرت ہور احکام شریعت دی پابندی سن اناں کو کافی مشہور کیتا آسا۔ کسے بھی جائی کوئی جھگڑا فساد ہو جُلے ہور نوبت صلح وصفائی یا فیصلے دی آجلے تہ مرحوم علی اکبر خان صاحب پیش پیش ہوندے۔ اسی طراں دی سماجی خدمات واسطے نورخواہ دے مرحوم سید زمان شاہ، قاضی پورہ دے مرحوم سید شہاب الدین شاہ، بگنہ دے مرحوم سید رسول شاہ، دواراں دے مرحوم حاجی امیر اللہ خان، سلاما آباد دچھنہ دے مرحوم غلام جیلانی خان صاحب، بگنہ دے مرحوم نصر اللہ خان صاحب دے علاوہ کچن دے پیر سید لطیف شاہ صاحب دے ناں قابل ذکر

ہین۔ مذہبی تعلیمات ہور احکامات شرعی دی عمل آوری واسطے چھولاں دے مرحوم قاضی سید احمد شاہ صاحب، قاضی پورہ دے مرحوم مولوی سید عبداللہ شاہ صاحب، قاضی پورہ دے سید طالب حسین شاہ صاحب (حال راولپنڈی پاکستان) دے علاوہ ریشی واڑی دے جناب عنایت اللہ خان صاحب، ہور نواں رنڈاں دے مرحوم مولوی محمد حسین صاحب قابل ذکر ہین۔ تعلیم دے فروغ واسطے گنگل دے ماسٹر سید قاسم علی شاہ صاحب، بجھامہ دے راجہ فیروز الدین خان صاحب ہور بجھامہ دے ہی راجہ قیوم خان صاحب دی خدمات کافی عزت دی نظر نال دکھے جلدیاں ہین۔ اتھا ہک خاص گل داذکر کراں کہ گنگل دے ماسٹر سید قاسم علی شاہ صاحب ہور بجھامہ دے راجہ فیروز الدین خان صاحب بارے ایہہ مشہور ہے اوہ ہونہار طالب علماں کو بلا کسی معاوضہ دے کھان پین ہور رہن دی سہولیات اپنے کہروں مہیا رکھدے آسے جسدی وجہ نال کافی لوک تعلیم حاصل کر سکے۔ ٹھیکیداری دے حوالے نال بگنہ دے مرحوم حبیب اللہ خان صاحب دواراں دے حاجی امیر اللہ خان صاحب ہور کنچن دے عنایت اللہ خان صاحب اپنی فیاضی دی وجہ نال کافی مشہور ہین ہور آکھے جلدا ہے کہ بوقت مالی ضرورت جد کوئی اُنہاں نال رابطہ قائم کرداتہ مشکل نال ہی کوئی خالی ہتھ واپس آندا۔ ایہہ اوہ دور آسا جس ویلے روپے پیسے دی تنگی آسی۔ ملازمتاں کہٹ آسیاں ہور مزدوری بھی اتنی عام نہ آسی۔ لوک سیالے دے دوران پنجاب یا اتر پردیش دے علاقیاں بچ مزدوری کیتے کو جُلدے آسے تہ مارچ دے دوران جد اوہ واپس مڑن تہ اُنہاں کو دِکھے دایا ملے دا ہک کنی ہی مزہ آسا۔ کافی تیز (عموماً میرونی ہور نیلے) رنگاں دی شلوار قمیصاں ہور واسکٹ لاکا، ٹین دے ٹرنک چا کا جدا ایہہ لوک اپنے علاقے بچ واپس آون تہ اُنہاں کو ملن والیاں دی ان تعداد ہوندی جتنی اَج کسی چنگی برادری والے نامور شخص کو حج دی سعادت حاصل کرن دے بعد ملن والیاں دی ہوندی ہے۔ مزدوری توں واپس

آئے والے ڈالی دے طور تہ ملن والیاں کو مکھانے یا گنے دیاں ڈنڈیاں دیندے آسے ہور تقریباً ہر ہک بڑی اشتیاق پہری نظراں نال اُس ٹین دے ٹرنکاں کو دِکھدا۔ پتہ نیہہ اس بچ کے ہوسی؟۔

جیہڑے واقعات میں درج کیتے اس تھیں بخوبی اندازہ لائے جُل سکدا کہ اوڑی دے لوک کافی سادہ لوح، محنتی، جفاکش ہور ایماندار رہے دے ہین۔ اُندی طرز زندگی ہور رسماں رواجاں تہ سادگی ہور مذہبی علوم دی ڈوہنگی چھاپ ریہئی دی ہے ہور سماج کافی بدھیادا رہیا ہے۔ اس وجہ نال اتھادے لوک عقائد بھی کافی مقبول ہین ہور اُنہاں تے لوک کاربند رہے، تاہم زمانے دیبدلاؤ سن ہور علم دے پھیلاؤ دی وجہ نال کافی رسم ورواج جیہڑے حقیقت دی کسوٹی تہ کھرے نیہہ اُترے ہور وہم ثابت ہوئے آہستہ آہستہ ختم ہوندے گئے۔ علاقہ اوڑی بچ برہیا دی آمد دے نال ہی کجھ سرگرمیاں شروع ہو جلدیاں ہین جسطراں کہ بچے سونتا شیشرا کو بڑے جوش وخروش نال منا دے ہین۔ بچے ٹولیاں بنا کا اپنے کہراں بچ پھر دے ہور ہر بوہے تہ بولیاں لاندے ہین ''سونتا شیشر ہر کریئے۔ پہلی چیتر ہر کریئے'' انہاں بولیاں کو سُن کے کہر دے لوک باہر آندے ہین تہ بچیاں دا ہروں فر بولی شروع ہو جلدی ہے ''جیہڑ ادیسی پاء۔ اُسدے کہر پیسی بلا، جیہڑا'' دیسی سیرا سدے کہر ہوسی خیز'' کہرادے لوک انہاں بچیاں کو چاول، پیسے، تیل، دال وغیرہ دیندے ہین تہ نال ہی کہر دا پرانا سامان (پہلیاں پولاں، ترٹی دیاں پھنڈیاں) بھی دیندے ہین۔ بچے ہر کہر بچوں ایہہ سامان جمع کر دے ہین ہور اس کو دور کسے کسّی بچ پھینک دے ہین تہ کھان پین دیاں چیزاں کو کسی جائی باہر بچ کا پکاندے ہین ہور کھاندے ہین۔ اگر دِکھے جُلا تہ ایہہ بڑا پیارا تہوار منائے دا طریقہ ہے۔ گراں دی صفائی بھی ہو جلدی ہے ہور بچیاں کو کھان پین دے علاوہ شغل بھی مل جُلدا۔ اسی طراں بچیاں بھی نیل چیری پکاندیاں ہین جس واسطے اوہ

کہروں کھان پین دی چیزاں آن دے ہین ہور باہر کسے جائی اس کو پکا کا کھاندے ہور شغل کردے ہین۔ اسی طراں بچے شرداد دے موسما بچ پتر جھاڑی مناندین جس بچ اوہ چھڑے دے پتر (بوٹیاں دے) صاف بھی کردے ہین ہور کھان پین دا شغل بھی۔

علاقہ اوڑی بچ نوروز یعنی ۲۱ر مارچ کو بطورِ خاص منائے جُلدا فقہ جعفریہ نال تعلق رکھنے والے مسلمان جتھا اس کو مذہبی عقیدت نال مناندے ہین اُتھا عام انسان اِس روز می داری دی کجھ نہ کجھ شروعات کردے یا بوٹے لاندے ہین۔ عام عقیدہ ایہہ ہے کہ سیالے دے بعد اس روز زمی بچ ہک واری فراجی حرارت ہوندی ہے جیہڑی شجر کاری ہور کاشت واسطے موزون ہے۔ کجھ لوک اِسی روز ٹھنڈے پانیاں نال نہانا تھونا ضروری سمجھدے ہین۔

اوڑی بچ زمی داری دی شروعات بر ہیادے موسم بچ شروع ہو جلدی ہے۔ پہلی ہل ٹورے ویلے کسے صالح بزرگ کولوں ہتھ لوالے جُلدا۔ راہی ویلے دُعا منگے جُلدی ہے ہور سُچیاں رٹیاں (مکی دی روٹی ہور ماکھی) نال ہی کھوڑ بچیاں بچ بنڈھے دی رسم ہے۔ تہائیں داہیں راہے ویلے پیلی تاہری (ہلدی والا چاول) یا دودھ تاری بنڈھے جلدی ہے ہور بڑی جوش وخروش نال راہی، ہیں پوٹی ہور تروپی کیتے جلدی ہے۔ کاپاں بچوں کہاہ کپے ویلے حالیں بھی کئیں علاقیاں بچ ٹھول بجائے جلدا ہور تروپی ویلے بولی بھی بولے جُلدے ہے۔ نویں فصل بچوں اُشردتے دا بھی رواج ہے تہ کئی لوک نواں دتے ویلے نذر تیاز بھی کردے ہین۔ چونکہ زمی داری داڈو ہنگار شتہ موسما نال ہے اس کیتے بارش ہووّے یا نمل ہوئے دی حاجت واسطے بھنڈارہ بھی کیتے دا رواج ہے یا زیادتاں ہور متبرک جائیں تا دُعا کیتے دا بھی چلن ہے۔

اوڑی بچ نویں مکانہاں دی تعمیر ویلے بھی کجھ خاص سرگرمیاں دِکھ کو ملدی ہین۔ ہک تہ مکان دا سنگ بنیادی کسی صالح ہور چھوہلے (پھرتیلے) بزرگ دے ہتھوں رکھے

جُلدا تہ کجھ لوک صاحب علم پیراں دے ہتھوں بھی ایہہ کم کرالدے ہین۔ اس گل دا تہیان رکھے جُلدا کہ مکان دا صدر دروازہ شمال دار نہ کُھلدا ہووئے کیانکہ اس کو صاحب خانہ واسطے منحوس سمجھے جُلدا۔ کئی سارے لوک اس گل دا بھی دھیان رکھدے ہین کہ کچن دا رخ یعنی کہ روٹی پکائے ویلے قبلہ رُخ ہونا چاہی دا، اسی طراں بیت الخلا دا رُخ مغرب ہور قطب دار (شمال) نیہہ رکھے جُلدا۔ نویں مکان بچ آئے ویلے نذر و نیاز دا اہتمام ہوندا ہور قرآن خوانی (مسلماناں بچ) دا اہتمام کیتے جُلدا۔

شادی بیاہ دے بارے بھی اتھا کئی رسم رواج ہین۔ پہلیاں پہلیاں کسی دے کہر اگر کوئی بچی جمے ہور اِس بچی کو کوئی کڑی آ کا پٹی لوالے تہ اس عمل کو ناطہ منگے نال تعبیر کیتے جُلدا آسا۔ اسی طراں بچی کو کپڑے لوالنے کو بھی اپنا منے جُلدا آسا۔ بیاہواں دی شروعات ناطہ منگے دے عمل نال ہوندی ہے۔ پہلیاں ناطہ منگے ویلے بزرگ (لڑکے والیاں دا) بچی دے کہر والیاں نال گل کردا ہور اِس موقعے تے اپنے نال مکھانے (شرینی) کہن جُلدا۔ اگر گل قبول ہو جلدی تہ دویاں کہر انچ آئے مکھانے بنڈھے جلدے۔ اسدے بعد تہیاڑے مقرر کیتے دی رسم ہوندی، برادی دے بزرگ بچی والیاں (بوہٹی) دے کہر جمع ہو کا تہیاڑے حق کردے ہین۔ اتھا عام لوک نیک و بد تاریخاں دی نشاندہی واسطے قمری کلینڈر ہور جنتریاں دا استعمال کردے ہین ہور ہفتے دے تیہاڑیاں دا بھی حساب رکھدے ہین۔ عام طور تہ بار (سنیچر) والے روز بوہٹی نیہہ کڈھے جُلدی۔

تہیاڑے بدھن دے نال ہی بیاہ دی تیاریاں شروع ہو جلدے ہین، لپائی کرنا، قیچنی لانی، چاول رولنا، وغیرہ دی رسماں ہوندیاں ہین ہور عمل گانے رات توڑیں پہچ جُلدا۔ گانے راتی شوالے یا بوہٹی کو گانا بنے جُلدا تہ اُس دی دوئی راتی مہندی رات منائے جُلدی ہے۔ پہلیاں پہلیاں شوالے دے کہر مہندی لائے دا کم نائی کولوں کرالے جُلدا آسا۔ اوئیا

شوالے دے ہتھ تہوالدا مہندی لاندا، فرمز ماناں دے ہتھ رُٹّی کھاہدے ویلے تہوالدا۔ صبح شوالے کو تیار کردا ہور جنجاویلے بوہٹی دے کہرا توڑیں ٹین دا اوہ صندوق جس بچ بوہٹی دا سامان ہوندا چا کا جُلدا۔ مگر ہن ایہہ رواج تقریباً تقریباً ختم ہے۔ اوڑی بچ بیاہ دے دوران شوالے دے دوست بنائے دا بھی رواج ہے تہ کئی جائیاں تہ بوہٹی دے تہرم پہئین تہ پہرا بھی بنائے جُلدے ہین۔ ہک ہور رسم جیہڑی مہندی راتی دی صبح ویلے کئیں جائیاں تہ انجام دتے جُلدی ہے اُس کو بیر کہڑی آکھے جُلدا۔ کسا صاف ستھرے چشمے یا کٹھے توں سرگی ویلے شوالے یا بوہٹی واسطے سچا پانی آندے جُلدا تہ اِسی پانی نال اُنہاں کو کھارے (نہانے) چاہڑے جُلدا۔ بوہٹی کو وداعی ویلے جتھا زیور، کپڑے لئے وغیرہ دتے جلدے ہین اُتھا ہی کہر گرہستی دیاں مختلف چیزاں بھی اس کو داج دے طور تہ دتے جلدیاں ہین۔ بوہٹی دی شوالے دے کہر پہچن تہ بوہٹی دا حسب المقدور صدقہ شوالے والے کڈھدے ہین۔ بیاہ ویلے اس گل دا بھی تہیان رکھیا جُلدا کہ بیوہ عورت بوہٹی دے سامنے نہ آوئے۔

علاقہ اوڑی بچ موسما دے تغیر و تبدل دا اندازہ لائے واسطے بھی کئی عقائد موجود ہین۔ مثلاً کسے شخص کو اگر کم کیتے ویلے مچ نیندر آوے، بلی اپنے منہہ تہ پنجے کو اسطراں مارے جسطراں کہ منہہ تہوندی ہے، کسے بھی چوراہے تہ مچ سارے کالیاں پیلیاں (Ants) نکلن تہ منے جلدا کہ بارش بہرسی۔ اسی طراں اگر بارش جُمے والے روز بہرنی شروع ہووّے تہ ایہہ منے جلدا کہ پورے اٹھ روز توڑیں موسم صاف نہ ہوسی۔ اگر چڑیاں بارش دے پانیاں بچ نہانا شروع کرن یا بارشاں دا پانی مچ سارے بلبلے بناوے تہ ایہہ سمجھے جلدا کہ مچ زوردی بارش ہوسی۔ سیالے دے موسما دے دوران اگر ہلاں (Vultuves) کئیں کئیں کرکا چیخن تہ منے جلدا کہ برف ضرور پیسی۔ اسی طراں اگر تہپ ہور بارش کہٹھیاں لگن تہ آکھے جلدا کہ کسی کالی گڈری دا بیاہ ہوریا۔

مزماناں دی آمد بارے بھی اوڑی بچ کئی لوک عقائد موجود ہین۔ مثلاً بچے دا کہر دے اندر دار پہاری پھیرنا، آٹے دا گندھدیاں پتلا ہو جُلنا، کہراں اندر بل بچڑو (بُلبُل) دا آنا، رُٹی کھاہدے دے بعد پہانڈیاں دی لین لگ جُلنا، بوّے (Spide) دا کہر دے انساناں تے چڑھنا، کھانا کھانے دے بعد دواں نفراں دا کھٹھا ہک تھالی تہونا، ککڑی دا اچانک پھڑ پھڑانا ہور کا گادا کہر دے سامنے بولنا اس گل دی علامت سمجھے جُلدا ہے کہ کوئی مزمان اس کہر آرہیا ہے۔

سفر تہ نکلے ویلے بھی اتھا کئی عقائد دا دھیان رکھے جُلدا۔ مثلاً نکلن ویلے اگر کوئی خالی ہتھوں سامنے تھیں آوے تہ اس کو چنگا نیہہ سمجھے جُلدا، اسدے برعکس اگر کوئی دودھ کہن کا سامنے تھیں آندا ہووئے یا اسدے ہتھ بچ کسے بھی قسم دا رزق ہووئے تہ اس کو چنگی علامت سمجھے جُلدا۔ کسے بھی کم تہ جلے ویلے اگر بلی راہ کپ جُلے یا اگوں کُتا آندا ہووئے تہ اس کو بھی چنگا نیہہ سمجھے جُلدا۔ کئی لوک جمعے والے روز سفر تے نیہہ نکلدے ہور کئی اپنا سفر اس وجہ نال بھی ترک کر چھوڑ دے ہین کہ اُندے نکلے ویلے کسے نچھ ماری چھوڑی ہے۔ جس کہرا بچوں کوئی سفر تہ نکلیا ہوا تھا اُسی ویلے پہاری نہ پھیرے دا ہور بیاہی کڑیاں دے کنگھی نہ مارے دا بھی کئی جگہ تے رواج ہے۔ کئی جائیاں تہ عام کالسریاں منگل وار کو سر بھی نیہہ تہوندے ہین۔ کئی جائیاں تہ سفر کو نکلن ویلے رزق (چاول یا مکئی) دی کسی کٹوری یا تھالی کو ہتھ لوالے جُلدا ہو۔ اس رزق کو صدقے دے طور تہ کسے منگن والے کو دتے جلدا اُتاں جے سفر تہ نکلے والا سلامتی نال واپسی آجلے۔

علاقہ اوڑی بچ مچ سارے عملاں کو نحوست دا باعث سمجھے جلدا۔ مثلاً چہاڑو کہلا رکھنا، زیور دا گمنا، بہے دے شیشے بچ منہہ دکھنا، صدر دروازے دے مخالف آئینہ نسب کرنا، بوہے تہ کلینڈر لانا، کہرا بچ سیگ دا پتر رکھنا، کہر بچ اُلو رکھنا، چمٹا بجانا، کہلیاں چھوٹا پیشاب

خارج کرنا، شامی ہور راتی ویلے نوں کپنا، دنداں نال نوں ٹکنے، دند کریچنے، راتی آئینہ دکھنا، کڑیاں دا کہلا ہو کے کنگھی پھیرنا یا کپڑے بدلنے، نماشاں ویلے ککڑاں دی بانگ دینی، راتی ویلے کیتاں داڑ ونکنا، کاگاں دا بولنا، الوواں دا بولنا وغیرہ۔ اسدے علاوہ مختلف جسمانی اعضاء دی مخصوص حرکتاں کوئی چیزاں دی علامت سمجھے جُلدا۔ جسطراں ہتھا دی اگر سجی تل کو کھرک آوئے تہ سمجھے جُلدا کہ آمدنی ہوسی جد کہ ہتھا دی کھبی تلی دی کھرک کوخرچے بدھے دی علامت سمجھے جُلدا۔ پیر دی اگر سجی تلی بچ کھرک آوئے تہ سمجھے جلدا کہ سفر تہ جُلنا ہوسی۔ سجی اکھی دا پھڑکنا، چنگا سمجھے جُلدا جد کہ کھبی اکھ دا پھڑکنا مندا سمجھے جُلدا۔ اسی طراں موہنڈا اگر سجا پھڑکے تہ سمجھے جلدا کہ کوئی کم کرنا ہوسی ہور اگر کھبا موہنڈا پھڑکے تہ آکھے جُلدا کہ کھول ہوسی کناں بچ سائیں سائیں دی آوازاں اس گل دا عندیہ ہُن کہ کوئی خیر ملسی۔ بوٹ لہاڑے ویلے آکر بوٹاں دا منہہ جڑ جلے تہ سمجھے جلدا کہ کسے نال لڑائی ہوسی مگر بوٹاں دی گُھری جُڑے کو آمدنی بدھے دی نشانی منے جُلدا لوٹ یا پپل کو پُٹھا رکھنا چنگا نیہہ سمجھے جُلدا۔

اوڑی دے مچ سارے لوک اِس گل کو بھی مندے ہین کہ صبح صبح ہور نواں چن چڑھے ویلے اگر کسی چنگے یا صالح انسان، پہلیاں نظر پیووے تہ فر تیہاڑیاں مہینہ چنگے نکلدے ہین۔ مچ سارے لوک نواں چن دکھدیاں ہی پیسے بھی دکھدے ہین۔ علاقہ اوڑی کئی لوک اُتار والے روز نویں کپڑے (پہلی واری) نیہہ لاندے ہین۔ اُندا منا ہے کہ اگر اوہ اتار والے روز نویں کپڑے پہلی واری لاسن تہ ایہہ کپڑے جلدی ہی سڑ جلسن (اگ نال) کپڑے اچانک خاص کر شلوار پٹھی لائے تہ کئی لوک ایہہ مندے ہین کہ کسی قیدی دی رہائی عنقریب ہوئے والی یا علاقہ اوڑی بچ ہی کئی لوک نکیاں بچیاں دے نُہہ کسی پتر ے یا چاقو نال نیہہ کپدے۔ اُندا منا ہے کہ اس عمل نال بڑے ہو کا اوہ بچہ چور بن جُلسی گا۔

نظر دور کیتے ہور بلائیاں کونسائے واسطے جتھا اسپند ساڑھے جُلدا۔ اتھا ہی بوہے دی رُوڑا ٹبیل کا ساڑھے دا رواج ہے۔ صدقے دے طور تہ ستنا (۷ رقسم دے اناج) کپا کا جانوراں کو سٹے دا بھی چلن ہے۔ علاقہ اوڑی بچ ہی کئی جائیاں دے لوک اِس گل تہ بھی یقین رکھدے ہین کہ اگر کسی شخص دے گل بچ بل پیا ہووئے تہ کسی حاملہ کا لسری دے ملنے نال اُس کو آرام مل جلدا۔ اسی طراں نکیاں بچیاں دی بچ کمزوری کو گل دے بل دا نتیجہ بھی سمجھے جلدا ہور اس واسطے بھی پہارے پیر کا لسریاں کولوں گل ملالنا ضروری سمجھے جلدا تاں جے بچہ صحت یاب ہو جُلا۔

اوڑی بچ کاروباری طبقے نال جڑے دے لوک بھی کئی لوک عقائد تہ یقین رکھدے ہین۔ مثلاً اوہ صبح دے ویلے دی بوہنی دا کافی دھیان رکھدے ہین ہور کوشش کردے ہین کہ پہلے خریدار سودا نقد بچن اوہ پہلے خریدار کو خالی ہتھ بھی واپس نہ کیتے دی کوشش کردے ہین۔ اسدے نال ونال دکان صبح ہی صبح صفائی ہور ستھرائی کر کا کم دی شروعات کردے ہین۔

جد اسیں اعلاقہ اوڑی دے انہاں لوک عقائد دا غور نال مشاہدہ کردے ہاں تہ ہک گل صاف ہو جلدی ہے کہ انہاں عقیدیاں دی بنیاد سادگی ہور مذہبی عقیدت مندی ہے۔ کجھ اجے عقائد بھی ہین جیہڑے اساں کو اُندے ماحول نال اُندے گہرے ربط دا بھی عندیہ دیندے ہین۔ ایہئی وجہ ہے کہ اجے لوک عقائد تہ لوک حالیں بھی کاربند ہین ہور اُندے بغیر طرز زندگی، رہن سہن ہور گزر بسر فی الحال ممکن نیہہ لگدی۔ اسی طرز زندگی دی وجہ نال اتھا دے پہاڑی بولن والے اپنی پہچان ہور شناخت کو حالیں توڑیں قائم رکھ سکے دے ہین ہور اُمید ہے کہ ویلا لنگے دے نال ونال زمانے دے تغیر و تبدل دے باوجود اوہ لوک عقائد موجود رہسن جیہڑے کسے بھی علمی کھوج دے باعث وہم ثابت نہ ہوسن۔

☆☆☆

.....اشفاق افضل خان

اُوڑی بچ رائج شادی بیاہ دے رسم ورواج

اسلام بچ بیاہ یعنی شادی دا ہک اہم درجہ ہے انکاح من سنتی ۔مطلب نکاح سنت ہے مگر بیاہ نکاح سمیت ہور کافی ریتاں، رسماں تہ رواجاں نال نبھایا گیندا ہے۔ جائی درجائی رسم ورواج مختلف ہین۔اس واسطے بیاہ بھی مختلف رَسماں نال انجام دِتے گیندا ہے۔ بیاہ نہ صرف دواں فرداں کو جوڑ دا ہے بلکہ ایہہ تے دواں خانداناں کو بھی جوڑ دا ہے۔ایہہ ہک تہوار دی مانند ہے جیہڑا لوکاں دی زندگیاں بچ خوشی ومسرت آن دا ہے۔

چونکہ بیاہ ہر جائی مختلف رسم رروا جاں نال انجام دتے گیندا ہے تہ اوڑی دی گل کراں تے اِتھا بھی ہک مخصوص طریقے نال انجام دتے گیندا ہے۔اس بچ کجھ رواج باقیاں جگاں نال بھی ملدے ہین تہ کجھ مختلف بھی ہیں۔کیانکہ اوڑی بچ ترے زباناں بولے والے لوک رہندے ہین، پہاڑی، کشمیری تہ گوجری۔جنہاں بچ اکثریت پہاڑیاں دی ہے تہ اسی طراں تروا ں مذہباں دے لوک بھی رہندے ہین مسلمان، ہندو تہ سکھ۔

بیاہ بچ ہونے والے واقعے ترتیب وار کجھ اسطراں ہین:

بیاہ دیاں تیہاڑیاں:

ساریاں تھیں پیلاں اپنے مکاناں دی مرمت ہور سجاوٹ کیتے گیندی ہے۔اج کل

دیواراں کو پینٹ، پی او پی وغیرہ کیتے گیندا مگر پُرانے زمانے بچ چٹی مٹی نال مانجھدے آسے۔ اِس دے علاوہ کہراتہ اُسدے آس پاس دیاں جگاں دی صفائی کیتے گیندی ہے۔ کہرا دیاں اندرونی چیزاں دی صفائی بھی کیتے گیندی ہے۔

دیہاڑے بنھنا (باندھنا):

شوالے (دلہے) والے داروں چند ذمہ دار آدمی بوہٹی (دلہن) والیاں دے کہر گیندے ہین۔ اتھا دواں کبنیاں دے ذمہ دار آدمی بیاہ واسطے مل کا ہک تاریخ مقرر کردے ہین جیہڑی دواں کہرواں واسطے مناسب ہووے۔ زیادہ تر ایہہ کجھ دن تھیں کجھ مہینے تک مقرر کردے ہین۔ اس دوران شوالے والیاں کو دعوت بھی کھوالے گیندی ہے، خواہ اوہ چاء ہوئے یا کھانا وغیرہ۔

چاول چھٹنا:

ایہہ رسم کڑیاں واسطے مخصوص ہے۔ اس بچ رشتہ داراں، محلے دیاں تہ گراں دیاں کڑیاں بچ کا بیاہ بچ استعمال ہونا والے چاول (چھار دلے) صاف کردے ہین مگر اس رسم دی خاص گل ایہہ ہے کہ ایہہ رسم کھلے اَسماں تلے انجام دتے گیندی ہے۔ اج کل مکاناں دے آس پاس کھلی جائی بچ پرانے زمانے کُڑیاں کوٹھیاں دیاں چھتاں تے چاول چھاردیاں آسیاں۔ اس دوران کڑیاں پہاڑی لوک گیت (بتیاں) بھی گاندیاں ہین۔ چاول چھارے والیاں کڑیاں کو چاء پیالے دا رواج مگر کئیں کئیں جگہ انہاں کو کھانا وغیرہ بھی کھوالے گیندا ہے۔ کہراں دیاں کڑیاں چاول چھارنا والیاں کُڑیاں کو مٹھایاں بھی بنڈدیاں ہین۔

سِر کھولنا:

ایہہ رسم صرف بوہٹی واسطے مخصوص ہے۔ بوہٹی دیاں بالاں دیاں مینڈیاں کیتے گئی دیاں ہوندیاں ہین جس بچوں پہلی مینڈی اُسدا پہراہ کھولدا ہے فر باقی مینڈیاں اُسدے

چچرے پہراہ فر چچریاں پہیناں کھولدیان ہین۔اس دے بعد دعوت ہوندی ہے جس بچ چاول تہ سادہ ماس ہوندا ہے۔

دوستی لینا (دوستی لگانا):

محلے یا کہراں بچوں بوہٹی دی ہک سہیلی بنائے گیندی ہے جس کو تھرم پہئین (تہرم پہئین) آکھتے ہین۔اسی طراں شوالے دی بھی ہک دھرم پہنیڑ ہوندی ہے مگر شوالے دا ہک دوست بھی ہوندا ہے۔تہرم پہئین بوہٹی شوالے کو ہک گانا بن دی ہے۔گانا ہک قسم دا دھاگا ہوندا ہے۔

مہندی کھڑنا:

شوالے دے کہروں اُسدیاں چاچیاں تہ ماسیاں تہ تیہاڑی دے باراں ربجے بوہٹی دے کہر مہندی کہن کا گیندے ہین۔ایہہ ۵/۸ کُڑیاں نال ہک مرد مہندی دی ٹوکری ہور مٹھائی دی ٹوکری کھڑ دے ہین۔اسی دوران اوہ بوہٹی واسطے کپڑے تہ زیور بھی کھڑ دے ہین۔اتھا انہاں دا گیتاں نال استقبال کردے ہین ہور انہاں دی خوب کھوال پیال کردے ہین۔

مہندی کھولنا:

دوپہری دے بعد ۳۔۴ بجے مہندی گھولے گیندی ہے۔بوہٹی والیاں دے کہر شوالے دے کہروں آئی دی مہندی کھولے گیندی تہ شوالے دے کہر بھی اُسی وقت مہندی کھولدے ہین۔مہندی ہک خاص پہانڈے بچ گولے گیندی ہے جس کو ڈلو آکھتے ہین۔اس ڈلو انچ مہندی، پانی، لپٹن چاءدا کوڑا، تیل، کھوڑا بادام وغیرہ کھول کار کھ چھوڑ دے ہین۔

دوست اَننا:

مہندی راتیں لگ بھگ مغرب دی نماز تھیں بعد بیاہ والیاں دے کہروں چند لوک دوست یا تہرم پہئین کو آندے واسطے اُندے کہر گیندے ہین۔اوہ اپنے نال ڈھول وغیرہ

بھی کھڑ دے ہین۔ اوہ راہ بچ گیتاں گاندے تہ نچدے اُندے کہر پُچدے ہین۔ تہرم پہئین یا دوست دے کہر بھی چاء دی دعوت ہوندی ہے فر اوہ پورے جوش تہ دبدبے نال دوستی کہر آن دے ہین۔ دوستا نال ادھروں بھی کوئی لوک مثلاً محلے برادی دے لوک وغیرہ بھی آندے ہین۔

مہندی رات:

ایہہ دعوت سارے کم مکمل ہونا تھیں بعد ساریاں لوکاں کو روٹی کھوالے گیندی ہے۔ اس بچ محلے دے کہراں دے لوک، رشتہ دار، دور درازوں والے مہماناں کو بھی کھانا دِتا جُلدا ہے۔ اس دعوت بچ چاول تہ وازوان زیادہ مشہور ہے۔ مرداں کو عموماً پہلاں روٹی کھوالے گیندی ہے۔ اسدے بعد شروع مہندی لانے دا کم۔ جس دی وجہ نال اس کو مہندی رات آکھے گیندا ہے۔ شوالے یا بوہٹی دیاں پہنیاں اوہ کہولی دی مہندی دا پہانڈا تہ ہک شمع (موم بتی) دی ہک ٹوکری ہک کچے چاولاں بچ سجائی دیاں شمع، ہور مہندی دے پیکٹ ہور بیاہ دا کیک شامیانے بچ یا مکاناں دے بڑے کمرے بچ کھڑ دے ہین۔ تہرم پہئین شوالے دی سجی انگلی تے بندی لاندی ہے تہ اس اوپر پیسے بھی بندی ہے تہ فر باقی لوکاں بچوں جیہڑا بھی دینے چاوتہ اوہ بھی اسی انگلی تے پیسے بن دھا ہے۔ دوے پاسے بوہٹی کو مہندی کوئی چنگی ماہر لڑکی ہی لاندی ہے کیانکہ اس کو مہندی پورے ہتھاں کو لینی ہوندی ہے۔ اسدے بعد شوالے تے کڑیاں مٹھایاں چھنکد دیاں ہین۔ اس دوران ویڈیو شوٹنگ وغیرہ بھی ہوندی ہے۔ اسدے بعد بیاہ دا کیک یا پیسٹری کپدے ہین جیہڑا اتھا موجود ساریاں کو بنڈے گیندا ہے۔ اسدے بعد کڑیاں بھی کہولی دی مہندی لاندے ہین ہور ہک ہک پیکٹ بھی ساریاں بچ بنڈے گیندے ہے۔ فر اس دے بعد مرد لوک ٹہول دی تھاپ پہنگڑا کردے ہین۔ کُڑیاں اپنی جائی مانگا کھیڈیاں ہین۔ ہور گتکے بھی کھیڈے گیندے ہین۔ گتکے ہک

کھیڈ ہے جیہڑی ڈھولا دے ساز اوپر کھیڈے گیندی ہے۔ اس بچ دو آدمی ہتھاں بچ دو دو ڈنڈیاں چا کے تلوار بازی دے طریقے نال وار کردے ہین۔ ایہہ بڑا ہی دلچسپ کھیل ہے۔ اس دوران ہک آدمی مقرر کیتے گیندا ہے جیہڑا نیندا سلامانہ لکھدا ہے۔ ہک قسم دا لین دین ہے جیہڑا کئیں سو روپے تھیں کہن کا کئی ہزار روپے تک ہوندا ہے۔

پانی پہرنا:

اگلے دن صبح بیاہ والیاں دے کہروں لوک نزدیکی چشمے تے پانی پہرنے واسطے گیندے ہین۔ اوہ اپنے نال ڈھول وغیرہ بھی کھڑدے ہین۔ اوہ نچدے گاندے پانیاں کول پہنچ دے ہین۔ پانی پہرے واسطے تہرم پہئین ہک ڈولا (گھڑا) کھڑدی ہے، جس پر سجاوٹ ہور چتر کاریاں کیتے گئی دیاں ہوندیاں ہین، فر اوہ اس گھڑے کو پانیاں دے نلکے تلا رکھدی ہے، فر بوہٹی دا پہرا اس پانیاں کو چاقواں نال کپندا ہے۔ اس دوران کڑیاں رسم دیا مخصوص گیتاں بھی گاندیں ہین بلکہ اسی طراں شوالے دا پہرا بھی پانی کپدا ہے تہ تہرم پہئین اوہ پانی گھڑے بچ پہر کا کھڑدی ہے۔ پانی پہر کا اوہ واپس کہر دھوم دھام نال گیندے ہین۔ اُسی پانیاں نال ہور پانی ملا کا شوالے کو نہوالے گیندا ہے۔ ٹھیک اسی طراں بوہٹی دے کہر بھی اس کو اِسی پانیاں نال ہور پانی ملا کا نہولدا ہے ہین۔ نہا دھو کا شوالے کو شیو، خط وغیرہ کڈے گیندا ہے۔ اج کل شوالے کو کوٹ پینٹ یا پگ تہ شیروانی لوالدے ہین۔ پہلاں خاں سوٹ تہ واسکٹ لوالدے آسے۔ تیار کر شوالے کو گلا بچ سبیاں دے ہار بائے گیندے۔ اِس دوران کڑیاں گیتاں بھی گاندیاں ہین تہ شوالے تے مٹھایاں وغیرہ بھی چھنکردے ہین۔ بوہٹی کو لال یا سبز رنگ دا جوڑا لوالدے ہین۔ اس دے بعد لوکاں کو روٹی کھوالے گیندی ہے۔ پرانے زمانے بچ مکئی دیاں روٹیاں تہ جمیہ دا دودھ یا لہسی دیندے آسے یا فر کہواہ تہ کلچہ لیکن وقت بدلنا دے نال رواج بدلدا گیا۔ اَج کل چاول تہ واز وان

دتے گیندے ہین۔ نال پلاؤ تہ سلاد وغیرہ بھی۔

جنج:

شوالے دے کہر چند جانکار آدمی جنجا بچ گینا والیاں دی لسٹ بنادے ہین جنہاں بچ رشتہ دار، دوست، کہر والے ہوندے ہین۔ انہاں بچ کجھ گڈیاں والے بھی ہوندے ہین۔ بوہٹی دے کہر جنجا دا دھوم دھام نال استقبال کیتے گیندا ہے۔ کُڑیاں گیتاں تہ مٹھایاں نال جنجا دا استقبال کردیاں ہین۔

بوٹ چھپائے دی بدعت:

شوالا جیاں ہی بوہٹی دے کہر قدم رکھدا ہے تہ اوہ اپنے بوٹ (جوتی) لہاڑ دا ہے۔ کجھ آدمی اسدا بوٹ چھپا چھوڑ دے ہین۔ فر اس کو واپس دِتے واسطے اوہ کُجھ پیسیاں دی مانگ کردے ہین۔ اُس رسم تھیں بچنا واسطے شوالے دے دوست ہک ہور جوڑا بوٹ نال کھڑ دے ہین۔

نکاح:

بوہٹی دے کہر ساریاں تھیں پہلاں نکاح پڑھے گیندا ہے۔ اُس ویلے مہر دی رقم بھی طے کیتے گیندی ہے۔ فر جنجا کو کھوال پیال کیتے گیندی ہے۔ جنجا کو زیادہ تر پھت تہ وازوان دی دعوت پیش کیتے گیندی ہے۔ جنجا دی دعوت بیاہ دی ساریاں دعوتاں کولوں بہترین ہوندی ہے۔ اس بچ وازوان سمیت، بادم، کاجو، کشمش، پلاؤ، جوس، Cold Drink، فرنی وغیرہ دتے گیندا ہے مگر کئیں کئیں جگہ چا دینا دا رواج بھی موجود ہے۔ اسدے بعد شوالا اپنی سُسو (ساس کو) سلام دتے کو گیندا ہے۔ سلام دا مطلب کجھ پیسے (یا تحفہ)۔ اسی دوران شوالے دی سالی اُس کو دودھا دا گلاس پیالدی ہے، اوہ بھی اِسدے بدلے کجھ پیسے کہنڈی ہے۔

ٹمن:

ایہہ پُرانے زمانے دی ہک رسم ہے جس بچ کسے اچے درخت دی چوٹی تے کوئی ڈبی وغیرہ نشان رکھے جُلدا ہے جانجیان بچوں کوئی بھی شخص، ہتھا نال یا بندوق دا نشانہ لا کے اس کو تکسی یا چھاڑسی تاں بوہٹی کہر وکڈھے جُلسی۔

بگدر:

اجہی ہک ہور رسم آسی جیہڑی لگ بھگ اَج ختم ہوگئی دی ہے۔ بگدر ہک لکڑی دا پہارا موٹا تنا (مونڈا) ہوندا ہے یا گول نیلا پتھر جس دا وزن ۱۰۰ رکلو ہوندا آسا، چا کے بکنا ہوندا آسا۔ اس رسم بچ بگدر چانا ہوندا آسا۔ مطلب ایہہ کے جنجا بچ کسی ہکی آدمیاں کو ایہہ چاہا دا ہوندا آسا۔ جب تک بگدر نہ چائے گیسی تہ تب تک جانجی بوہٹی نہ کھڑ سکدے آسے۔ اسی واسطے اس زمانے بچ جنجا بچ ہک پہلوان آدمی ضرور رکھدے آسے۔ بوہٹی کوئی لوک ایہہ بھی اکھدے ہین کہ بوٹی داروں کوئی دانا آدمی بجرات سدا (پوچھدا) آسا تہ جانجیاں کو اسدا جواب دینا ہوندا آسا۔ جب تک اوہ صحیح جواب نہ دیندے آسے تب تک اوہ بوہٹی نہ کھڑ سکدے آسے۔ فر اس دے بعد بوہٹی دی بدائی ہوندی ہے۔ سب اس کو پُرنم اکھیاں نال بدھیا کردے ہین۔ اج کل بوہٹی تہ شوالا گڈی بچ بج کا گیندے ہین لیکن پُرانے زمانے بچ ہور اَج بھی کئیں جائیاں سڑک دی سہولت نہ ہونے دی وجہ نال بوہٹی پالکی (ڈولی) بچ تہ شوالا کہوڑے تے چڑھ کا گیندا ہے۔

پُل تار:

اس گڈی بچ جس بچ شوالا تہ بوہٹی ہوندے ہین اُسدا ڈرائیور کدے کدے پُلا پر گڈی موڑ کا روک چھوڑ دا ہے۔ اوہ کُجھ پیسیاں دی مانگ کردا ہے جسدے بدلے اوہ گڈی چلانے کو راضی ہوندا ہے، اس کو اس رسما کو پُل تار آکھدے ہین۔ ادھر شوالے دے کہر جنجا دا

استقبال گیتاں، مٹھایاں، پٹھا کیاں، کھوڑاں وغیرہ نال کیتے گیندا ہے۔ اس دوران کُڑیاں دا مانگا، مرداں دا پہنگڑا ہور گتکے بھی کھیڈے کو جُلدے ہین۔

بوہا پکڑائی:

شوالے دی پہن (بہن)، شوالے، بوہٹی ہور جنجا کو بوہے تھیں اندر گینا تھیں روک چھوڑ دی ہے۔ اوہ دروازے آ گا کھل کا راہ بند کر چھوڑ دی ہے۔ اوہ تاں ہی اندر گین دی اجازت دیندی اجد تکر نہ شوالا اس کو کوئی تحفہ دیسی۔

مورچان دی رسم (گھونٹ اُٹھانا):

اس رسم بچ شوالے دی ماء بوہٹی دی چُھنڈ چھیندی ہے تہ اوہ بوہٹی کو انگوٹھی لوادی ہے تہ اس رسم بچ بوئی کو ساریاں دے سامنے قرآن شریف بھی پڑھنا ہوندا ہے۔

منہہ دکھائی:

اگلی صبح محلے ہور کہراں دیاں کڑیاں، رشتہ داراں، بوہٹی کو دِکھے کو اُندیاں ہین تہ اوہ بوہٹی کو سلام دیندے ہین۔ سلام دا مطلب کجھ پیسے (۱۰۰/تہ ۵۰۰ وغیرہ)

بیاہ دیاں موڑنا:

بیاہ دے ستویں (ساتویں) یا یارے دن بوہٹی واپس اپنے میکے گیندی ہے۔ اُسدے نال شوالا تہ کجھ ہمسائے تہ رشتہ دار جن دی تعداد زیادہ ۱۲/۱۶ ہوندی ہے بوہٹی دے کہر گیندے ہین۔ انہاں کوز بردست دعوت نال نوازیا جُلدا ہے، جس بچ واز وان وغیرہ بھی ہوندا۔ باقی لوک بوہٹی تہ شوالے کو اُتھی چھوڑ کا واپس آندے ہین، اس رسم کو زیادہ تر ستماں آکھتے ہین۔ ٹھیک اسی طراں کجھ دن بوہٹی دے میکے رہنا تھیں بعد بوہٹی شوالا تہ ہور چند لوک بوہٹی کو واپس شوالے دے کہر چھوڑے کو آندے ہین۔

☆☆☆

.....نعیم شوکت خان

اوڑی تہ صحافت.....ہک جائزہ

ہر ملک دی ترقی بچ صحافت دا ہک بڑا ہتھ ہوندا ہے۔ تاریخ گواہ ہے کہ صحافت دی طاقت سُن وقتاً فوقتاً دُنیا بچ ہک انقلاب آندا دا ہے۔ جسطراں باقی ممالک ہور شہراں دی ترقی واسطے میڈیا سُن ہک اہم رول ادا کیتا دا ہے اُسدے مقابلے بچ اگر اسیں اُوڑی دا جائزہ کراں تہ ایہہ گل بالکل صاف ہے کہ میڈیا سُن اِس علاقے بچ صفر دے برابر کم کیتا دا ہے۔ اوڑی ہمیشہ کشمیر، ہندوستان ہور پاکستانی میڈیا واسطے ہک بارڈر رہے ہور اُس ویلے ہی اُوڑی داذکر اخباراں، ٹی وی یا ریڈیو تے ہوندا ہے، جس ویلے پاکستان تہ ہندوستان دے بچ Intiltration یا Cease fire vidation دی کوشش ہوندی ہے۔ اگر اسیں ترقیاتی روزگار ہور چند دیگر مسائل دی گل کراں تہ ایہہ گل سامنے آندی ہے کہ میڈیا سُن انہاں گلاں کو خاص اہمیت کدے بھی نیہہ دتی۔

اِس سوتیلے سلوک دی ہک وجہ ایہہ ہوسکتی ہے کہ اوڑی دی آبادی بچ صحافیاں دی تعداد بہت کہٹ ہے بلکہ نہ دے برابر ہے۔ اگر اسیں اوڑی دا جائزہ کران تہ ایہہ گل صاف

ہوگیسی کہ اوڑی کو صحافیاں ہور قلمکاراں دی سخت ضرورت ہے، کیاں کہ اسدی اُوڑی بچ صرف کُجھ شخصیات ہین جیہڑے اپنی قلم دی طاقت دا استعمال کردے ہین۔ اس بچ کوئی شک نیہہ کہ راجہ نذر بونیاری سُن ہر ممکن کوشش کیتی ہور جتنا ہوسکیا اُتنا اوڑی دے مختلف پہلو کو اُجاگر کیتے دی کوشش کیتی۔ انہاں سُن نہ صرف مختلف اخباراں کو بلکہ ریڈیو ہور ٹی وی تے بھی اوڑی کو نمائندگی کیتیا۔ ہور انہاں سُن وقتاً فوقتاً اُوڑی دے مختلف مسائل کو سرکار ہور لوکاں دی نظر بچ اِن دی بھرپور کوشش کیتی لیکن اگر بڑے پیمانے تے دِکھے گچھا تا ہک یا دو صحافی اتنی بڑی آبادی والے علاقے واسطے کافی نیہہ۔ اَجکل مختلف یونیورسٹیاں ہور باقی تعلیمی اداریاں بچ صحافت دا علم بھی دتے گیندا ہے مگر ایہہ گل بڑی افسوس دی ہے کہ انہاں یونیورسٹیاں تہ تعلیمی ادارائیاں بچ اوڑی دے طالب علماں دی حاضری نہ دے برابر ہے۔ شاید اوڑی دے والدین ہی اپنے بچیاں کو Mass commnication ہور دیگر صحافتی کورس کیتے دی اجازت نیہہ دیندے۔ جسطراں باقی کشمیر بچ ڈاکٹری ہور انجینئری پچھا ہر ہک ماء پیو لگیا دا ہے شاید اُسی طراں اوڑی دے حالات بھی کُجھ ایہی کہانی بیان کردے ہین۔ اگر اِتھا دے کُجھ بچے صحافت دے کورس پڑھدے بھی ہین مگر زیادہ تر صحافت دے بجائے اوہ گورنمنٹ نوکریاں کرنا پسند کردے ہین۔ جس ویلے میں کالج بچ Mass commnication دا کورس کر رہیا آساں تہ اُس ویلے چند ہور اُوڑی دے لڑکے ماہڑے نال کالج بچ ایہی کورس کردے آسے۔ اُس ویلے تھیں اَج تکر ۵ سال دے عرصے بچ مگو اُنہاں بچوں اپنے نال صحافت دے میدان بچ کوئی نیہہ دسدا ہے۔ کُجھاں سُن سرکاری نوکریاں تہ کُجھاں سُن اپنے کورس ہی بدل چھوڑے۔ جیہڑا اسدی قوم تہ اس علاقے دے واسطے ہک بہت بڑا نقصان ثابت ہور ہیا ہے جسدی وجہ نال اوڑی کو اوہ پذیرائی نیہہ ملی جسدا وہ حقدار آساتہ جسدی وجہ نال کافی چیزاں پر پردے پئے گئے ہور وقتاً فوقتاً پیندے

رہندے ہین۔ ترقی کماں بچ میڈیا ہک بہت اہم رول ادا کردا ہے ہور قومی میڈیا اسدی ترقی ہور پالیسی دا فیصلہ کردا نیہہ تہ چوراں دی اپنی مرضی ہے۔ اوہ کہیڑی جئی پگڑی لوکاں کو لوالن، والدین کو اپنی اولاد دا فیصلہ کیتے دا پورا حق ہے مگر کسی دے والد ہوئے تھیں پہلاں تہ انہاں اِس سماج دیاں چند ذمہ داریاں ہین جیہڑیاں ذمہ دار یا ہک صحافی دے بغیر شائد ہی کوئی ہور پورا کر سکا۔ اس واسطے بذریعے اس مضمون دے ماہڑی اوڑی دے تمام والدین، نوجوان طبقے، طالب علم تہ عام شہریاں تھیں ایہہ گزارش ہے کہ اِس شعبے بچ شمولیت کرن۔ اگر دِکھا گچھا تہ اُوڑی ہک بہت بڑا علاقہ ہے۔ عارضی بین الاقوامی سرحد ہوئے دی وجہ نال اس علاقے کو کافی مقبولیت ہے مگر جتھا تکر میڈیا دا سوال ہے اُوڑی کو کدے بھی میڈیا بچ اوہ درجہ نیہہ دتے گیا جسطراں ہندوستان ہور پاکستان دے درمیان Cease fire violation کو ہی میڈیا اہمیت دیندا ہے نہ کہ اوڑی کو۔ بالکل اسی طراں انتخابات دے دوران میڈیا اُوڑی کو اپنے مفاد واسطے Coverage دیندا یعنی کہ میڈیا اوڑی کو ہک موضوع کا چرچہ کردی ہے۔ اُوڑی دے لوکاں دی مشکلاتاں کو عام طور نظر انداز ہی کیتے گیندا ہے۔ اس بچ کوئی شک نیہہ کہ پچھلے سال بونیار بچ الطاف نامی ایک طالب علم کو CIST والے سُن گولی مار کا جان بحق کر چھوڑیا۔ اس واقعہ سن نہ صرف قومی میڈیا بچ بلکہ بین الاقوامی میڈیا دے ادارے جسطراں New yark Timas ہور کجھ میڈیا تنظمیاں سن اس واقع دی خاصی تشہیر کیتی۔ مگر وسیع طور تے دِکھے گچھا تہ چند ہی گنے چنے دے واقعات ہین جنہاں تے میڈیا سن بھرپور تبصرہ کیتا۔ اوپر والے واقع دے مقابلے اگر پرم پیلاں اوڑی پل حادثے دے واقع جس بچ ۲۸ رلوکاں دی موت ہوگئی آسی کو میڈیا سن مچ کہٹ پڑیائی دتی ہور اگر دتی بھی تہ اُس کو پوری طراں Follow نیہہ کیتے گیا۔ کیاں کہ انہاں ۲۸ رافراداں بچوں اجاں بھی پنجاں لوکاں دی لاشانیہہ ملیاں جسدی وجہ نال اُنہاں کو مردہ قرار نیہہ دتے گیا ہور

انہاں دے کہر والے گورنمنٹ دے ریلیف تھیں محروم رہ گئے۔ میڈیا دی کمزوری دی وجہ نال اس اہم پُل تے کروڑوں روپے خرچ کیتے دے باوجود اس دا تعمیر نو دا کم اجاں تک بھی نیہہ کیتے گیا۔ اگر انہاں واقعیاں دے بارے بچ لکھنا شروع کراں تاں تہ کُجھ شمارے ہی نیہہ کہ کتنے واقعے تہ سکینڈل ہوئے ہور دبائے گئے۔ اس واسطے اسیں اسی گل کو زیادہ سامنے آنساں کہ کہٹ یا نہ ہوے دے برابر صحافی ہون دی وجہ نال اوڑی دے واقعات کو میڈیا بچ جگہ نیہہ مل رہی جیہڑی اس کو ملنی چاہندی ہے۔ تقریباً ڈیڑھ لکھ دی آبادی والے اس علاقے بچ اگر اسیں دکھاں تہ صرف کُجھ ہی صحافیاں دے ناں سامنے آسن جیہڑے میڈیا بچ اوڑی دے واقعات تے تھوڑا بہت تبصرہ دیندے ہین جس بچ راجہ نذر بونیاری، مقصود احمد اوڑی ہور سید امجد حسین کاظمی وغیرہ شامل ہین۔ افسوس دی گل ایہہ ہے کہ اوڑی ہور بونیار بچ صرف کُجھ ہی مقامی اخبار ہی پہنچتے ہین جنہاں دی تعداد بھی کافی کہٹ ہے۔ جس نال ایہہ محسوس ہوندا ہے کہ اوڑی دے لوکاں کو حالاں قلم دی طاقت دے بارے بچ اتنی علمیت نیہہ، شاید اس سوتیلے سلوک دی وجہ نال اِتھا ہور اکثر ترقیاتی کم نظر انداز کیتے گئے ہین۔ اکثر و بیشتر کم مُچاں سالاں تھیں رُکے دے ہین نہ ہی گورنمنٹ انہاں پر توجہ دے رہی ہے تہ نہ ہی میڈیا۔ میں ہک صحافی ہُن دی حیثیت نال Rising Kashmir and Greate Kashmir اخباراں بچ اوڑی دے چند ترقیاتی ہور دیگر مسائل کو اُجاگر کیتے دی کوشش کیتی۔ اس وقت مگو ایہہ محسوس ہویا کہ جس گل یا مسئلے کو گورنمنٹ ہور لوکاں دی نظراں دے سامنے آنے گچھا اس تے ضرور گورنمنٹ دی طرفوں قدم چائے گیندا۔ مگر افسوس ایہہ ہے کہ اسیں لوک انہاں کماں دے بارے بچ اسطراں کم نہ کر رہے جس زور دی ضرورت ہے۔ اوڑی بچ Trade fecilization ceutre ہے جتھے آر پار تجارت انجام دتے گیندی ہے۔ ہور سرینگر مظفر آباد بس سروس دی اہم شاہراہ ہوئے دے باوجود اُوڑی

ہک بچھڑیا دا علاقہ ہے۔ اس دی وجہ صرف ہور صرف صحافت دی غیر موجودگی ہے۔ اوڑی بچ جتنی Power Production ہور ہی ہے اسدا 10 فیصد فائدہ بھی اوڑی دی عوام کو نیہہ ہور ہیا۔ بے روزگاری عروج تے ہے، لوکاں کو نکے علاج واسطے بھی سرینگر ہور بارہمولہ دا رُخ کرنا پیندا ہے، سکولاں واسطے عمارتاں برائے ناں ہین بلکہ ۲۰۰۵ء دے تباہ کن زلزلے دے بعد کافی سارے سکولاں بچ عمارتاں دی کمی ہے ہور تعلیم کھلے آسمان تلے ہو رہی ہے۔ زلزلے دے بعد عوام کافی مشکلاتاں نال دوچار ہوئی ہور ہور ہی ہے۔ انہاں ساریاں مشکلاتاں کو صرف صحافت حل کر سکتی ہے جسدی اوڑی دے سماج کو سخت تھیں سخت ضرورت ہے۔

تاریخ دے بڑے بڑے واقعے اس چیز کو ثابت کردے ہین کہ صحافت ہک قوم دا اہم ہور ساریاں تھیں طاقت ور جُز ہوندا ہے۔ گاندھی جی، راجا رام موہن رائے وغیرہ اوہ لوک آسے جنہاں سن ہندوستان بچ اس شعبے دا مطلب سمجھیا۔ اگر اسیں ہندوستان بچ صحافت دی شروعات دی گل کراں تہ James August Hickey نامی انگریز سن ہندوستان بچ صحافت کو شروع کیتا۔ Hickey سن Beugal Gazzethe یا Hickey Gazzatte نامی ہک انگریزی اخبار شروع کیتی، جس بچ اُس سن ہندوستان بچ برطانوی سامراجیت دے خلاف لکھنا شروع کیتا۔ Hickey تھیں پہلاں James Batt نامی ہک انگریز سن ۱۷۷۸ء بچ ہک اخبار شروع کیتا مگر اس کو Circulate کیتے دے بجائے لوکاں کو اسدے کہر اخبار پڑھنے واسطے گینا پیندا آسا۔ اسدے برعکس Hickey سن اپنا خبار Circulate کیتا۔ چند ہی سالاں بچ کافی ہور اخبار بھی شروع ہوگئے۔ راجا رام موہن رائے پہلے ہندوستانی آسے جنہاں سن اس قلم دی طاقت کو پہچانیاں ہور اپنے دو اخبار Sambad, Kaumudi بنگالی زبان بچ Mirut-ul- Akbar فارسی زبان بچ ۱۸۲۲ء

بچ شروع کیتے۔ اسدے علاوہ انہاں سن ہک انگریزی میگزین بھیشروع کیتی۔ اسی چیز دی وجہ نال راجا رام موہن رائے کو پہلا جدید ہندوستانی دا خطاب دتے گیا۔ بال گنگا دھر تلک سن بھی دو اخبار شروع کیتے جنہاں داناں Keshari آسا۔ گاندھی جی سن Young India ہور Apariya جواہر لال نہرو سن National Heretol نامی اخباراں کو شروع کیتا۔ ہور انہاں سارایاں لیڈراں سن برطانوی قبضے دے خلاف لکھنا شروع کیتا۔ اگر قلم بچ طاقت نہ ہوئے تاں ایہہ بڑے لیڈر جنہاں سن ہندوستان کو برطانیہ دے قبضے تھیں نجات دوالی اوہ لوک قلم دا استعمال کیاں کرن ہاں۔ انہاں لیڈراں سن صحافت کو سمجھیا ہور اسدا بھرپور استعمال کر کے ہندوستان کو آزاد کرالیا۔ انہاں لیڈراں سن وقتاً فوقتاً صحافت دے رول دی حوصلہ افضائی کیتی دے ہے۔ ہر ملک دے بارے بچ کافی کُجھ لکھ گئے جس نال انہاں کو ایہہ احساس ہوندا ہے کہ انہاں لوکاں سن صحافت دا استعمال کیاں کیتا۔ ایہہ تہ ہوگئی ہک ملک دی کل جیہڑا دُنیا دے ساریاں تھیں طاقت ور ملک دے قبضے بچ آسا۔ جے صحافت اتھا ہک اہم رول ادا کر سکتی تاں فراوڑی ہک ''آزاد'' ہور ہک نکی جی جا ہے، سوچو اتھا دی ترقی واسطے میڈیا کتنا بڑا رول ادا کر سکتا۔ اگر اسیں شروع کراں تہ ہک نکا نکا کم ہے مگر اگر اسیں دِکھتے رہواں تاں کدے نہ ختم ہونے والا کم بھی بن سکدا ہے۔ ماہڑی رائے اپنے اُوڑی دے لوکاں واسطے ایہہ ہے کہ اوڑی دے جیہڑے بھی لوک، جیہڑے معاشی لحاظ نال پچھے ہین ہور اوڑی دی ترقی دی فکر رکھتے ہین ہک جُٹ ہو کا کم از کم ہک اخبار شروع کرن۔ اس اخبار کھولے دے دو اہم فائدے ہوسن۔ پہلا اوڑی دے بارے بچ اس اخبار بچ اسیں لکھساں ہور اِسدی ترقی واسطے اس اخبار دے ذریعے ہر ممکن کوشش کرساں تہ دوا فائدہ ایہہ ہے کہ اُوڑی دے کجھ بے روزگار نوجاناں کو اِس اخبار دے ذریعے روزگار فراہم ہوسی۔ اگر اسیں ہک یا دو اخبار اوڑی بچ شروع کر کا انہاں کو سرینگر ہور بارہمولہ بچ Circulate

کرالاں ہور اسی دے ذریعے اپنی ہر مانگ تہ آواز اوپر پہچاواں تہ مکولگدا اس تھیں بڑا کوئی کم اوڑی دے فائدے واسطے ہوسی۔ ماہڑے حساب نال اسدی اوڑی ہور بونیار ہور دیگر علاقیاں دا مارکیٹ ہک اخبار دی ترقی واسطے کافی ہے۔ اسدے دکاندار ہور دیگر سرکاری تہ غیر سرکاری ادارے مثلاً سکولاں وغیرہ دے اشتہاراں دے ذریعے اخبار دی ترقی واسطے ہک بہت بڑا کم کر سکتے ہین۔ اسدے علاوہ اوڑی تھیں شائع ہونے والا اِس اخبار دے ذریعے اوڑی دے لوکاں ہور نوجواناں کو اوڑی ہور خاص کر پہاڑی زبان دی تہذیب و تمدن دے بارے بچ علمیت رہسی۔ مگر اُمید ہے جیہڑے بھی اوڑی دے ذمہ دار لوک ایہہ مضمون پڑھسن اوپر لکھی گئی دیاں گلاں دا رہک دھیان ضرور دئیون۔ اگر کوئی بھی اوڑی دی بڑی ہستی ایہہ پڑھ کا اس گل ناں راضی ہو گچھا کہ ہک اخبار کڈھنے دی ضرورت ہے ہور شروع کیتے دے بارے بچ کوئی خیال ہو کھتاں اوہ بغیر کسی نقصان دے ڈرتھیں ایہہ نیک کم جلد از جلد شروع کرن، اس کم بچ انشاء اللہ فائدہ ہوسی۔

اسدی اوڑی بچ رشوت خوری عروج تے ہے چاہیے اوہ کوئی بھی شعبہ ہوئے پیسے دتے بغیر کوئی کم حل نیہہ ہوندا۔ Revenue Deptt اساں کو اسدی اپنی R B A Certificete دے پیسے منگدے ہین۔ اگر کوئی پیسے دتے تھیں انکار کراتہ اس کو اوڑی بچ ایہہ حق ہی نیہہ رہندا کیاں کہ اوہ لوک فر کاغذاں بچ اجا کجھ وڑ کر چھوڑ دے ہین۔ وظیفے دی چوری دا کیس نہ ہی پچھو تہ بہتر ہے۔ اسطراں ہر ہک ڈیپارٹمنٹ بچ پیساں دے بغیر داخلہ ہی نیہہ ملدا۔ نمائندیاں دیاں شکلاں پنچ ہور سرپنچ لوکاں تے اکثر و بیشتر زیادتیاں کردے رہندے ہین جنہاں دے خلاف آواز دا کوئی بھی ذریعہ نیہہ۔ بحیثیت ہک شہری اساں تھیں جتنا ہو سکدا ہے اسیں اسکو کر کے ختم کیتے دی کوشش کر دیاں مگر افسوس ایہہ ہے کہ اس جاری رشوت خوری تہ لوٹ کھسوٹ کو نہ ہی اسیں کدے کمزور کر سکیاں نہ بند کیتے دا

سوال پیدا ہوندا۔ اِتھا جے اگر اسیں دِکھاں تہ صحافت دا رول ہی نظر آندا مگر اسدی قسمت اتنی خراب ہے کہ صحافت بھی اسدے اس علاقے بچ اپنا ایہہ کم نیہہ انجام دے رہی۔ کیاں کہ اسیں لوک صحافت دے میدان بچ کافی کم واقفیت رکھدے ہاں ہورنا ہی اساں کول اپنے کالم نویس ہین جیہڑے انہاں چیزاں پر اپنا تبصرہ پیش کرسکن۔ ایس ٹی دے واسطے پہاڑی بولے والے علاقیاں بچ ۱۹۹۰ء تھیں جاری ایہی جنگ چل رہی ہے، اس کو بھی میڈیا سن اکثر و بیشتر اہمیت نیہہ دتی۔ اوڑی دی گجر آبادی بھی اوڑی دی ترقی واسطے صحافت دے ذریعے کوئی رول ادا نیہہ کردی تہ کشمیری زبان بولن والے لوک بھی اس کم تھیں کافی دور رہنا ہی شاید پسند کردیں ہین۔ اوڑی دی ترقی واسطے انہاں تریاں زبان (پہاڑی، کشمیری، گوجری) بولن والے لوکاں کو ہک مٹھی ہوکا اگا بڑھنا پیسی۔ یکجہتی نال تہ صحافت دے بھرپور استعمال نال اپنے آپ کو تہ اوڑی کو Developod کرنا پیسی۔ اپنے موجودہ وسائل دا استعمال کرکا اپنی قوم ہور علاقے کو بھرپور فائدہ دینے دی ضرورت ہے۔ میڈیا دے ذریعے اپنیاں کمزوریاں دی نشاندہی کرکا انہاں کو دور کیتے دی لوڑ ہے۔ سرکار دی طرفوں جیہڑیاں بھی سکیماں لوکاں واسطے دستیاب ہین اُندے بارے بچ لوکاں کو باخبر کیتے دی ضرورت ہے۔ اوڑی دی بیشتر آبادی تعلیم یافتہ ہے جسدی وجہ نال انہاں لوکاں دا اکثر و بیشتر غلط فائدہ چائے گیندا ہے۔ میڈیا دے نال رل کا انہاں لوکاں دی ترقی ہور جاگرتی برابر کردا رہندا ہے۔ اوڑی دیاں ہسپتالاں بچ ڈاکٹراں دی کمی ہے، اکثر سکولاں بچ Infrasteeture نہ ہوئے دے برابر ہے، کافی سکولاں بچ کمپیوٹر ہونے دے باوجود بھی کمپیوٹر دی تعلیم نیہہ دتے گیندی، کجھاں علاقیاں بچ سڑکاں، پانی ہور بجلی دی اہم ضرورتاں واسطے لوک ترستے رہیندے۔ چار پاؤر پروجیکٹ ہوئے دے باوجود بھی اوڑی دے بیشتر علاقیاں کو پاور سپلائی تھیں محروم رہنا پیندا۔ سرینگر ہوا بیشتر قصبے بچ ۲۴ رگھنٹے بجلی تہ اوڑی بچ

کٹوتی۔ ایہہ ظلم نیہہ تہ ہور کے ہے۔ ہور ساریاں تھیں بڑی گل ایہہ ہے کہ اس ظلم دے خلاف آواز چائے واسطے بھی کوئی نیہہ۔

خواب پورا کرنا ہر ہک شہری دی ذمہ داری ہے۔ اوہ وقت آ گیا دا ہے جس بچ اوڑی دی ترقی واسطے Media out lets دی لوڑ نظر آندی ہے۔ جس چیز کو اسیں ہک لمبی مدت تھیں نظر انداز کرر ہے ہاں اس پر غور نال سوچے دا وقت سامنے ہے۔ اوڑی کو Regular reportors درکار ہین تا کہ قوم دا ایہہ Fourth estates اوڑی قوم دی باقی ترے کو مضبوط کر سکا۔

اگر ہک قوم دی صحافت لوکاں دی نیت دے حساب نال کم کردی ہے" مگر اس قوم دا کے حشر ہوسی جس کول ایہہ اہم جُز ہے ہی نیہہ۔ لہٰذا اساں لوکاں کو اپنیاں کمزوریاں کو نظر انداز کیتے دے بجائے انہاں کو شناخت کر کا انہاں کو دور کیتے واسطے کم کرنا ہے ۔

چلو جی قلم چاوتہ اگا بڑھو
نہ تیر نکالئے ، نہ تلوار نکالئے
جب توپ ہو مقابل تو اخبار نکالئے

☆☆☆

.....راجہ نذر بونیاری

مشاہیر اُوڑی.....ہک جائزہ

کسے عظیم شخصیت دی کسے مقام نال نسبت اس مقام واسطے ہمیشہ باعث افتخار منے گیندا رہیا ہے۔ اس مناسبت نال اس مخصوص جائی دی خاک بھی بڑی قسمت والی تہ پاک ہوگیندی ہے۔ اسدیاں بے شمار مثالاں تاریخ عالم بچ موجود ہین جنہاں بچ ساریاں تھیں بڑی تہ ٹاکری مثال مکہ معظمہ دی ہے۔ ایہہ اوہ جاء ہے جتھا نائب خدا رحمت العلمین سرور کائنات سرکار دو عالم حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دا جنم ہویا۔

ساڑھے چودہ سو سال پہلے مکہ شریف دی اہمیت صرف اس وجہ نال آسی کہ اتھا اللہ والے کہر دی تعمیر حضرت ابراہیمؑ سن شروع کیتی دی آسی تہ اس سنگلاخ چٹیل تہ ریگستانی خطے دی حرمت تہ قدر و قیمت خانہ کعبہ یعنی خانہ خدا نال ایہہ آسی تہ ہور کوئی وجہ نہ آسی۔ لیکن جد اللہ دے پیارے نبی رسولؐ اس مقدس سرزمین پر قدم رکھیا تہ اتھا دی مٹی دی حرمت بھی بدھ گئی تہ اسکو خاکِ شفا دا مرتبہ نصیب ہویا۔ اسطراں دُنیا بچ ہزاراں مثالاں ایسیاں ہین کہ ہر جائی دی اہمیت تہ مشاہوری کسے نہ کسے مخصوص انسان یا واقعے نال منسوب ہے۔ ایہہ معلوم دُور دی گل ہے Pre historic Age یعنی ماقبل تاریخ دے بارے بچ اجئی کوئی

شہادت نیہہ ملدی۔ اگر ملدی بھی ہے تہ اس کو Creative یا اختراعی واقع آکھ کا نظر انداز کیتے گیندا ہے۔ ماسوائے عقیدیاں تہ مذہباں دی تاریخاں دے۔ جنہاں بچ رامائین، مہابھارت، بدھ مت دے بانی مہاتما گوتم بدھ دیاں کہانیاں ہین۔ اسطراں یونانی بطاں تہ اُندیاں دیوتاراں دیاں کہانیاں جنہاں کو اَج کل دے زمانے بچ پروپیگنڈہ آکھے گیندا تہ کشمیر بچ اسکو "بھانڈاں دا پاتھر" آکھدے ہاں۔ نامور نقاد، مورخ، ادیب تہ افسانہ نگار پروفیسر علی عباس حسینی، مرحوم میر انیس تہ میر دبیر دے مرثیے کو بھی شہدائے کربلا دی بہادری دا پروپیگنڈہ آکھدے ہین۔ اوہ لکھتے ہین کہ کربلا دا واقعہ سچا تہ عبرت ناک ہون دے باوجود شاعراں سن فرضی بنا چھوڑیا تہ کئی گلاں آختراعی نوعیت دیاں اِس واقعے نال منسوب کیتے گیاں۔ قبل مسیح تہ معلوم دور بچ ہون والیاں واقعاتاں تہ شخصیتاں دے تذکرے نیہہ کیتے گئے جہدی وجہ نال بچ سارے واقعات تہ شخصیات دے بارے بچ معلومات دستاویزاں بچ ریکارڈ نیہہ ہو سکے دے۔ مگر آثار قدیمہ دی سائنس دیاں ماہراں دی بدولت اساں کو کجھاں گلاں دے ثبوت مل رہے ہین تہ دستاویزی تذکریاں دیاں حوالیاں نال شخصیات دے بارے بچ بھی تھوڑا بہت مواد مل رہیا ہے۔ ریاست جموں و کشمیر دی قدیم تہ معلوم دور دی تواریخ نال کجھاں محققاں کو اتفاق نیہہ۔ کیاں انہاں مورخاں سن جے کجھ بھی لکھیا اوہ یا تہ سنی سنائیاں گلاں پر مشتمل آسا یا ادھورے مشاہدے۔ مگر فر بھی اُندے بڑے احسان ہین کہ انہاں اسدا ماضی، حال نال تہ حال مستقبل نال جوڑن بچ اسدی مدد کیتی ہے۔

ہولیاں ہولیاں مُچ ساریاں گلاں کھل کا سامنے آرہیاں ہین تہ مشاہیر دے بارے بچ پتہ چل رہیا ہے اختلافات اپنی جائی مگر تحقیق شرط ہے۔ تحقیق دے رستے بند نیہہ ہوئے۔

جغرافیائی سرحداں سن مورخاں دی تحقیق بچ بڑیاں رکاوٹاں پیدا کیتیاں دیاں ہین۔

مثلاً ریاست جموں وکشمیر دیاں لوکاں کو اپنی ریاست دیاں شخصیتاں دے بارے بچ علم نیہہ، صرف گنے چنے دے ایہے خوش قسمت مشاہیر ہین جنہاں اپنیاں صلاحیتاں نال اپنی شناخت بعد از مرگ بھی قائم رکھی۔ مور خاں سن بھی مجبوراً صرف اُنہاں شخصیتاں دا ذکر کیتا دا ہے۔ جیہڑے عوامی زندگی بچ اپنی کسے نہ کسے خوبی دی وجہ نال مشہور ہوئے۔ یا روحانی سطح پر لوکاں دی رہنمائی کرکا امر ہو گئے۔ کُجھ علاقے ہجے بھی آسے جتھا دے لوک صرف دشوار گزار پہاڑی گزرگاہاں، پہاڑاں، نکیاں تہ ماہلیاں دے اوہلے رہندے آسے تہ Commnication برائے نام ہون دی وجہ نال ہک دوے دیاں حالاتاں تھیں بے خبر تہ ہک دوے تھیں انجان۔ کہنیاں جنگلاں، کٹھیاں، دریاؤاں تہ کسیاں تھیں ڈرکا لوک کدے کدے باہر نکلدے آسے۔ محض میل دو میل تکر سماجی رابطہ رہندا آسا۔ کدوں کون جمیا کون مریا کون کدھر گیا اُندی جانے بلا۔ لوک ہجرت کردے رہے مگر دویاں جائیاں جُل کا کم تھیں کم اُنہاں اپنیاں جنم جائیاں دے ناں نیہہ بھلا سکے۔ ایہہ اپنی زمی نال فرانہاں دے محبت دا ثبوت ہے۔

اس مضمون دا موضوع اوڑی دے اوہ مشاہیر ہین جیہڑے وطن تھیں ہجرت دے بعد بھی کسے نہ کسے طراں اپنے وطن دی مٹی نال جُڑے دے رہے تہ جد اُندی نسبت کسے مخصوص جائی نال جوڑے گئی تہ اس جائی دا رتبہ اُندے ناں نال بدھیا۔

ہن تکر ہوئی دی تحقیق دے مطابق جنہاں بزرگاں تہ شخصیتاں دا ذکر مختلف حوالیاں نال اُوڑی نال جُڑیا دا ہے اُنہاں بچ حضرت میاں محمد یونس (بنیاں دے حضرات) پروفیسر ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی، مولانا چراغ حسن حسرت، جنرل عبدالحمید خان، مولوی مرتضیٰ بیگ، خواجہ عبدالصمد بانڈے، راجہ حیدر خان، راجہ فیروز الدین خان، سلطان متولی خان (کٹھائی) وغیرہ شامل ہین۔ انہاں بچوں ڈاکٹر صوفی چراغ حسن حسرت، حمید خان

سن اوڑی تھیں ہجرت کر کا ناں کمایا تہ باقی بزرگ اِتھے رہ کا مشہور ہوئے۔ بالی ووڈ دے مشہور اداکار بلراج ساہنی دا رشتہ بھی اوڑی نال جُڑیا دا، اسدے رشتے دار اَج بھی اُوڑی بچ سکونت پذیر ہین۔ حضرت حافظ میاں محمد یونس دی والدہ گوہالن اوڑی دے آسے اُندا ہک صاحبزادہ اوڑی بچ دفن ہے۔ اُندی ساری زندگی اوڑی بچ گزری جتھا اوہ اتھادیاں لوکاں دی روحانی رہنمائی کردے رہے۔ پروفیسر ڈاکٹر محی الدین صوفی ایم اے ڈی لٹ حتمال رجگان نامبلہ دی شاخ بچوں آسے اُندا دادا راجہ محمد ظفر خان کو مہاراجہ سن کر دہن ہانگل پٹن (کریری) بچ جاگیر دتی دی آسی۔ ڈاکٹر صوفی دا جنم امرتسر بچ ہویا۔ انہاں اعلیٰ تعلیم لاہور تہ دہلی بچ حاصل کیتی تہ دلی کالج دے پروفیسر بن گئے فر دہلی یونیورسٹی دے رجسٹرار بھی رہے۔ پاکستان دے قیام دے بعد اوہ لاہور چلے گئے اوہ یواین او بچ رہے تہ سندھ دے گورنر بھی رہے۔

مولانا چراغ حسن حسرت کھوئی اٹہ پونچھ (موجودہ کوٹل) دے جاگیردار لالہ فقیر چند دے صاحبزادے بدرالدین بدر دے فرزند آسے، اُندا جنم بمیار اوڑی بچ ہویا۔ کیاں جے لالہ فقیر چند سن بدرالدین بدر قبول اسلام دے بعد اپنی وراثت توں عاق کر کا کہروں کڈھ چھوڑے دے آسے تہ اوہ آکا سلطان کٹھائی دے درباری بن گئے۔ سلطان صاحب اُنہاں کو بمیار بچ زمی دتی تہ اتھے چراغ حسن حسرت دا جنم ہویا۔ اتھوں اندے والد صاحب پونچھ ہجرت کر گئے۔ حسرت برصغیر دیاں کیاں اخباراں نال وابستہ رہے، انہاں بچ رنبیر شملہ، سیاست کلکتہ، الہلال البلاغ، زمیندار (لاہور) پنچایت گوجرانوالہ، شیرازہ، پھول تہ امروز (لاہور) اوہ ریڈیو پاکستان دے اردو پروگرام دے ڈائریکٹر بھی رہے تہ بی بی سی نال بھی وابستہ رہے۔ اوہ کولمبس تہ سندھ باد دیاں فرضی ناداں نال اخباراں بچ لکھدے رہے۔ حسرت تقریباً ہک درجن تصانیف دے خالق ہین۔ تاریخ کشمیر، مکانات حرف وحکایت،

کیلے کے چھلکے، چہار ستارے (چہاریاں یا صفا) وغیرہ اُنہاں لکھیاں جیہڑی بچ مشہور ہویاں۔

حسرت ۴ر جون ۱۹۵۴ء لاہور بچ انتقال کر گئے۔ اُندے صاحبزادے ظہیر حسن جاوید سن راقم کو ہکی خط بچ لکھیا کہ اس گراں دیاں پتھراں چٹاناں کو ماہڑا اسلام آکھیوتہ چمیو جتھا ماہڑا اجمیا پئے آسا۔ اُندے سارے خانداناں کو اس گل پر فخر ہے کہ انہاں دا تعلق کسے نہ کسے طراں اوڑی نال ہے۔ جنرل عبدالحمید خان دا اصل کہر تھا جل یا پاوڑیاں اوائی ہے۔ اوہ متحدہ ہندوستان دی فوج بچ بھرتی ہوئے تہ فرتقسیم دے بعد پاکستان بچ رہ گئے۔ ۱۹۷۵ء بچ اوہ پاکستانی فوج دے جنرل بن گئے۔ مولوی مرتضیٰ بیگ دا تعلق بلکوٹ نال آسا اوہ ہک عالم تہ فاضل تہ دینی رہنما آسے تہ علاقہ پہاڑ دے مفتی دے عہدے پر فائز رہے۔ اُندے مداح، معتقدین تہ مستفیض ہون والے اوڑی تھیں باہر اَج تکر اُندی ستائش کردے ہین۔

فلمی ستارے بلراج ساہنی فلم جگت بچ ناں کمایا۔ مگر فلمی دُنیا تھیں باہر بھی سماجی سطح پر اُندا کردار قابل تعریف رہیا۔ اوہ یہ ہک وقت ہک ہیرو، اداکار، ڈائریکٹر، پروڈیوسر، ڈائیلاگ رائٹر، کہانی کار تہ ادیب بھی آسے۔ اُندا آبائی وطن اگرچہ راولپنڈی آسا مگر اُندیاں جڑاں اوڑی دیاں کھتریاں دے خاندان بچ پیوست آسیاں۔ اُندے بھی رشتہ دار منوہر پروتھی عرف عزیز بھائی (بحوالہ وادی کی آواز وریڈیو کشمیر) مکودسیا کہ اوہ کئیں بار اُوڑی آئے تہ اِتھا چھپ کا کجھ تیہاڑے گزارے۔ اوہ اپنے رشتے دے بھائی مدن لال دے کہر لگامے رہندے آسے۔ مکئی دی رُٹی، کھوڑ، موٹھی دی دال، الاں، ڈبریاں پکال کا کھاندے آسے۔ میں ہک دفعہ بچشم خود بلراج ساہنی غالباً ۱۹۶۴ء یا ۱۹۶۵ء بچ جموں کشمیر ایس آر ٹی سی دی بسا بچ بیٹھے دے سگرٹ پیندے دِکھے۔ انہاں نال خیر پاٹھ بھی ہوئی مگر اُنہاں مکو آکھیا۔ ”بیٹا اس ساری بسا بچ صرف تُو ہک مکو جان دا ہین۔ ماہڑا ذکر کسے ہور نال

زنا کریں۔ میں ذرا اپنیاں لوکاں نال چند کہڑیاں زندگی دیاں بسا بچ گزارنا چاہندا ہاں۔ مکو بلراج ساہنی نال مل کا بڑی خوشی ہوئی اوہ لگامے بسا بچ آسے۔ میں ڈیوٹی چلا گیاں۔ جد ۵ ربجے میں واپس بونیار پہچیاں تہ اتھا دِکھیا کہ سو دو سو لوک جمع ہین تہ اتھا ہک فلیگ لگی دی ایمبیسڈر کار ہور کجھ سرکاری جیپاں کھلیاں آسیاں۔ کار بچ صدر ریاست ڈاکٹر کرن سنگھ بیٹھے دے آسے تہ کجھ میر قلی تہ مقامی لوک صدر ریاست کو کجھ مطالبے کرر ہے آسے، اسے کار دی مچھلی سیٹ تے بلراج ساہنی صاحب سگریٹ پھوک رہے آسے۔

ہور بھی پتہ نیہہ کتنے مشاہیر ہوسن جنہاں اِس دھرتی تھیں باہر جُل کا اسماناں دیاں بلندیاں چُھویا۔

اَج دی تاریخ بچ متعدد سماجی کارکن (بین الاقوامی سطح دے) انتظامیہ بچ بڑے بڑیاں عیدیاں پر مامور شخصیات، ماہرین تعلیم، بقید حیات ہین۔ اندے بارے بچ ہک الگ مضمون لکھے دی لوڑی ہے۔

☆☆☆

.....راجہ شاہد شجاعت

سُلطان کٹھائی

ڈبل تعظیمی سردار درجہ اوّل سلطان کٹھائی دا پوراناں ''محمد متولی خان'' آسا۔ اِنہاں کو ''سلطان کٹھائی'' اِس واسطے آکھدے آسے کیاں جے اندے اجداد مثلاً سلطان ہدایت اللہ خان صاحب، سلطان محمد خان دے دورِ حکومت تک اُندا دارالخلافہ کٹھائی آسا تہ سلطان محمد خان دے ہی عہد حکومت بچ دارالخلافہ کٹھائی تھیں تبدیل ہوکا موجودہ ''بجھامہ اوڑی'' بچ منتقل ہویا پر ایہہ جاگیر جتھے تک جاگیر کھٹائی دے ناں نال موصوف رہئی تہ سلطان ''سلطان کٹھائی'' دے لقب نال ملقب رہے۔ سلطان کٹھائی کو مہاراجہ پرتاپ سنگھ سن ڈبل تعظیمی سردار درجہ اوّل دے خطاب نال وی نوازیا دا آسا۔ اس واسطے اُنہاں کو باقی راجیاں تہ مہاراجیاں دے دربار بچ ڈبل تعظیمی سردار درجہ اوّل آکھے گیندا آسا۔ ہور اس خطاب دے ملنے بچ اوہ دربار تہ اسمبلی دے دوران مہاراجہ پرتاپ سنگھ دے سجے پاسے والی پہلی نشست تے بیہن دے مجاز آسے ہور باقی جاگیرداراں کولو اُندا رُتبہ اعلیٰ مقرر کیتے گیا دا آسا۔

سلطان محمد متولی خان خاندان بنی اُمیہ دے آخیری سلطان تہ ہک معزز کہرانے

دے لخت جگر آسے۔ حضرت عثمانؓ ذالنورین دی ۲۵ رویں پشت بچو ولی محمد خان بن سلطان محمد خان بن سلطان زبردست خان بن سلطان مظفر علی خان بن سلطان فتح علی خان بن سلطان ہدایت اللہ خان بن سلطان ہیبت خان ثانی بن سلطان مظفر خان (جس سن شہر مظفر آباد، آباد کیتا پہلیاں اوہ ویرانہ سنگلاخ آسا تہ اُسداناں چکڑی آسا۔ فر سلطان مظفر خان دے ناں تے اُسداناں مظفر آباد پیا) بن سلطان مرزا خان ثانی بن سلطان شاہ خان بن سلطان مرزا خان، بن سلطان دریا خان بن سلطان سنگار خان بن سلطان تاجدین خان بن سلطان جمال خان بن سلطان فتح خان بن سلطان نوردر خان بن سلطان موتا خان بن سلطان صاحب خان بن سلطان ہیبت خان بن سلطان قاسم خان بن سلطان کاشف خان (مورث علی) ابن شام ادہام بن شاہ محمود بن زین العابدین شاہ بن عبداللہ اصغر بن حضرت عثمان غنیؓ دے ولی عہد آسے۔

سلطان محمد خان دے چار فرزند آسے۔

ا..... ولی محمد خان صاحب (۲) عنائت اللہ خان صاحب (۳) فیروز الدین خان صاحب (۴) عنایت اللہ خان صاحب، ولی محمد خان صاحب دے عقد بچ دو بیبیاں آسیاں ہک بی بی باٹلہ خاندان بچو آسی جندے بطن تھیں سلطان محمد متولی خان ہور محمد حسین خان تولد ہوئے ہور دوئی بی بی پہلی پورہ والے زبردست خان دی نکی پہین بمبہ (بنی امیہ) خاندان بچو آسی جنہاں سن سلطان عطا محمد خان کو جنم دِتا۔

چونکہ ولی محمد خان سلطان محمد خان صاحب دی حیات بچ ہی فوت ہو گئے دے آسے، اس واسطے اوہ سلطانی تھیں محروم رہے۔ اکتوبر ۱۹۱۰ء بچ جس ویلے سلطان محمد خان اِس دنیا فانی تھیں رحلت فرما گئے تہ تمام اہل برادری تہ دوئے راجے مثلاً سلطان کھوڑی سلطان دوپٹہ راجہ کھلانہ وغیرہ سن بہ اتفاق رائے سلطان عطا محمد خان سکندر خان صاحب دی سرپرستی

بچ گدی نشین کیتا۔ کیاں جے اس ویلے سلطان عطا محمد خان دی عمر صرف ۶۰ رسال آسی۔ ہور سلطان محمد متولی خان کو اِس گدی تھیں دور رکھے گیا۔ کیاں جے اوہ بائلہ خاندان دی خاتون دے بطن تھیں تولد ہویا دا آسا۔ اُنہاں دِناں رواج آسا جے خاندان بنی اُمیہ نہ کسی دوئی قوم بچ رشتہ دیندے آسے تہ نہ کسی دوئی قوم بچ رشتہ کردے آسے۔ ہور کدے کوئی راجہ کسی دوئی قوم بچ رشتہ کرداوی آسا تہ اوہ کالسری اس خاندان دا رکن تصور نہ کیتے گیندی آسی۔ اوہ صرف ہک لونڈی ہوندی آسی تہ نہ اُسدے بطن تھیں پیدا ہون والی اولاد ہی جاگیردی وارث ہوسکدی آسی۔ اِس واسطے جاگیردا وارث سلطان عطا محمد خان کو ہی بنائے گیا۔

سلطان محمد متولی خان سن ایڈوکیٹ مرزا محمد افضل بیگ دی نگرانی بچ برادری دے اس فیصلے تہ روائت دے خلاف ہک کیس دائر کیتا۔ مہاراجہ پرتاپ سنگھ سن کیس کو Opinion واسطے ہائی کورٹ جموں و کشمیر کو ریفر کیتا۔ کیس برابر چار سال تک جاری رہیا۔ ہور اس دوران سلطان عطا محمد خان سن راجہ سکندر خان صاحب دی سرپرستی بچ ۱۹۲۲ء تک تقریباً چار سال حکومت کیتی۔ اِس دوران کافی برف باری ہوئی، زلزلے وی ہوئے تہ اُسدے علاوہ نکے موٹے شیعہ سُنی فسادات وی ہوئے، کافی مالی نقصان ہویا تہ جاگیر کافی قرضدار ہوگئی۔

الغرض تقریباً ۱۹۲۲ء بچ راجہ پرتاپ سنگھ کیس دوبارہ طلب کیتا تہ فیصلہ سنایا پہانویں جے محمد متولی خان ہک دوئے خاندان دی خاتون دے بطن بچوں پیدا ہویا دا پر اس دا مطلب ایہہ نیہہ کہ اوہ سلطنت دا حقدار نیہہ۔ کیاں جے جس ویلے ولی محمد خان سن اس کو اپنے عقد بچ آندا تہ اوہ اُس ویلے تھیں اس خاندان دا ہک رُکن بن گئی۔ ایہہ فیصلہ سنہری حرفاں نال لکھے گیا دا آسا۔

اسطراں سلطان محمد متولی خان کو اِس جاگیر دا جائز حقدار ٹھہرائے گیا تہ ۱۹۲۲ء بچ راجہ

جس ویلے اوہ ۳۰ رسال دی عمر دا آسا اُس سن سلطانی سنبھالی۔ سلطان موصوف حلیم طبیعت نرم مزاج، زاہد تہ عابد ہونے دے نال نال ہک بڑا ادیب، شاعر تہ فارسی دان آسا۔ میر محمد علی تاریخ اقوام پہاڑ بچ لکھدے ہین جے "سلطان محمد متولی خان صاحب ہونہار شاعر، ہر دلعزیز نوجوان ہور آنریری مجسٹریٹ ہین" اسدے علاوہ سلطان موصوف خوش شکل تہ سخی حاکم آسا۔ سخاوت دی حد ایہہ آسی جے دربار بچ ہر روز لنگر چلدا آسا تہ ہر مسافر کو جس ویلے وی اوہ حاضر ہویا ملدا آسا۔ کدے کدے تہ سلطان آپ ترکھڑی کہن کے لنگر تے کھانے کو دیکھے واسطے تہ تولنے واسطے گیندا آسا کہ آیا کھانا ٹھیک پکایا دا ہے یا نہ، کیا روزمرہ کولو کہٹ تہ نیہہ ہر پہکھا تر ہیا یا بلا امتیاز تہ بلا تہڑک ایندا تہ پہکھ مٹیندا آسا۔ پہلے پہل تہ سلطان موصوف شراب پینے دے عادی آسے پر اچانک ہک روز فقیر باکمال دا رُخ اُندے دربار دا ہر ہویا۔ اُس وقت وی اُندے سامنے پیمانہ چھلک رہیا آسا۔ مگر اِس رند باکمال کو جیہڑا شیر اتے سوار ہو کے آرہیا آسا۔ دِکھدیاں ہی ایسی طبیعت بدلی جے تیرے مہینے بعد اُس ویلے سلطان موصوف سن فراس دیوان خانے دا دورہ کتا تہ شراب دا پیالہ اسی طراں میز تے آسا تہ ترے مہینے بعد اس کو چاکا طاق دا ہروں باہر ڈوہل چھوڑیا۔ اُس وقت تھیں رنداں تہ فقیراں دے بڑے معتقد ہو گئے تہ راتیاں پانی تے بہہ کے عبادت بچ گزاران لگے۔ آخر بچ تہ تقوئے دا ایہہ عالم آسا۔ جے شاید کسے سن وی اُنہاں کو سُتیاں دیاں وی دکھیا ہووے۔

اُندے گدی نشین ہوئے دے نال ہی جاگیر کھٹائی اُس قرضے دے عوض ڈیپازٹ بچ کہدی گئی، جیہڑا انہاں تھیں پہلیاں کہدے گیا آسا تہ ایہہ جاگیر کجھ لگ بھگ ۱۸ رسال تک ڈیپازٹ رہئی۔ اِس دوران سلطان صاحب کو ۵۰۰ روپیہ ماہوار تہ گزارہ خواراں کو ۲۰۰۰ روپیہ سالانہ ملدا آسا۔ اِسدیاں دو قسطاں مقرر کیتے گیاں آسیاں۔ پہلی قسط ہاڑے دے مہینے بچ تہ دوئی قسط منگھرے دے مہینے بچ ملدی آسی۔ الاؤنس دا ہک

حصہ پہلی قسط بچ تہ دو حصے دوئی قسط بچ ملدے آسے۔ جاگیردا گزار ہونے دے بعد وی گزارہ خوراں کو باضابط گزارہ دِتے گیندا آسا۔ جہاں بچ عطا محمد خان صاحب نلوسہ (ایکزیکٹیو مجسٹریٹ) زبردست خان پہلی پورہ، قطب الدین خان تہ محمد اکبر خان وغیرہ آسے تہ اِنہاں کو ۲۰۰۰/روپیہ بلترتیب سالانہ مِلدا آسا، انہاں کو گزارہ خوراں اِس واسطے آکھے گیندا کیاں کہ ایہہ یکجدی کھاتے دے وارث آسے۔

سلطان کٹھائی دے دورِ حکومت بچ پردے دی سخت قید آسی بیگمات عموماً راتیں سفر کردیاں آسیاں۔ سفر عموماً پالکیاں بچ ہوندا آسا۔ رعایا بچ وی پردے دی سخت قید آسی۔ سلطان صاحب دے عقد بچ چار بیبیاں آسیاں۔ ہک محمد اکبر خان صاحب دی پہین آسی جس دے بطن بچوں راجہ عبدالعزیز خان صاحب تولد ہوئے۔ دوئیاں دو بیبیاں لاولد آسیاں تہ چوتھی بی بی بچوں جیہڑی اس وقت دی بقید حیات ہے۔ ہک پُتر تہ ہک تہی پیدا ہوئی۔

سلطان صاحب پُرخلوص مہمان نواز تہ شکار دے ازحد شوقین آسے۔ ڈاکٹر کرن سنگھ بن مہاراجہ ہری سنگھ دی ولادت تے ڈاکٹر کرن سنگھ کو سلطان صاحب سن کشمیری سیباں دا ہک بہت بڑا باغ معہ محل بطور برتھ ڈے پریزنڈنٹ دِتا آسا۔

سلطان صاحب سنجیدہ تہ معتبر شخصیت دے مالک ہوئے دے نال نال انسانی ہمدردی دا ہک پیکر آسے۔ نواب فرد جنگ۔ سردار آفندی، ایڈوکیٹ افضل بیگ، مہاراجہ اندور راجہ پڑھانہ تہ شہزادہ مصر انہاں دیاں خاص دوستاں تہ رفیقاں بچوں آسے۔ شہزادہ مصر سن سلطان صاحب کو مصری سونے دا ہک سگریٹ کیس بطور نذرانہ پیش کیتا دا آسا۔ راجہ نیپال وی انہاں نال شکار کھیڈنے واسطے کئی بار اُندی سلطنت دا رُک کیتا۔ راجہ خوشو محمد جس ویلے جاگیر تھیں مستثنیٰ کیتے گیا تہ اوہ وی سفارش واسطے سلطان صاحب دے دربار بچ حاضر ہویا۔ راجہ چینی دی سفارش دی عرضی واسطے کئی بار ڈبل تعظیمی سردار دے

دربار بچ حاضری دِتی۔

جاگیری وسعت:

سلطان کٹھائی دی جاگیر "درنگ بل" (ٹکی سلطان) بارہمولہ جتھا دا لمبردار انہاں دناں علی شاہ کنٹھ ہوندا آسا تھیں کہن کا کواہ دندا کٹھائی تک دریائے جہلم دے سجے کنڈے تے کھنڈی دی آسی۔ دریائے جہلم دے کھبے پاسے والے علاقے ہتمال راجیاں دے قبضے بچ آسے، جنہاں بچوں نوشہرہ اوڑی تھیں کہن کا مہورہ اوڑی تک ہتمال راجہ محمد زمان خان قابض آسا۔ مہورے تھیں کہن کا نالہ اوڑی تک راجہ فضل خان دی ۱۸۰۰۰ء دی جاگیر آسی۔ نالہ تھیں کہن کا سلام آباد اوڑی تک راجہ جبار خان قابض آسا۔ استھیں اگے دردکوٹ تک سرکاری پٹی آسی۔ دردکوٹ اوڑی تھیں کہن کا چکوٹھی تک راجہ محمد زمان (جاگیردار کھلانہ) دی جاگیر آسی تہ اِس تھیں اگے کوہالے تک کھکھ خاندان قابض آسا۔

اس جغرافیائی پس منظر بچ دریائے جہلم دے تمام علاقے درنگ بل بارہمولہ تھیں کہن کا کواہ دندا کھٹائی تک سلطان کھٹائی دی جاگیر بچ شامل آسے۔ اِس طراں سلطان صاحب دی کل جاگیر ۸۰۰۰۰ (اسی ہزار) دی آسی۔ ہور ایہہ ساریاں راجیاں سلطان دو پٹہ دی جاگیر صرف ۲۰۰۰۰ دی آسی۔ اِسدے علاوہ گڑھی حبیب اللہ مظفر آباد دے پُل دا نصف کسٹم تہ دو میل دے پل دا نصف کسٹم وی سلطان کھٹائی کہندے آسے۔ اِسدے علاوہ اوہ جنگلات جیہڑے بیرون لائن بچ شامل ہوندے آسے۔ آندی آمدنی دی سلطان صاحب کو ایندی آسی۔ چونکہ سلطان صاحب مہاراجہ دی اسمبلی دے ہک رُکن وی آسے۔ اس واسطے اسمبلی دے دوران مبلغ ۶۰۰ روپیہ الاونس وی ملدا آسا۔ ہور مہاراجے دے سجے پاسے پہلی کرسی تے وی بہنے دے حقدار آسے۔ جس ویلے وی دربار لگدا آسا۔ سلطان صاحب دو یا ترے پونڈ سونا بطور نذرانہ پیش کردے آسے (انہاں دناں ہکی تول ءسونے دی

قیمت صرف ۱۳/روپیہ آسی۔ سلطان موصوف رعایا کولو مالیہ وصول کردے آسے۔

نظام حکومت:

عوام بڑی خوش اسلوبی نال زندگی بسر کردی آسی۔ تمام رعایا سلطان تھیں مطمئن آسی۔ لوکاں دی سہولیت واسطے تعمیری قدم چائے گئے دے آسے، مذہبی رواداری آسی، کدے وی شیعہ سنی یا ہندو مسلم فساد نیہہ ہویا۔ مذہب دے پرچار واسطے جتھا ہر گراں بچ ہک مسجد تعمیر کیتے گئی دی آسی تہ اُتھا کئی مندر تہ گردوارے وی تعمیر کیتے گئے دے آسے۔ علاج معالجے واسطے یونانی شفاخانے تہ ابتدائی تعلیم واسطے پرائمری سکول وی کھولے گئے دے آسے۔ جاگیر دے مالیے دا ہک حصہ مہاراجے کو گیندا آسا تہ باقی چار حصے رعایا دی سہولیت واسطے صرف ہوندے آسے۔ اُندی جاگیر دی سب تھیں بڑی عدالت خود اُندی کچہری آسی۔ سلطان صاحب زیادہ تھیں زیادہ چھ مہینے قید دینے دے مجاز آسے پر انہاں سن پورے دور حکومت بچ اتنی بڑی سزا کسی کو وی نیہہ دِتی۔ وکیلاں دی فیس خود اپنے چنتے بچو ادا کردے آسے۔ ہور کدے کدائیں جرمانہ وی اپنے ہی چنتے تھیں دے چھوڑ دے آسے۔ جیل خانہ وی اُنہاں دے دربار بچ آسا، جیہڑا وی فیصلہ سلطان صاحب سنیندے آسے۔ ہائی کورٹ جموں وکشمیر اسدی دوبارہ جانچ پڑتال کردا آسا۔ قتل کیس دی تفتیش کرن دے مجاز نہ آسے۔ البتہ ابتدائی بیان قلم بند کردے آسے۔ ہور خود موقعہ ملاحظہ وی کردے آسے۔ سلطان صاحب دی پوری جاگیر بچ کوئی پولیس چوکی نہ آسی، کسی ضروری کیس دی تفتیش مہاراجے دی پولیس سلطان صاحب دے چپراسی کرالدے آسے۔ انہاں دِناں عوام دے نکے موٹے مقدمے سننے واسطے پنچایتاں بنائے گیاں دیاں آسیاں۔ سلطان صاحب دی پوری جاگیر بچ ہک ہی پنچائت ہوندی آسی۔ پنچائت وی دربار بچ منعقد ہوندی آسی۔ پنچائت دا سرپنچ خود سلطان دا ولی عہد آسا۔ باقی چواں ممبراں کو سلطان

صاحب خود چُندے آسے۔ ہر گراں بچ ہک ہِک چوکی دار تہ نمبردار ہوندا آسا جیہڑا مالیہ جمع کردا آسا۔ ہور سلطان دے احکام عوام تک پہچیندا آسا۔ ہور اُندے مسائل تہ عرضیاں سلطان اگے گزاردا آسا۔ اِنہاں سباں دی نگرانی واسطے ہک ذیلدار مقرر ہوندا آسا، جیہڑا علاقیاں دا دورہ کردا آسا تہ مالیئے وغیرہ دا حساب رکھدا آسا۔

زبان:

سلطان صاحب دی زبان پہاڑی آسی۔ عوام دی اکثریت وی پہاڑی بولدی آسی۔ کچہری دی زبان اُردو آسی۔ سلطان صاحب خود اپنا دستخط انگریزی بچ کردے آسے۔ خط وکتابت وی اُردو بچ ہوندی آسی۔ جرم خانے دی زبان پہاڑی آسی۔ سلطان صاحب پہاڑی لوک گیت تہ لوک کہانیاں سُننے دے بڑے شوقین آسے تہ پہاڑی صوفیانہ کلام بڑے وجد نال سُندے تہ خود وی گاندے آسے۔

پوشاک:

سلطان صاحب عام طور رواج دے مطابق شلوار قمیض تہ واسکٹ لیندے آسے۔ پلس فور (PLOS FORE) وی لیندے آسے۔ کچہری بچ کورٹ پتلون، ٹائی تہ ہیٹ لیندے آسے، جس ویلے مہاراجہ جاگیرداراں کو دربار بچ طلب کردا آسا یا جس ویلے اسمبلی لگدی آسی تہ اُستھیں قبل ہی اِنہاں کو پوشاک دے بارے بچ ہک فہرست روانہ کیتے گیندی آسی۔ جس بچ پیلی پگڑی ڈوگری طرز تے بدھی دی (۲) چِٹا لٹھے دا چوڑی دار پاجامہ (۳) کالا پمپ شوز (۴) کیم خواب دی شیروانی (۵) زری کمر بند جس نال سنہری دستے والی تلوار اویزاں ہوندی آسی۔ سلطان صاحب دا اپنا تہ کوئی حفاظتی نہ ہوندا آسا، البتہ جس ویلے اسمبلی ہوندی آسی تہ حفاظتی دستہ اُنہاں نال تعینات کیتے گیندا آسا۔

نظام حکومت دا خاتمہ:

ڈبل تعظیمی سردار درجہ اوّل سلطان محمد متولی خان کٹھائی دی حکومت دا خاتمہ وی ۱۹۴۷ء بچ اسویلے ہویا جس ویلے جاگیردارانہ نظام ختم کیتے گیا۔ انگریز حکومت دے خلاف بغاوت ہوگئی۔ اوہ ہندوستان چھوڑ گئے۔ مہاراجہ ہری سنگھ دی حکومت ختم کردتے گئی۔ خاتمہ چکداری ایکٹ ۲۰۰۷ء بدی الموات لاگو کردتے گیا۔ سلطان موصوف دے تمام محلات تہ دیوان خانے نذر آتش ہوگئے۔ اس انقلاب زمانہ دے صرف پنج سال بعد یعنی ۱۹۵۲ء تک سلطان کٹھائی زندہ رہے۔ انہاں دِناں حکومت دی طرفوں صرف ۵۰۰ روپیہ اُنہاں کو بطور الاؤنس ملدا آسا۔ مگر اس دوران اوہ زبردست دل برداشتہ آسے۔ حکومت دے خاتمے دا زمانے دے پھیر داتہ اپنی زبوں حالی دا اُنہاں کو سخت رنج آسا۔ ہور اکثر دیوان ظفر پڑھال کا سُندے آسے۔ ظفر دی سوانح پڑھدے آسے تہ اکثر ظفر دا ایہہ شعر گنگیندے آسے۔

دمدمے میں دم نہیں اب خیر مانگو جان کی
بس ظفرؔ اب ہو چکی تلوار ہندوستان کی

رات دن سخت عبادت کردے آسے تہ اُندی محفل بچ وی صرف رند تہ فقیر ہی ہوندے آسے۔ آکھے گیندا ہے کہ صبح سنجاں اُندی محفل بچ چالی (۴۰) رند باکمال ہوندے آسے جنہاں بچ حضرت بابا رُسل شاہ صاحب بار ہمولہ وی آسے۔ انہاں ہی دناں سلطان صاحب دی صحت خراب ہوگئی۔ ہور کئی عرصہ ڈاکٹر علی محمد جان دے معالجے بچ رہے۔ آخر اِسی دوران بنی اُمیہ خاندان دا ایہہ آخری سلطان تہ چشم و چراغ جہاں فانی تھیں رخصت ہوگیا۔ آخری وقت اُندی زبان تھیں ایہہ شعر گنگیندے سُنے گیا۔

سنگ دے ساتھی لدھے جاندے
اساں وی ساتھ لدھانا !

ہتھ نہ آوے پھر محمد
جائے وقت وہانا
اوکھی کہاٹی منزل پہاری
جاں سکے ڈر ڈر کے
عشق سکھلا کسے نہ پایا
جس پایا اُس مر مر کے

عشق مجازی کچ دا چوڑا جان سکے ڈر ڈر کے
عشق سکھلا کس نیہہ پایا جس پایا سو مر کے

☆☆☆

.....راجہ نذر بونیاری

حافظ محمد یونسؒ

(بنیاں والے حضرات)

عمر ہا در کعبہ بَت خانہ می نالد حیات
تا زِ بزمِ عشق یک دانائے راز آیدِ بروں

کشمیر صدیاں تھیں علم و ہنر تہ ادب دا مرکز رہیا ہے۔ اتھا دا علم تہ ہُنر اِتھا دیاں مذہبی رہنماواں تہ دانشوراں دے ہتھوں پروان چڑھیا۔ ایہہ دانشور، عالم تہ سیانے لوک اِتھا ہر زمانے بچ پیدا ہوندے رہے تہ اپنے عارفانہ، صوفیانہ، زاہدانہ، عالمانہ تہ مفکرانہ رنگ اتھا دی حیاتی دے کینواس پر چاہڑ کا اتھا دی سماجی زندگی تہ ثقافت کو رنگا رنگی بخش کا ٹُر گئے۔ انہاں بزرگاں دی رہنمائی اُسویلے وی اتھاہ دیاں لوکاں کو حاصل رہئی تہ اَج وی روحانی رہنمائی حاصل ہے۔ کشمیر کو رشیاں مُنیاں تہ صوفی بزرگاں دی باڑی آکھے گیا دا ہے تہ سچ وی ایہہ ہے کہ اِس جنت نظیر سرزمین پر لبھیاں لبھیاں ہستیاں پیدا ہوئیاں کہ جن دے روحانی فیوض تہ برکات تھیں نہ صرف اسدی ریاست فیضیاب ہوئی بلکہ برصغیر تہ دنیا دے دور دراز دے لوک وی اس وادی بچ بگدے عرفان تہ روحانیت دے ٹھاٹھاں مار دے سمندر اتھیں سیراب ہوئے تہ اِنہاں اپنی روحانی تریہہ بُجھائی۔

جد حضرت شاہ ہمدان سُن وادیٔ کشمیر بچ تشریف آندی تہ آکھے گیندا ہے کہ انہاں نال یاراں سو سادات دی کشمیر آئے۔ ایہہ سادات بحیثیت دینی مبلغ آئے دے آسے تہ ایہہ آندیاں نال ہی ساری وادی بچ اِدھر اُدھر کھنڈ گئے تہ دور دراز پہاڑی علاقیاں توڑیں گچھ پُہچے۔ اِنہاں بچوں لر سارے ایسے بزرگ آسے جیہڑے اپنے عیال، کہن کا آئے دے آسے۔

کجھ ایسے وی آسے جیہڑے سکھنے آئے دے آسے اُنہاں بزرگاں اِتھا قیام دے دوران بیاہ کیتے تہ فراتھا دے ہی ہوکا رہ گئے۔ اکثر زیارتاں جیہڑیاں کشمیر دیاں گراں بچ ہین انہاں ہی بزرگاں دے مقبرے ہین۔ کشمیر دیاں اُسویلے دیاں لوکاں سُن جیہڑے اس ویلے توڑیں شیو فلسفے دے پہگت آسے، اسلام قبول کیتا تہ اِسدے بعد جیہڑے نو مسلم وادی بچ رہ گئے اوہ وی دینی تبلیغ دے سلسلے بچ دور دراز علاقیاں بچ گئے تہ اِس طراں ہک عجیب جیا سماجی میل ملاپ قائم ہوگیا، ویلے وِیلے اِتھا دیاں لوکاں پر مختلف قسماں دیاں اَسمانی آفتاں مثلاً کال، پہکم، بیماریاں، انائیاں نازل ہوئیاں تہ لوک اپنے خالق حقیقی دے ہور نیڑے ہوندے گئے۔ انہاں مصیبتاں ویلے رُب دیاں نیک بندیاں انہاں مصیبت زدہ لوکاں دی دستگیری کیتی۔ اللہ دے ایہہ نیک بندے ہر فِرقے بچوں جمے تہ اِنہاں بلالحاظ مذہب وملت محض انسان بن کا انساناں دی خدمت تہ روحانی رہنمائی کیتی۔ اس گلا نال سارے اِتفاق کرسو کہ جد کدے وی کوئی مصیبت، آفات سماوی یا بندیاں دی پیدا کیتے گئی دی تکلیف کِسے جائی سر چاندی ہے۔ اُسدا رُخ گراں ہوندا ہے ہین۔ ملکاں دے حکمران پہانویں کوئی وی ہوون۔ اوہ صرف شہراں دی آبادی دا ہر زیادہ توجہ دیندے ہین تہ گراں خاص کر دور دراز پہاڑی علاقے اِنہاں مراعاتاں تھیں محروم رہ گیندے ہین تہ ہوندیاں ہوندیاں ایہہ لوک اپنا آخری سہارا صرف واحد اللہ دی ذات کو سمجھدے ہین۔ بے

شک اللہ دی ذات پہلا سہارا وی ہے تہ آخری وی۔ مگر شہراں دیاں بسنیکاں دے مقابلے بچ دیہاتاں تہ خاص کر پہاڑاں بچ رہنے والے لوک اپنیاں امیداں دا رشتہ خدا نال جوڑ کہندے ہین۔ خطرناک تھیں خطرناک بیماریاں دے دوران وی اوہ تعویذ گنڈاں ٹونے ٹانے پیراں فقیراں دیاں پھوکاں تہ دم تہ زیارتاں پر حاضری بچ یقین رکھدے ہین تہ سبحان اللہ اساں ساریاں دا خالق تہ مالک اُنہاں کو کدے نیہہ شرماندا۔ اگر حکومت وقت شہراں بچ ڈاکٹر تعینات کر سکدی ہے تہ احکم الحاکمین اِنہاں رعایتاں تھیں محرام اپنیاں دویاں بندیاں کو وی اینویں جیا نیہہ ہون دیندا۔ اتھا ایسے ایسے بزرگ پیدا ہوندے ہین جیہڑے مذہبی، روحانی، سماجی تہ علمی رہنمائی کر سکدے ہین۔

کشمیر بچ اولیائے کرام دے تذکرے پڑھ کا ایہہ ثابت ہوندا کہ حقیقت بچ اللہ دے طرفوں پہچیئے گئے دے ایہہ اولیاء تہ فقیر ہی دراصل اتھا دے اصلی حکمران رہئے دے ہین۔ انہاں صحیح معنیاں بچ لوکاں دیاں دِلاں پر حکومت کیتی دی ہے تہ لوک سچائی تہ عشق حقیقی دا ہر راغب کیتے دے ہین تہ انہاں کو زندگی تہ موت دیاں رمزاں دسیاں دیاں ہین تہ وقتاً فوقتاً وبائی بیماریاں، سیلاب، پہکم تہ اگ وغیرہ جیسیاں مصیبتاں تھیں لوک بچائے دے ہین۔ بقول کِسے فقیری اصلی سلطانی ہے۔

پہاڑی قوم اپنے مخصوص تہذیبی تہ سماجی پس منظر بچ سینکڑے چمکدے دیئے تہ تارے رکھدی ہے تہ ایہہ تارے اَسدی ثقافت کو تا قیامت لوہ بخشدے رہسن تہ اَسدے تہذیبی اُفق تے چمکدے تہ دکھاں ماردے رہسن جیہڑے تارے اَج وی اَسدی حیاتی اُپر نور تہ ضیاء پاشیاں کردے ہین۔ اُنہاں بچوں ہک اُچی تہ سچی شخصیت حضرت حافظ محمد یونس صاحبؒ دی ہے۔ حضرت مرحوم برصغیر بچ عموماً تہ ریاست جموں و کشمیر بچ خصوصاً بنیاں والے حضراتاں دے ناں نال مشہور ہین تہ جس زبان تھیں بنیاں والے حضراتاں دا ذکر

ہوندا ایہہ کمال عزت تہ عقیدت نال ہوندا ہے۔

حضرت حافظ محمد یونس صاحبؒ دے والد حضرت حافظ محمد جی صاحب تہ اُنہاں دے دادا حضرت شیخ جمال الدین صاحبؒ وی اولیاء اللہ آسے۔ انہاں دی پوری زندگی شریعت محمدیؐ دے مطابق تہ روحانی طور اُتے اوہ عروج تے آسے۔ معرفت دے اسماناں پر چمکدے رہئے دوہے ستارے ساری ریاست تہ پنجاب بچ اپنے عرفان دی ضیاء پاشی کردے رہئے تہ ہزاراں مجروح تہ دُکھی دِلاں کو آسودگی تہ حوصلہ بخشدے رہئے تہ جدا وہ اپنا مشن پورا کر کے ٹُر گئے تہ ایہہ ذمہ داری حضرت ہوراں دے موہنڈھے پر پے گئی۔ فقیری جیہڑی درحقیقت حقیقی سلطانی ہے دی خلافت حضرت ہوراں کول آن نال بنی شریف دا ایہہ چشمہ عرفان ہور وی ٹھاٹھاں مار مار کا بکن لگیا تہ اِسدے روحانی دربار بچ ہور وی رونق آ گئی۔

بنی شریف علاقہ چکار سابق تحصیل اوڑی دا ہک نکا جیا گراں ہے، اسدی وجہ تسمیہ دسدیاں ہوئیاں راوی آکھدا کہ اِتھے کِسے زمانے بچ ہک نِکا جیا بن آسا، جس کو لوک بنی آکھدے آسے تہ اِس بناں بچوں معرفت دا دینہہ جد طلوع ہویا تہ اسداناں بنی شریف ہو گیا۔ واللہ اعلم۔ حضرت حافظ محمد یونس صاحبؒ اِسے گراں بچ حضرت حافظ محمد جی صاحب دے کہر تولد ہوئے۔ جس دا پیو ہک ولی اللہ ہووے اُسدی پرورش کِس ماحول بچ ہوئی ہے، ایہہ آکھنے دی کوئی لوڑ نیہہ۔ خدا ترسی تہ کدا شناسی دے علاوہ نفس شناسی دا جذبہ وراثت بچ ملیا۔ حضرت ہوراں دی دینی تعلیم اپنے کہر بچ ہی ہوئی۔ چونکہ اُندے والد صاحب تہ دادا جان دوئے فارسی تہ پہاڑی بچ شاعری کردے آسے۔ لہٰذا سخن خوری دا فن وی وراثت بچ ملیا۔ حافظ محمد جی صاحبؒ دی شاعری دا موضوع صوفیانہ تہ فلسفیانہ آسا تہ حضرت ہوراں دی شاعری پر وی ایہی عارفانہ رنگ آنا قدرتی آسا تہ حضرت محمد یونس صاحبؒ دے دادا حضرت شیخ جمال الدین صاحب ہوراں دے بارے بچ آکھے گیندا ہے

کہ اوہ راتیں تیہاڑی اتنی عبادت الٰہی کردے آسے کہ ذکر کر کر کا اندیاں موراں پر کُھڈ ہوگیا دا آسا تہ اُندے سجے پاسے پسلیاں دے درمیان کھل پھٹ گئی دی آسی تہ کِسے کسے ویلے تہ آندراں باہر نکل گیندیاں آسیاں اکثر بابا فریدؒ دا ایہہ دوہا پڑھدے تہ روندے رہندے آسے۔

اُٹھ فریدؒ بچاریا من دا دیوا بال
خصم جنہاں دے جاگدے اُنہاں کے نیندر نال

عشق دی اگ اُندے پنڈے کو ساڑ رہئی دی آسی تہ اوہ نفس دی خواہش دے خلاف چراغ معرفت دیاں المبیاں بچ ہمیش اپنے وجود کو خاک بنانے واسطے راتیں دیہناں ریاض کردے آسے۔

بنی شریف حقیقی کنٹرول لائن دے پار ہون دی وجہ نال حضرت حافظ یونس صاحبؒ دے بارے بچ خاطر خواہ معلومات حاصل نیہہ ہوسکے۔ تاہم میں کوشش کر کے اُنہاں دیاں تصنیفاں اُنہاں دی ہک تصویر تہ کجھ خطوط حاصل کر کہدے دے ہین تہ اُنہاں دیاں خاص مصاحباں تہ مریداں کولو اِنٹرویو کہدے دے ہین۔ میں کوشش کر کا صرف مستند واقعات تہ تفصیلات ہی قلمند کیتے دے ہین تہ فِر وی اگر کوئی کوتاہی رہ گچھے تہ مکو اُمید ہے کہ تسیں درگزر کر سو تہ ماہڑی رہنمائی کرسو۔

حافظ یونس صاحبؒ دیاں مریداں دا حلقہ کافی وسیع آسا تہ اوہ مختلف علاقیاں بچ دورے وی کردے آسے۔ اوہ ہک سدھے سادے تہ منکر المزاج تہ شریف اِنسان آسے۔ اوہ ہر ہک مِلے جُلے والے کو باجی آکھدے آسے۔ قرآن شریف دی تلاوت بلاناغہ کردے آسے تہ سیف الملوک وی پڑھا کا سُنیدے آسے۔ اوہ مذہبی معاملیاں تہ کہر یلو تنازعیاں بچ شریعت محمدیؐ دے مطابق فتویٰ دیندے آسے تہ لوکاں دے آپسی جھگڑے تہ کھول

مٹاندے آسے۔ اکثر جدا وہ دُکھی ہوندے تہ ایہہ اشعار پڑھدے ۔

پنجر روندا زارو زار پنکھی پھر ملاں ہک وار
ٹُرٹے سب پنجر دے جوڑ پنکھی جلدی واگاں موڑ
پنکھی میں سٹیا بچ غار ڈوہنگی جگہ دے بچکار
کیتی تُدھ نیہہ کجھ لوڑ پنکھی جلدی واگاں موڑ
پنکھی میرے گل دا ہار میں ساں جنگل اوہ گلزار
ٹُرٹے سب پنجر دے جوڑ پنکھی جلدی واگاں موٹا

پنکھی تہ پنجر دراصل روح تہ جسم دیاں علامتاں ہین جسم ہک مکان تہ روح مکین، اگر روح دی مناسب نشوونما تہ پرورش نہ ہووے تہ اوہ عشق دے دسے ہوئے راہ دا ہر نیہہ چل سکدا تہ اوہ خود سر تہ باغی ہو گیندا ہے تہ اسدے نتیجے بچ اوہ جسم کو جدھر چاہے اُدھر ٹور جولدا۔ اوہ ہمیش اپنیاں مریداں دی اس گل دا ہر توجہ موڑ دے رہئے کہ "سچا انسان تہ مسلمان صرف اوہ بندہ ہو سکدا جیہڑا نفس دے کہوڑے کو پوری طراں قابو بچ رکھ سکدا ہووے حضرت ہوریں مریداں کو نماز روزہ اختیار کیتے دی نصیحت کردے آسے" تہ نتیجہ ایہہ نکلیا کہ جیہڑے انہاندے مرید صالح آسے اوہ اللہ دی خوشنودی تہ اپنے پیر کامل دی مدد حاصل کیتے بچ کامیاب ہو گئے۔

حضرت حافظ صاحبؒ دا نسب نقشبندی سلسلے نال ملدا ہے تہ اس سلسلے دے جتنے وی ولی اللہ گزرے دئے ہین اُندے خلاف حضرت ہوریں وی کدے کسے کو بُرا نہ آکھدے آسے تہ نہایت حلیمی نال کلام کردے آسے۔ اُندا اِس گل بچ پکا یقین آسا کہ اوہ دنیا بچ کِسے کو نقصان پہچائے یا بددعا آکھے واسطے نیہہ پہیجے گئے دے بلکہ اللہ تعالیٰ سن اوہ غریباں محتاجاں، مسکیناں، بیماراں تہ پریشان لوکاں دے مسئلے حل کرن واسطے دنیا بچ

آندے دے ہین ۔ چنانچہ بقول راوی اُندے دربار بچ ہمیش محتاج تہ مسکین لوک ایندے آسے تہ حضرت ہوراں کو جے نیاز نذرانے ایندے آسے اوہ انہاں بچوں موقعے پر حسب حاجت تقسیم کر چھوڑ دے آسے، کدے کدے اُنہاں کول اپنے کہر کھاہدے واسطے وی غلہ نہ رہندا آسا۔ ہک دفعہ اُندے کہر ہک ایسا مرید آیا جیہڑا ہک جاگیردار ہون تھیں علاوہ بڑا مشہور تہ مقتدر شخص آسا۔ حضرت ہوریں بڑے پریشان دِسن لگے تہ مرید اسن پچھیا حضرت تسیں مکو دکھ کا اداس جیئے کیاں ہو گئے ہو۔ حضرت سُن تبسم فرمایا تہ آکھن لگے تُسیں اَج پہلی دفعہ ماہڑے غریب خانے پر آئے دے ہو تہ اَج لنگر بچ راشن مک گیا دا ہے۔ تُساں واسطے حسب حیثیت کوئی ایسی چیز نیہہ جیہڑی میں پیش کراں'' راوی آکھدا کہ حضرت تھوڑی چراکھیاں بند کر کے لیٹ گئے، اِتنے بچوں ہک ہور مرید ہک ککڑ تہ باغ دی باسمتی کہن کا حاضر ہویا، جس نال حضرت سن اپنے اُس مرید دی خاطر تواضع کیتی۔

حضرت نال جیہڑیاں کرامتاں منسوب کیتے گیندیاں ہین اُنہاں بچوں میں صرف انہاں کرامتاں داذکر کرناں مناسب سمجھدا ہاں جندے بارے بچ ہک تھیں زیادہ شہادتاں مِلیاں تہ جنہاں دے بارے بچ مکوا یہہ یقین ہویا کہ مُستند ہین۔

ہک دفعہ حضرت کِسے علاقے تھیں واپس کہر مُڑ رہے آسے۔ جدا وہ بنی شریف بچ داخل ہوئے تہ کوئی آدمی اِنہاں کول حاضر ہویا تہ آکھن لگا کہ حضرت تسیں فی الحال کہر جلن دا ارادہ ملتوی کر دیو۔ تسدیاں نوکراں سن ہک گاں ذبح کیتی دی ہے تہ تھانیدار صاحب سن مذبوح گاں ضبط کیتی دی ہے۔

حضرت ایہہ سن کا کجھ پریشان جئے دسن لگے فر توقف فرما کا کہر دا ہر قدم سٹیا۔ کہر پُہچ کا اُنہاں دِکھیاں کہ واقعی ایہہ خبر صحیح آسی۔ انہاں تھانیدار صاحب کو پچھیا۔ باجی تسیں

کیاں ناراض ہو؟"۔ تھانیدار صاحب ماجرا بیان کیتا "حضرت اندر اس جائی پہنچے جتھا گاں ذبح کر کا تہری دی آسی۔ گائیں دا چمڑا وی لہاڑے گیا دا آسا تہ ہک جنگ وی اُسدی کپی دی آسی۔ حضرتؒ سن چمڑا گائیں دے جسماں پر واپس پھیریا تہ اَکھیکھ اُٹھ کھلی ہو جل" گاں تر واں جنگاں پر کھلی ہوگئی تہ اِس طراں ایہہ قضیہ مُکیا۔ واللہ اعلم۔

حضرت یونس صاحبؒ اکثر آکھدے رہندے آسے "اُڈر پمبھر یئے ساون آیا" اس پچھا کے راز آسا ایہہ آکھنا مشکل ہے، میں ایہہ جملہ جوش ملیح آبادی سوانح "یادوں کی برات" بچ دِکھیا ہے۔

آکھدے ہین کہ ہک دفعہ اوہ مظفر آباد جیل دے باہروں لنگھ رہئے آسے۔ جیل دے پھاٹک دے نزدیک پولیس والیاں دو آدمی بنھے دے آندے۔ حضرت پچھیا کے گل ہے اُنہاں بچوں ہک حضرت کو جان دا آسا اُس عرض کیتی حضرت "اساں دواں کو سزائے موت ہون والی ہے۔ اساں واسطے دُعا کرو۔

حضرت زیر لب مسکرائے تہ فرمائیکھ۔ پڑھدے رہو "اُڈر پمبھیر یئے ساون آیا" قیدی تہ پُلس والے حیران ہوکا حضرت دا ہر دکھن لگے۔ حضرت چُپ چپیتے اگا لنگھ گئے۔ راوی آکھدا ہے کہ ہک قیدی آکھن لگا کہ ایہہ فقیر صاحب سُن کجھی منتر دسی۔ ایہہ نہ تہ کلام الٰہی ہے تہ نہ کوئی مقدس کلمہ۔ مگر دُوّا چپ رہیا۔ اوہ پڑھدا رہیا۔ آکھدے ہین کہ جس جملے کو مذاق سمجھیا آسا اُسدی اپیل نا منظور ہوگئی اوہ پھاہی پر چاہڑے گیا تہ دُوّا جیہڑا اُوڈر پمبھیر یئے ساون آیا دا ورد کردار رہیا باعزت بری ہوگیا۔ واللہ اعلم بحقائق الامور"۔

حافظ صاحب اکثر اوڑی آندے آسے تہ انہاں دا قیام اُتھا مرحوم راجہ شاہ زمان خان دے دولت خانے پر ہوندا آسا۔ اُس جگہ پانی دی بڑی کمی آسی۔ حضرت وضو کیتے واسطے ہکی نالے پر گیندے آسے تہ اُتھے نماز وی پڑھدے آسے۔ ہک دفعہ حضرت سن اُس

جائی پہنڈارا کرایا تہ ہکی جگہ تھوڑا جیا پانی نکلدا آسا، اتھا کھنوترن لگے اتھوں پانی دا چھم نکل آیا۔ اس جائی کو اَج وی ''حضراتاں دا تھلا'' آکھدے ہین۔ انہاں ہور وی لرساریاں جائیاں تھیں لوکاں دی گزارش پر پانی کڈھیا دا ہے۔

حافظ صاحب سن پنج نکاح کیتے تہ انہاں بچوں ہک نکاح اُنہاں گوالناں اوڑی پچ کیتا۔ اتھوں دی بیوی بچوں حضرت ولی حسین صاحب تولد ہوئے جیہڑے دس سال دی عمر پچ ہی رحمتِ حق ہو گئے تہ اُنہاں دا مقبرہ وی اوڑی پچ ہے۔

حضرت مرحوم دے دو صاحبزادے ہور ہوئے، حضرت محمد عرفان صاحب تہ محمد یوسف صاحب۔ محمد عرفان صاحب اُنہاں دے وصال دے بعد خلیفہ مقرر ہوئے تہ اوہ اَج بنی شریف دے سجادہ نشین وی ہین۔

حضرت دے بارے پچ اُندے خاص مرید آکھدے ہین کہ اوہ مریضاں کو دردوالی جائی کلام پڑھ کا دم کر دے آسے تہ کدے کدے کسے کو نسوار دی چوہنڈی وی ملدے آسے تہ مریض شفایاب ہو گیندے آسے۔ اوہ دوائی استعمال کرنے تہ ڈاکٹر کول گچھن دا مشورہ وی مریضاں کو دیندے آسے۔ ہک دفعہ لاہور دا ہک سیٹھ اُندی خدمت پچ حاضر ہویا۔ اُس نال اُسدی بوہٹی وی آسی، اُسدی بوہٹی دی ہک جنگا کو ناسور یا کینسر جئی علت آسی۔ حضرت ہوراں فرمایا کہ ایہہ تہ خالص سرجری قسم دا کیس ہے تہ اس سیٹھ کو مشورہ دِتا کہ اوہ سرینگر دے ڈاکٹر عطری کول گچھے۔ سیٹھ آکھن لگا کہ جناب میں مریضہ بڑیاں بڑیاں ڈاکٹراں کو دسی ہے تہ کوئی بھی اِس دا در دبل نیہہ کر سکیا۔ تاہم اوہ حضرت دے اصرار پر سرینگر گیا ڈاکٹر سن اُسدی بوہٹی دی جنگا کو آپریشن کر کا قریشے دی سُوئی دی پچی دی چنج کڈھی، مریضہ بل ہو گئی۔

حضرت یونس صاحبؒ ہر آدمی کو جیہڑا اُنہاں کول گیندا آسا آکھدے آسے۔ باجی

صدقے آئے آلیاں پروں۔ اوہ فراغت دے لمحات بچ کاغذ قلم کہن کا بجدے آسے تہ شاعری دے فن پر طبع آزمائی کردے آسے۔ اُنہاں کو دوئیاں کتاباں دے ہزاراں اشعار زبانی یاد آسے۔ حضرت لیٹ کا سیف الملوک ہور دوئیاں کتاباں سُندے تہ جتھاوی کوئی شعر اُنہاں کو پسند آندا تہ اوہ سدھے ہو کا بجدے تہ اوہ شعر کئی کئی دفعہ پڑھالدے تہ اوہ واہ سبحان اللہ صدقے آکھن والے پر آکھدے آسے۔ پنجابی دیاں جتنیاں تصنیفاں صوفی شاعراں دیاں اُسویلے پڑھے گیندیاں آسیاں اُندا رنگ خود حضرت حافظ صاحبؒ دی شاعری بچ چھلکدا۔ اُندی شاعری بچ عارفانہ رمزاں تہ نقطے جائی جائی ملدے ہین۔ اُندی شاعری بچ سوز وی ہے تہ ساز وی، شعریت انہاں بچ کٹ کٹ کا پہری دی ہے۔ سرود و سرمدی تہ خرد و جنون عشق و شوق تہ جمالیات اُندی شاعری دیاں خاص گلاں ہین۔ اُندا کلام علامتاں نال پہریا دا ہے۔ معنوی اعتبار نال اُندی شاعری بچ وی پیغام تھاندا ہے۔ ایہہ پیغام اُس محدود پہاڑی سوسائٹی واسطے وی ہے تہ اسدیاں سرحداں کُل مخلوق تہ کائنات دیاں مسلیاں نال وی لگدیاں ہین۔

"نرگس نامہ" ناں دی تصنیف بچ حضرت ہوراں سن حمد، نعت دے علاوہ ہک مکالمہ وی شعراں بچ بیان کیتا دا ہے۔ ایہہ مکالمہ نرگس تہ پہور دے درمیان ہوندا ہے۔ پہور آکھدا۔

اے نرگس میرے دل جانی کُتھا تیرا ڈیرا
کون مکان سکونت تیری کیہڑے جگ بسیرا
کس غنچے بچ ہوسیں عالی خوشیاں ناز کریندا
میں ہاں لوڑ تیرے دی اندر ملک و ملک پھریندا

پہورے دی نرگس نال عشق دی داستان کہاوت بن گئی دی ہے مگر عشق جیہڑا ہک

آفاقی جذبہ ہے جیہڑا کدے عقل دی غلامی قبول نیہہ کردا جیہڑا عقل دا امام ہے جیہڑا ابراہیمؑ کو نمرود دی اگ بچ چھال مرالدا تہ کامیاب ہوندا جیہڑا سرور کائنات صلعم کو اُتھا پہچاندا جتھا جبرائیلؑ دیاں پکھاں وی سڑ دیاں ہین تہ جسدے بارے میاں محمد بخش مرحوم فرما گئے کہ:

جس دل اندر عشق نہ رچیا کُتے اُستھیں چنگے

تہ فر پہور تہ نرگس دا عشق وی کوئی مجازی کھیڈ نیہہ۔ حضرت ہوراں سن جس طریقے نال نرگس تہ پہور دے بچکار مکالمہ کرایا دا ہے استھیں ایہہ پتہ لگدا ہے کہ ایہہ حضرت آپ ہین جیہڑے عشق الٰہی تہ عشق رسولؐ بچ مبتلا ہین تہ اپنی منزل اُتھے دکھدے ہین جتھا لوڑ آ کا مکدی ہے تہ ایہہ لوڑ کدے نیہہ مُکدی! نرگس پہور کو آکھدی ہے۔

اے پہورا توں کالا جیسا جوں کر رنگ سیاہی
سباں پھلاں تھیں میں افضل میری ہے بادشاہی

پہورے دا رنگ عشق دے راہ بچ رُکاوٹ نیہہ بن سکیا تہ نرگس تسلیم ورضا دا مجسمہ بن کا تہ خود سپردگی دی کیفیت بچ اپنے محبوب نال کچھ ملدی ہے۔ ایہہ اوہ مقام ہے جتھا ''من تو شدی تو من شدم'' والی گل صادق آندی ہے۔

حافظ صاحبؒ دی دوئی تصنیف ''اوڈک دُنیا فانی ہے'' اِس بچ حضرت دنیا والیاں کو اس فناہ ہوچھن والے تہ غیر مستقل کہرا نال ضرورتاں تھیں زیادہ محبت رکھنا تہ عاقبت تہ دین کو بساء چھوڑنے تہ فر دوئی تہ حقیقی دنیا بچ شرمندہ ہونے تہ پچھتائے دے بارے بچ اپنے خیال نال منور کردے ہین۔ نمونہ کلام۔

زمیاں آلا بہت تنازعہ خلق تمامی کرے اوازا
میری کھیت فلانی اے اوڈک دنیا فانی ہے

کرے لڑائی نال پہراواں کیوں میں سارا ملک دباواں
سرتے چک اُٹھانی ہے اوڈک دنیا فانی ہے
کفن جو ہویا نو گز پوسی حصہ زمیوں تن گز ہوسی
ہویا نصیب ہتھ آنی ہے اوڑک دنیا فانی ہے
زر زمی دا ہوئے مقدمہ عورت والا ڈاہڈا صدمہ
کیا اپنی بیگانی ہے اوڈک دنیا فانی ہے
حافظ سی اک بچ مسیتی عمر تمامی پوری کیتی
قاری صاف قرانی ہے ، اوڈک دنیا فانی ہے

اسویلے توڑیں حافظ صاحبؒ دیاں انہاں دُوّاں تصنیفاں دے بارے بچ معلومات حاصل ہوسکے دے ہین۔ ایہہ دوئی تصنیفاں میں بذاتِ خود دکھیاں تہ پڑھیاں دیاں ہین مگر مکو پتہ لگیا ہے کہ حافظ صاحب دیاں کجھ ہور تصنیفاں ولی موجود ہین اِنہاں بچ انہاں دا اوہ کلام ہوسی جیہڑا اُنہاں ۱۹۴۷ء دے بعد تخلیق کیتا تہ اغلب ہے کہ کلام دا رنگ اقبال دے ''ارمغان حجاز'' تہ ''ضرب کلیم'' جیا ہوئے جے بقول رابرٹ فراسٹ:

Poetry begins with dilight ends in wisdom.

حافظ صاحبؒ ہوراں جئی شخصیت تے ایہہ پہلا مقالہ ہے۔ اِس بچ کئیں خامیاں ہوسکدیاں ہین پر اس پہلی کوشش تھیں ریسرچ کرن والیاں کو ضرور مدد ملسی۔

حضرت حافظ محمد یونس صاحب دا وصال ۳۱/اکتوبر ۱۹۶۶ء بروز سوموار بوقت ساڑھے چھ بجے نماشاں ویلے ہویا۔ اُندی صحت کافی چر تھیں خراب رہی۔ اوہ مشن ہسپتال مشیر آباد پاکستان بچ زیر علاج رہے مگر اچانک بکڑیاں دے درد دا بچ اضافہ ہوگیا تہ اُنہاں کو واپس کہر جو لے گیا مگر راہ بچ کھولیاں دے مقام پر اُنہاں دا وصال ہوگیا۔ اُنہاں کو اُندے

دادا جان حضرت شیخ جمال الدین صاحب دے مزار دے نال دفن کیتا گیا۔ نماز جنازہ بچ تقریباً چھ ہزار افراد شریک ہوئے۔ حضرت حافظ دیاں پسماندگان بچوں دو پتر تہ چار صاحبزادیاں رہ گیا تہ اوہ بقید حیات ہین۔ بڑا صاحبزادہ محمد عرفان ہے جیہڑا اُندے وصال دے ویلے ایف اے سیکنڈ ائر بچ پڑھ رہیا آسا۔ نکا پُتر محمد مقبول اُسویلے نویں جماعتا بچ پڑھ رہیا آسا تہ ترے صاحبزادیاں وی زیر تعلیم آسیاں۔

☆☆☆

.....راجہ نذر بونیاری

چراغ حسن حسرت

ریاست دیاں اُنہاں قد آور شخصیتاں بچ جنہاں وطن عزیز تھیں ہجرت دے بعد علم وہنر، ادب وصحافت، سیاست ہور دویاں فنون لطیفہ بچ لازوال شہرت حاصل کیتی اُنہاں بچ ہک نمایاں شخصیت مولانا چراغ حسن حسرت دی ہے۔

چراغ حسن حسرت موضع سیری (کھوئی رٹہ) ضلع کوٹلی جیہڑا اقلمرو جموں وکشمیر دی جاگیر پونچھ دا ہک آسودہ حال علاقہ آسا تہ اَج پاکستان دے زیر انتظام کشمیر بچ شامل ہے دے جاگیردار لالہ فقیر چند کپور دے صاحبزادے بدرالدین بدر دے فرزند ارجمند آسے۔ بدرالدین سن اپنا مذہب ترک کر کے اسلام قبول کر کدا تہ اُندے والد سن اوہ اپنے کہروں کڈ چھوڑے تہ جاگیر تہ وراثت تھیں عاق (بے دخل) کر چھوڑے۔ بدرالدین بدر معہ اپنی بیگم دے براستہ مظفر آباد سلطان متولی خان کٹھائی دے دربار بچ حاضر ہوئے۔ سلطان کٹھائی دے دربار بچ بدرالدین بحیثیت درباری شاعر کُجھ مہینے رہے تہ اُسدے بعد سلطان سن اُنہاں کو بمیار بچ تھوڑی جاگیر عطا کیتی تہ اوہ اس نِکے جے گراں بچ جیہڑا اُس ویلے تحصیل

اوڑی ضلع مظفر آباد بچ آسا تہ اَج تحصیل بونیار ضلع بارہمولہ بچ ہے آبسے۔ اُنہاں رہائش واسطے ہک کچا کوٹھا بھی تعمیر کیتیا تہ اِتھے مولانا چراغ حسن حسرتؔ ۴/اپریل ۱۹۰۲ء (ہک تذکرے بچ ۱۹۰۴ء لکھیا ہے)۔ دے تیہاڑے تولد ہوئے۔ پنجابی زبان دے نامور لکھاری تہ محقق پروفیسر سیوا سنگھ دی ہک کتاب ''پنجابی کہاوتاں تہ اکھان'' بچ ہک اکھان درج ہے کہ ''کمینگی دامُنڈ ملیار، ٹھنڈو دامُنڈ بمیار'' اس گراں بچ ہک تہ جان لیوا سردی پیندی آسی تہ ہور فر غریب الوطنی، نہ چنگا کہر نہ بسیرا نہ روزگار نہ کوئی یار نہ ناطے دار۔ چنانچہ صرف ۲/سال اس ٹھنڈے ٹھار گراں بچ قیام کرن دے بعد بدرالدین بدر براستہ حاجی پیر بساں شریف، چھانجل تہ کہوٹہ واپس پونچھ چلے گئے۔

مدینۃ المساجد یعنی کوٹلی دے بارے بچ ہک بروشر جیہڑا ''میلہ مویشیاں'' دے عنوان دے تحت کوٹلی انتظامیہ سن ۱۹۸۶ء بچ شائع کیتیا تہ پاکستان دے زیر انتظام کشمیر دے اسویلے دے وزیر اعظم سردار سکندر حیات خان سن ریلیز کیتیا۔ اس بچ ظل حسن دے ناں نال ہک مضمون چراغ حسن حسرتؔ شائع ہویا دا ہے جس بچ لکھیا ہے کہ حسرتؔ دا جنم ترکانجن بچ ہویا دا ہے۔ جد اس بارے بچ چراغ حسن حسرتؔ دے صاحبزادے ظہیر حسن جاوید تہ بیگم چراغ حسن حسرتؔ کولوں دریافت کیتیا کہ اُندے اِس انکشاف دا Source کے ہے تہ ظہیر حسن سن آکھیا کہ جد اساں کو پتہ چلیا کہ تسیں اُندے ناں پر اپنے گراں ترکانجن بچ چراغ حسن حسرتؔ کتب خانہ و درالمطالعہ کھول رہے ہور تہ اساں سوچیا کہ شاید ایہی حسرتؔ دی جنم بھومی ہے۔ بہر حال حسرتؔ دے بچپن دے دو سال اوڑی بچ گزرے تہ پیدائش دی وجہ نال اوڑی والے حسرتؔ پر اپنا حق محفوظ رکھن بچ حق بجانب ہین۔ ظہیر جاوید سن حسرتؔ دے بارے بچ مکو کافی معلوماتی لٹریچر فراہم کیتیا۔ جس بچوں کجھ ۲۸/نومبر ۱۹۹۸ء دی رات ہک پراسرار آتشزنی دی واردات بچ تلف ہو گیا۔ اس اگ

بچ چراغ حسن حسرتؔ لائبریری تہ ریڈنگ روم بھی سڑ گیا۔ اس لائبریری دا افتتاح معروف دانشور محقق تہ مورخ جناب محمد یوسف ٹینگ دے ہتھوں ۲۶ رجون ۱۹۸۷ء کو ہویا آسا۔ کجھ کتاباں تہ اخبار جیہڑے میں کہر کہن گیا دا اساں بچ گئے، اُنہاں بچ دو ڈاکٹر، کیلے کا چھلکا، بردم دیدہ، حرف احکایات ہور پربت کی بیٹی دے علاوہ روزنامہ امروز لاہور دے چار شمارے بھی ماہڑے کول موجود ہین جسدا اداریہ حسرتؔ لکھ کا مر گیا تہ دوئے روز حسرتؔ دی تصویر نال اوہ اداریہ ہور اسدے انتقال دی خبر امروز بچ چھپی۔

حسرتؔ دی ابتدائی زندگی دے بارے بچ معلومات بہت کم دستیاب ہوندیاں ہین۔ حسرتؔ دی زندگی تے لکھے گئے دے ہک مضمون دے مطابق جیہڑا پنجاب یونیورسٹی لاہور دی ڈگری سطح دی اردو نصابی کتاب بچ شاید اَج تک موجود ہے۔ انکشاف کیتا گیا دا ہے کہ حسرتؔ سن ۱۳ رسالاں دی عمر بچ پنجاب یونیورسٹی لاہور تھیں میٹرک دا امتحان پاس کیتا، اسو یلے اوہ پونچھ ہائی سکول دے طالب علم آسے۔ اُندی سیمابی طبیعت سن اوہ ہکی جائی نیہہ ٹکن دِتے اوہ مطالعے دے بہت شوقین آسے۔ چنانچہ اوہ معرض نوکری شمالہ ٹُر گئے جتھا اُنہاں اخبار ''رنبیر'' بچ ملازمت اختیار کیتی۔ رنبیر دے بعد اوہ ''ملاپ'' تہ ''پرتاپ'' بچ بھی رہے۔ اوہ مولانا محمد علی جوہر دے اخبار ''ہمدرد'' تہ ''کامریڈ'' بچ بھی مضامین لکھ دے رہے۔ اُنہاں کجھ تیہاڑے مولانا ابوالکلام آزاد دے اخبار ''الہلال'' بچ بھی کم کیتیا فر کلکتے نس گئے تہ اُتھا دے اخبار ''سیاست'' بچ بطور نائب مدیر کم کردے رہے۔ اتھا دا ماحول راس نیہہ آیا تہ واپس لاہور چلے آئے۔ لاہور بچ اوہ مولانا ظفر علی خان دے اخبار زمیندار بچ ادارتی بورڈ بچ شامل کیتے گئے اوہ اخبار پیسہ بچ بھی رہے۔ انہاں تھیں علاوہ اُنہاں اپنے آزاد پرچے بھی کڈھے جنہاں بچ ''شیرازہ، پنچایت، احسان، پھول، انصاف، تہذیب، نسواں'' شامل ہین۔ مختلف اخباراں بچ مختلف فرضی نانواں نال اوہ کالم لکھدے رہے۔ کلکتہ بچقیام

دے دوران اوہ ''نئی دُنیا'' اخبار بچ کولمبس اور عصر جدید، کوچہ گرد کے فرضی نانواں نال کالم لکھدے رہے۔ ''تحریک حریت کشمیر'' دے ترجمان اخبار ''اصرار'' بچ ایڈیٹر دی حیثیت نال کم کیتا۔ زمیندار اور امروز ''سندھ باد'' دے فرضی ناں نال کالم لکھتے رہے۔ دُوئی جنگ عظیم (۱۹۳۹۔۱۹۴۵ء) تھیں پہلے ''شہباز'' جاری کیتیا، جیہڑا جلدی ہی بند ہو گیا۔ چند روز ڈاکٹر ستیہ پال دے روزنامہ نیشنل کانگریس نال بھی منسلک رہے۔ ۱۹۳۹ء ہی بچ برٹش براڈ کاسٹنگ کارپوریشن (بی بی سی) دی طرفوں عہدہ پیش کیتیا گیا مگر حکومت انہاں کو پاسپورٹ دتے پر راضی نہ ہوئی، البتہ مولانا حسرتؔ دے آل انڈیا ریڈیو دے عملے بچ شامل ہون بچ کوئی اعتراض نا آسا۔ چنانچہ حسرتؔ صاحب ریڈیو تھیں ہوندیاں ہویاں ہفت روزہ پنچایت بچ پہنچے۔ اسدے بعد برٹش فوج بچ ملازم ہو گئے۔ کجھ عرصہ تک فوجی اخبار تہ گزٹ دے ایڈیٹر رہے مگر ملایشیاء تہ سنگھ پور دے قیام دے دوران اوہ زخمی ہو گئے تہ ملازمت تھیں سبکدوش ہو کا واپس کہر پہنچے تہ اُندی وردی پر میجر دا کراون لگیا دا آسا۔ تقسیم دے بعد جدا امروز جاری ہویا تہ اسدی ادارت حسرتؔ دے سپرد کیتے گئی۔ اس اخبار نال اردو صحافت پر ہر دور بچ دوررس اثرات مرتب ہوئے ہور ایہہ آکھنا بے جا نہ ہوسی کہ حسرتؔ صاحب سن اس اخبار دے ذریعے اردو صحافت بچ ہک نوے دور دا آغاز کیتا۔

۱۹۵۱ء بچ حسرتؔ اس پرچے تھیں بھی الگ ہو گئے تہ ریڈیو پاکستان دے نیشنل پروگرام دے ڈائریکٹر مقرر ہوئے۔ ریڈیو بھی اُندی سیمابی طبیعت کو راس نہ آیا تہ اس عہدے تھیں بھی دست کش ہو گئے۔ صحت دی خرابی دی وجہ دے باوجود ڈیلی جرنلزم نال اُندا تعلق رہیا۔ اوہ فر امروز نال منسلک ہو گئے تہ اردو جرنلزم کو اپنے مقبول کالم حرف و حکایت تھیں محروم نہیں کیتا۔

لیکن زندگی سن وفا نہ کیتی تہ اوہ ۲۶ر جون ۱۹۵۵ء بروز اتوار دل دی حرکت بند

ہو جان دے سبب جواناں مرگ ہو گئے۔ اُندی وفات دی بُری خبر آناً فاناً جنگل دی اگ دی طراں سارے شہر لاہور بچ خصوصاً تہ برصغیر بچ عموماً پھیل گئی ۔

چراغ تمہارے بعد چراغوں میں روشنی نہ رہی

حسرتؔ کو ۲۷ر جون ۱۹۵۵ء میانی صاحب دے قبرستان بچ سپرد خاک کیتے گیا۔ اُندے جنازے دے جلوسا بچ ہزاراں سوگواراں بچ دویاں لوکاں تھیں علاوہ عبدالمجید سالک، فیض احمد فیض، حکیم احمد شجاع، سید امتیاز علی تاج، صوفی غلام مصطفےٰ تبسم، مولانا صلاح الدین راتھر، احمد ندیم قاسمی، شوکت تھانوی، احسان دانش، سیف الدین سیف، مولانا مرتضےٰ میکش، مظہر علی خان، حمید نظامی، آغا شورش کاشمیری، محمد نظامی، تاج الدین ملک، میاں افتخار دین ہور میاں محمد شفیع رکن پنجاب اسمبلی شامل آسے۔

روزنامہ ''امروز'' دے کالم حرف و حکایت بچ کیاں دناں تک تواریخ وفات چھپدی رہی۔ حفیظ ہوشیار پوری سن فارسی تہ اردو بچ قطعہ تاریخ وفات قلمبند کیتا ۔

آہ شیریں بیاں چراغ حسن
آج بجھا اک اور چراغ
یاد حوادث سے ناگاہ
حسرتؔ بھی خاموش ہوا
آہ چراغ محفل آہ ! ۱۳۷۴ھ

گوہر کان مروت حسرتؔ
مرگ ناموس محبت حسرتؔ
رفت ناموس محبت حسرتؔ

۱۹۵۵ء

دے گیا سب کو رنج و محسن حسرتا !
لُٹ گئی تابش انجمن حسرتا !
چھا گئیں بزم ہستی بہ تاریکیاں !
بجھ گیا وہ چراغِ حسن حسرتا !

۱۳۷۴ھ

حسرتؔ بحیثیت ہک ادیب:

ڈاکٹر وزیر آغا سن مقالے "اُردو ادب میں طنز و مزاح" بچ لکھیا ہے کہ مولانا عبدالمجید سالک دی طراں حسرتؔ سن بھی سائنسی کشمکش دا ہک طویل دور دکھیا ہے۔ بلکہ بدلتے واقعات ہور نویاں نویاں سیاسی چپقلشاں پر خامہ فرسائی بھی کیتی ہے۔ حسرتؔ دی تحریر بچ طنز و مزاح دے سارے رنگ ملدے ہین۔ اُنہاں اپنی طنز بچ شدت پیدا کرن واسطے بچ سارے حربے استعمال کیتے دے ہین۔ مثلاً مبالغہ Eggeration۔ موازنہ Comparsion ہور واقعہ (منظر نگاری) Situation۔ اسدی طنز دی روح یا اساس لفظی اُلٹ پلٹ پر استوار ہے۔ انہاں لفظی اُلٹ پلٹ تہ پھیر دے سلسلے بچ تفع، بناوٹ ہور اور دکو بالکل کہٹ جگہ دتی ہے مگر بالعموم مزاح پیدا کیتے بچ کامیاب رہے دے ہین۔ اسدی مثال اُن دی تحریف Parody "پنجاب دا جغرافیہ" ہے۔ جس بچ بدلہ سنجی (Wit) دے عناصر دی فراوانی تہ لفظی الٹ پھیر دیاں مثالاں دی بہتاب موجود ہے۔

الملح فی الکلام، کالملح فی الطعام ..... یعنی گل بات بچ ظرافت کو اوہی مقام حاصل ہے جیہڑا کھانے بچ لونا کو مزاح Humour طنز Setire ہور طربیہ Comedy بذلہ سنجی wit ہور رمز Irony جیاں ادبی اصطلاحاں سن کلام و تحریر بچ جد قدر ہنگامے، انقلاب ہور تبدیلیاں پیدا کیتیاں دیاں ہین۔ رتنیاں سنجیدہ گل بات نیہہ آن

سکیاں۔ مگر شرط اصلاحی مزاحیہ تخلیقات پیش کردا ہے"۔

مولانا حسرتؔ بنیادی طور پر ہک صحافتی مزاح نگار ہین۔ اُس تھیں علاوہ اوہ اک بہت بڑے انشاء پرواز ہور خاکہ نگار بھی آسے اوہ اپنے کردار دے مختلف پہلو بیان کرکا اس دی سخت شخصیت کو اسطراں اُجاگر کردے ہین کہ قاری دے دل ودماغ پر استا نقش مثبت ہو جلے۔ اس معاملے بچ بقول ڈاکٹر صلاح الدین احمد، چراغ حسرتؔ دوے فرحت بیگ نظر آندے ہین۔

آغا شورش کاشمیری دی رائے:

میں سیرت نگاراں دی اس رائے نال متفق ہاں کہ رشید احمد صدیقی، احمد شاہ بخاری پطرسؔ، چراغ حسن حسرتؔ ہور کہنیا لال کپور ہکی صف دے مزاح نگار آسے۔ رشید صدیقی دا طنز شاہانہ ہے اوہ انشائیہ دے فرماں روا ہین لیکن اندی فرماں روئی بچ صدیق اکبرؓ دی اہلیت سہور عمر فاروقؓ دی سطوت ہے۔ احمد شاہ پطرسؔ ظرافت بچ اوہی مقام رکھتے ہین جیہڑا مسلمان بادشاہاں بچ سلطان قطب الدین ایبک کو حاصل ہے۔ چراغ حسن حسرتؔ مٹیا محل دے شرفا بچ گنے جُل سکتے ہین"۔

ظہیر بابر دا خیال:

ظہیر بابر روزنامہ امروز دے ۲۶ر جون ۱۹۵۶ء دے ہک شمارے بچ جیہڑا حسرتؔ نمبر دے طور شائع ہویا ہے بچ رقمطراز ہین "حسرتؔ دا علم صرف صحافت ہور ظرافت تکر ہی محدود نہ آسا بلکہ اوہ تاریخ اسلام پر بھی پوری نظر رکھتا آسا۔ تاریخ اسلام دے تمام واقعات اس کو ازبر آسے۔ مذہبیات دے متعلق اُندا مطالعہ اتنا وسیع آسا کہ بعض علما واسطے اسدی معلومات قابل رشک آسیاں۔ اوہ فن کتابت تھیں بھی واقف آسے اوہ آپ انگریزی اخبارات پڑھدے ہور اُندیاں تجربیاں کولوں استفادہ کردے رہے"۔

معاصرین:

مولانا چراغ حسن حسرتؔ دے معاصرین بچ مولانا افتخار الدین، مولانا ابوالکلام آزاد، مولانا محمد علی جوہر، مولانا ظفر علی خاں، ڈاکٹر احمد دین تاثیر، مولانا عبدالمجید سالک، احمد شاہ پطرس بخاری، رشید احمد صدیقی، مجید لاہوروی، شوکت تھانوی، ڈاکٹر صلاح الدین احمد، صوفی مصطفےٰ تبسم، امتیاز علی تاج، کہنیا لال کپور، فیض احمد فیض، خطیب العصر، والاسلام حضرت مولانا عطاء اللہ شاہ بخاری، آغا شورش کاشمیری، ظہیر بابر، نواب وقار الملک۔

لاہور دے چار پیارے:

شہر لاہور بچ ہک ادبی اصطلاح بڑی عام تہ مشہور آسی۔ ''لاہور دے چار پیارے'' ایہہ چار پیارے کون آسے؟ اوہ آسے چراغ حسن حسرتؔ، عبدالمجید سالکؔ، مجید لاہوریؔ، نواب وقار الملک۔

تصانیف:

حسرتؔ کو بڑی یادگار تصنیف چھوڑنے دی فرصت نیہہ مل سکی۔ اسدے باوجود اردو ادب ہور صحافت کو اوہ کجھ دے سکے اوہ اُنداناں زندہ رکھن واسطے کافی ہے۔ اُندی زندگی بچ اُندیاں تیرا کتاباں شائع ہوگیاں دیاں آسیاں۔ اُنہاں بچوں ''پربت دی بیٹی'' کولا زوال حیثیت حاصل ہے۔ ''کشمیر دی تاریخ'' اُنہاں جس دلچسپ انداز بچ پیش کیتی ہے ایہہ اُندی نمبر ۲ تصنیف ہے۔ ''دو ڈاکٹر''، ''کیلے کا چھلکا''۔ ''مردم دیدہ'' اقبال نامہ، ٹلیاب کا جغرافیہ، حروف وحکایت شامل ہین۔ اُندے انتقال دے بعد اُندے صاحبزادے جناب ظہیر الحسن جاوید صاحب سن حسرتؔ دیاں فکاہی کالماں دا مجموعہ جیہڑا اوہ ''سندھ باد'' دے فرضی ناں نال ''زمیندار'' بچ لکھتے آسے۔ ''مضامین حسرت، دے ناں نال شائع کیتا ہے۔ اُنہاں صحابہ کرام بچوں حضرت ابوبکر صدیقؓ حضرت عمر فاروقؓ، حضرت عثمان غنیؓ ہور حضرت

علیؓ پر کئی کئی رسالے شائع کیتے جنہاں کو فر جمع کر کا ہک کتاب بچ شامل کر کا استاناں ''چار ستارے'' رکھیا گیا۔ ایہہ کتاب پاکستان دیاں ساریاں صوبیاں دے سکولاں دی تعلیمی بورڈ دے نصاب بچ شامل رہی۔ ماہڑے دوست جناب ظہیر حسن جاوید (صاحبزادہ جناب حسرتؔ) سن ایہہ کتاب ''مکو تحقیقتا'' پیش کیتی آسی۔

چراغ حسن حسرتؔ سن اردو بچ کجھ مقبول غزلاں تہ نظماں بھی لکھیاں ہین جن دا ذکر پچھا کیتے جلسی۔ فی الحال اُندیاں فکاہی کالماں اور مزاحیہ کلام دے کجھ نمونے پیش خدمت ہین۔ کل ملا کا اُندیاں کتاباں دی تعداد تقریباً دو درجن ہے۔

لاہور دا جغرافیہ:

محل وقوع..... حکومت پنجاب جسے عام اصطلاح میں پنجاب دی اتحادی حکومت آکھدے ہین، پہاڑی دریاواں نال کہیری دی ہے۔ اس دے شمال مغرب بچ خان عبدالغفار خان ہور ڈاکٹر خان پھیلدے چلے گئے ہین۔ ایہہ دوئیے پہاڑی سلسلے بالکل چٹیل ہین، البتہ اِندے کجھ حصے رتے کھدر نال لٹکے دے نظر یندے ہین۔ اس واسطے انہاں کو ''سرخ پہاڑ'' بھی آکھدے ہین۔ ایہہ دوئیے آتش فشاں پہاڑ کدے کدے آلاوا بھی اُگلدے ہین۔

کوہ شہاب الدین:

سَد سکندری دے مشرقی طرفوں ایہہ عظیم الشان پہاڑ کھڑا ہے۔ اس بچ گندھک دی کاناں بکثرت ملدیاں ہین۔ اس واسطے اس دی رنگت سیاہی ماہل ہے۔ اس دے کجھاں حصیاں بچ زیر درختی بھی ملدی ہے لیکن اکثر حصے ٹنڈ منڈ نظر یندے ہین۔

دریائے ظفر علی خان:

ایہہ پنجاب دا سب تھیں بڑا دریا ہے جیہڑا ہمیشاں اپنا رستہ بدل دا رہندا ہے۔ کسے

زمانے بچ اس دریا دی لہراں ہک طرف سَد سکندری نال گچھ ٹکر بندیاں آسیاں، ہور دوئی طرفوں قادیاں دے ٹیلیاں تِکر پچدیاں آسیاں۔ لیکن ہُن اتحادی الجحیر اں سن اس دے دوئیے کناریاں تے مضبوط بنڈھ تعمیر کیتے دے ہین ہور اس تے ''واہ'' دی سیمنٹ نال ہک عظیم الشان پُل تعمیر کیتا دا ہے۔

حسرت کی خاکہ نگاری:

(شفاالملک حکیم فقیر محمد خان صاحب چشتی دے کچھ اقتباسات)

''..... شفاالملک دی اوہ تصویر جیہڑی انہاں موت تھیں کجھ مہینے پہلیاں جھکالی آسی۔ اُس دے دِکھنے نال نہ تہ اُندی عمر دا اندازہ ہوندا ہے ہور نہ ہی اُندی قد وقامت دا اوہ اِس تصویر بچ طبیب ہور ادیب دے بجائے ریٹائرڈ صوبیدار میجر یا سرحد دے کوئی لیڈر معلوم ہوندے ہین۔ طبیب واسطے ضروری ہے جے اوہ خود لجیادِ سے جے اوہ خود ہر قسم دی بیماری بچ مبتلا ہووے۔

بذلہ گوئی:

ایک تیہاڑے حکیم صاحب مطب بچ بیٹھے دے آسے۔ ہک نازک اندام زنانی آئی اُستاد دوپٹہ چاندی دے گوٹے نال ملیا دا آسا۔ بے ساختہ بول اُٹھے ''خیمرہ گاؤ زبان در ورق نقرہ پیچیدہ''۔

ہک فکاہی کالم دی نقل:

سر آغا خان تہ ''درباری دھن''، ''جاگ سوز عشق'' گا کر عشقِ وزارت کے شیش ناگ کو چسکا کر ٹھنڈے ٹھنڈے یورپ سدھار ہے۔ پنڈت نہرو نے ''خیال'' شروع کیا۔ ہمارے وائسرائے ''لیتھلنگو'' بھی نہ رہ سکے آتے ہی ''شاہانہ'' چھیڑ دیا۔ سنا ہے کہ راجہ ظفر علی خان احرار سے جا ملے ہیں۔ گویا ''ایک تارہ'' سے ''دوتارہ'' ہو گئے۔ کسی زمانے میں سر

فیروز خان نون وزیر بلدیات اور گوکل چند نارنگ وزیر تعلیم ہوتے تھے۔ جب بلدیہ کے بیل ''نون'' چاٹ چاٹ کر تھک گئے اور گاندھی جی کی ''نمکین ستیہ گرہ نے پُر سوز گلی کوچوں ''کان ملامت'' بنا دیا۔''

حسرتؔ بحیثیت شاعر:

حسرتؔ کو نظم معرا نال کجھ نفرت جی آسی۔ اوہ ایہہ سمجھدے آسے کہ قافیہ ردیف دی پابندی بغیر غزل یا نظم بچ ترنم یا نغمگی پیدا نیہہ ہوندی۔ مزے دی گل ایہہ ہے کہ اُن دے خاص دوستاں بچوں فیض احمد فیض ہور ڈاکٹر تاثیر بھی نظم معرا (آزاد نظم) لکھتے آسے۔ ذوالفقار علی بخاری جیہڑے اس ویلے ریڈیو لاہور دے ڈائریکٹر آسے حسرتؔ کو اکثر سمجھاندے رہندے آسے کہ نغمہ دا شعور توقعات دے پورا ہونے پر منحصر ہے۔ مقید نظم بچ اساں کو ردیف دی ہک خاص مرحلے پر توقع ہوندی ہے۔ اسیں پہلے اپنے آپ کو ترنم دے ہک سلسلے دی تخلیق واسطے آمادہ کر دے ہاں۔ نظم معرا بچ ترنم خیال دی توصیف قل پیدا ہوندا ہے وغیرہ وغیرہ۔ لیکن حسرتؔ بھی کُتھا اجیاں گلاں سُندے آسے۔ اگر سندے آسے تہ من دے نہ آسے۔ اوہ ہنسدے آسے ہور ہنسدیاں نظم معرا دی پیروڈی بھی کر دیندے آسے۔ حسرتؔ سن نظم معرا دی پیروڈی دے طور پر گنتی دیاں نظماں لکھیاں دیاں ہین۔ ہک نظم تسیں ملاحظہ فرماؤ۔

چٹیں لکھتے تھے جب اخبار میں ہم
تو مجنوں لام الف لکھتا تھا دیوارِ دبستاں پر
سُنا ہے کہہ دیا انگور نے آلو بخارے سے
بڑی مشکل سے ہوتا ہے چمن میں دیدہ ور پیدا
ہوا چلتی ہے جب

تو پھول اپنی جوانی کی قسم کھا کھا کے کہتے ہیں

دُہائی فاسفورس کی

یہ پھنسیں آہ یہ پھنسیں!

ہوا میں تیرتے ہیں قہقہے جن کی جگالی کے

میرے کمرے کی تنہائی میں اکثر آنکلتی ہیں

لئے شبنم کی جھالر

اور کفن نرگس کے باوا کا

ستارے بول اُٹھے جب فاختہ بولی

کہا سوسن نے یہ مچھر سے

کہ میری روح کا نغمہ

میرے صندوق میں ہوگا

میں بھول آئی ہوں کچھ چابیوں کا آج دفتر میں

جو امرت سے اپنے مجھ کو حصہ آپ دے دیتے

کسی کا کیا بگڑ جانا مرا لہ ہو جاتا

ایک غزل کے چند اشعار حالی دی زمین بچ۔

امید تو بندھ جاتی تسکین تو ہو جاتی

وعدہ نہ وفا کرتے وعدہ تو کیا ہوتا

غیروں سے کہا تم نے غیروں سے سنا تم نے

کچھ ہم سے کہا ہوتا کچھ ہم سے سنا ہوتا

اک عشق کا غم آفت اور اس پر یہ دل آفتا

یا غم نہ دیا ہوتا یا دل نہ دیا ہوتا

طبیعت دا ایہہ ضبط ایہہ توازن حسرتؔ دی زندگی دا خاتمہ آسا۔ ظہیر بابر لکھدے ہین کہ جد تک اوہ جیندے رہے اُندے انداز بچ استغنا ہور بے نیازی دا ہک عالم رہیا۔ غمِ یار ہوے یا غم روزگار انہاں سن کسے کو اجازت یا موقعہ نیہہ دِتا کہ کوئی چہرے دیاں کرنجاں بچ اضافہ کرے۔ جد اطباء ایہہ فتوی دے رہے دے آسے کہ اُوہ عارضہ قلب دے مریض ہین ہور صرف کجھاں دیہاڑیاں دے مزمان ہین۔ تاں بھی میں حسرتؔ کو اسے طراں ہنسدیاں بولدیاں دکھیا"۔

اُندے ایہہ ہائیکو نظم جیہڑی مہدی حسن تہ ہور مچ ساریاں گلوکاراں گائی دی ہے۔ اج تک بے حد مقبول ہے کہ ؎

باغوں میں پڑے جھولے
تم ہم کو بھول گئے ہم تم کو نہیں بھولے

کُجھاں محققاں دا خیال ہے کہ چراغ حسن حسرتؔ دیاں افسانیاں دا مجموعہ "کیلے کا چھلکا" ہے۔ اسطراں حسرتؔ کو ریاست دے پہلے افسانہ نگار ہون دا شرف حاصل ہے (واللہ اعلم) حسرتؔ دے ناں پر پاکستان دے زیر انتظام کشمیر دی حکومت سن کھوٹی رٹہ نکیال تے کوٹل بچ کجھاں سکولاں جنہاں بچ دُو گرلز انٹر کالج ہین رکھیا ہے۔ راولپنڈی تھیں سٹیلائٹ ٹاون دی ہک Lane گلی داناں بھی حسرتؔ دے ناں پر رکھے دی تجویز حکام دے زیر غور آسی۔

حسرتؔ دیاں ترے اولاداں ہین۔ اُندا بڑا صاحبزادہ ظہیر جاوید سٹیلائٹ ٹاؤن بچ رہندا ہے۔ اس خاکسار کو حسرتؔ دی بیگم صاحب اُندی (نونہہ) بہو محترمہ نسرین ہور اُندی ہک پوتی سدرہ ظہیر جیہڑی ریڈیو پاکستان تھیں انگریزی بچ خبراں پڑھدی آسی تہ پچھا

کراچی بچ پاکستان دی فلم انڈسٹری بچ بطور اداکارہ چلی گئی۔ ملاقات دا شرف حاصل ہے۔ میں اُندے کہر واقع سٹیلا یٹ ٹاون ہور کوٹلی دے لال چوک بچ متعدد بار حاضری دتی ہے۔ ظہیر جاوید پاکستان دیاں سیاسی سماجی تہ ادبی حلقیاں بچ حسرتؔ دے حوالے نال جانے پہچانے گیندے ہین ۔

چراغ حسن حسرتؔ دے کجھ قریبی ناطے دار پونچھ بچ رہندے ہین۔

☆☆☆

.....راجہ شاہد شجاعت

آہ.....راجہ خورشید

(احساس قلب سے اُٹھتا ہے دھواں تیرے بعد)

''راجہ خورشید صاحب مر گئے''، ایہہ اُوہ لفظ آسے جیہڑے ہک پہڑی خبر بن کے بغیر کسے شروعات یا تمہید دے ماہڑے کناں بچ گوشے کردے آسے۔ اُس ویلے تھیں میں اپنے فون کو پہڑی خبر دا ناں دِتا، ہور اِس دے ہر الارم تے ہُن مکو کسے آن ڈٹھے، انجانے خوف دے واسطے ماہڑا وجود کم گیندا ہے، کجھ کہڑیاں دے بعد میں بھی اس قافلے دا ہک فرد آساں جیہڑا سرینگر ائرپورٹ تھیں بارہمولے دا رٹر رہیا آسا۔ نِکی بڑی گڈیاں دا ایہہ قافلہ اتنا لماں چوڑا آسا جے مرحوم دے کہر واقع خواجہ باغ بارہمولہ پُہچے تکر بھی قافلے دا دوا سِرا نظر نہ ایندا آسا۔ انہاں گڈیاں بچ خاصی تعداد عدلیہ ہور پولیس دیاں اُنہاں گڈیاں دی آسی جیہڑیاں لال بتی بالے دیاں اُس ایمبولس دے آساں پاساں آسیاں جس بچ مرحوم راجہ خورشید صاحب مہشاں واسطے سُتے دے آسے۔ جسطراں اُوہ عمر جاگنے دے بعد سُتے دے ہوون کوئی جگالے دی جرت بھی نہ کرسکیا۔ سُتے دے ہی کونہوال تہوال کے نویں پلے لوال کے، عطر سینٹ چھینک کے ساساں ہور اتھرواں دی بارش بچ اِس سفر تے روانہ کر

چھوڑیا، جس واسطے اوہ جمے دے آسے۔ مٹی دی امانت مٹی دی بُڑی ہوگئی۔ اِس طراں نہ صرف خاندان بنواُمیہ دا چراغ بلکہ جموں وکشمیر عدلیہ دے اَسمان دا چمکدا ستارہ بھی ڈب گیا، ہور اس خواب دی تعبیر سامنے آگئی جیہڑی انہاں سردار سیوا سنگھ جی (سیشن جج ریٹائرڈ) دے سامنے مکو بکھانی آسی۔ انہاں اکھیا جے اُوہ ہک کنوئیں بچ بند ہو جُلدے ہین۔ کنویں دے منہہ تھیں لوئی دی یک رمز اندر ایندی ہے۔ اوہ بڑی مشکل ہور کوشش دے بعد کنویں بچو باہر نکلے بچ کامیاب ہوگیندے ہین تہ اُندی ملاقات محمد شفیع صاحب (ایجوکیشن منسٹر) نال ہوندی ہے۔ شفیع صاحب اُنہاں کو آدھی رُٹی پکڑلدے ہین۔ کسے کو کے پتہ آسا جے اُندی زندگی دی رُٹی بھی ادھی ہوگئی دی ہے ہور اُوہ اِس دنیا دے انہیرے کنویں کو چھوڑ کے ہک نویں دنیا بسانے کو جُلدے ہین۔

راجہ صاحب سن ۶/اگست ۱۹۴۴ء بچ اپنے آبائی گراں کدھا بچ آکھ کھولی۔ بنیادی تعلیم گراں ہی دے سکول بچ حاصل کیتی۔ دسیمی جماعت دا امتحان رُیامہ دے ہائی اسکول تھیں پاس کیتا۔ اگے پڑھنے واسطے ڈوگری کالج بار ہمولہ بچ داخلہ کہدا۔ جتھوں انہاں بی اے دا امتحان امتیازی پوزیشن نال پاس کیتا۔ فر کشمیر یونیورسٹی دے شعبہ فارسی بچ داخل ہوؤے حلاں ایم اے پریوس دا امتحان ہی دتا آسا جے مسلم یونیورسٹی علی گڑھ دے شعبہ قانون بچ داخل ہو گئے، جتھو انہاں ایل ایل بی دی ڈگری حاصل کیتی۔

بحیثیت وکیل اُنہاں اپنے کیرئر دی شروعات منصف کورٹ کرناہ تھیں کیتی، ہور تقریباً دو سال تکر اوہ کرناہ بچ ہی وکالت کردے رہے۔ اس دوران اُوہ جموں کشمیر ہائی کورٹ بچ ریڈر مقرر ہووئے۔ ہور اتھوں ہی (K.S.S Judiuial) پاس کرکے ۲۳/ماہ اپریل ۱۹۷۱ء بچ منصف تعینات ہوؤے۔

قانون دا پیشہ اختیار کرنا اُنہاں واسطے کوئی نویں گل نہ آسی کیانکہ اُندے دادا جان

مرحوم راجہ احمد علی خان اپنے زمانے دے ہک نامور وکیل ہور قانون دان آسے۔ شجرہ نسب خاندان بنی اُمیہ مولف میر علی گوہر بچ راجہ احمد علی خان دی سکونت موضع کاٹھل علاقہ دچھنہ تحصیل اوڑی دسے گیا ہے۔ ہور اس دی نسبت اسطراں لکھیا ہے "راجہ احمد علی خان صاحب قابلیتِ خدادا ہے؟۔ اندی فارسی، عربی ہور انگریزی بچ خاصی مہارت آسی۔ پہلاں پولیس بچ ملازم آسے، ہُن آزاد وکیل ہین دینی محبت ہور ہر دلعزیزی ہور کھلے متھے دے مالک آسے"۔

راجہ خورشید صاحب دے والد مرحوم راجہ غلام محی الدین خان صاحب جیہڑے کے محکمہ جنگلات بچ ہک چنگے عہدے تے مامور آسے ہور ہک منے پڑمنے شخص آسے سن مایاں کاٹھل تحصیل اوڑی تھیں ہجرت کر کے لاوار رفیع آباد بچ سکونت اختیار کیتی ہور اِتھا ہی بیاہ بھی کیتا۔ اندی جائیداد زمین، کھوڑیاں دے باغ وغیرہ حالاں بھی کاٹھل اوڑی بچ موجود ہین۔ راجہ صاحب اپنی زیادہ تنگ وقتی ہور جنگھادے فریکچر دے باجود بھی اتھا گیندے آسے ہور لطف اندوز ہوندے آسے۔ اوہ آکھدے آسے جے انہاں راہواں تے ہچک کاٹرنا بچ بھی مکو سکون ملدا ہے۔ ماہڑے دادا جان بھی اِنہاں ہی راہاں تے ٹُردے آسے۔ اُنہاں کو زمین گل دا فخر ہے جے اوہ حضرت عثمان ذی النوریں دی اولاد بچو ہین۔ اوہ اکثر اپنے شجرہ نسب تے بحث کردے ہور شجرہ دی نقل بنالدے رہندے۔ ہور اسکو Up to date کرنے تے زور دیندے رہندے ہور آکھدے جے مکو اپنے اسلاف تہ ماضی نال مچ لگاؤ ہے۔ شاہدا یہی وجہ آسی جے جدا اُوہ اپنے سرکاری دُورے تے کرناہ بحیثیت سیشن جج گئے تہ اوہ اُنہاں ساریاں جائیاں تے گئے جتھا اوہ اپنے وکالت دے دوران جُلدے آسے۔ انہاں اوہ پتھر توڑیں سیان کہدا جس تے اوہ بہہ کے کدے کدائیں مطالعہ کردے آسے۔ ہور ہُن اوہ پتھر سیلاب دی وجہ نال روہڑ کے نالہ بھتہ ماجی بچ کئی میل دُور گچھ رہا دا

آسا۔ انہاں سن مکو اِس پتھر دی اصلی جاء بھی دسی، جتھا اوہ پہلاں آسا۔ اوہ اکثر اکھدے آسے جے ماضی خواہ کتنا تلخ ہی کیاں نہ ہووئے پچ سوہنا تہ حسین ہوندا ہے۔ طالب علمی دے ویلے دی گل دسدیاں ہوئیاں ہک وار ذکر کیتا جے ''میں Paying Guest ہوندا آساں، ڈیرے والی کُڑی مکو کھینے واسطے پچ کہٹ دیندی تہ میں اکثر پُہکھا رہندا، کھیندیاں ویلے کدے اوہ باہر نکل جُلدی تہ میں چپ کر کے پتلے بچو کھانا کڈھ کہندا آساں۔

راجہ صاحب اگرچہ طبیعت دے پچ سخت آسے لیکن بڑے زندہ دل ہور یاراں دے یار آسے۔ کدے کدے ایسا مذاق کر چھوڑن جے ہس ہس کا آندھیراں گل پچ آجُلدیاں۔ مگر کے مجال جے اُندی دفتری زندگی پچ اِس مذاق دا سایہ بھی آجُلدا۔ بحیثیت سرکاری آفیسر اوہ نہایت ہی دیانتدار ہور انتہائی سنجیدہ آسے، اسلامیات دے ہک بہترین سکالر آسے۔

اسلامی تاریخ ہور فقہ تے بحث کرنا اُندے مزاج دا حصہ بن گیا دا آسا۔ اپنی دنیا رنگین کیتے واسطے اُنہاں کدے سچائی دا سودا نیہہ کیتا۔ حد درجہ دے نفاست پسند ہور پُر وقار شخصیت دے مالک آسے۔ لباس دے مقاملے پچ محتاط ریندے آسے۔ کہر پچ سلوار قمیض لیندے مگر کہر وباہر مہشاں سوٹ ٹائی پچ ہی نظر ریندے آسے۔

ہک واری دا ذکر ہے جے راقم کو انہاں نال مظفر آباد (پاکستانی زیر انتظام کشمیر) پچ ہک مجلس پچ شرکت دا موقع ملیا۔ مجلس پچ ہی پُر رونق آسی، جس پچ اُتھا دے صدر وقت سردار عبدالقیوم خان دے علاوہ مقبوضہ کشمیر دے سرکردہ ماہر قانون ہور باعزت شہری بھی موجود آسے۔ صدر موصوف سن اپنی تقریر پچ کجھ اسطراں دے الفاظ آکھے جے'' کجھ لارڈ صاحب لوکاں کو اس تقریب پچ دکھ رہیا ہاں جیہڑے اپنا قومی لباس چھوڑ کے یورپین رنگ

بچ رنگے ہوئے ہین۔ شاہد اندا مطلب ایہہ اساجے سامعین بچ کجھ لوک سوٹ ٹائی لا کے بیٹھے ہین۔ فر کے آسا، جیاں ہال بچ بچ پے گئی۔ راجہ صاحب جیہڑے کے صف اول بچ بیٹھے دے آسے اُٹھ کھلتے ہور سردار صاحب کو اوہ کھریاں کھریاں سنائیاں جیہڑیاں شاید اس تھیں پہلاں اُنہاں کدے نہ سنیناں آسیاں ہور نہ ہی اس تھیں بعد سُننے دی جُرت کیتی ہوسی۔ سارے مجموعے دا رنگ بدل گیا ہور صدر صاحب اپنے لفظ واپس کہنے تے مجبور ہو گئے۔ اوہ بڑے خوددار ہور قناعت پسند انسان آسے۔ اِنہاں دُویاں خصلتاں سن اندی شخصیت دے قد کو اَچا کیتا دا آسا۔ اُنہاں سن سخت تھیں سخت پریشانی دی حالت بچ بھی دیانتداری ہور خودداری دا دامن ہتھ بچو نیہہ چھوڑیا نہ تہ اوہ خود کسے دی خوشامد کردے آسے ہور نہ ہی اپنی خوشامد کرالنا پسند کردے آسے، بے نیازی اُندی دوئی فطرت آسی۔ ایہہ اُندی خوداری کو ہور طاقت پہچندی آسی۔ ہور شاہد ایہی وجہ آسی جے مزاج دے تیز آسے۔ اگر کوئی شخص اُندی ملاقات واسطے دفتر ایندا تہ اُوہ فوراً شک کر بہندے جے کُرے ایہہ شخص کسے مقدمے دے سلسلے بچ کوئی سفارش نہ کرنے کو آیا ہوئے۔ اوہ سختی نال اس کو پیش ایندے۔ کتنا ہی قریبی رشتہ دار کیاں نہ ہووے لیکن جدا نہاں کو اطمینان ہو جُلدا اجے ایہہ کسے سفارش واسطے نیہہ آیا دا تہ فر بغیر چاہ دے اُس کو جُلنے بھی نہ دیندے آسے۔

ہک وار اُندے والد صاحب جنہاں نال اُنہاں کو انتہائی پیار تہ اُنس آسا، سُن اپنے کسے دوست واسطے سفارشی خط لکھ دتا تہ راجہ صاحب سن نہ صرف خط آننے والے کو جیل بند کیتا بلکہ اِس دی مثل کو بھی اس خط نال اپنے آفیسر کو پچ چھوڑیا ہور عرصہ دراز تکر اپنے والد صاحب نال ناراض رہے۔ اُندی شریف النفسی ہور دیانتداری دیاں ہک نہ بلکہ سینکڑیاں مثالاں دتی جُل سکدیاں ہین۔ ہک وار جد راقم کرناہ بچ منصف دے بطور تعینات آساں تہ راجہ صاحب بحیثیت سیشن جج عدالت دی انسپکشن واسطے کرناہ آئے، میں اُندی رہائش دا

انتظام ڈاک بنگلہ ٹنگڈار بچ کیتا دا آسا، جیہڑا کے بحیثیت ماتحت جج ماہڑی ذمہ داری بچ شامل آسا۔ دو تیہاڑے اُتھا رُکھنے دے بعد جد مڑن لگے تہ ڈاک بنگلہ دے انچارج کوٹا ہک کے سارے اخراجات جیہڑے اُنہاں تے خرچ ہووئے دے آسے اُسکو ادا کر چھوڑے۔ میں سخت احتجاج کیتا، اپنی ناراضگی دا اظہار بھی کیتا لیکن اِس سارے دے جواب بچ اُنہاں سخت لہجے بچ آکھیا (I Have been paid T. A and D. A for this tour) اِس دے بعد ماہڑا ہتھ پکڑ کے ڈاک بنگلے دے آنگناں بچ ٹہلن لگے ہور آکھن لگے جے ہک جج بننا مشکل ہے۔ ہور ماہڑی والدہ دی تمنا آسی جے میں جج بناں۔ لیکن جد اُندی تمنا پوری ہوئی تہ اوہ آپ اللہ کو پیاری ہوگیاں۔ میں فر اُندی دی قبر تے جُل کے حاضری دتی ہور قسم کھادی جے میں ہک دیانتدار جج سساں۔ فر راقم دا ہتھ پکڑ کا مسکرائے تہ آکھن لگے کے توں چھندا ہین جے میں حرام کھاواں؟

کر دیا ہو غمِ حیات کا حساب..... آج تم یاد بے حساب آئے

اَج جد کے راجہ صاحب کو جدا ہووئے کئیں مہینے گزر گئے، اس دوران اُندے بسائے گلشن بچ کتنے طوفان آئے ہور گزر گئے ہوسن۔ صبح دی خوشگوار ہوا نہ بلکہ چھکھڑ تہ پھانڈے چُھل گئے ہوسن۔ میں سوچدا ہاں اُنہاں ننھی ننھی زندگیاں تے کے گزر دی ہوسی جد اُندے پاپا، جیہڑے اندے بھائی جان بھی آسے، خاباں بچ آکے اُنہاں کو جگالدے ہوسن۔ پیار نال گلہ نال لیندے ہوسن۔ عیدی دیندے ہوسن، دلاسہ دے کے فر سوالدے ہوسن لیکن اَج پہلی وار مکوا یہہ احساس ہویا جے راجہ صاحب فوت ہوگئے دے ہین۔ جد میں اُندے برانڈے بچ اُندی مخصوص کرسی خالی دکھی ہور بھابھی کو ہکیں گوٹھا بچ کھلتی آکھیاں دے پانیاں کو چادرا نال پونجدیاں دکھیا مگر نہ جانے کیاں ماہڑا دل ایہہ تلخ حقیقت منے تھیں انکار کردا ہے ہور وار وار مکوا یہہ سوچنے تے مجبور کردا ہے جے خورشید ہور موت دو متضاد خیال

ہین۔ مردے اوہ ہین جیہڑے زندہ لاشوں دی طراں جیندے ہین ہور زندہ اُوہ رہندے ہین جیہڑے دویاں واسطے جیندے ہین۔

خورشید صاحب ہمشیاں دویاں واسطے جیئے ہور جیندے رہے۔

ایسا کہاں سے لاؤں کہ تجھ سا کہوں جِسے !

☆☆☆

مترجم: نعیم کرناہی

(بشکریہ شمس بری۔ خصوصی شمارہ ۵۔ سال ۲۰۰۵ء)

.....میر غلام حیدر ندیم

پہاڑی افسانوی مجموعہ

''اُس پار''.....ہک جائزہ

نثری ادب بچ افسانہ دورِ حاضر دی سب تھیں مقبول صنف ہے۔ پہاڑی زبان بچ لسر سارے افسانہ نگاراں دے افسانوی مجموعے شائع ہو چکے دے ہین۔ پہاڑی ادب بچ اُبھرے دے افسانہ نگاراں سن افسانوی فن بچ ہک ایہجی عمارت تعمیر کیتی دی ہے، جس بچ زندگی دیاں حقیقتاں ہور فن دے تجربے ہتھوں ہتھ ہکیں دوئے کو سہارا دیندے نظر ایندے ہین۔ پہاڑی زبان دیاں افسانہ نگاراں افسانے واسطے حقیقت تہ شعریت، صداقت تہ تخیل ہور زندگی تہ فن دے میل جول دا جیہڑا نقش قائم کیتا ہے اوہ این والے وقت واسطے انتہائی حوصلہ افزاء ہے۔

انہاں ہی افسانہ نگاراں بچوں ہک نامور تہ اُچاناں راجہ شاہد شجاعت ہوراں دا بھی ہے۔ زیرِ نظر مقالے بچ راجہ شجاعت صاحب ہوراں دے افسانوی مجموعے ''اُس پار'' تے تبصرہ کرنا مطلوب ہے۔ راجہ شجاعت ہوراں دے افسانوی مجموعے دے سرورق تھیں ہی سارے مجموعے دا ہک نقشہ سمجھ آجلدا ہے۔ سرورق انتہائی درجہ پُرکشش تہ برجسد ہے۔

پہاڑاں دے دامن بچوں ہک صاف وشفاف پانی دی ندی بہہ رہی ہے اوہ ندی رشتیاں بچ باڈر بن کے خونی لکیر دا کم کر رہی ہے۔ اس خونی لکیر دے آر پار بستیاں آباد ہین۔ خونی رشتے بشکار ندی حائل ہن دی وجہ نال ہک دوئے واسطے ترسدے ہین۔ سرورق دس رہیا ہے کہ اِس لکیر سن پے پُتراں کولوں کنی کیتے دے ہین۔ بیوی خاوند کولوں جدا ہے۔ پہین تہ پر ہاکیں دوئے کو ملن واسطے ترس رہے ہین۔ زندگی دیاں کئی بہاراں آیاں تہ شردا بچ بدل گیاں۔ لوک ترسدیاں ترسدیاں اپنی عمری دی شام کر گئے مگر اِس خونی لکیر دا چٹا خون کدے بھی نہ سکیا۔

افسانوی مجموعہ ''اس پار'' دے سرورق تے کجھ ابھیاں ہی رشتیاں دا دہینہ ڈبدا نظر آرہیا ہے۔ ہک ضعیف تہ لاغر بڈھا، سفید داڑھی، پورے چہرے تے کہر جاں ہورا کھیاں دی بنیائی کہٹ ہون دی وجہ نال اکھیاں تے میلہ جیا چشمہ لایا دا بے بسی تہ بیکسی دے عالم بچ اپنی زندگی دی بازی ہاریا دا تُر تُر اُس ندی دے پار دکھ رہیا ہے۔ اُسدا بڑھاپا اُسدی ہاری دی جوانی دی جنیدی جاگدی کہانی سنا رہیا ہے۔ ندی دے اس پار دکھدیاں دکھدیاں اوہ اکھیاں تھیں بھی ہتھ تہور ہیا دا ہے۔ اسدی تریہہ تہ تڑپ بچ اسدے ارمان تہ خاب روزِ روشن نالوں عیاں دِسدے ہین۔ ندی دے دوئے پاسے ہک کُڑی چادر پلہیٹی دی دکھیارے انداز بچ بڈھے کو تک رہی ہے۔ اوہ دکھیاری بھی بچھوڑے دئے تیز تہ نوکیلے تیر سہہ سہہ کے اپنے ارماناں دا بے جا قتل ہوندا دِکھ رہی ہے۔ اُسدی نگاہ بچ بھی ارمان دم تروڑ دے نظر ایندے ہین۔

اَس ساری کہانی دا پلاٹ تہ پس منظر ٹیٹوال کرناہ دا گراں ہے۔ ایہہ حقیقی کہانی دریائے کشن گنگا دی کہانی ہے، جس سن ۱۹۴۷ء تھیں اِس وقت تک کئی قبیلیاں ہور قریبی رشتیاں کو جدا کر کے اندئے ارماناں دا خون کر چھوڑیا۔ ہور دُکھ درد تہ ہجر اندی زندگی دیاں

تلخ حقیقتاں بن گیاں۔

اِس مجموعے بچ کل چونتری افسانے درج ہین۔ اُس پار بھی اس مجموعے دی ہک خوبصورت کہانی ہے۔ اس کہانی دا پلاٹ تہ پس منظر کتاب دئے سرورق دے پس منظر دی عکاسی ہے۔

راجہ شجاعت پہاڑی زبان دے صف اول دے افسانہ نگاراں بچوں ہک ہین۔ اُندیاں کہانیاں تہ افسانیاں دی زمی، زمان ومکان سارا کجھ پہاڑی ہے۔ اندی خوبی ایہہ ہے کہ اندیاں افسانیاں دے کردار کسے بھی جائی نقلی یا نمائشی نظر نیہہ ایندے۔ اندے افسانیاں دے پلاٹ، کردار تہ منظر صاف صاف پہاڑی بستیاں دی عکاسی دا دواء ناں ہین۔ اوہ سماج تہ معاشرے دے ظلم وستم ہور بُرایاں کو قلم دی نوک نال ننگا کر کے قاری حضرات دے پیش کردے ہین۔ راجہ صاحب ہوراں دا اپنا یقین تہ خیال ہے کہ ہک سرجن ہور افسانہ نگار بچ صرف اتنا فرق ہے کہ سرجن آپریشن تھیٹر بچ مریض دا آپریشن کردا ہے ہور ہک کہانی کار کھلی زمین تہ نیلے آسمان تلہ سماج دا آپریشن کردا ہے لیکن انہاں دوہیاں واسطے پیشہ وارانہ صلاحیت دا ہونا ضروری ہے۔

افسانوی مجموعے اِس پار، بچ راجہ شجاعت صاحب ہوراں اپنے پہاڑی سماج دے رسم ورواج، اسلاف دیاں چھوڑی دیاں پہاڑی لوک کہانیاں، لوک گیت تہ لوک ناچ دے نال نال تہذیب وتمدن دے مٹدے نقوش کو اپنے افسانیاں بچ نمایاں کیتا دا ہے۔ اوہ اپنے لوک سرمائے نال سخت پیار کردے دسدے ہین ہور اُندی چاہت ہے کہ اس سرمائے دا تعارف اوہ اپنی نوویں نسل کو افسانیاں دے ذریعہ کرالن تانجیاں نویاں نسلاں پہاڑی دے پُرانے کلچر ہور تہذیب وتمدن کو پُھل نہ جُلن۔ پہاڑی تہذیب بچ شادی بیاہ دئے رواج، ٹھول، گیتاں، ٹاڑی مانگہ گتگہ، تلوار، پہانگڑا، کُڑیاں دی کھیڈ، شہوالے ہور بوہٹی دے

لباس، شادی بیاہ دا نیندرہ، ٹمن تکنا، بگدر چینا وغیرہ دے علاوہ لیتریاں دا سلسلہ، بری سسٹم، ہلہ شیری پہاڑی لباس ہور جندکاں دیاں ختنالاں دا طریقہ وغیرہ اُندے افسانیاں دے پلاٹ ہین۔ اِس قسم دے پلاٹ تہ پس منظر بچ راجہ صاحب ہوراں جیہڑے افسانے لکھے دے ہین اُنہاں بچوں شیتل بڈھی، سنگل، لعل، پھاٹک، گیٹے، پائل، جٹھ، بوہلی، رکھڑاں، لکھاڑے دی واپسی، شیشر تہرواں تہ سٹاں کُتھا ہور چٹا ککر خواجے دا قابل ذکر ہون دے نال نال اس سلسلے دیاں کڑیاں ہین جنہاں بچ پہاڑی رسم ورواج شدھ پہاڑی زبان بچ لکھیا گیا دا ہے۔ اُندے الفاظ، فقرئے تہ اقتباسات بالکل پہاڑی ہین۔

چنانچہ راجہ صاحب اپنے ہک افسانے ''چٹا ککر خواجے دا'' بچ جندکاں دیاں ختنالاں دے پہاڑی رسم ورواج کو اسطراں اظہار کردئے ہین:

''بڑا تایا کرسی اتا بچ کے سارئے انتظاماں دی نگرانی کردا آسا، اندر ختم خواناں دا اللہ ہو تہ اللہ ہو۔ سماوار بچ قہواہ شونکدا، حاضری تے حاضری چلدی، کڑیاں دے سوہلے تہ گدریاں دا کھچکار۔ اندر باہر ہک ہی غوغا، اماں مکو نکی لوئی نہوال تہوال کے نوویں پلے لوال کے اُچی گدی تے بجال رکھیا دا آسا۔ جیہڑا آندا مٹھائی سٹدا سینے نال لاندا۔ مبارک دیندا۔ ساری برادری جمع آسی، ماؤلیریاں، ماسیریاں، ماسیاں، چاچیاں تہ تایاں ساریاں مٹھائی سٹدیاں تہ گیتاں گیندیاں، ٹھول ٹھما کے آسے، نانی اماں آ گئی، ہٹووا، کڑیو پچھاں ہٹو، مکو دکھن دیو، جس ویلے ماہڑا لعل شوالہ بنسی ماہڑی قبر تے گز گز کہا ہوسی۔ کُر گئی ماہڑی

چرار شریف دی کانگڑی، تساں اَج دیاں گدریاں کو کجھ
ایندا گیندا نیہہ ہے۔ دساں دیاں دس نظراں ہک جیاں
نیہہ ہوندیاں۔ آنو واہ آنو اجمیر والے دا اَسبند تکھاؤ نانی
اُچیاں کوئی....."

اِسی طراں راجہ صاحب ہوراں دیاں کہانیاں بچ پہاڑی محاورے تہ ٹھیٹھ پہاڑی گلاں دی مثال اندئے افسانے "یاری بڈاں دی" بچ کجھ اسطراں ہے:

بہر حال فتو کے آسا کے ناں مگر مالا والیاں کُڑیاں واسطے
ہک مصیبت بن گیا دا آسا۔ مجال ہے خانصاحب دی زمی
بچ کسے دا گاں بچھا پووے۔ کسے دا مال بچھا خانصاحب
دی زمی دا ہر گیندیاں ہی فتو دی جیبا اتا گالیاں دا تڑکار
اسطراں شروع ہو گچھے جسطراں تپے دے توئے اُتا
تہاناں پہجدیاں ہین۔ خاناں دا ملازم آسا۔ کون ڈبوکاں
دئے کپے بچ گٹا ماریا مگر مجبوری بھی آسی۔ گراں والے
چوکھر کھڑن تہ کھڑن بھی کُر۔ چوفیری خاناں دی زمی آسی،
فصل کٹائی چل رہی آسی۔ آہا کے بڈ آسا۔ چوکھر ہُمڑ ہُمڑ
بڈا دا ہر آون۔ مگر فتو کو خانصاحب جیاں جڑی پیال گیا دا
آسا، کجھ بھی اٹے پیڑئے نہ آوئے۔ آکھدین کہ مالا
والیاں شیطان روالیاں دا ہے۔ آخیر فتو واسطے سبیل تیار
ہوئی۔ ریشماں دی گاں جُل فتو دئے بڈا بچ پہچی۔ فتو دی
نظر پرائی گائیں تے پیئی اُسدی جیب برین گناں نالوں

چلن لگی مگر اَج ریشماں بھی چُپ نہ رہی.....''

راجہ شاہد شجاعت ہوراں پہاڑی افسانہ نگاری بچ پہلی وار روایتی طرزِ تحریر تھیں ہٹ کے افسانے خطہ و کتابت دے پلاٹ بچ لکھنے دی ہک کامیاب کوشش کیتی دی ہے۔'' کوٹھے تھیں کوٹھی تک''۔ ہک چھٹی ہے لیکن اس کو پڑھنے تھیں بعد پتہ چلدا ہے کہ ایہہ چھٹی فنی اعتبار نال ہک مکمل افسانہ ہے۔ اسی طراں ''بنسیلہ'' افسانہ بھی کجھ چٹھیاں تے مشتمل ہے۔ ایہہ بھی اس افسانوی مجموعے بچ شامل ہین۔ اس مجموعے بچ کئی افسانے علامتی ہین۔ اندئے کردار کسے مجبوری دے ویلے صرف اشاریاں تہ کنایاں بچ گل کردئے ہین۔ ماہڑے نزدیک ایہہ افسانے سوائے چٹخارئے دے ہور کجھ بھی نیہہ۔ انہاں افسانیاں بچ ''بڈھی مائی''، ''پائل'' تہ ''احساس'' قابل ذکر ہین۔

مجموعے کو بوریت تھیں بچائے واسطے کئی ہک رومانی افسانے بھی شامل کیتے گئے دے ہین۔ اتھا ایہہ آکھنا بے جا نہ ہوسی کہ شائد ایہہ رومانی افسانے نوجواناں دی شرکت واسطے لکھے گئے دے ہوون۔ انہاں افسانیاں دیاں کہانیاں خوبصورت، دلچسپ تہ دلکش تہ اصلی پہاڑی سماج دیاں کہانیاں ہین۔ اندے اندر بھی پلاٹ، کردار ہور منظر کشی پہاڑی معاشرے دی عکاسی کررہی ہے۔ اس قسم دے رومانی افسانے یاداں دیاں محراباں، عبرت، فرض تہ محبت ہور یاری بڈاں دی ہین۔

اس مجموعے ''اس پار'' بچ افسانہ ٹوچن بھی ہک عشقیہ کہانی ہے لیکن عام روائت تھیں ہٹ کے اس کو ہک نواں روپ دتا گیا دا ہے۔ یک بس کنڈیکٹر کو پہان نہ ہون دی وجہ نال اٹھ اٹھ آنے واسطے ہک نوجوان جوڑے کو ٹوچن کیتا جُلدا ہے۔ متواتر چار وار دئے ٹوچن تھیں بعد اس جوڑے دا ٹوچن پیار بچ بدل گیندا ہے۔ لڑکی ہندو ہور لڑکا مسلمان ہوندا ہے۔ اوہ اتنے قریب آگیندے ہین کہ لوکاں دیاں نظراں تھیں نیہہ بچ سکدے۔ مذہبی فساد

ہوندے، لڑکی تہ لڑکا تمام گلاں تھیں بے پرواہ ہو کانس جُلدے ہین۔ پولیس پکڑ کے عدالت بچ پیش کردی ہے۔ عدالت بچ گدری بیان دیندی ہے۔ جج صاحب تُرتُر کھوری طراں گدرے دا ہر دِکھدے تہ سوچاں بچ ڈب گیندے ہین کیانکہ کجھ سال پہلیاں جج صاحب نال بھی ایہہ ہی ہوویا دا آسا۔ مگر اندا ٹوچن شادی بچ بدل گیا دا آسا۔ اس افسانے بچ زبردست طنز دے نشتر استعمال کیتے گئے دے ہین۔ گدری اپنے بیان بچ آکھدی ہے کہ بڑے لوکاں واسطے مذہب دیاں ایہہ بندشاں نیہہ تہ اساں غریباں واسطے کیاں۔

افسانہ وکیل صاحب بھی ہک فنی افسانہ ہے۔ اس افسانے بچ راجہ صاحب ہوراں اپنے عدالتی پیشے دا تہان نہ کردیاں ہوویاں ہک خوبصورت پلاٹ تے کہانی کو جنم دِتا دا ہے۔ ایہہ افسانہ ہک غریب موکل تہ وکیل دی کہانی ہے۔ غریب موکل دی بیوی اُسدے کہر نیہہ بسدی، اوہ انصاف ٹہونڈ دا وکیل دا سہارا کہندا ہے۔ مگر وکیل انصاف دیالے دے بدلے خود انصاف چاء کہندا ہے۔ راجہ صاحب ہوراں بڑی چابکدستی نال وکیل دی بحث تہ رول کو اس کہانی بچ وکیل ہی دی زبانی بیان کیتا دا ہے۔ اوہ لکھدے ہین:

> ”ہک شریف تہ غریب انسان نال اتنا بڑا اتہو کھا، ہور پتہ نیہہ کے کے، وکیل صاحب دے منہہ تھیں چنگاریاں جُلن لگیاں۔ موٹیاں موٹیاں کتاباں کھول جج صاحب کو دسن لگا، فر جج صاحب سر ہلایا تہ عدالتی نوٹس نکل گیا۔ وکیل صاحب تاریخ پرچہ دِتا۔ تاریخ بولے گئی پولیس شرینہ کو کہن کے عدالت بچ حاضر ہوئی۔ بس کے آسا وکیل صاحب شرینہ کو دکھدیاں ہی اگ بگولے ہو گئے، تدبر، تدبر، پتہ نیہہ کے کے، کوٹا دئے بٹن کھولن فر بند کرن۔

عینک اکھیاں تھیں لہاڑ کے جج صاحب کو انگریزی بچ پتہ
نیہہ کے آکھن فر عینک اکھیاں اتالاون، میں اپنا ڈر گیاں۔
فر بیان ہووئے وکیل صاحب تاریخ پرچہ دِتا، اُس تھیں
پچھا چار سال گزر گئے مگر شرینہ تریخا اتا نیہہ آئی.....''

اس مجموعے کو پڑھدیاں ہک گل میں شدت نال محسوس کیتی کہ راجہ شجاعت صاحب ہوراں دیاں کہانیاں اندے کردار، پلاٹ تہ بالخصوص زبان دا لہجہ صرف کشمیر دے پہاڑی لوکاں دی عکاسی کر رہیا ہے۔ راجہ صاحب اتنے بلند پایہ پہاڑی افسانہ نگار ہون دے باوجود صوبہ جموں بچ پہاڑی زبان بولن والے لاتعداد پہاڑیاں کو یکسر پہل گئے دے ہین۔

افسانوی مجموعہ ''اس پار'' چونتری افسانیاں تے مشتمل ہے ہور جموں اینڈ کشمیر پہاڑی ویلفیئر سوسائٹی دے زیر اہتمام چھپ کے تیار ہویا دا ہے۔ اس کتاب دے ناشر شمس بری پبلی کیشنز سرینگر ہین۔ اس کتاب دی پروف ریڈنگ پہاڑی زبان دے عظیم شاعر تہ نامور ادیب ڈاکٹر فاروق انوار دے ہتھوں ہوئی دی ہے۔ اس کتاب دا سرورق تہ کمپوزنگ نہایت خوبصورت تہ معنی خیز ہے۔ سرورق تیار کردیاں بشیر احمد صاحب ہوراں ''اُس پار'' کو اپنے تخیل بچ رکھ کے نہایت ہی فنکاری دا مظاہرہ کیتا دا ہے۔

طوالت دے ڈر نال میں اس مجموعے دے تمام افسانیاں تے تبصرہ کرنا مشکل تہ نامناسب سمجھدا ہاں مگر اتنا ضرور آکھساں کہ راجہ شاہد شجاعت پہاڑی زبان دے افسانہ نگاراں بچوں ہک قدر آور شخصیت ہور منفرد مقام دے مالک ہین۔ اُندے افسانے پہاڑی زبان دے دویاں افسانیاں تھیں کافی بلندی تے نظر ایندے ہین۔ نسوانی زبان تہ کڑی چھڑیں اُندیاں افسانیاں دی شناخت ہین۔ ٹھیٹھ پہاڑی سماج دی عکاسی کرن بچ اندا مقابلہ کوئی نیہہ کرسکدا۔ اوہ کجھ نہ اکھدیاں ہوویاں بھی سب کجھ آکھ گیندے ہین۔ اوہ

بڑے تھیں بڑے سماجی ناسور تہ استحصالی حربے کو اپنیاں کرداراں دی زبانی نہایت چالاکی نال اسطراں بیان کر چھڑ دئے ہین کہ سارے دا سارا مقصد پورا ہو گیندا ہے۔ ایہہ افسانوی مجموعہ پہاڑی زبان وادب دئے طالب علماں، ریسرچ سکالراں تہ ادیباں واسطے صدیاں تک مشعل راہ ہوسی ہور مستقبل قریب دئے کہانی کار اِسدئے نقش پاٹھونڈ دئے پھرسن۔

☆☆☆

.....عبدالرشید لون غمگین

اوڑی تہ پہاڑی ڈرامہ

جسطراں باقی زباناں بچ ڈرامے لکھے جُلدے رہے، اسطراں پہاڑی ڈرامے دی ابتداء بھی اگرچہ بہت دیرنال ہوئی لیکن ہوئی۔ چونکہ شیکسپیر دے ڈرامے، رابندرناتھ ٹیگور دے ڈرامے انگریزی، بنگالی، ہندی زباناں بچ شائع ہوگئے اور لائبریری دی زینت ہی نہ بلکہ مشعل راہ بن کا سماجی، سیاسی تہ اقتصادی پہلواں بچ مددگار ثابت ہوگئے۔ سعادت حسن منٹو جیسے کوہنہ مشق ادیب، مُنشی پریم چند جیسے ناول نگار بھی ڈرامے دے میدان بچ اُترے واسطے مجبور ہوگئے۔ کیاں کہ ڈرامہ ہی ہک ایسا فن ہے جیہڑا بدلحاظ بھی تہ صحیح عکاسی بھی کردا ہے۔ اس بچ مکالمے جیہڑے لکھاری تول تول کا تہ سوچ سوچ کا لکھدے ہین بزبان سماج و معاشرے واسطے پُر اثر ثابت ہوندے ہین۔ اُردو، ہندی، انگریزی بچ ڈرامے منظر عام تے آئے بڑی سراہنا ہوئی۔ معاشرے دیاں بُرائیاں تہ بچھائیاں تہ اکھیاں دکھیا حال پر دے توں باہر این لگا تہ بڑے بڑے ڈرامہ حال کھچا کچھ پہرن ہون لگے لوکاں بچ احساس جاگ اُٹھیا کہ کون کتنا پانیاں بچ ہے کتنا باہر ہے۔ دکھ پدکھی ہر زبان دا قلمکار اپنی اپنی قلم کو

جنبش دین لگا۔ ہولیاں ہولیاں ہندوستان بچ بولے گین والیاں زباناں بچ ڈرامے منظر عام تے این لگے۔ پہاڑی زبان چونکہ یک مچ پرانی زبان ہے، اس زبان دی بچ ادبی دُنیا بچ بہت کہٹ رہئی۔ چنداک کتاباں مثلاً قصہ الحسینن (گلزار یوسف) سیف الملوک، احوال آلاخرت، جنگ نامے وغیرہ مثنویاں دی صورت بچ چھاپے گئیاں لیکن اس توں ہٹ کا نثری مواد بلکل نہ آسا، نہ ہی ایسا کوئی تصور پہاڑی لکھاریاں بچ پیدا ہویا۔ جدھ تکر کہ ریاست جموں وکشمیر دی کلچرل اکیڈیمی بچ ہک شعبہ کھلیا جسدا ناں پہاڑی شعبہ رکھیا گیا، اس شعبے بچ جناب محمد یوسف ٹینگ صاحب دی سربراہی بچ صرف ہک کرسی، ہک میز، گوجری شعبے دے کمرے بچ آن رکھیا گیا تہ بلکل حلیم تہ لاغر جیا آدمی جسدناں کریم اللہ قریشی آسا، اس کرسی تے اپنی جیب بچوں قلم کڈھ کا بہہ گیا۔ اس حلیم شخص دی کمال دکھو کہ پہاڑی رسم الخط تے قلم فیر دا فیر دا کونے کونے تو پہاڑی لکھاری ٹہونڈ دا تہ اُنہاں کو لکھے واسطے مجبور کردار ہیا۔ جدھ تکر کہ پہاڑی استاادب ہک پہلی کتاب دی شکل بچ وجود بچ آ گئی۔ جد کجھ لکھاری جیہڑے اپنا کلام ''استاادب کتاب'' بچ دے رہے دے آسے کتابی شکل بچ دکھ کا اتنے خوش ہو گئے کہ اُنہاں دی اُمید ہک دہینہ بچوں نکلی کرن نالو پھیلدی گئی تہ اتنی پھیلی کہ ہکی تھیں دو، دواں تھیں چار۔ اَج ماشاء اللہ دس تھیں زیادہ داسٹاف شعبے بچ موجود ہے ہور اشاعت دا کم اِس قدر بدھ گیا کہ اُنہاں کو فرصت ہی نیہہ ملدی۔ لکھاریاں دی تعداد بدھ کا ہزاراں بچ پہچ گئی دی ہے۔ ہر طراں دا مواد۔ غزل، نظم، آزاد نظم، مرثیہ، قصیدہ، مثنوی، افسانہ، کہانی، ڈرامہ تک دے پچھے تھیں پچھے ادیب اُبھر کا سامنے آ گئے۔ ہکا جیسے ٹہونڈیاں نہ تھیندے آسے تہ ہکا جئے شعبے والیاں کو فرصت نیہہ ایندی کلام دی تصحیح کرناں دی دو ماہی شیرازہ، ''استاادب'' تہ ہور کئی کتاباں تہ جریدے شائع سال بچ ہوندے ہین۔ اسی رفتار نال چلدیاں ہویاں ڈرامے دے حوالے نال میں گل کرساں کہ ڈرامہ دے

لکھاری وجود بچ آ گئے۔ اگر مبالغہ آرائی نہ ہوئے تہ میں اسطراں بھی آکھ سکداں کہ اسدی ابتداء صرف اور صرف کرناہ ڈرامٹک کلب تھیں وجود بچ آئی۔ اِکا دُکا ڈرامے پہاڑی بچ جنہاں کو اسیں ٹکاں ٹکاں آکھسیاں مظفر آباد ریڈیو تھیں سنتدے آسیاں مگر تحریری شکل بچ راقم دی نظر نیہہ پئی۔

سال ۱۹۷۳ء ماہ جون پہاڑی ڈرامے دی تاریخ دا پہلا سال آسا جدھ کرناہ کلچرل کلب ہک ڈرامہ "کریمہ" زبانی زبانی تیار کیتا۔ اس کو تحریری شکل راقم سن دتی لیکن مکالمے تہ کہانی دا تصور عبدالرشید قریشی، عالم قریشی مرحوم، سیف علی خان مرحوم، حاجی غلام سرور میر جیسے ادیباں تہ مفکراں سُن ترتیب دتا۔ اُس وقت اس ڈرامے دی ابتداء ہک ایسے واقعے تھیں ہوئی جیہڑا اساں دواں یعنی راقم تہ عبدالرشید قریشی نال پیش آیا۔ کہانی کجھ اُس طراں آسی کہ اسیں مڈل سکول نہچیاں بچ بحیثیت مدرس کم کر رہے آسیاں۔ ریاست جموں وکشمیر دی حکومت سُن گجر بکروال طبقے واسطے وظیفہ منظور کر چھوڑیا۔ جیہڑا شڈول ٹرائب نال تعلق رکھنے والیاں سبھاں بچیاں کو ملن لگا خواہ اوہ امیر آسے یا غریب۔ ایہہ چیز ہک چنگاری دی طراں پہاڑی طبقے دیاں بچیاں کو چمڑ گئی کہ ایہہ کس طراں ہو سکدا ہے اَسدا رہن سہن ہک کھین پن ہک کہر سانجھے، مال مویشی کہٹھے، اس طبقے کو کس طراں سرکار وظیفہ لا چھوڑیا تہ اسیں کیاں محروم کر چھوڑیاں۔ انہیں جذباتاں کو کہن کا ہک بچہ جسداناں صادق جو آسا ہور چھیویں جماعت بچ پڑھدا آسا۔ روندا روندا اساں کول آیا تہ آکھن لگا کہ مکو بھی وظیفہ دیالو، میں غریب ہاں، واقعی پاجامہ جنواں توں پھٹیا دا، قمیصا دے بوہلے کو پنیاں توں پھٹے دے اکھیاں بچ اتھروں کیرے دے اسدے سامنے آیا تہ اساں کو بھی واقعی مچ محسوس ہویا۔ حکومت دا متریرا سلوک اسدے دلاتے بھی بڑا ڈھونگا زخم لا گیا تہ اسیں ہور کر بھی کہ سکدے آسیاں بچے کو آپا کولوں دس دس روپے کڈھ کا دتے ہور ہکی دواں ماشڑاں کولوں بھی

کہدے تہ ایہہ کوئی چاہلی روپے جمع کرکا اُس بچے کو تہ اساں خوش کر چھوڑیا مگر اُس وقت دا ماحول اس دے دل ودماغ تے ایسا چھا گیا کہ تلملا اُٹھیاں۔ ایسا لگدا آسا کہ اسیں راتیں تھیں صبح نہ ہون دیواں۔ کلب دی بنیاد چونکہ پہلاں تھیں ٹہلی مٹھی جیئی رکھی دی آسی کدے کدھائیں اُردو ڈرامے مل بہہ کادے چھوڑ دے آسیاں مگر خوش خریدی حساب نال۔ اسیں کہر گیناں دے بجائے مرحوم عالم قریشی کول آئیاں اُس کو اپنی کہانی سنائی اُس تھیں بعد حاجی غلام سرور میر صاحب کول گیاں اسطراں دس پندرہ پچھے پچھے صلاحکاراں نال مشورہ کیتا تہ اساں کول ہور کوئی ذریعہ بھی نیہہ آسا تہ مل بہہ کا ڈرامے دا ہک پلاٹ تیار کیتا، جس بچ حصہ کہدے والے بڑے مخلص تہ محنتی آدمی سامنے آ گئے۔ اللہ دا کرم ہے کہ علاقہ کرناہ دا بچہ بچہ ہک بہترین فنکار، بہترین اداکار ہے۔ لہٰذا اساں کو بہت کہٹ وقت بچ ایہہ ڈرامہ کریمہ تیار ہو گیا، جس طراں میں پہلاں عرض کر چکیاں لکھے کوئی تصور اسدے ذہن بچ نہ آسا، شاید مجبوراً قلم جینی پئی تا کہ مکالمے یاد رہون یا کہانی بچ تسلسل پیدا ہو جُلے تہ ایہہ سکٹ راقم کولوں لکھال چھوڑیا۔ فر جموں کشمیر دا ہر پہاڑی جان دا ہے کہ اس کلب سن مرحوم عالم قریشی تہ سیف علی خان مرحوم دی قیادت بچ علاقہ کرناہ دے ہر گراں بچ ایہہ ڈرامہ دسیا تہ لوکاں بچ احساس جگالیا کہ اساں پہاڑیاں نال ریاست دے حاکم کے سلوک کردے ہین۔ ہک فرضی کہانی جیہڑی اکثر پہاڑی علاقیاں بچ بدعت بن کا ڈسدی آسی نال جوڑ چھوڑی تہ اسطراں اسدا پہلا کارواں عالم قریشی، رشید قریشی، مقبول خان، غلام سرور میر، عبدالرشید لون، راجہ غلام حیدر خان، غلام حیدر پروانہ تہ ہور کافی سنگی تہ ہمدرد سیف علی خان مرحوم دی قیادت بچ علاقہ کرناہ چھوڑ کے علاقہ اوڑی بارہمولہ دی طرف روانہ ہو گیاں۔

عالم قریشی مرحوم دی چونکہ اوڑی بچ کافی پہلاں تھیں پہچان اسی تہ ایہہ قافلہ ڈاک بنگلے لگامے بچ پہچ گیا۔ سیف علی خان صاحب (مرحوم) اُس وقت پورا خرچہ اپنے کولوں

برداشت کردے آسے تہ ڈرامیان دا اثر جنہاں لوکاں تے پے گیا دا آسا اُنہاں بھی جوق در جوق اپنی بساطہ دے مطابق چندے دی صورت بچ معاونت کیتی تہ اس قافلے دا ڈیرہ اوڑی (لگامے) ڈاک بنگلے بچ لگ گیا۔ ہک کلچر ہک زبان کجھ تھوڑی جانکاری دی وجہ تھیں کجھ لوک اوڑی دے سواگت واسطے پہچ گئے جنہاں بچوں مرحوم ماسٹر اندر پرکاش، محمد اسلم ایکس ایم ایل سی، جناب محمد شفیع صاحب سابقہ وزیر خزانہ و تعلیم، غلام رسول، محمد اسلم چندن واڑی، عبدالعزیز دچھنوی، قاضی محمد، حاجی رحمت اللہ خان جیئے لوک سرفہرست آسے۔ اس دور بچ محمد عرفان عارفؔ مرحوم بحیثیت منصف جج اوڑی کورٹ بچ ڈیوٹی آسے، اُنہدی طرفوں بھی بڑی سہولت مل گئی۔ غرض پہلا ڈرامہ لگامہ پارک بچ اساں دتا، فرجائی جائی تھیں فرمائش این لگی۔ لوکاں دے ذہن بچ ڈرامے ناں دا کوئی تصور ہی نیہہ آسا۔ کڑیاں تہ جندک اساں کول درخواستاں کہن کے آون کہ استیاں جندکاں کو ڈرامہ سکھالو۔ بڑے ذوق وشوق دا مظاہرہ کردیاں ہویاں اوڑی دئیاں لوکاں جوق در جوق دعوتاں دینیاں شروع کیتیاں تہ پہلی پورے بجھامے، گرکوٹ تہ سلام آباد بچ بھی اساں ڈرامے پیش کیتے لوکان بچ ایہہ شعور اُجاگر ہوگیا کہ پہاڑی بھی ہک مارشل قوم ہے جسدی اپنی ہک شناخت ہے۔ اَج تکر باقی زباناں بولے والے گجر پہاڑی ساریاں کو گجر سمجھدے آسے بلکہ احساس کمتری سن پہاڑی زبان کو کاغذی کیڑے نالو چٹ کامکیناں شروع کیتا دا آسا۔ جدا اسدا رہن سہن، لباس، کھائیبا، سب ہک آسا تہ فرد و فرقے کِیّاں بن گئے، لہٰذا اسیں بھی اپنی ساخت دساں تانجے موجود حکومت کول ایناں والیاں نسلاں اپنی شناخت دس سکن۔ جد علیحدہ ہو ہی گیاں فر حکومت مراعت تھیں اساں کو کِیاں محروم کرکا رکھیا۔ ایہی جذبات ہر پہاڑی دے اندر پھوکدے پھوکدے اسیں پوری اوڑی بچ لوکاں دی تربیت کردے رہیاں جسدا ایہہ نتیجہ نکلیا کہ سال ۱۹۸۳ء بچ اوڑی چندن واڑی کلب دی بنیاد رکھی جنہاں بچ نمایاں رول

مرحوم عالم صاحب، عبدالرشید قریشی تہ مقبول خان دار ہیا۔ اس کلب سن مل کا کافی سارے ڈرامے تیار کیتے تہ سٹیج بھی ہو گئے ہور ہک پچھی ہنر مند ٹیم ثابت ہو کا سامنے آ گئی جہدے کجھ ہک ناں تھیں تساں کو واقف کرداں۔ محمد اسلم خان، عبدالعزیز دچھنوی، الطاف حسین، آفتاب خان، محمد عالم درزی، ماسٹر اندر پرکاش وغیرہ۔ اس طراں اوڑی بچ ڈرامے دی ابتداء ہوئی تہ اوڑی کلب سن ہر گراں بچ فرکا پہاڑی زبان دا چرچہ شروع کر چھوڑیا تہ ریاستی کارواں نال انہدی شمولیت بھی چنگی طراں ہون لگی۔

اوڑی کلب دے فنکاراں سن اوڑی بچ پہاڑی زبان دی مکمل تحریک شروع کر کا پچھے پچھے اداکار، قلمکار تہ گلوکار پیدا کیتے جنہاں دن دُگنی تہ رات چگنی ترقی کر کا پہاڑی کلچر کو نویں زندگی بخشی۔ لیکن بدقسمتی کہ ایہہ کلب بڑی کہٹ عمر بچ ہی سیاست دے روگ دا شکار ہو گیا۔ سال ۱۹۸۴ء دی گل ہے کرناہ کلچرل کلب ۱۵ر اگست یوم جمہوری دے موقعے تے فوج دی طرفوں تہ اُس وقت دی ایڈمنسٹریشن دی طرفوں مدعو کیتا گیا۔ کرناہ کلچرل کلب ۱۴ر اگست کو ہی پہنچ گیا۔ کلچرل اکیڈیمی دی طرفوں ہک ڈرامہ اوڑی کلچرل کلب کو سٹیج کرنا آساتہ ہسی خوشی ڈرامہ ہو گیا لیکن دوے دن ۱۵ر اگست واسطے بھی انہاں اسرار کیتا کہ فوج کو بھی اسیں ڈرامہ دیساں۔ ایڈمنسٹریشن دے لوکاں اُندی گل کو رد کرنا دی کوشش کیتی لیکن انہاں ڈی سی بارہمولہ تہ ایس پی بارہمولہ کول کرناہ کلچرل کلب دی شکایت کیتی کہ ایہہ سیاسی کلب ہے ہور اتھا افراتفری پھیلائے واسطے آیا دا ہے اس وجہ نال فوج بچ ڈرامے تھیں روک دتا گیا تہ ایڈمنسٹریشن کرناہ کلچرل کلب کو مجبور کیتا کہ اوہ لگامہ پارک بچ ڈرامہ دیون۔ تمام انتظام اُتھی دئیاں لوکاں کیتے ڈرامہ سٹیج وغیرہ تیار ہو گیا۔ اداکار بھی سٹیج تے پہنچ گئے لیکن ڈی سی تہ ایس پی دی مداخلت دی وجہ تھیں پولیس چھاپہ مار کے تمام اداکار پولیس بچ بند کر چھوڑے۔ دفعہ 153(A) لا کا حوالات بچ دس دن تکرا ایہہ کلب بند ہو گیا۔ فر بڑی مشکل نال

اوڑی دے ذی شعور لوکاں دوڑ دھوپ کر کا ضمانت کرالی تہ ایہہ لوک باہر آ گئے۔ ایہہ صرف اوہ گروہ آسا جیہڑا سیاسی ضد رکھ کا کھل گیا آسا۔ باقی اوڑی دے لوک نہایت ہی مخلص تہ ہمدرد ہونا دی وجہ توں کرناہ کلچرل نال ہر طراں دی ہمدردی کرادے رہے۔ ایہی وجہ آسی کہ جدھ تھیں انہاں لوکاں سیاست کو اپنا کہدا تہ انہاں بچ اور جذبہ اتفاق جس بنیاد تے کلب کھڑا کیتا آسا نہ رہیا۔

ڈرامہ ہک تجرباتی عمل ہے ہور سماج بچ پھیلی دیا بُرائیاں کو اُچھال کا سٹیج تے پیش کردے تہ لوکاں بچ احساس دیال دے کہ ایہہ برائیاں دور کسطراں ہوسن ہور دور کیتے تے مجبور بھی کر چھوڑیا لیکن جس وقت انسان بذات خود ہی انہاں بُرائیاں دا شکار ہو جُلے تہ اوہ دور کس طراں کر سکدے۔ اوڑی کلب دے ممبر تتر بتر ہو گئے کوئی این سی جوائن کر گئے کوئی کانگرس تہ کوئی پی ڈی ایف۔ غرض مختلف ٹولیاں بچ بٹ گئے تہ جس مقصد واسطے ڈرامہ کلب بنیاں آسا اوہ فوت ہو گیا۔ لگدا کہ اُس تھیں بعد انہاں کوئی ڈرامہ فر سٹیج نہ کیتا ہوسی۔ اتھوں پچھادی کوئی جانکاری راقم کو نیہہ ملدی، البتہ اتنا ضرور لکھساں کہ اوڑی دیاں لوکاں بچ بچھا ہنر ہے۔ اگر ڈرامے دی دُنیاں بچ ڈٹے رہون تہ کافی تبدیلی آن سکدے آسے، اینا والی نسل نہایت ہی قابل، تعلیم یافتہ نسل ہے، انہدی رہبری کیتے جُلے تہ اپنی زبان واسطے بہت کجھ کر سکدے ہین۔ خدا کرے کہ ایہہ جذبہ پیدا ہوئے۔ اس بچ شک نیہہ کہ ریاستی کلچرل اکیڈیمی نال کافی لوک بحیثیت قلمکار جُڑے دے ہین۔ ریڈیو کشمیر بچ محمد مقصود بحیثیت پروڈیوسر، ریحانہ عزیز بحیثیت اناونسر تہ سید امجد حسین بھی اناونسر کم کر رہے ہین۔ بحیثیت گلوکار بھی کجھ ریڈیو نال جُڑ گئے دے ہین لیکن ڈرامے والا پاسا خالی لگدا ہے۔ اگر حقیقت دکھی جُلے تہ انہدی شناخت ہی اُنہیں ڈرامیاں نال ہوئی جیہڑے اُس دور بچ اوڑی کلب سٹیج کردار رہیا۔ اُس دور بچ بھی مشاعرے، ڈرامے، میوزک پروگرام وغیرہ گرم جوشی

نال ہوندے آسے۔

مکالمے دے حوالے نال میں عرض کراں کہ اُوڑی والیاں ڈرامے دی افادیت کو سمجھیا تہ اسدی اصلیت کو سمجھے واسطے تیار ہوئے۔ صرف ہور صرف چند لوک اس تھیں واقف ہین لیکن عدیم الفرصت ہونا دی وجہ تھیں اس میدان بچ نیہہ آسکدے۔ البتہ افسانہ نگار، کہانی کار، گلوکار تہ شاعر، ہچھے معیاری ہین جنکاں بچوں چند پہلی صف دئیاں لوکاں دے ناں میں مقالے بچ آننا ضروری سمجھداں۔ مثلاً راجہ شاہد شجاعت، راجہ نذر بونیاری، سلیم بیگ، ایوب شبنم، عزیز دچھنوی، محمد اسلم خان، زریں آراء، شہناز پاکیزہ، حاجی فیروز الدین بیگ، اقبال سرحدی، احمد الدین انور، عطا اللہ ممتاز، سلیم بصر، حنیف دلبر، ایڈکیٹ میر حسین کاظمی وغیرہ جندا تیار کیتا دا مواد کتابی صورت بچ ریاستی کلچرل اکیڈیمی دا پہاڑی شعبہ بڑھ چڑھ کا پیش کردا ہے لیکن ڈرامے دے لحاظ نال ایہہ لوک بلکل کورے ثابت ہوئے جسدی وجہ پہلاں ہی مقالے بچ بیان ہو چکی دی ہے کہ سیاست انہاں کو کتابی کیڑے نالوں چٹ چھوڑیا تہ انہدے دماغ بچ اِستھیں ہٹ کا کوئی ہور کلچر تہسدا ہی نیہہ، ورنہ بقول شاعر۔

اگر تھوڑی سی نم ہو ساقی تو بڑی ذرخیز ہے مٹی

اگر ڈرامے دے میدان بچ کوشش کیتی جلے تہ اُنہاں بچ بہت کچھ ہُنر مندی بھی ہے تہ جذبہ بھی ہے لیکن انہدی رہبری بچ فرق ہے تہ نمائندگی بچ بھی۔ خدا کرے کہ ہر میدان بچ ایہہ اگا جلے دی کوشش کرن۔

☆☆☆

منظور ہاشمی.....

کاجی ناگ..... مارخورنی جوٗ

'کاجی ناگ' اک پہاڑ تہ اُس پہاڑ نے اُپر قائم اک چشمے نا ناں ہے۔ سر والٹر لارنس ہوراں اپنی کتاب (The Valley of Kashmir) بچ لکھیا ہے۔

ارشال مغرب بچ برفانی کاجی ناگ نی 12,125 ft اُچائی والی جگہ مارخورنی جوٗ ہے۔ (صفحہ نمبر 15)

۲/ ''پیر پنجال'، کاج ناگ تہ شمس بری پہاڑ (صفحہ 113)

۳/ مارخوراں واسطے ساریاں تھیں چنگی تہ مشہور جگہ کاج ناگ۔ (صفحہ 114)

اوہ (لارنس) کاجی ناگ تہ شمس بری کی دو بکھرے بکھرے پہاڑ منتے ہین، جیہڑی کہ حقیقت نیہہ۔ شمس بری پہاڑی سلسلہ کرناہ نے چڑھدے پاسے پیُنا ہے تہ ایہہ اس علاقے نے ساریاں تھیں بڑے پہاڑ ہین۔ کاجی ناگ اک معروف چشمہ ہے جیہڑا اس پہاڑی سلسلے بچ نستہ چھن گلی (Sadhna Pass) نے جنوب بچ واقع ہے۔ شمس بری جنوب مغرب والے پاسوں کافر کھن بل ناں نے اک ہور پہاڑ نالوں بکھ ہونا ہے تہ اس پہاڑ کی صرف 'کافر کھن' نے ناں نال وی جانیا جانا ہے۔ اس چشمے (کاجی ناگ) نا پانی

بگی تہ کرناہ تھیں علاوہ لیپا وادی بچ وی جانا ہے تہ نال ہی کافرکھن والے پاسے وی۔ لیپاوادی، جہلم وادی تھیں ووگھت بل (Wawgut Bal) پہاڑنی وجہ تھیں بکھ ہوئی جانی ہے جدکہ ریشیاں گلی لیپاووادی کی مظفرآباد نال ملانی ہے۔

'شمس بری پہاڑ' عمومی طور وراوڑی تہ کمراز علاقے نے اندر 'کاجی ناگ پہاڑ' نے ناں نال جانیاں جانا ہے۔ تاہم لارنس ہوروی اس واسطے کاجی ناگ ناناں برتنے ہین۔ کرناہ نے لوک وی اس واسطے کاجی ناگ نالفظ برتنے ہین۔ کمراز علاقے نے کروہن پرگنہ نے دیہاتی لوک اس کی کاجی کون (Kazi Koon) آکھنے ہین۔ اوہ اپنے تجربے نی بنیاد اُپر آکھنے ہین کہ جدوں شرد نے موسم بچ لوک تہائیں کپی تہ چپّاں (پوُلے) سُکنے واسطے منگاں بچ کھلیارنے ہین، اُس ویلے کدے اس پہاڑ اُپر چہڑ چڑھی اچھے تہ اس نا مطلب ہے کہ ڈاہڈی سخت بوٹھ ہونے ہی والی ہے۔

کشمیری ناں 'کاجی' نی وضاحت نی لوڑ ہے۔ اک گول، پتھر یا گیٹا جیہڑا کشمیری بچ 'وٹھ' اکھوانا ہے۔ اک لمبوترا بٹا (وٹھ) ہی اصل بچ 'کاجی وٹھ' ہونا ہے۔ ایہہ لفظ بٹے نے بنے موہلے یا موہلی واسطے وی برتیا جانا ہے، البتہ کپواڑا علاقے نے اندر 'کاجی' اصطلاح کسے ڈوہنگے جئے (اکھل ہاروں) بٹے واسطے برتیا جانا ہے تہ جس کی اسیں کوئی چیز رگڑنے یا کُٹنے واسطے استعمال کرنے ہاں۔ ایہہ گل قیاس نے نیڑے ہے جے اس پہاڑنی چوٹی جتھوں ایہہ چشمہ 'کاج ناگ' اُمناں ہے، وی بہدوں 'کاج' نی شکل نی ہے، تاں ہی تہ ایہہ 'کاج ناگ' یا کاجی ناگ' اکھوایا۔ البتہ ناں 'قاضی ناگ' نی وضاحت کرنی اوکھی ہے سوائے اس نے کہ ایہہ تلفظ محض پہاڑی زبان نے تلفظ نی وجہ تھیں ہے۔ شمس بری پہاڑ نا ایہہ حصہ جس بچوں 'کاجی ناگ' چشمہ اُمناں ہے ایہہ جنگلی جانوراں نی جنت ہے۔ لارنس ہوراں نے مطابق اس علاقے بچ پایا جانے والا مارخور ہوراں علاقیاں نے

مارخوراں تھیں چنگا جانی والا تہ وازنی ہونا ہے۔ 1874ء بچ جیہڑا ساریاں تھیں بڑا (لمّاں) مارخور شکار کیتا گیا ہے اُس ناوزن 240Lbs سی تہ اُس نے سِنگ کوئی 61 اِنچ لمّے سن۔

گبرا کرناہ نے اک شکاری عبدالرحمان اک ایہجیئے مارخور نا شکار کیتا جس ناوزن 128 سیر سی۔ کرناہ نے ہی سلیمان گراں نے اک شخص محمد یوسف لون نے کہر اک ترے سالہ مارخور نے سِنگ ہین۔ انہاں ناوزن 1.29 کلوگرام ہے جد کہ انہاں نی لمائی 20 اِنچ ہے۔ ایہہ سِنگ مُنڈھوں گول ہین، بشکاروں جئیاں مروڑئے ہوئے تہ سِرے (چوٹی) اُپروں چیڑے ہین۔

سیالے بچ مارخور نی جت چِٹّی ہونی ہے جد کہ برہیا ویلے ایہہ تھوڑا توشہ رنگ بٹائی چھوڑنی ہین۔ ایہہ دسمبر نے مہینے بچ جُفتی کرنین، (رلنین) تہ جون تکر انہاں نا گبھ نا دور چلنا ہے۔ عمومی طور اُپر مارخور کھوڑیاں (غاراں) نے اندر رہنے ہین جیہڑیاں پہاڑاں نیاں بہوں اُچیاں جگہاں اُپر واقع ہونیاں تہ دِتھوں عموماً شکاریاں نا لاہنگا ممکن نیہہ ہونا۔ بکری نما ایہہ جانور بہوں ڈاہڈا تہ پھرتیلا ہونا ہے۔ تہ اس نے اندر تِلکن دار چٹاناں اُپروں ٹُرنے نی اک مخصوص طاقت ہونی ہے تہ ایہہ نوکیلے پتھراں نی چوٹی اُپر (جتھے کھلنے نی کوئی گنجائش نیہہ ہونی) کھلنے نی صلاحیت رکھنے ہین۔

اک مارخور نا شکار بہوں جان جوکھم نا کم ہے۔ اک شکاری کی مارخور نے شکار نی نیت نال حیران پریشان کدے اک نکے تھیں دُوّئے نکّے، کدے چڑھنا تہ کدے لہنا تہ کدے ترنجنے والیاں (تِلکن دار) چٹاناں اُپروں اپنے انعام (شکار) نے حصول واسطے نسنا پھُنا پینا ہے۔

کدے کدے تہ اُس کی انہاں اوہکھیاں کہاٹیاں، چوٹیاں تہ گلیشراں بچ تہیاڑ دوڑی دوڑی تہ وی بعد بچ خالی ہتھاں کہر مُڑنا پینا ہے۔ تہ کدے اس کی کوئی بکری نظری آئی

وی جائے تہ اُسنے پچھے اُس کی کئی کئی کہنٹے ضائع کرنے پینے ہین۔ مارخور نی نی من پہانی غذا سپ ہونی اے۔ ایہہ اُس پاسے دوڑی جانا ہے جدھر اس کی سپ نی سُوھ لگی جائے۔ مارخور نا چھاڑ وی سپ نی موت نا اعلان ہونا ہے۔ کدے سپ اپنے آپ کی کسے کُھڈے بچ چھپائی وی چھوڑے تہ مارخور اِس کی چوس لائی تہ اُس کُھڈے بچوں اپنے ساہ نی طاقت نال باہر کڈھی آنا ہے۔ کدے سپ بٹیاں بچ بڑی جائے تہ مارخور اپنے مضبوط سِنگاں نال انہاں بٹیاں کی اک دوّے اُپر ماری تہ پہنی چوُر کری چھوڑنے ہین ایہہ عمل اُس ویلے تکر جاری رکھنا ہے جدوں تکر کہ اوہ سپ تکر نہ پہچی جائے۔ فِر اوہ اس سپ ناسِر اپنے کُھراں نال بُرے طریقے سنگ چتھنا ہے۔ فر اوہ اس کی دُمڑے والے پاسوں کھانا شروع کرنا ہے تہ چاپنیاں چاپنیاں اس کی ہولیاں ہولیاں ٹہالنا (نگلنا) جانا ہے۔ اپنا شکار ٹہالنے تھیں بعد اس نا توازن بگڑی جانا ہے۔ تہ اس نیم بے ہوشی نی حالت بچ اس نے مُنہ تھیں چھگوڑ نکلنا شروع ہوئی جانی ہے، جس نا اک لوہکا جیا ٹہیر پتھراں اُپر جمع ہوئی جانا ہے۔ بلیں بلیں ایہہ چھگوڑ اک خوبانی نی گلی نے برابر رہی جانی ہے۔ ایہہ ہی اوہ چیز ہے جیہڑی بعد بچ زہر موہری اکھوانی ہے تہ کدے کسے بندے کی کوئی سپ یا گُنس (Viper)، ڈنگی چھوڑے یا زہر (کسے طریقے نال) اُس نے اندر چلا جائے، اس صورتِ حال بچ زہر موہری اک اثر دار زہر مخالف دوا ہے۔ مارخور کی دوبارہ ہوش اچھنا شروع ہوئی جانی ہے تہ اس عمل کی تقریباً ترے کہنٹے لگی جانے ہین۔ شکاری اس کہڑی نی اڈیک بچ رہنا کہ اُس نے جسم بچ hole بنایا جائے تہ اسراں اوہ ایہہ زہر مخالف دوائی (زہر موہری) حاصل کرنے بچ کامیاب ہوئی جانا۔ کدے اس نے برعکس مارخور شکار ہونی تھیں پہلاں ہی ایہہ زہر موہری چٹی چھوڑے تہ شکاریئے کی اُس ویلے تکر اڈیکنا پینا ہے جد تکر کہ اوہ مارخور اُتھوں اپنی اُس آرام نی جگہ تھیں اُٹھی تہ کدے پانیئے اُپر جائی تریہہ نہ بجھائے تہ کہنا پتر کھانا شروع کرے۔

کرناہ نے شکاری عموماً مارخور نا شکار اُس نے سپ کھانے تھیں پہلاں کرنین۔ یلتستان تہ اسکردو نے اندر شکاری آزادانہ طور اُپر مارخوراں نا گرمیاں نے موسم بچ شکار کری تہ اِس نی چمڑی تہ گوشت زِمی ہیٹھ دبی چھوڑ نین ہور فر اس نا استعمال بطور خوراک سیالے بچ کرنے ہین۔

مارخور نا گوشت ٹھنڈے تہ برفانی علاقیاں نے لوکاں کی سیالے بچ ٹھنڈو نال مقابلہ کرنے نی طاقت بخشنا ہے۔ پہاڑی لوک (خاص کری اوڑی تہ کرناہ بچ) مارخور نے سِنگ اپنے کہراں نے اندر رکھنے ہین۔ اُنہاں نا یقین ہے جے جس کہر نے اندر مارخور نے سنگ رکھے نے ہوون اُس کہر نے اندر سپ کدے نیہہ آئی سکنا۔

(انگریزی تھیں ترجمہ: خالدہ بیگم)

(بشکریہ Kashmir Insight : Vol. 6 - Issue 1-2)

☆☆☆

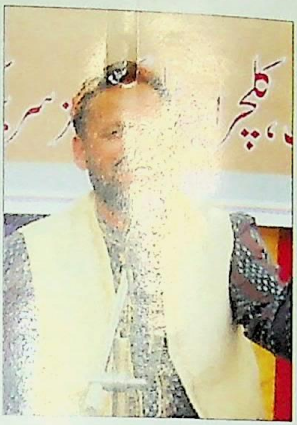

محمد صدیق اختشام

عارف کاظمی

ریحانہ عزیز

شہناز پروین پاکیزہ

زریں آراء معصوم

گلاب جان

رضیہ اشرف

ظہورین کاظمی

نثار احمد نثار

ڈاکٹر نصیر الدین بارو

مظفر پیامی

محمد فاروق خان

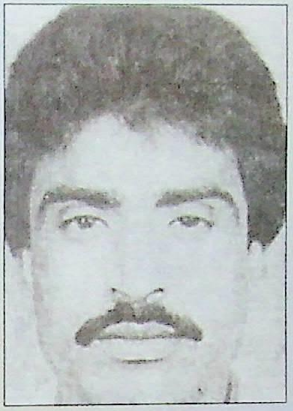

چودھری تاج الدین تاج

حفیظ بونیاری

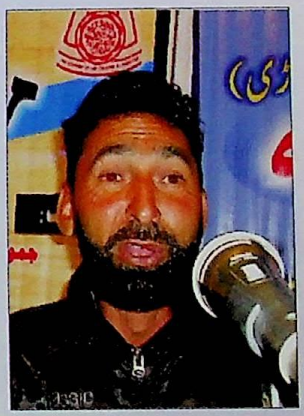

محمد اشرف زخمی

کاظم حسین ترک

انعام الحق بسمل

مرحوم منشی محمد اکبر

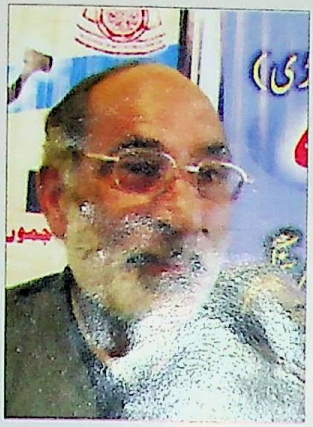

سلیم بصر

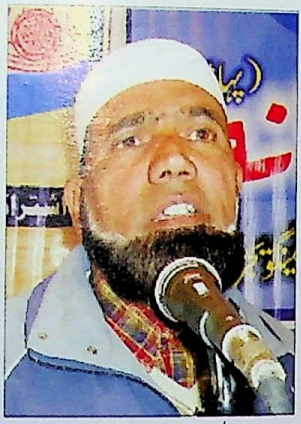

لعل الدین شاکر

راجہ محمد الیاس ہمدم

محمد شریف غمگین

محمد سعید پروانہ

اسلم مشتاق

محمد اقبال سرحدی

چودھری محمد شریف شاہین

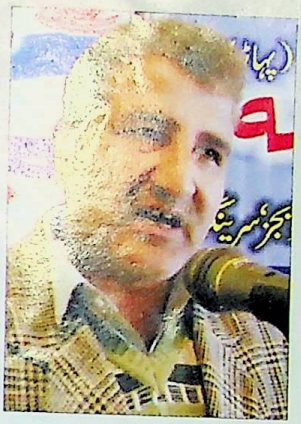

سید امجد حسین کاظمی

خواجہ [illegible]

ایڈوکیٹ حنیف دلبر

محمد الطاف خان

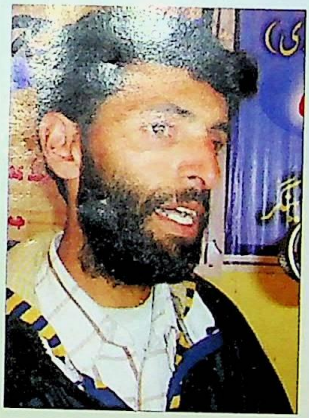

سجاد احمد

جمیل احمد شیخ

ننھا فنکار

سید ظہور گیلانی

کجھ مِحبانِ پہاڑی تہ ادب شناس شخصیات

حاجی فیروزالدین بیگ

نگار راجہ شاہد علی خان شجاعت

محمد سلیم بیگ

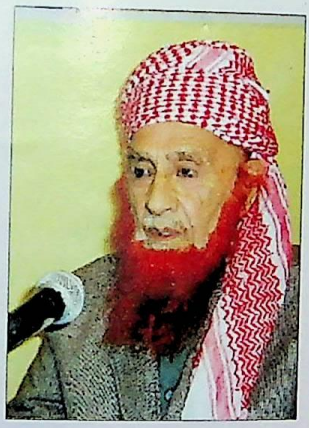

رحمت اللہ خان

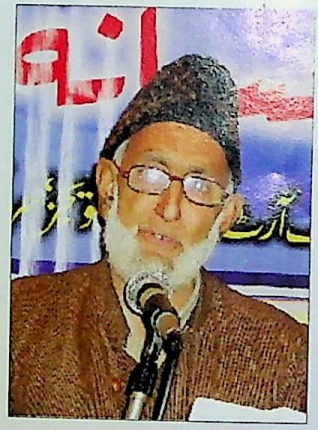

پیرزادہ احمد الدین انور

عبدالرشید خان

مجنون بونیاری

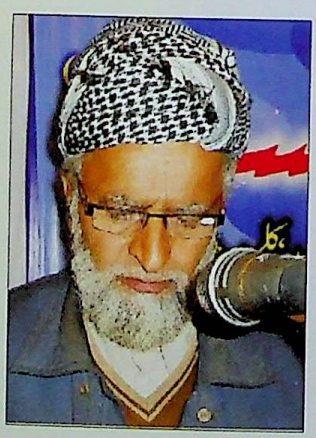

نورالدین ناز

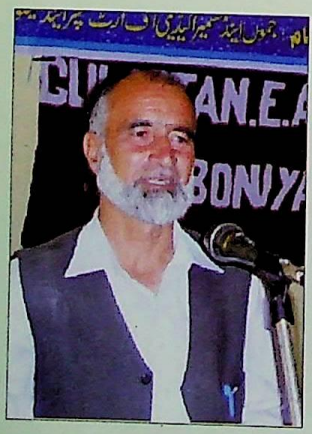

عطاءاللہ ممتاز

ٹاؤن ہال لگامہ اوڑی بچ منعقد ادبی تہ تمدنی پروگرام دے ایوان صدارت بچ

محمد سلیم بیگ، حاجی فیروز الدین بیگ، راجہ نذر بونیاری تہ میزبان محمد ایوب میر (اسسٹنٹ ایڈیٹر پہاڑی)

سرور جان تہ سنگناں.....لوک گیت پیش کردیاں ہویاں

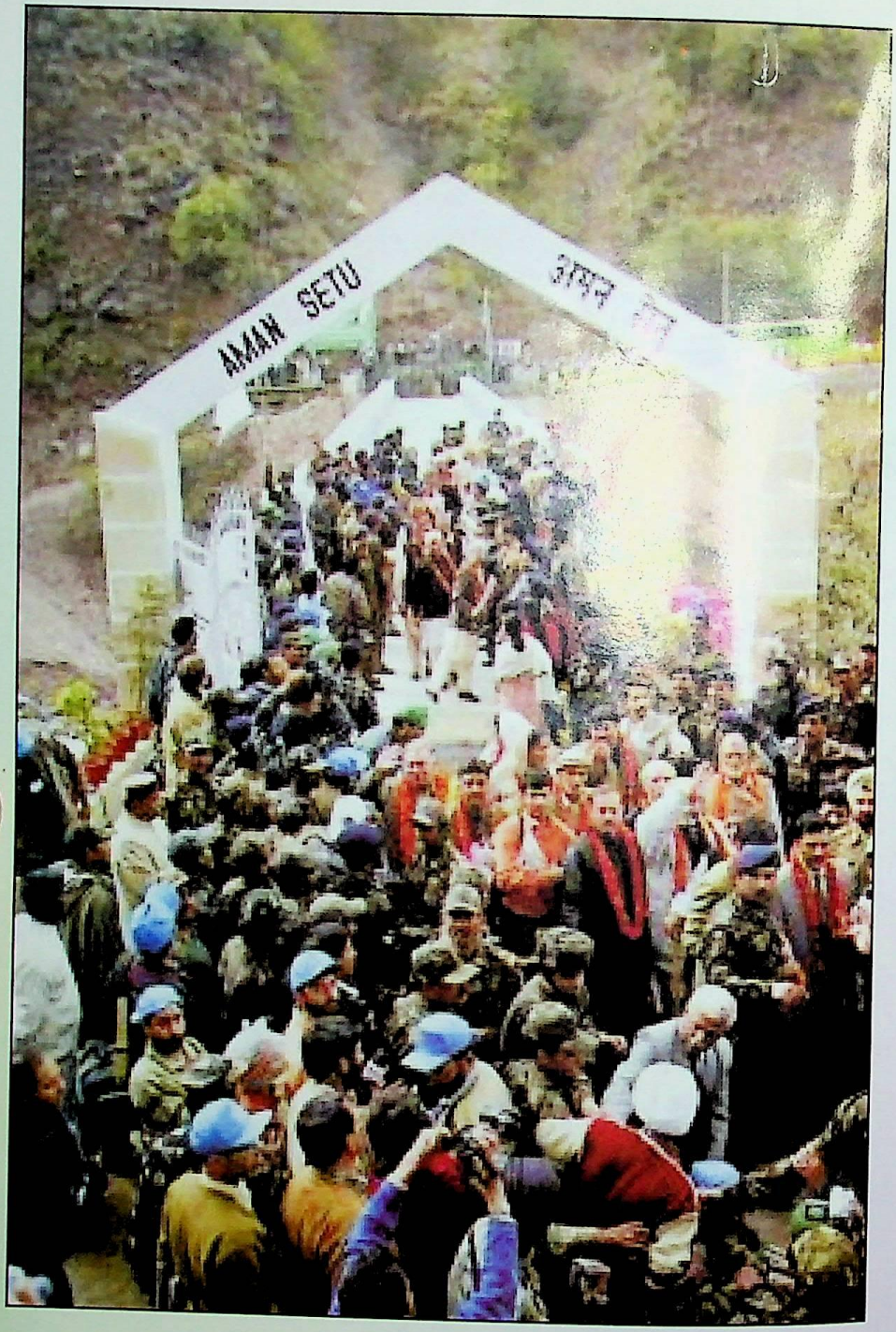

امن سیتو اُوڑی.....۲۰۰۷ء

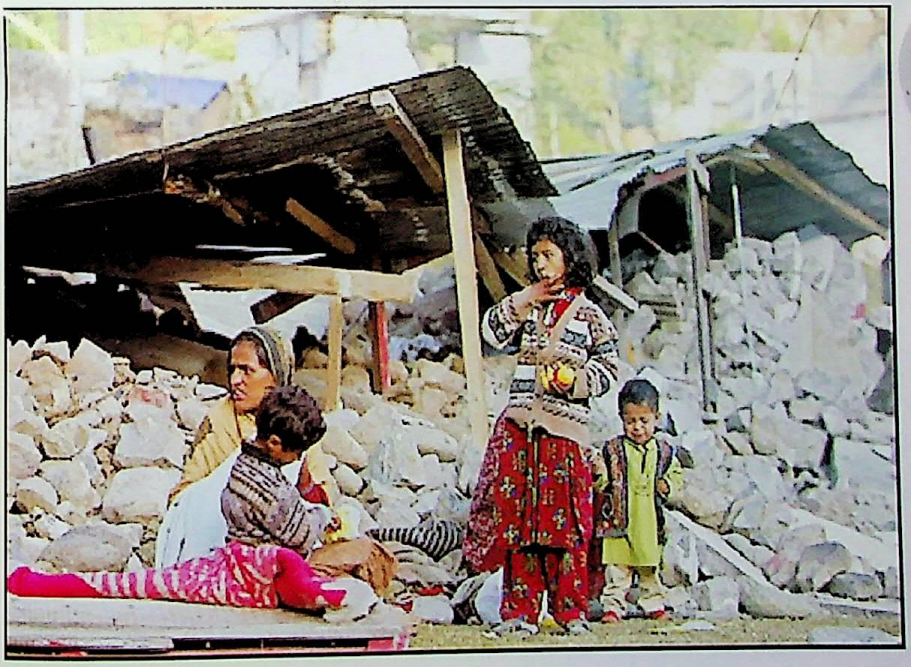

۸/اکتوبر ۲۰۰۵ء اوڑی بچ آئے پہنکم دے کجھ خوفناک مناظر

دریائے جہلم تہ اوڑی قصبہ..... ہک چھلک

اوڑی دے سرسبز میدان تہ ٹھا کے

اوڑی بیچ عوامی پارک..... ہک منظر

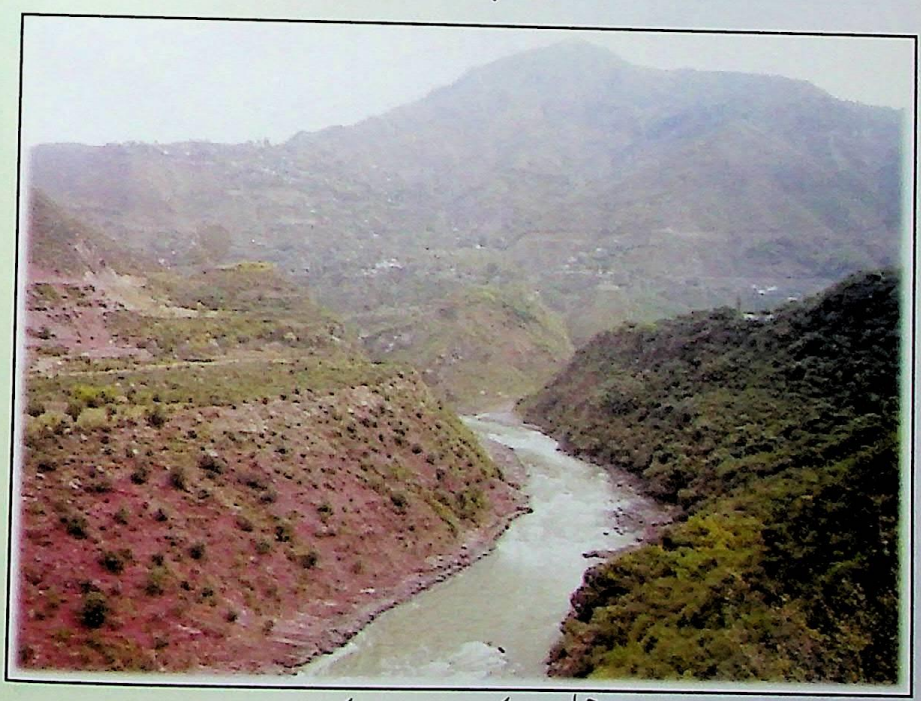

دریا جہلم اوڑی کو دواں حصیاں بیچ بنڈ دا ہے

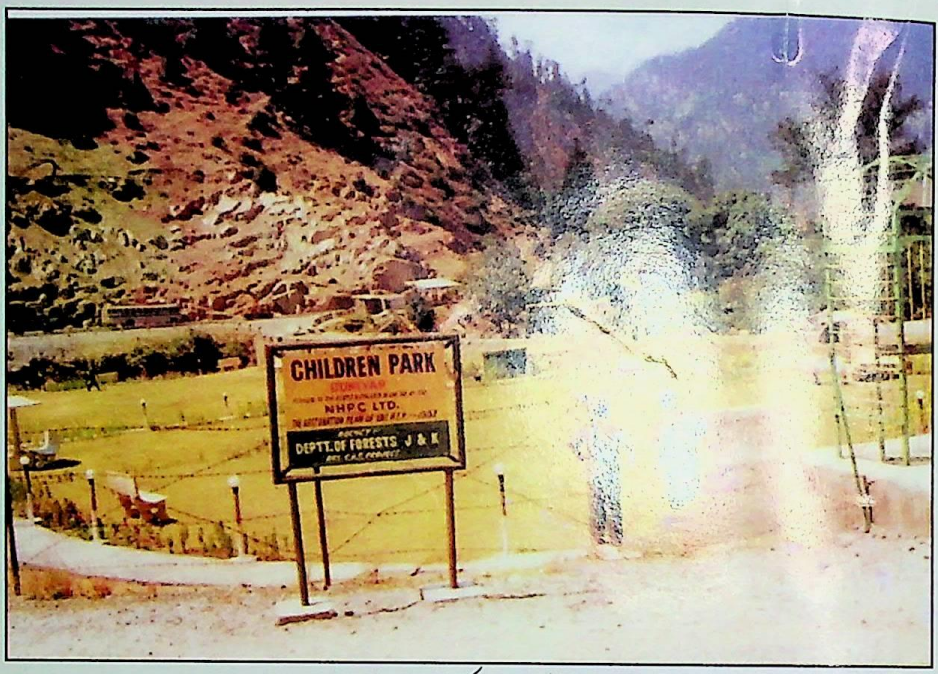

چلڈرن پارک۔ بونیار

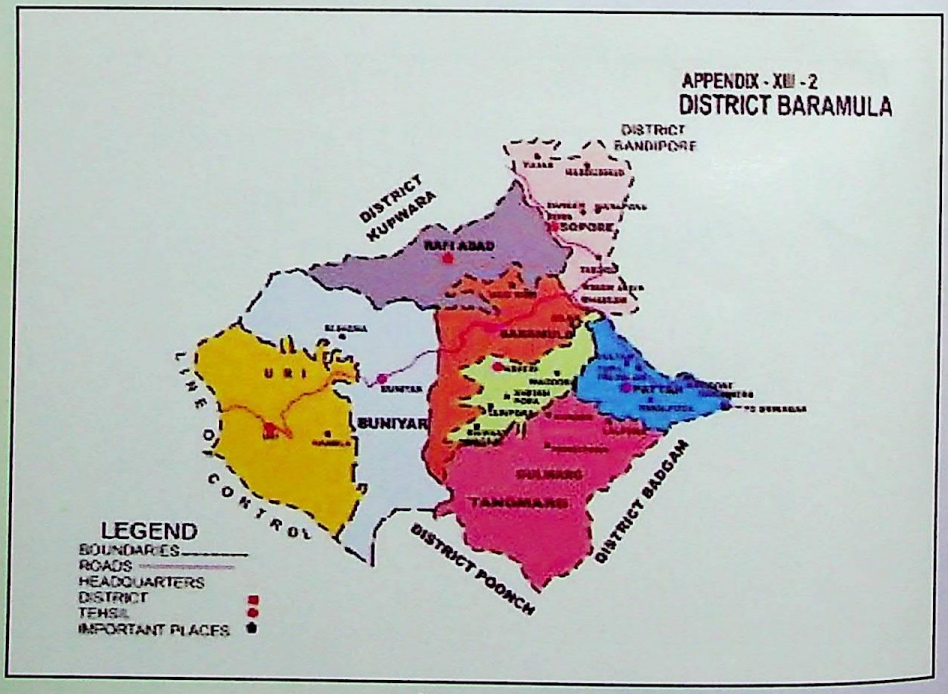

نقشہ ضلع بارہمولہ.....سرحدی تحصیل بونیار تہ اوڑی

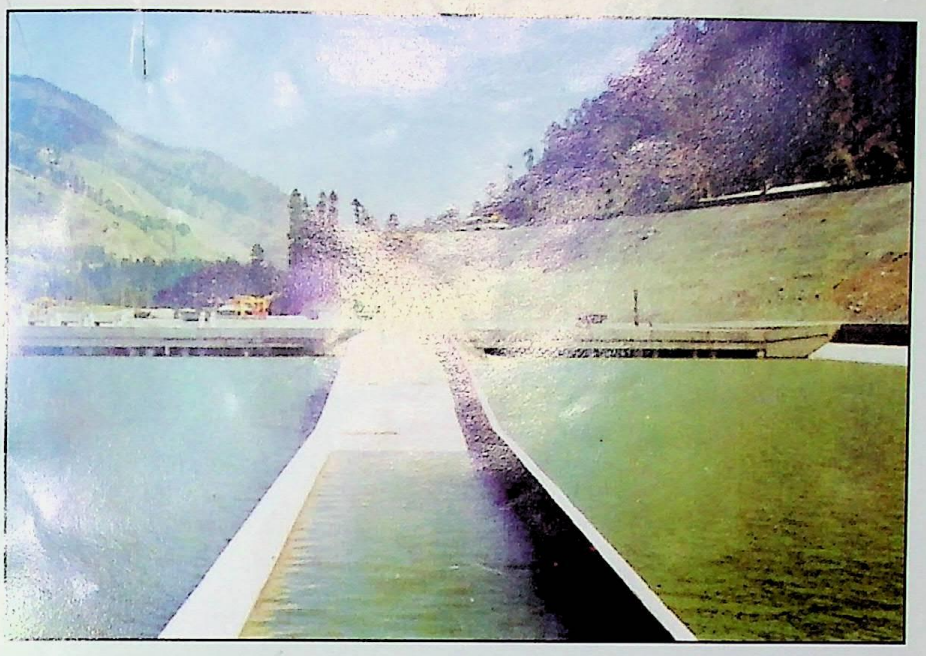

اوڑی پروجیکٹ دا ہک ظاہری منظر۔ بونیار

اوڑی پروجیکٹ ٹنل دا آخری حصہ

۱۵۰۰ سال پرانا شِو مندر.....مہورہ اوڑی

Tample بونیار

امام باڑہ.....نور خواہ تحصیل بونیار

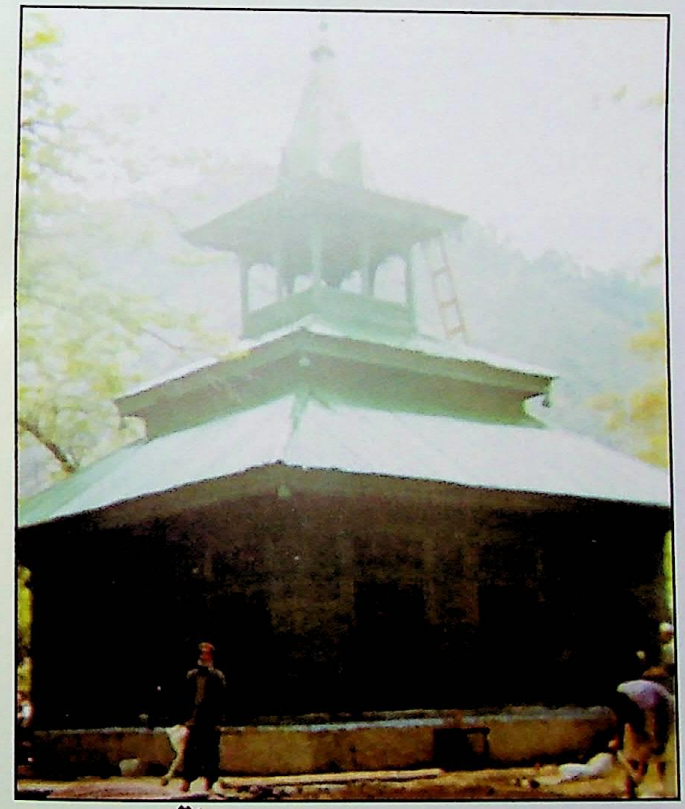

زیارت شریف بابا عبدالغفور صاحب۔ پیرنیاں تحصیل بونیار

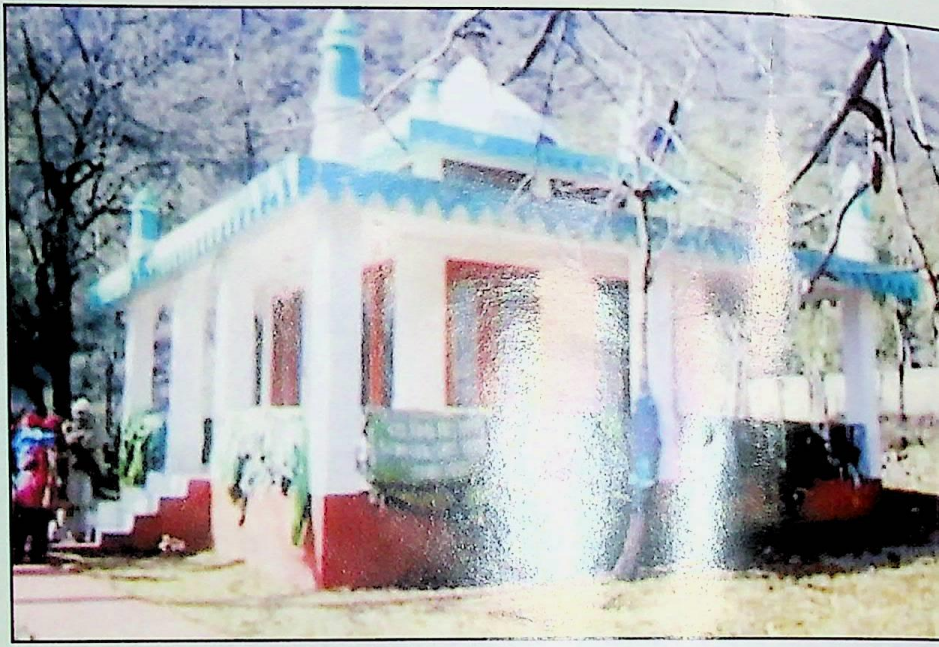

درگاہ حضرت رنگی امام صاحب.....شاہدرہ کمل کوٹ اوڑی

گوردوارہ چھٹی پادشاہی، پرن پیلاں اوڑی

بیگم چراغ حسن حسرتؔ تہ راجہ نذر بونیاری

مرحوم نذیر احمد مسعودی.....اوڑی دے زعماء نال تصویر (۱۹۸۰ء)

محمد شفیع اوڑی پہاڑی کلچر اینڈ ویلفیئر فورم اوڑی دے زعماء نال۔ تصویر ۱۹۷۶ء

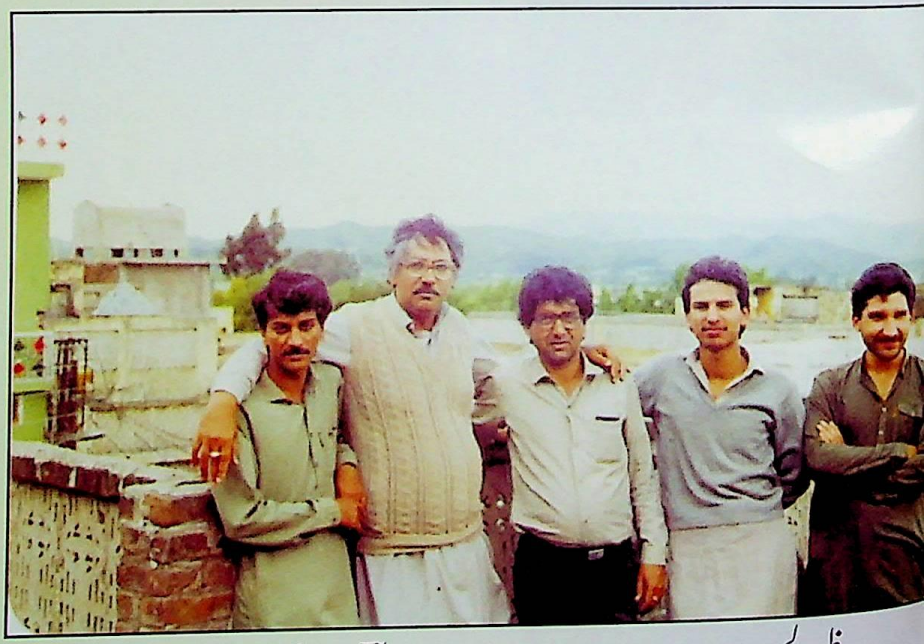

ظہیر الحسن جاوید..... صاحبزادہ چراغ حسن حسرتؔ اپنے کجھ دوستاں نال

وزیر برائے کھیل کود چوہدری تاج محی الد[illegible] اوڑی)

سابقہ وزیر خزانہ محمد شفیع اوڑی

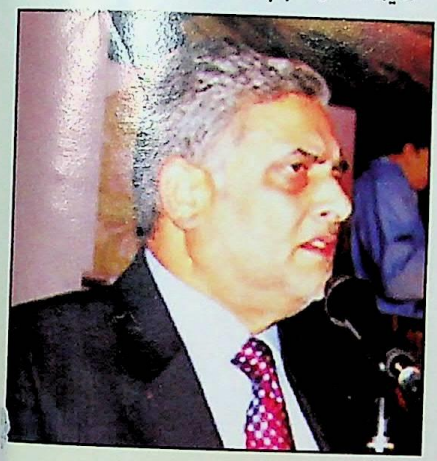

شیخ مشتاق احمد (چیئر مین جے کے بنک)

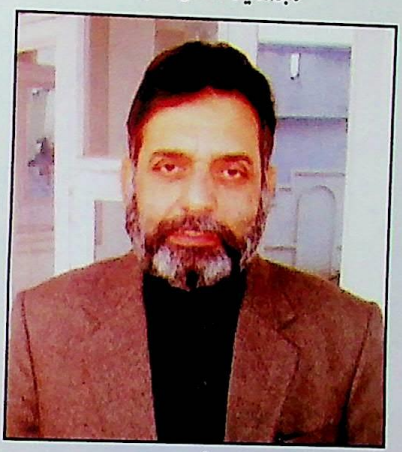

محمد سعید خان (آئی اے ایس) ریٹائرڈ

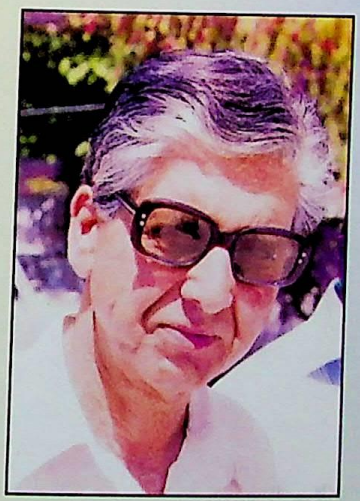

نامور صحافی، کہانی کار تحقیق راجہ نذر بونیاری

شخصیات

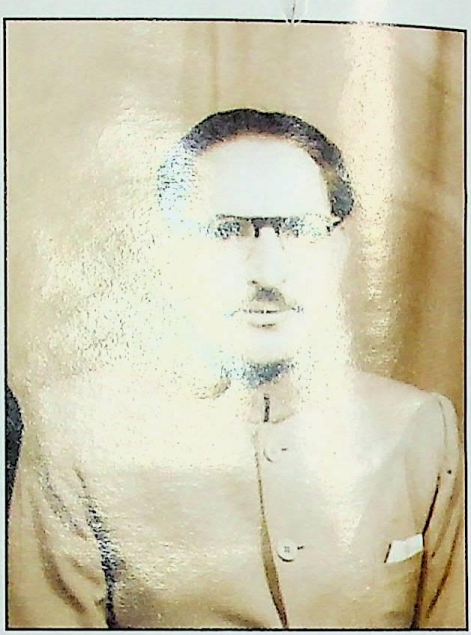

راجہ محمد افضل خان.....سابقہ ایم ایل اے اوڑی (۱۹۶۷-۱۹۵۴ء)

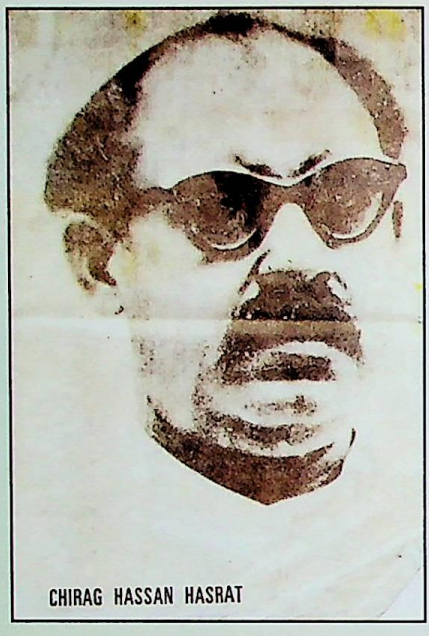

مولانا چراغ حسن حسرتؔ

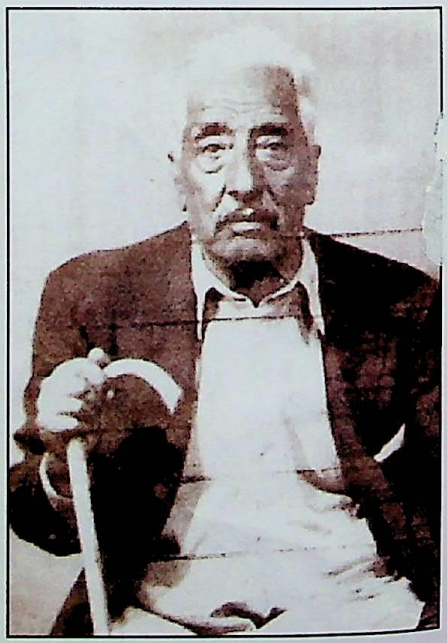

جاگیردار بونیار راجہ محمد اکبر خان (۱۹۶۴-۱۸۴۰ء)

راجہ مظفر خان.....سابقہ ایم ایل اے اوڑی (۱۹۷۲-۱۹۶۷ء)

Bi-Monthly

SHEERAZA

ARI

Uri Number

Vol: 34 • Issue: 6 • Year 2012-13

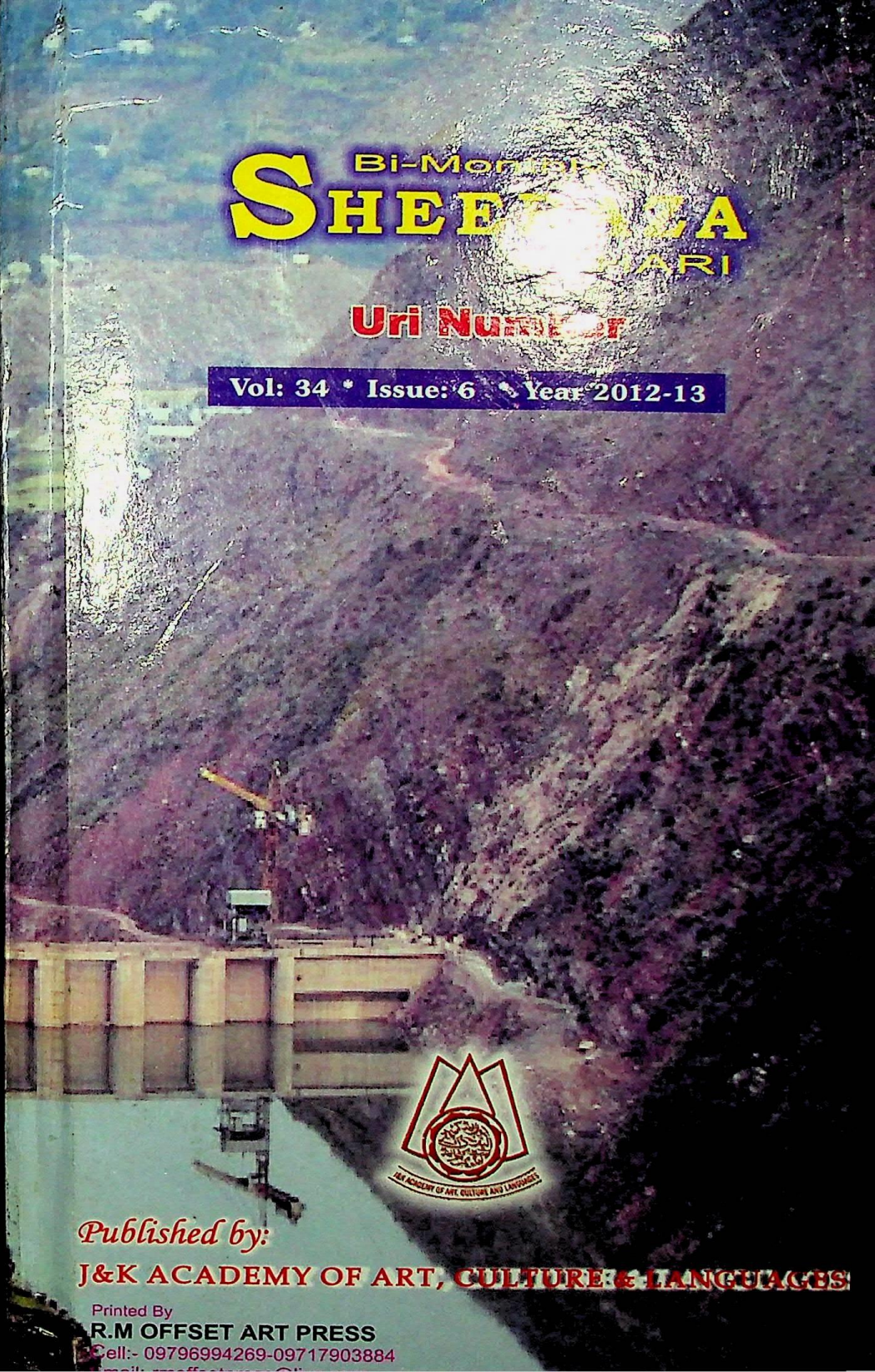

Published by:

J&K ACADEMY OF ART, CULTURE & LANGUAGES

Printed By

R.M OFFSET ART PRESS

Cell:- 09796994269-09717903884